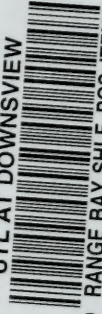

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 10 23 14 015 1

251N

והוא נשתייך אל המערכת

ספר

נר המערב

הוא

תולדות ישראל במארוקו

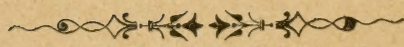
קורותיהם ומאורעותיהם, מצנכם ומעמדם במדינה, תכונתם ואורחות חייהם ומנהגיהם, דברי ימי יחושם והשתלשלות משפחותיהם, תולדות הרבנים, החכמים, ואנשי-שם שחיו בקרבם, זכרון פעולותם, הצבורית, המדינית, והרוחנית, שרידי זכרונות קדומים של קהלות שונות במארוקו, מימי ראשית ישובם ועד הזמן הנכחי.

חבר ראשונה עפ"י מקורים נאמנים וכתבי-יד שונים.

מאת הרה"ח הגדול מוה'

יעקב משה מולידאנו

איש טבריא ת"ו

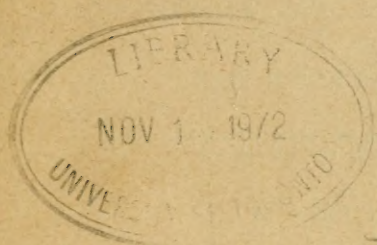
ירושלם

בדפוס הר"ר א. מ. לונץ.

ש' תרע"א

אוהרה

עפ"י החקים וחק דת תוה"ק אין לאיש להדפיס
וגם לתרגם בשפה אחרת את הספר הזה
מבלי רשיון מהמחבר.

DS
135
M8T6

מקדש

לזכרון חג יובל החמשים שנה ליסוד החברה הרוממה

כל ישראל חברים

[Alliance Israélite Universelle Paris]

שנוסדה בחו' מאי 1860. ואשר רבות פעלה במשך חמשים שנות קיומה

בעד אחב"י במארוקו, ינדיל ה' חילה ויאדירה.

המחבר

תודה וברכה

א. להחברה הנכבדה להוצאת ספרי ישראל. בפילדלפיה

The Jewish Publication Society of America,
in Philadelphia.

ב. ולהחברה הנכבדה לקדמת חכמת ישראל בברלין.

Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft
des-Judentums. Berlin.

ג. ולועד קופת-צונץ שם בברלין. Zunz-Stiftung, Berlin.

ד. ולהאדון השר הנכבד Herr. Louis Marschall
New-York. שהואילו לעזור בסכומים מסוימים להוצאת
הדפסת הספר במוקדם.

ה. גם לידידי הרה"ח הגדול פרופי ד"ר אלכסנדר מארכס
נ"י מנזאירק אודה מקרב לב על עזרתו הרוחנית והחומרית.
גם לידידי וקרובי בערי מארוקו. וביחוד לגיסי מר
מכלוף שלוש הי"ו. ולש"ב הרב האברך כמותי אבנר ישראל
הצרפתי הי"ו בפאס. שהמציאו לידי כמה כתבי-יד הצריכים
למלאכתי, לבלם הנני מגיש את תודתי וברכתי בלב שלם.

המחבר

מכתבים

מכתב א.

מאת ידידי הרב הגדול שלם במדות ובדעות איש היחס והמעלה
כש"ת כמוהר"ר רבינו היים יששכר אבואלעפיא שיחל"א,
הכ"ס ב"א שי פעה"ק והמושבות.

לידידי הנכבד הרב המפורסם והחוקר המצויין בספרות ישראל
מנזע רם כמוהר"ר יעקב משה טולידאנו הי"ו.

את יקרת ספרך קראתי בתשומת-לב, ואוכל להניד נאמנה כי הגדלת
אהובי ידידי לעשות בפנה הזאת של תולדות ישראל במארוקו, פנה נסתרה
שלא נגה עליה עד כה אף שכיב אור אהר, בספרך זה צעדת צעדי ענק
ללקיט אבני חומר לבנין ולעשות מהם יצירה חדשה, חיה, שלימה ומשוכללת,
ותהי לאחד מגדולי אנשי הרוח אשר בנו היכולות בספרות עמנו, ובכל רגשי
הידידות שהנני הוגה אליך, אאחל לך כי תלך בכחך זה הלאה והיית לשם
ולתהלה ולברכת נצח..

כעתירת המוקירך ומבבדך,

נאום

הצ' רבינו ח. י. אבואלעפיא ס"ט
(מקום החותם)

מכתב ב.

מכבוד עמ"ר מר אבי הרה"ג כמוהר"ר יאודה טולידאנו הי"ו
ראש ועד הכללי לעדתינו ק"ק הספרדים פה עי"ק טכריא ת"ו.

בני ידידי !

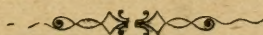
"בני אם החכם לכך ישמח לבי גם אני" אמר המלך החכם, אכן שמחתי
בך בני ידידי, צריכה להיות כפליים, יען כי את נטיעות הכמתך נטעת על שדה
אריץ מכורתך, אריץ בה נולדו וגדלו ופעלו וקיניך ואבות אבותיך, זה ארבע עשרה

דורות, מיום גלה גלתה משפחתנו מטולידא בירת חכמת ישראל בספרד, ותמצא
 לה מכון לשבתה בארץ מארוקו, זו הארץ שעליה יסוב ציר ספרך היקר הזה
 עוד מכבר בראותי מאמריך שפרסמת לפני שנים במקצוע זה (*), של חקירת
 ותולדות אחכ"י במארוקו, חמותי ראיתי אור כי נר המערב ממזרח והל, וכי רב
 טוב צפון בחקירתך זו, ותקותי זאת ת"ל לא נכזבה, בהגלות היום לעינינו כל
 התוכן היקר והנפלא שאספת אל תוך ספרך, כי בו הוצאת ממסגר אסיר ותאמר
 לאסירים צאו ולאשר בחשך הגלו, בו הראיתה את יפעת תורת רבני המערב
 ואורם הנגוה, בו הוכחת לעין כל כי גם במערב זו הארץ שכמעט לא ראתה
 אורה מימיה, גם בה לא פסקה חכמת ישראל, דכורנא כד הוינא מליא כמה
 התמרמרות ודאגה, כמה צער ויגון, הסבו ערימות הכתבי"ד הפזורות שם
 במערב, לגדולינו וזקנינו, אשר הביטו עליהם כעל דבר האבד, בהיותם נועדים
 לשני טרף הזמן, כי מה הם השכלים הבודדות מספרי וכתבי רבני המערב שנראו
 בדפוס, מול אלפי הספרים והניירות שעודם בטמון, ושלכלב לא היה ולא יהיה
 להם זכר ושרידה, לולא שקמת בני, שקמת אם בישראל, לאסוף אותם אחד אר
 אחד ולהקים להם בית נאמן כיום הזה, אנכי שראיתי את מרצך הגדול
 בהתאבקך בין ערימות כ"י הישנים לדלות פנינים לחקירתך זאת, אוכל לחיות
 עד-ראיה על עבודתך ועמלך לבנות בנין נהדר כזה. מקרב לב אברכך כי כאשר
 הנך היום בן שלשים ושתיים שנה, ויתן לך ה' לי"ב טהור להעשיר את חכמת
 ישראל בחקירה רבת-ערך כזו, כן תאריך עוד ימים ושנים ותוסיף היל בדרכך זו
 דרך הקדש, כנפש אוהבך ודורש טובתך,

אביך

ע"ה יאודה מולידאנו ס"ט

(*) המאמרים שכתבתי עד כה בזה, עי' אפריון [ירושלים תרס"ה] הקדמות ס' פרי
 עין הנו, וגפן פוריה, סר"ש בן זקן [ירושלים תרס"ד], פרק בחולדות הרמב"ם [מכ"ע ההשקפה
 תרס.], מכוא לס' שרשי המצות [ירוש' תרס"ט], הקדמת ס' כנף רגנים [שם תרס"ט],
 דובב שפתי ישנים כה, ירושלם' של ה' לונץ [ירוש' כ"ח צד 305—313], אוצר ישראל
 [אנציקלופדיא העברית] ח"ה צד 14 ערך טולידאנו.

הקדמת המחבר

ועתה כה אמר ה' בראך יעקב ויוצרך
ישראל... כי תעבור בים אחך אני ובנהרות לא
ישטוףך כי חלך כמו אש לא תכוה ולהכה
לא תבער כך (ישעיה מ"ג).

החזון הזה של הנביא ישעיה שאותו ראינו בקורות עם ישראל בכל ארצות
פוזריו כולט הוא לעינינו עוד יותר פה בקורות ישראל במארוקו. בכל הארצות
אין ארץ שבה היו חיי עמנו מלאים כ"כ רדיפות ומאורעות כבמארוקו, וככ"ו
בכל פעם שתקפוהו הרדיפות ויחשבו לבלותו ולהאבדו, יכול שוב לחזק את
מעמדו, ומצבו שכ ויתפתח, כפי מה שהננו קוראים בחמשך דברינו בספר הזה
חדש הישוב הישראלי במארוקו בתקופות ובזמנים שונים, לפני כל אחת
מהתקופות ההם ירד מצב יהודי מארוקו כ"כ ויתמוטט עד כי היה אפשר לחשוב
כי נכחד ישובם מעל אדמת מארוקו, ואמנם, כמו שכתבנו, בכל פעם אחרי
הזריחה והדלדול, נראו מיד סימני עליה וישובם פרח עוד וישגשו, כן מקרה
עמנו עם ישראל בכל המקומות אשר נפוין בהם ככה היה מקרהו גם פה בארץ
מארוקו בפרט.

ואמנם מה נפלא הוא החזון שראינו פה בקורות ישראל במארוקו, כי
בתוך המאורעות המעציבים והנוראים שקרו בחייהם, בתוך הדמות הכהה והנוגה
של יהודי מארוקו, נראו אי-אלה נקודות בהירות ומוזהרות מאד שאין דוגמתם
כמעט כלל אף בהארצות היותר נאורות שבקורות עמנו, שלטון-יהודי עם
מדינות-יהודיות ועם רגשות אציליות של הכרת-ערך ותגרות ומלחמות בעד

שלטונם והפשויותם, התערבות והשפעה מדינית בזמנים שונים, הופש=מקומי [אוטונומיא] פה ושם באיזה מחלקי המדינה, המה חיוניות לא מעטים בדפי התולדה של יהודי מארוקו, דבר שהנחו בלתי נפרץ בתולדות עם ישראל, חיון כמו זה הננו מוצאים עוד גם במצבם הרוחני, כי בין גדולי וחכמי מארוקו התנסו אנשים כ"כ מפורסמים כמו דוניש, חוג, אלפסי, ועוד אנשים שלמרות אי-פרסומם עד כה, ראויים היו כפי פעולתם וידיעתם הכבירה לתפוש מקום חשוב פחות או יותר, בספרות ישראל, ואנשים כאלה בכלל עוברים לפנינו במספר לא מעט, ומכעד לערפלי הצרות והמאורעות שהעיבו את שמיחם.

חוקרים מעטים נפו כבר לדבר בפרטים אחדים הנוגעים לתולדות יהודי מארוקו ואפריקה הצפונית בכלל, אכן תיכף הרגישו צרות ומועקה מצד הסר=ידיעות ואי-מקוריות שפגשו על כל שעל ובכל פרט ופרט, המצב המדיני החשוך, והתנאים הקשים שבהם נמצא הישוב הישראלי בצפון אפריקה ובמארוקו בפרט, גם הסרון בתי-דפוסים במעולם, סבות כאלה ודומיהם הפסיקו במשך דורות רבים כל קשר החם בין יהודי הארצות האל, ובין יהודי יתר ארצות הגולה, עד שמפני זה נשארו כל זכרונותיהם, תולדותיהם וקורותם, מכוסים במשאון, ואמנם למרות כן, הכל ידעו כי בתהום-נשיה זה טבועים הרבה פנינים, הרבה אוצרות ושכיות-חמדה, כי בתור ארצות השכנות לספרד, ערש הכמת ישראל, נמצאו בהרבה תקופות כמה יחוסים הדדיים ביניהם, בין ארצות צפון אפריקה, ובין ספרד, ביחוד הלכה מארוקו שלובת-יד עם ספרד בזמנים שונים, ופעמים רבות נתנו זו אל זו וישפיעו האחת על הכירתה, ובכן מובן מאילוי כי החקירה במקצוע זה של תולדות ישראל במארוקו, ראויה היתה ליעשות עוד לפני זמן מוקדם, כי מלבד התועלת הצפון בה כשהיא לעצמה בתור אחת הארצות שיושב בניי במ קדם מאר, כי אם עוד הנה החקירה הזאת הכרחית ומועילה להרחבת תולדות יהודי ספרד, התולדה היותר מענינת שבתולדות עמנו מימי הבינים, אכן כמו שכתבנו, אי-המקוריות והסרון-הידיעות שבספרות יהודי מארוקו, גרמו כי החקירה הזאת נשאר מקומה פנוי, או בדברים יותר ברורים נשארה החקירה הזאת לקויה וחסרה הרבה, וזאת אפשר לדעת מיד ממרוצת הדברים והתגלויות החדשות המתגלים והנראים לעינינו פה בספרינו זה בשפע רב, ממרוצת הדברים והחדשות האלה נקל גם להכיר, עד כמה היתה עבודתינו במקצוע זה גדולה ומיגיעת, ביודעי כי בנין כזה דרוש לבנותו כלו ממסד ועד הטפחות נטלתי עלי

את העבודה של קבוץ-חומר עד כמה שאפשר וזמן של שנים אחדות לקחתי לי לאסוף ידיעות, הגדות ומסורות, כתבי-יד ספרים קונטרסים ומגלות, כתבי-יחס ספרים כתובים ומדוברים בעם, וכיוצא, בכלל חומר רב ונכבד אשר במלא-שפעתו היה לי גם מכוכה רבה בהרכבת העיניים וסדורם, עד שכוף סוף יכולתי לראות תולדה מסודרת והיסטוריא נכונה, לספרותם ותולדותם של יהודי מארוקן בהיסטוריא הזאת המונחת לפנינו כעת, אמנם כן, אין נחתום מעיד על עיסתו ואינני יכול לומר כי כבר יצאתי ידי חובת החקירה הזאת כראוי, אבל בהעריכנו את הלקוי והחסרון שהורגש מכבר בחקירה זו של תולדות יהודי מארוקן, מול הידיעות והמושג שיש לנו עתה ממנה, אפשר להגיד בצדק כי הרבה עשינו בנידון זה. די גם להזכיר את שמות כמה מהכמי וסופרי דורנו אשר עפ"י הדוגמאות שראו מספרי זה הכירו ויזקירו את פעולתי*.) המנוח החכם ר' שלמה באבר. החכם הנודע ד"ר אלהנן הכהן אדלר. הרב"ג כמוהר"ר רפאל אהרן בן שמעון רב במצרים. המנוח הפרופיסור מ. קאיוורלינג. הד"ר מ. בראנן. פרופ' דוד סימאנסון. פרופ' ב. ז. באכיר. פרופ' ד"ר א. מיטוואך. פרופ' א. ברלינג. פרופ' ישראל לוי. פרופ' הרב ש. ז. שאַמטר. פרופ' א. מרקס. פרופ' ד"ר נ. פורגס. ד"ר א. קמינקא. ד"ר י. נאכט. המשורר ה. נ. ביאליק. הסופר בן-אביגדור. ד"ר ס. רפפורט מלכוב. ד"ר ש. א. פֶּאזנאנסקי.

דבר אחר נשאר לי פה לדבר, הן ידוע ידעתי כי לרבים עוד מהעוסקים בחכמת ישראל, בעמנו, יהיה ספרי זה אולי קצת מוזר, ואולי גם מרחק, יען מה? יען כי איננו באחת השפות הלועזיות, המתהלכות באירופא, ואמנם כן כמה מן האמת המרה יש בדברים אלו, כי כל עוד שנטעי כפרות ישראל המקורית חולבים ונשתלים בשדי זרים, כל עוד שגדולי הכמי עמנו מרחיקים הלאה מלתת את תגובתם על שדה-הכעלים, ישאר ספר כזה ספר לחכמת ישראל בשפת עם ישראל, בהיוון מוזר וכדבר יוצא מן הכלל, יען כי הנהו נגד התרגל, אותו ההרגל שכבר נעשה למטע ושהנהו לפי האמת מוזר בעצמו, כי האין יתכן להביט בכ"כ זרות על ספרות הנכתבת במקורה! בעוד שאין לך ספר ספרותי לשום עם שלא נכתב מעיקרו בשפה של אותו עם, אבל כמו שאמרנו בנוגע לספרות ישראל

* שמות החכמים האלה נרשמו בסדר זמני מכתביהם אלי המוקדם מוקדם והמאוחר

אמת מרה היא שבתקופה הזאת האחרונה, מעת שנלתה חכמת ישראל מארצות
 בני ספרד ותעבור למערכה של אירופא מאז נוסלה מקורותיה, נשמתה העברית
 פרחת ממנה תוכה נזרק וקליפתה נשארה. ואמנם אם נביט אל המצב הזה בעין
 חודרת נובל לאמר כי זה רק מצב עובר פרי הטמיעה וההקני, ודור יבא וישוב
 אל עמו ואל שפתו ולעת עתה נסתפק אם רק החלק שבחכמי עמנו הנזקק
 לעברית יכיר את פעולתנו ודי.

יעקב משה מולידאנו.
 איש טבריא.

נר המערב

פרק ראשון

הזמן הראשון לישוב בני ישראל במארוקו.

חלופת ממשלת הארץ, מתי החל הישוב הישראלי בה, מצבם ומנהגיהם, בימי הרומאים.

כבואי לדבר על תולדות ישראל במארוקו, קירותיהם וחייהם, מוצא הנני לדבר נחיצן לתת כראשית דברי ידועה קצרה וכוללת מקורות ממשלת הארץ וחלופתיה בזמנים שינים. מארוקו היא הארץ הכי נכבדה בארצות צפון אפריקה, בכרבריה ועמים גדולים ונדעים ישבו בה בימי הקדם, הקרתאגים היונים, הרומאים, הגוטים, והוואנדלים נהגו בה שלטון חזק ויבוננו בה פנימה ולחוף שני הימים המגבילים איתה, ערים גדולות ומושבות, ששרידיהן ניכרות עד הנה, אמנם מכל ההם יכלו רק הרומאים להחזיק בה מעמד יותר וממשלתם נמשכה בה מאות שנים, הם לבדו כנודע, מאת הקרתאגים, ואחרי כן מאת היונים, מקימות, מקימות, בכרבריה, ולאט לאט נהיתה כל כרבריה ביד הרומאים עוד לפני ספירת הנוצרים עשרות שנים, וכה נשארה בידם זמן רב עד לעת בוא הוואנדלים שהם נלחמו ברומאים וית יקום מן הארץ (430 אחר סה"נ). הוואנדלים עזרו הרבה היהודים ג"כ אשר היה להם תפקיד חשוב במדינה, אך לא ארכו הימים וישובו הרומאים—הביצאנזים וילכדו אותה מהוואנדלים (533 לסה"נ), ואמנם גם בידם נשארה רק שנים אחרות, כי בעקבותיהם באו הגוטים מספרד וידחקו את צעדיהם, כן, הכרבריים אשר מעולם נשאי עול עמים זרים, התקוממו אז על הרומאים, ויחד עם יתר עמי הארץ שהתנגחו גם המה לצרור זא"ו, קמה שערוריה רבה בקרב הארץ, אשר ארכה הרבה שנים, עד שסיף סוף בא הקיץ לה על ידי הערביאים אשר יכלו לגבור על הערב—רב ההם, ויקחי בידם את רסן הממשלה, אז עם כניסת מושלי הערביאים בארץ נגמרה התקיפה הראשונה, תקיפת ממשלת העמים הקדמונים במארוקו, ובכרבריה בכלל.

דבר ברור הוא כי ישוב היהודים במארוקו, קדים מאד וכמבואר לפנינו אבל להגביל מאיזה עת וזמן החל ישובם לראשונה, זאת אין אתנו יודע, אמנם כן, ישנם בקרב כמה קהלות מיהודי מארוקו מסורות שתגבלנה את ראשית ישיבם לזמנים שינים, ויש מסורות כאלה שיקדמו את זמן בוא יהודים למארוקו עוד לימי שלמה המלך, מסירת בני נמצאה ביחוד אצל קהלות ישראל היושבות במדבר סאהרה. נגב מארוקו, בערים וכפרים שינים, (א) וכן נזכרה כבר בהמסורת

(א) ראה גם כהעברי תרמ"ט נ"ו 46 שאחד הנוסעים מצא שם בכפר גהאט אצל יהודי מסתתר תנ"ך ככתב אישורי ולשון עברי וסיפר כי מקובל אצלם שאבותיהם ישבו שם בערו המדבר ההוא זמני שלמה שכאו להפור את הארץ ולמצוא מבמני זהב וע"י גם בתמליץ 1902 נ"ו 281.

הואת בדבריו הסיפר הקדמון פרוקיף—שנזכר להלן—על אודות הקהלה העתיקה בעיר בורדיון, שהם יהודי העיר ההיא התייחסו בישיבם שם עד לימי שלמה וגם על בית הכנסת הישן שהיה להם אמרו כי נבנה מימי שלמה, הן אמת, כי הדבר ידוע שאו כימי שלמה היתה אפרוקה הצפונית ידועה כבר לאנשי סוריה, ויחד עם הציריים (פניקיים) שהלכו באניותיהם לשם היו גם רבים מישראל מאנשי שלמה בימי חירם שהלכו אתם, הנה א"כ ניכר להתיהם באמון למסורות כאלה שזכרנו, מלבד זה ג"כ כבר ידועה היא המסורת שאצל הכרבריים תושבי הארץ, כי הנה צאצאי הפלשתים אשר ברחו מארץ כנען מפני מלחמות דוד ויואב, וילכו לאפרוקה (ו) וככה יסיפר כי ככפר אחד בפנים מארוקו נמצאה כתובת עתיקה שבה כתוב „עד הנה דרף יואב שר הצבא אחרי הפלשתים“ ומפני כן נקרא המקום ההוא בשם „ח'ר-סולימאן“ (אכן שלמה) (ג) לדברים האלה יש לצרף גם דבריו קדמינינו שיחסו את הכרבריים האבוסים שהכינו עבדו שלמה בארזותיו יום יום, לעיפית הכאים מארץ כרבריה, (ד) ומכאן זה אפשר להיחיד כי מסורות כאלה שיקדמוי תחלת ישוב בניו במארוקו עיד מימי שלמה, ויכל להיות כי לא נזכר ידברו, שיתכן שמהאנשים אשר הלכו באניות עם הציריים מצאו את הארץ מיכה בעיניהם ויבחרו להתיישב בה, אמנם יותר יש לנו להאמין להמסורות שאומרות שמעשרת השבטים באו רבים ויאוחו בערים האלה במארוקו, ובכרבריה בכלל, לזה יש גם יסוד שניכל להשען עליו, מאמר אחד נמצא לקדמינינו בהתייחסם על אודות עשרת השבטים איפוא הלכו ובו אמרו (סנהדרין ע"ד א') „מר זוטרא אמר לאפרוקו, אבל ישראל סיפרו בנביתיה של א"י כי ממו שיש אמרו שייא כארעין כי ממו עלמין אמרו כעלמין כי ממו שיש תרו אמרו על חד תרין“ המאמר הזה הסבו את פניו חוקרים שינים מעטנו באיפנים כ"כ החוקרים, אבל החקירה הכרויה הראתה לנו (ה) כי דעת מר זוטרא זאת מתאמת היא אל המסורות ההן, שהרבה מגולי עשרת השבטים הלכו לאפרוקה הצפונית ויבואו עד מארוקו, שישם הוא באמת הנף שוש (Saus) שאותו ידבר מר זוטרא, הנף הזה שמרת שטחו יחד עם הנפות הנספחות אליו היא לערך 4960 פ"מ, ידוע מקומו בקרן דרומית-מערבית של מארוקו, וים האטלאנטי יסייבחה, שרידי העתיקות הרבית שבניף הזה יוכיחו כי בימי הקדם עיד לפני הרומאים, היה למקום—ישיב כביר ונכבד, וכדבריו מר זוטרא שאמר כי יש „שוש“ „שוש“ „שוש“ תר"י, כן גם הנף הזה, חלוק הוא אצל תושבי הארץ עד כה, לשתי פלגות הפלגה האחת שוש, והשנית נקראת „שוש-שטוקא“, לאמר שוש אחרת, לאמתת השערתנו זאת, כי בניף הזה ישבו מגולי עשרת השבטים, יעידו גם הכתובות

(ב) סה"ק להראב"ד, ועי' בירוש' שביעות פ"ו הגרנשי פנה והלך לאפרוקו, גם גראמין—שם"ר ח"ד ע"ד 27.
 (ג) כן הוגד לי מפי רבים מתושבי החבל ההוא שבאו לאה"ק, והכתובת בעצמה נזכרה גם בכתובה"א לר"י שווארין [הוצי' רונין] ע"ר רמ"ח, ובא"ן ספור ח"ב ע"ד מ"ו ע"ש.
 (ד) קהלת רבה ע"פ קניתי לי ועי' בהערה שבסוה"ם במלואים.
 (ה) עי' בהערה לזה בסוה"ם במלואים כן לנכון.

העתיקות בעיר איפראן שנזכר עוד לפנינו, כאשר לאחת הערים הנספות אל נוף שוש הזה, תחשב גם העיר ההיא.

ואך שיהיה אם גם לא נחפזין להורות, ליחס זמן ראשית ישוב בניי במארוקי לימי גולת השבטים, על כל פנים זאת ניכל להחליט כי עוד לפני סה"נ ישבו מספר מה מבניי במארוקי, אם מהגילה אשר הוביל תלמי לאגו מרושלים (820 לפני סה"נ) ויפיצם בכל גבול ממשלתו והלאה בצפון אפריקה או מפליטי בני יהודה אשר באו פעם כפעם לארצות היונים, אם כה ואם כה הדבר ברור שהיה קהל ישראלי במארוקי או לפני סה"נ, שאח"כ התרבה עוד יותר מחרבן הבית ע"י הגולים אשר הובאו שבי ביד הרומאים וישובו במקומות הנשמות אשר בכרכרדיה כנדע (1), ואז רחב מושבם וישתרע בכל ערי הארץ בפנים מארוקי, ותהיינה שם קהלות רבות וגדולות, ממצבם של יהודי מארוקי אז תהא פקידי הרומאים, אין לנו ידיעה מפורטה, ירק בדרך כלל, די רק להביט על מצב אחיהם הקיריניים וישובי חבל קיריני [Cerene] הברברית אשר בגבול טריפולי ומצב אחיהם האלכסנדרינים, כנדע פעמים רבות סבלי היהודים שם תחת עלה הקשה של רומא בכרכרדיה, עד כי פעם כפעם חפצו למרוד ולנתק את מיסרותם ויהיו גם המרדית ההם נסכה לדלדול קהלותיהם והריסותם, וכלי ספק, לא טוב מזה היה גם מצבם של יהודי-רומא במארוקי, (1) ומצבם הוטב רק בעת באה הארץ ביד הוואנדאלים, הם עזרו—כמו שזכרנו כבר—אל הוואנדאלים בריבם את רומא ושניהם יחד גרשו את הרומאים מן הארץ, ומה נדע כי יהודי הארץ מצאי חיפש ושלוח בחסות מישלי הוואנדאלים, ולהיפך, תחת יד הרומאים מקורב, לפי הנראה כי אז בימי הוואנדאלים, יכלו היהודים לרכוש להם גם הם מעמד של שלטון—חפשי ומדינות—יהודיות עומדות כרשות עצמן בנפות אחדות במארוקי, אשר מהם נזכיר הלאה, ולא נפין כי מדינות כאלה התכוננו רק אז בעת שממשלת הרומאים שם מטה לנפול.

אמנם החבה הזאת של היהודים אל הוואנדאלים ופעילתם יחד נגד הרומאים, היתה אחרי כן — בכבוש הרומאים הביצאנצים את הארץ — בעוכרם, ויסמניאנוס קיסר בוצעץ עון את היהודים כמורטאניא מפני עזרתם אל הוואנדאלים, שנואי נפשו, ויבדילם לרעה מכל יתר יהודי ממשלתו, מיד כאשר לכד בליואר את הארץ מאת הוואנדאלים ור"א רצ"ג בע' 533 לסה"נ שלה ייסמניאנוס צו אל נציב עיר

(1) יוספון, ועין תולדות ישורון סוף פ"ג.

(2) ראה בתולדות ישורון פ"ה, גם אצל חו"ל מצאנו אותות למצבם הרע של יהודי מורטאניא או, כספרי האינו, וכיבמות ס"ג דרשו הפסוק ואני אקניאם בלא עם זכו' אלו הבאים ממונים וממורטאניא (מורטאניא נקראה ביומי הקדם ההם כנדע לכל מארוקי וקעה אלגירין) שטהלבים ערומים כשוק, הנה א"ב שמי"כ היה רע מצב יהודי, מונים ומורטאניא עד שחשבו הפסוק הנו' כסתאים להם, כן במנחות ק"ו אמר רב מקרטניא כלפי מורה אין מכירין את ישראל זכו' ופירש"ו שפכבירין עלם, ולדעתי שגם קרטונגא זו, היא שבספר הדרומית כמ"ש ד"ר הרמב"ם בגראטין—שפר ח"ג צד 103, וא"כ יהיה כלפי מורה למארוקי וְהָנָה לחוף ים התיוון, כל ברבריה,

סאלומון? במארוקי, (בנראה היא Sale) להעביר פקידה בשם הקיסר על היהודים והיואנדאלים להמיר את דתם בדת הקאטילית יגם בתי כנסיותיהם תעשינה לבתי תפלות קאטיליות. על פי הפקידה הזאת שיצאה מואת יוסטאניוס 11 אוגוסט 535 ד"א רצ"ה) נאלצו רבים משני העמים ההם לעזוב את הארץ ולהמלט לארצות רחוקות, ובקהלה נכבדה אחת מקהלות ישראל היא קהלת עיר בוריון, הביאה הפקידה ההיא תוצאות ניראות, יהודי ביריון שהתיחשו כ"כ בקדמותם כאשר זכרנו כבר, היו מאז ומכבר גם בימי הרומאים במצב חפשי ושלטון מדיני פנימי, על ידם חסו גם תושבים אחרים מותר עמי הארץ, אך כביא יוסטניאנוס נלחם אתם עד הכניעם ואז שלח כם חרין אפו, רבים מהם נשפטו באש היום על אשר מאנו למלא אחרי פקודתו להמיר את דתם, גם את ביהבנים העתיק שהתפארו בו לאמר שנבנה מימי שלמה, לקח מאתם ויעשהו לבית תפלה לקאטילים, כל הספור הזה לקורות יהודי העיר בוריון נודע על פי הסופר הקדמון פרוקופ [Procop. de Adificiis VI, 2] (ה) ואמנם על ידי חקורותינו בזה יכולנו להתחקות ולמצוא את עקבות המאורע עד כה, באחת מערי מארוקי שעל יד חוף ים האטלאנטי, רחוק איזה פרסאית מהעיר מוגאדור [Mogador] דרומה, בעיר איפראן [Ifran] (ז) שעוד לעת עתה יש בה קהלה יהודית, נמצאה שם שדה-קברות גדולה ועתיקה מאד מכל שדי-קברות היהודים במארוקי, הכתיבת היותר עתיקה שבה, היא על קבר איש שמו יוסף בן מיימון ג"א תשנ"י (41 לפני סה"ס) שאמנם לא ניכל להבטיח באמתתה, שם ישנה עיר מערה עתיקה הנקראת "מערת המכפלה" ובה קבורים "חמשים איש צדיקים שנשרפו לקדושת ה' ע"י הניצרים", הדברים האלה נמסרים מפה אל פה אצל קהלת יהודי איפראן וגם רשומים על לוח בזכרונות הקהלה, והנה המלות "על ידי הניצרים" דים הם להיכיה לני כי רק בימי שלטון הביצנאצים במארוקי קרה המאורע הזה, שרק אז שררה הדת הנוצרית שמה ולא בשום עת אחרת, ואמנם גם מסדר הזמנים של קברות החצר מות ההיא יש להכיר כי הנשרפים ההם, הם הם שרופי יוסטנינוס, מערת המכפלה של החמשים הנשרפים האלה נתונה בשדי-הקברות ההיא בתוך המצבות שזמן הכתבת שעליהם הוא, בין ד"א ש"ה' (540-640) בערך, וזוה נקל לדעת כי

ה) ע"י גראטין-שפ"ר א"ג צד 33 וצד 41.

ט) בהיאוגרפיא של Rennes כתובה Ifras ללא צדק.

י) העתק מהכתובות שבחצר מות זו מאלה שכשרידי האכנים הנמצאים השגתי מאחד מירידי שהיה שם בעיר איפראן, ובשינוי אחרים העתיקה הרב ר"י ארוואין בהבצלת תרס"א גו' 31 אך הרשימה ההיא ומה שבידי ג"כ אינם רק לחלק מועט ממצבות הרבות שישנם שם, ובסוף הרשימה כתוב ג"כ "זהו מה שהעתיקו הראשונים" ול מהושבי איפראן ממצבות שהיו בסביבות המערה ומרגלא בפומיהו דאוישו שהנכנס לתוכה מסתכן, ואציג פה את השמות שברשימה הנ"ל, יוסף בן מיימון ג"א תשנ"י, ע"י הגלילי? עוזו בר שבת ד"א שפ"ו, מוסא אפלאו ד"א תי"ג, יוסף בר יעקב בן שבת ד"א ת"ג, שמואל בן יעקב ד"א ש"ן, שלמה בר מסעוד ד"א תק"ו, דוד בן יסא שר"ך ד"א של"ג, יסוד בן דוד ד"א ש"י, ועיש בר משה? ת"מ, המקובל שלמה בן עקב, שושן בן אמגארן סב"קוני ובנין קדישין דיליה? מומניה? ומשמאחיה?

וזמן הנשרפים שבמזמרת המכפלה היה סביב ד"א שי פחות אי יותר מעט, עכ"פ מימי שלמון יוכננניים היבחה אחרת יש עיד לזה, על פי השייך שהננו מוצאים בדבר התיחשות יהודי העיר בוריון שזכר הסיפר פרוקופ, ושלמינם החזק שהיה להם, יחד עם מסורה כזאת שישנה גם כן אצל יהודי עיר איפראן עיד עד כה, הם יהודי איפראן שימה בפיהם כי אבותיהם באי מגילת עשרת השבטים ויתוישבו שם, ואחרי דודית מספר כינני להם ממשלה גדולה אשר קרה בכל עמיהאדין תישבי החבל ההוא, המלך הראשון שמו היה אברהם האפרתי משבט אפרים ימורעי היו המושלים שאחריי שכלם נקראי במשפתהם זאת, אפרתים, והיו כאשר קרא להם עזרא הסיפר לכיא וירישלמה, לא אבי לשמוע אליי, ובעין זה ירדה ממשלתם מטה מטה, עד כי גבר האייב עליהם ויצק להם מאד וגם את שם משפתהם, "אפרתי" נאלצי לשנית בשם "אפריאט" היא המשפחה הנמצאה שם בעיר ההיא עד היום, ההגדה הזאת בכלל תשיה ביחס לא מעט אל המסורת של היהודים שהיו בעיר בוריון שזכר פרוקופ, ובכן מכל האמור יחד עם הקירוב שיש בין שתי השמות בוריון [Borion] ואיפראן [Ifran], ניכל מכל זה לאחד את המאירע של בוריון שבדברי פרוקופ, עם דבר שרופת המשים הצדיקים של איפראן שאולי נקראה בשם בוריון לראשונה, ושניהם מקרה אחד הם.

הנה כן ניכחתי לדעת מפרטי המקרים שזכרנו כי יחסם של הרומאים—הביצנצים אל יהודי מארוק, כ"כ היה רע עיד יותר מימי הרומאים לפניו, קיסרי ביצנאנין אשר בקיץ מינד היה בעיניהם כל קיים מדינה—יהודית, וישימי קין כנידע למדינות כאלה שהתקיימו בנגב ארץ ערב, הגיעו במשטמתם זאת עד לקצה צפון אפריקה למארוק, ויורדו את עז מדינות כאלה שלפי הנראה, בוריון או איפראן, לא היתה היחידה, יבמיה, היה ליהודי מארוק עיד מדינות הפשיית כאלה (א) שנהרסו או בירי הביצנצים, האמנם למצב יהודי מארוק זה הישם קין מכלי התמוהה כ"כ, הגיהטים אשר פרצי מספרד בכל מקום ביאם דחקי את הביצנצים (כע"ד ד"א יש"מ)

ר"ש, ואעיש כן יהיאי כן סבעוני והוא הנקרא ר' ואעיש בן עבו ד"א ת"ך, ר' יהודה כן מומי ר' נפתלי בר יהודה אפריאט, ר' שלום בר מכלוף ור' מכלוף בנו בן אוחיון" אלה הם שנישמו ברשומה ה"ל, ורק פרטי השנים נכתבו שם ברמזים מפסוקים, ולדעתי שהרמזים ההם נעשו כזמן מאוחר ע"י אותם שהעתיקום מעל המעבות, ולכן לא מפני זה נטול חשד באמתת הזמנים וע"י באבן ספיר ה"כ דף ט' ובהערה לעמוד ט"ו, גם בהעתק השמות ניכר הדבר מסדר הזמנים שהועתקו לא—כסדר קבורתם כ"א כפי מה שנזרמן לוד המעתיקום ראשון ראשון ולכן גם "מערת הנשרפים" הועתקה ברשומה ההיא לא במקומה בדיוק, והנה ע"ד השמות האלה לא נזכר עד מה אודותם רק בהשם "עלי הנלילי" כתוב, "שקבלה ביום שהוא אחד שתלמידיו רש"י וכאשר קצף על תלמידיו וגזר עליהם גלות היה אחד מהם זה" והדבר מוזר מאד וראה מ"ש בהחבצלת תרס"א ע"ו, כן, אודות ר' יעקב בן שבת אביו של יוסף בן יעקב שבת, הנרשם, יוספר בס' יגל יעקב [ליוורנו תרמ"ו] לאחד מכני המשפחה הזאת, כי היה ר' יעקב הנו' מישבט לוי ובעל נסים וכו' ע"ש. נראה רק להעיר עוד בזה כי הביצנצים העתיק שזכר הסיפר פרוקופ שהיה ליהודי בוריון ואמר עליו שנכמה מימי שלמה, אפשר לומר — עפ"י השערתנו כי בוריון ואיפראן אחד הם—שהביח"כ ההוא נכמה ע"י אחד המושלים האפרתיים ההם, שנתלף במשך הזמן עד פרוקופ, בהמלך שלמה,

(א) ראה גם בסוף פ"ב,

ויגרשים, ובמקומות כאלה היטב גדול היהודים מאשר היה, כן גם אחרי כן כאשר התקוממו יתר הישבי הארץ על הרומאים—הביזנטיים וביאו ערביניה במהלך המדינה, בלי ספק היתה או ליהודים מירי הביזנטיים. אם כי כמובן בימי התקוממות יסער מלחמה ההיא, לא יכלו לשבת בשלילה. מובן הדבר כי גם היהודים בערך אל מספרם הרב ומושכם שנפוץ או במארוקו בכלל, במדינות ובערי המדבר (י) לקחו בידאי חלק גדול בהתקוממות ההיא נגד הרומאים.

טרם נמתח קו על התקופה הקדומה הזאת, תקיפת ממשלת העמים הקדמונים, נעף מבט קל על מצבם הרוחני והליבית חייהם של יהודי מארוקו בימים ההם בעוד לא באה הרוח הערבית ותשנה את תכונתם, סופרים קדמונים סיפרו כי יהודי מוריסטניא (י) או בימים קדומים ההם נבדלו בהרבה ממנהגיהם ואירחית דרכם מיתר יהודי אפריקא ואוהיה עיד עד ימי הרומאים והואנדאלים לא ידעו דבר יהודי מוריסטניא מהחלכות שחודשו בבבל יבא, והמשנה והתלמוד היו מוזרים להם. כן גם ימי הפורים לא שמועה אונם ירק בשתי הערים אזיל א [Azila] ואבן-יעקוב (בנראה היא העיר Dar ben Brahim אשר לחוף ים האטלנטי נוסח המחוז Chaauya, כי השם זה עם "אבן-יעקב" הנו, אחר הוא כמובן) ידעו ממני, אך חג החנוכה ידוע היה בכל מארוקו וינהגו בו משתה ושמחה, במית איש נשאו או כל שאריו יקריבו התאבלו עליו וימים יאהיבו וכני גילו הלכו ויחפים שלשה ימים, האיש שמתו לו שתי נשים צעירות ממני לא יכול עיד לישא בתילה כי אם אלמנה, כן אשה גרושה משני אנשים תשאר אלמנה—חיה כל ימיה לא תוכל עוד להנשא לאיש, בקברם את המתים לא שמו כל אחר בארון לבדו רק עשו ארון גדול נחלק לארונות קטנים וכו קברו את זקן בית האב וכל צאצאיו יחד, וממעל להארון כתבו את שמותיהם, השפה המדוברת בין יהודי מארוקו או היתה לשון ארמית, הרוב הגדול מהם חיו כפר ויהיו בעלי מקנה וגם עובדי אדמה, ולכן כרוב מושבותיהם לא היה להם בתי כנסיות ויצאו לשפך שיחם ולהתפלל על פני השדות, להבן שהיה נולד ביום הכפירים העריצו מאד ויחשבו אותו לקרוש מרחם, במלבושיהם חפצו להתראות ויעדו עדי זהב ואבני חן, אך התרחקו כ"כ ממשקים משכרים וכל שותה שכר תעבו ומי שהיחזק שכור ג' פעמים פסלו אותו לעדות, אלה המה קצות דרכיהם ואורחותם של יהודי מארוקו בימים קדומים ההם, שעל פיהם נחזה ברור כי יהודי מארוקו נבדלו או בתקופה ההיא מביא ביחס והתערבות עם יתר אחיהם בשאר הארצות, ולפי הנראה שגם עם יהודי יתר כרכריה, שכניהם, כיהודי קיריני וקרתאגה, לא היה ליהודי מארוקו אתם כל קשר וחיבור, ולולא זאת לא יוכלנו לצייר שכ"ב נשאר רחוקים מיריעת המשנה והתלמוד שגם חג הפורים נשאר זר להם, אחרי כי היהודים הקירינים שנספחו בנידע אל יהודי אלכסנדריא, כן

(י) זאת נובל לדעת מספור אדרים והיהודים שספק בן, ומדברי הסופר הערבי מהבר "אקרטאס" הנזכר שם,
(ג) ע"י הערה ז' למעלה, והדברים האלה הועצו ע"י מה שנאסף בזה בתולדות ישורון פ"ה,

גם יהודי קרתאגה, כנראה, ידעו מהמשנה והתלמוד ייתענינו בפעולות חכמו ארץ ישראל בכל ימי הרומאים כמעט, ידו הסבה לזה, להתכידותם של יהודי מארוקו ואי-התענינם ביתר אחיהם שבשאר הארצות היתה לפי הנראה ברור להגלי תנאי מושבם בהיות כי רוב יהודי מארוקו ישבו אז בפנים המדינה ברחבי המדבר סאהרה (Zahara) ועל ראשי ההרים, וכמו שידובר מזה הלאה במרוצת דברינו ולכן היה קשה ליהודי-חיץ לחדור אליהם בנקל להסב את תשומת לבם לעניני אחיהם בשאר הארצות, ומפני כן באיזה ערי-ישיב כשתי הערים, אוילא ואבד יעקוב, שזכרנו, שמרכזם לחיף הימי הגיעה עדיהם הודיעה על דבר הג הפורים בזמן יותר מוקדם שזה כמובן היה ע"י כוז יהודים מארצות חיץ לשם.

והסבה הזאת שהסבה להתבדלותם של יהודי מארוקו בתקופה ההיא היא בעצמה הסבה לעצור בעד שום ידיעה על דבר מציאות אנשי-שם וגדולי תורה בקרב יהודי מארוקו בימים הקדומים ההם, ועד כה לא נרעאם היו במשך הימים ההם של התקופה הקדמונית הזאת אנשים גדולי תורה ובעלי מדע עד מה, ובזה נגמיר את השקפתנו על אידות יהודי מארוקו בתקופה זאת הקדמונית.

פרק שני

תקופת שלטון הערביים

סקירה, המנוחה בימים ראשונים, אדרים הפאטימי הכובש, סכסוך בין העכסמים והיהודים, עזרת היהודים לאדרים, וריבם אתו, תואנותיו ורדיפותיו את היהודים, הריסות קהלות יהודי המערב ע"י אדרים, בצגון העיר אל-אזורה, ממשלה יהודים בסאתרא, (ד"א ת"ת-תקנ"ד—794—690 בערך).

התקופה השנית בקורות ישראל במארוקו, היא תקופת ממשלת הערביים שימיה ימשכו מחצי המאה השביעית לסה"נ בערך, יעד הדירות האחרונים, היא כוללת בקרבה עוד תקופות רבות שונות של שלטני ערביאים שונים לשבטיהם אשר נטיותיהם ותכונותיהם הבלתי שוות הביאו בכל פעם בהמהלך המדיני רוח אחרת ותקופה נבדלה, והתקופות האלה, פרקי חיליותיה של התקופה הערבית בכלל הם כ"כ רכיבונים של צבעים כהים יאפורים, צבעים אשר העטו מעטה שחור יאפל על פני הארץ וילבישו את שמי היהודים במארוקו קדרות וערפל, הצבעים ההם הם התרשמו לראשונה בימי שלטון אדרים המישל הפאטימי הראשון וילכי הליך והתעבה הליך וחשוך במשיל עוד שבטי-פרא בעלי תכונה-קנאות וזדון לב, וכיחוד מימי שלטון האלמייחידין, בכלל יד של ערציות נחתה על מארוקו ברוב ימי התקופה הזאת ותארוג רשת של העקת והגבלות בפנים שינים אשר הקיפו את הכנסיה הישראלית במארוקו במסגר צר וסביבה מעיקה, וישללו מהם את היכולת להתפתח כראוי ולהתרומם ברוחם, יהודי מארוק

(ד) ע"י בהערה בסוף"ם במלואים.

נרמו או במוטף התקופה הזאת והסתמלי למוין סמל רציון ומרוסם שלא ניכר בו כי אם חכמיותו יפצעו שכם התביסה צורתו האמתית, זאת נפשיותו ידוחו הכביר העיני וישיתו חשך סביבותיו גם מאריקו, הארץ בעצמה קבלה מאו תכונה אחרת, תכונה פראית, תכונת ארץ נשמה ימדברית שעיד לא נישבה מעולם, יעם התמורה הזאת עם מהפכתה הטבעית—המדנית, בא לה גם שינוי השם, וכמו בפי הערביים כן גם בפי היהודים תקרא מאו בשם ארץ המערב [Mag'hareb] (*) תחת מויריטניא לפניו, השם הזה "מערב" או "מערב-התיכון" קורא לה לפי הנראה ברור רק או מראשית התקופה הזאת הערבית, על היותה לפאת מערב נוכח ארצם ארץ ערב, וכך בשם הזה שכיב נתאזרה בספרות הערבית והיהודית נשתמש גם פה מעתה ברוב דברינו.

בימי התקופה הזאת הראשונים נראו אמנם קוי אור בהיר ותור נגה אשר לו עמרו בעינם ככה ימים רבים, כי אז יכלו יהודי ארץ המערב להיות מאושרים מאד וישמחים בחלקם, הערביאים שהתחלו לראשונה את הארץ, האימויים המרוואנים, וגם העבסיים, חיו את היהודים כיחס ידודותי ויתני להם לחיות באישר וכמניחה, והיהודים גם הם הכירו את מאהביהם אלה וילכו אתם שליכיד יד לעודד יחד אתם בעתות מלחמה, עד כי בעת שהגוהמים בספרד נתנו חתים על היהודים שם יילחצו איתם ויכלו הם כנודע, יהודי מארוקי, לפעיל על מאריק שר הצבא ללכת לספרד ולהלחם בגוהמים, ובוה הביאו רייה והצלה ליהודי ספרד או "וד"א תע"א, 1711, אך לא עברו זמן רב כי כ"כ ימצבם זה של יהודי מארוקי היפרע ע"י אדרים הפאטימי, אדרים הוא האח הצעיר מאחי מוחמד בן עבדאלה איש-ריבם של העבסיים אשר לאחרינה נגף לפניהם על יד מכה

(*) בשם זה מערב—מג'הרב—נמצא לקדמוניו ואצל קדמוני הערבים כ"כ שהשתמשו פעם לכל ארצות ברבריה, ופעם רק על מארוקי לבד, וראה באגרות רמב"ם ס"ו א' ושם עמך סמקת אנשים השוכנים במערב הנקרא אלג'רבי והם המקומות שבארצות ברבריה, וכן בתשו' הגאונים וברון לראשונים יש תשו' אחרות שהם לערי תוניס ונקראים בפיהם "אתר דמערבא" וע"י בהקדמת ש"ד להפיקון לעומת זאת נמצא, שלארצות ברבריה הוין ממארוקי יבוא בכ"ט השם אפריקי גם אפריקה וע"י בהערות שנסוה"ם להערה ה', ורק מעט מזהיר יבוא השם הזה גם למרוקי, ומכלי להרבות לזה דוגמת רי לחביא את לשונו של הראב"ד בסוף דור היבנים שאמר אודות הקראים "ועוד שהם כמלים שאתה מוצא קהלות ישראל שהיו פושטות ממדינת סלה [Sale ou Sela] בקצה המערב עד תאחרת בראש המערב וקצה אפריקה וכל ארץ אפריקה ומערבים" הנה כי כל ברבריה, מן מויריטניא לי ממזרח ועד תאחרת [Throat] שבקצה גבול אלג'ר המערבי, יקרא אפריקה, וכן תאחרת קצה מזרחת של מארוקי כמעט ועד עיר סלה שלחוף ים האטלנטי במארוקי, וכ"כ את כל גבולו של "המערב" מראשו ועד קצהו, וכן בסה"ק שם ור"ם בן דנאן צד 28 חק הישיבות שהיה הולך . . . וארץ המערב ואפריקה" הנה, מערב לחוד, ואפריקה לחוד, ובכן פוק היו מאי עמא דבר, ככל ברבריה ובאה"ק הנו שומעים עד כה שלמארוקי קוראין רק מערב, ולפעמים גם "מערב-הפנימי" וליתר ברבריה על הרוב יקראו רק בשם "אפריקי" ולפעמים גם "מערב-התיכון". וא"כ נדע כי השם מערב הונה בעיקרו על מארוקי עד כי הוא יותר קרובה לאירופה ופעמים הושאל גם לכל ברבריה, התקורה הזאת לא למותר תחשב, שעל פיה נוכל לדון עוד ברברים הנוגעים אל עיקר התולדה.

יהא אדרים, נמלט יבוא יחד עם זקן ביתי רשיד לארץ המערב, לראשונה מצא לי מסלית לרכיש את לב התושבים אשר בעיר ויאלי לי אי מיוליים יבעת זרחין [Zeron, ou St. M. Edris] ילאט לאט משך אחריו הרבה משבטי הארץ ינתקם מעל העכסיים, ויתגלע הרוב בין אדרים יבין מירשה מוהדי מישל העכסיים, בין יהודי העכסיים נמני גם היהודים שנחשבו אז — כמי שזכרני כבר — לבעלי השפעה ויכולת מרובה במארוקו, וכל עמל אדרים להטותם לצדו, היה לרוב, כמיובן מפני שניה היה להם לחסות בצל העכסיים הורשי טיבתם מכבר, אך אדרים הערים הכל מומית להפריד בין היהודים והעכסיים, וישלח אנשים ממתי סודו להתוצב לפני אבילאפיה בא—כח העכסיים, במרמה, בתור בעלי בריתו, ולהביא רבת היהודים רעה לפניו, וכן, האנשים החם אנשים יבנים שינאי היהודים מכבר, עשי זאת ויצליח, הם לחשי כאוני אבילאפיה כי היהודים התחברו אל אדרים ויבני למרוד בהעכסיים, והרבה הוואת נכנסה בלב אבילאפיה, ומבלי לחכות עד מה, פקד על אנשי חילו להכות, ביהודים, והם עברו עד מהרה ויכי בחימה שפוכה את יהודי הערים האלה אשר בכבר הצפינו של המחוז שאיייה, היא תקינה לפנינו, [Temsana ou chaouya] סלה [Sela ou Sale] מאגידא [Mehediâh] שלחוף ים האטלנטי, אי אילי היא [Gedidah] ימידשאנן [כנראה היא Mazaghan] גם את ונשיהם וכל שללם בזוי למה, תרמות אדרים זאת אמנם בן היעילה לו, יברמי האימללים החם רבשילו את לב היהודים אשר כמיובן עיי ההרג הזה שנאי את אבילאפיה ויחפצו לנקום בהעכסיים, ומבלי לדעת כי אדרים היה בעוכרם, נליו אליו ויתעדרו להלחם אתו יחד נגד העכסיים, בראש מחנה היהודים גדול, עמד איש חיל ונשיאו פנים בנימין בן יהושפט בן אביעזר נגד עדת לודאליב [Ludalib] ויעירר את מחנהו כי יחרפו את נפשם לקחת נקם דם אחיהם אשר שפך אבילאפיה, הם הליו יחד למחנה אדרים בעמק טאסוט [Tasut] ילקן ימים באי ער מחוזו אללון [Allon] כי ישם התקרבו לביא לתחנת חיל מוהאדי העכסיים, האדרים היהודים חנו בעמק אגמאלה [Edjbalâ, מקום בין Tetouan ובין Ouezan] וחיל מוהאדי חנה נגבעת אגמאט [Agmat] וילכו שתי המחנות הלך וקרוב והמלחמה נטשה ביניהם ימים אחדים, במערבות רבות גברו האדרים והיהודים יתנו ודם, כי לחים נלחמו היהודים נגבעתה וכתמת נקם, זאת הכיר גם שר צבא העכסיים, ילבן רצה לקרוע את היהודים מעל האדרים, בזה, הוא שלח למפקדי חיל היהודים כי אם כה יעמדו ויראחת במערבות האדרים, יתגרה אז ביתר היהודים אשר עיר הם חיים בערי ממשלתי במזרח מארוקו, ואמנם ראשי חיל היהודים התחשבו לראשונה עם דברי ראש העכסיים אלה ויחשבו על אודות אחיהם החם, הם נפלגי בדעתיהם אם לחוש לזכרי ראש העכסיים ילחדול עיר מהלחם, אי לחוסף ולעדר במלחמה, אך סוף סוף חזקו דברי

(כ) במקום שבו נכנתה העיר פאס אח"כ, היה שם יער עם יושבי אהלים שהיה נקרא עין-עלון [Ein—Ellon] כמו שמסופר אצל הערביים בקורות העיר פאס, ויתכן שזה המקום הנז' פה.

אלה האחרונים ויהודי אדרים נשארו עיד במערכה, ירחים אחדים התנגשו פעם
כפעם שתי המחנות, ולרוב היתה יד אדרים ויהודים על העלינה ונפות רבות
נקרעו על ידי התנגרות ההם מיד העכסיים, ככל זאת לא הקימו העכסיים את
מחשבתם כנראה, להכות את היהודים כגלגל היהודים האדרסיים, אילו מפורם
פן יעוררו עליהם עיד יותר את המת היהודים האדרסיים, ואולם כאשר באו
האדרסיים ויהודים עד העיר מאדיונה [Madiona] ללכתה, עשו זאת העכסיים
בערמה, ויצגו את היהודים וישבו מאדיונה ממעל לחומה סביב, כי אם
יחפזו יהודי אדרים להלחם, תהיינה יהודי מאדיונה המטרה לחצייתם, כן בזה
יכלו העכסיים לעצור בעד היהודים האדרסיים מהלחם במאדיונה, כראותם את
אחיהם קצנים לעיניהם סביב החומה גם האדרסיים כאשר ראו את היהודים
נסוגו אחורה לא חפזו גם הם לגשת, אך אדרים הערים לא ידעו רחם ויכו
בעיניו לעזוב את מדיונה מפני היהודים ולכן התנכל להוציא קול במחנה כי
הרחק פרסאות אחרות נמצא מחנה אייב הקרב וכא לקראתם, ועיזו שלח חלק
רב מחיל צבאו, שבכללם נמני כד היהודים האדרסיים גיבו, ללכת מיל האייב
המדומה הוא אשר השמיע אדרים במחנה, כמובן רק הרחיקו יהודי אדרים
ללכת, ואדרים עם החיל הנשאר הגיה על מדיונה ויהיו יהודי העיר שעל
החומה, הראשינים לנפול חללים, או בגודת אדרים זאת בעם-ברותה שגודעה
מיד אחרי כן בשוב היהודים-האדרסיים-ממקום האייב המדומה אשר הפיח
אדרים ככזבו-מכלי למצוא ישם עד מה, הבגידה הזאת הוכיחה את היהודים
לדעת את אדרים ומרמותיה, וכי רק לכביש לו את השלטין התקרב אליהם
במחמאות פיו, ואין יחרוש בלבבו, ואמנם עוד יותר הוסיפו לשנוא אותי כאשר
או נודע להם על פי אחד מאנשי סודו, כי הוא אדרים היה גם המסבב את
ההרג הראשון שעשה אבילאפאי באחיהם, על ידי הרבה אשר שלח לפניו
למען הבאישים בעיני העכסיים, וכך החליטו יהודי אדרים להפרד מעליו
וישובו איש איש לאחליו, אמנם אדרים ראה אז כי עתה כבר רד תחתיו
עם רב משבטי הארץ ועוד לא נחוצה לי עזרת היהודים ולכן מצא בזה,
בפרידת היהודים מעל מחנהו תואנה להוציא אש קנאת-הדת ושנאתו את
היהודים שהתלקחה בקרבנו עד כה, הוא שלח לדבר להם כי כמעשם זה
להפרד מעליו, יחשב להם למרד ומעל וכי מתכנינים הם להלחם אתו, לכן רק
בזאת ידע כי לבס נכון עמו בהמירם את דתם לכוא במסירת נביאי, ואת פקודתו זאת
שכ"ב היתה מוזרה בעיני היהודים ולא חפזו כמובן לשים אליה לב, מלא מיד ולא
אחר להוציאה לפעולות, ויצו במפגיע על אנשי חילו לכוא כמושבית היהודים
ולחבריה איתם למלא אחרי פקודתו, ואשר ימרה את פיו יהרג, וכן נהרגו
יהודים רבים כנערים האלה, ראדום [Radoum] משינדל [Teschendal] וכינאר
[chinar] אשר ישו לתימם לבטח, אך בין כה וכה נקחלו היהודים לעמיד על
נפשם ומערים רבות נאספו והיו למחנה אשר יוכל להלחם את חיל אדרים,
ובתגרה הראשונה הרגו היהודים מהאדרסיים כשמת אלפי איש, אך כראות
אדרים כי יכלו היהודים לעמוד קוממות נגדו הלך ויאסף עוד חיל במספר

רב יבא גם פילים וחיתו טרף לנגח בס את חיל היהודים, גם אז הרבו
 היהודים חילים ויערכו מלחמה נגד חילו הרב של אדרים, ובחרף נפש התנפלו
 עליהם ויערו את נפשם למות, ופעמים אחדות יכלו היהודים להחזיק מעמד נגד
 האדרים הרבים והעצימים מהם, עד כי לאחרונה תישש כחם ותרפינה ידיהם,
 ואדרים יסף אז עוד בחמתו ויאנס את יהודי הערים אלקרדן [El-Kiddan]
 טא היר [Taher] ושאר הערים שעל יד הנהר סאטיר [Sater] ובנותיהם
 להמיר את דתם, יאת אשר לא המיר הרג בלי חמלה, בכ"ז לא אמרו היהודים
 נואש וייספי עוד ויתאספו להתקומם נגד אדרים ותחי מלחמה עזה בנייהם כי
 שתי הצדדים נלחמו בגבורה וביאוש, וסף סוף היה כי שתיהם נאלצו להשלים
 בנייהם, על פי שני תנאים האלה, לתת כסף שנתי סכום ידוע לגנוי אדרים
 וגם לשלוח עשרים וארבע בתולות יהודיות שנה שנה לבית נשיו וחלף זה ויכלו
 להשאר ברתם באין מפרע, אמנם אם כי אהרי ברית השלים הזה לא רדף
 אדרים את היהודים כמאז, אך מצבם בכלל הורע מאד, שכטי הארץ ידעו
 בלבבם כי אדרים עיין הוא את היהודים ומבקש רעתם, ולכן לא חדלו מאז
 להציק להם, פעם כפעם ארכו להם לגזול את רכושם, גם לצוד לנפשות
 בני ביתם לקחת אותם בשבי ולהביאם אחרי כן ליהודי עיר אחרת לקבל
 דמי פדיונם, מקרי שבי כאלה רבו בערי היהודים לעתים קרובות, ולכן
 בקהלות אחרות נאלצו לקבץ כסף מאנשי הקהל להיות שמיר לחסכון בעד
 פדיון שבויים ופרעון הכסף הזה הוטל על כל הקהל בכלל בתור מס קבוע.
 חשוב חשבו יהודי קהלות רבות במארוקו להקל על ידי המס הזה
 את מצוקתם ולהציל נפשות אחיהם הנפלים ברשת שודדי-אדם, אבל הדבר
 הזה דבר מן-בית כסף פדיון השבויים, מושך אחריו תוצאות עוד יותר רעות,
 כימים ההם נמצאו שני אנשי בליעל בעיר שי שאוה [Chichaoua] אשר היה להם
 רוב עם אנשי הקהלה, וימצאו תואנה בזה ללכת אל דשנור פקיד אדרים בעיר
 סאפין [הוא Safi] וילשינו ביהודי שי שאוה כי קיבצים הם כסף למען שחד
 את אחדים משכטי הארץ להלוות אל היהודים ולהלחם יחד באדרים, דבר
 השמנה הזאת שלח דשנור לאדרים, וישלח אדרים עד מהרה את שר צבאו
 ויחייא להתנפל עליהם, אך היהודים ידעו מכל הנעשה ויתכוננו לקדם פני
 הרעה לעמוד נגד ויחייא, כאשר בא ויחייא לקראתם מצא כי כבר ערוכים
 הם נגדי, וכמוקם להתנפל עליהם, נאלץ לערוך אתם מלחמת תניפה, אכן
 נגף לפנייהם וישב אל אדרים, אז נמלא אדרים חימה ויחשוב להכרית הפעם
 את יהודי מארוקו כלה, בעם רב ואספסוף גדול בא אדרים בעצמו ויערוך
 נגד היהודים מלחמה כבדה עד הכניעי אותם, ובשצף קצף עבר עם חילו העצים
 יותר את ידם להשחית בעם ישראל ולקצית בס, תועבות רבות נעשו אז ע"י
 אנשי החיל ההם במושבות ישראל, ובאכזריות נוראה הרסו וטרפו וישחיתו
 בנפשם, ככל מדינות מארוקו וגם בערים אחדות באוג'ירין, ואחרי כל אלה
 לא אמר אדרים קץ וישמע כי בעיר בוג'יה [Bujaihi] נמצאו בנות יפות בכנות
 ישראל וישלח יודיש עשר בנות ואח"כ עוד עשר נשים, אנשי הקהל בראותם כי אין מנוס

מפני אדרים, הטילו גורל בנייהם וישלחו לי עשר בנית גם עשר נשים אשר יצאו על פי הגורל, יהיו אחריו אשר במא איתן שלחן לנפשים לעיר בנייה, הנשים האלה חפצי לשוב לבעליהן בחשבם כי אניסות הנה ייבולית להשאר תחת בעליהן, יאלם ראשי הקהל הניא איתן מעשית זאת כהית כי הנשים האלה ישלחו על פי הגורל יא נקבו בשמותיהן על פי אדרים להחשב כאניסות, והריב הזה כ"כ גדל והרחב עד כי נשמע הדבר לאוני אדרים, יהא מבלי לדעת כי הריב זה ניגע מצד הדת, נחשב בעיני לעלבון ילחופה כי רק מפני שאדרים שבב איתן, איש לא הפין לנגיע בבו, יבבן ניספה לי שנאה על שנאתו וישא את ידו עוד הפעם על שארית יהודי מארוקו ואל גירויין ויך בהם מכה נמרצה למאיש ועד אישה ועילל וינגק, ורבים אשר חפצי להציל את נפשם ממות בחרו להמיר דתם, ימספר ממירי הדת מקרב היהודים והנוצרים בהשנים המעטית שנות משול אדרים במארוקו, עלה לרכבות, ועיד עד כה נמצאי בין הערביים תושבי הארץ רבים שממעי יהודה יצאו, ושהרכבה מהם יחשבו לצאצאי היהודים אשר המירו בתגרת יד אדרים זה.

הנה כן זאת היתה אהרית היהודים כימי אדרים הפאטימו, בתיר תשלים גמול חלף הלחמם את מלחמותיו נגד העבסיים, מושבם של יהודי מארוקו בכלל, אשר השתרע בהר ובשפלה לאורך חוף האטלנטי, ערה ערה וישבר לרסיסים, פזר התפוררו קהלותיהם הגדולות והחשובות, מספרם הרב, המעט ודל, והמעט מה שנשאר לא היה בי עיר רוח, שאיפתם להתקוממות, הכרתם— העצמיות, וחפצם הכביר לדרור ילעמדה חפשית, כל אלה עיממו בקרבם ייאבדו יחד עם אָבדן אישרם ומצבם, תבוסה נראה, אימה ומשכלה, היתה התבוסה הזאת אשר בוכס אדרים את יהודי ארץ המערב כמשך זמן קצר, זמן של שש שנות מלכותו, וד"א תקמ"ה—נ"ג, 793—1788, תבוסה שלימה, מרכאת—נפש ומעציבה, תבוסה אשר אחריה לא נראי עוד אותם הרגשית של היהודים האדרים, הליחמים לבלי חת, ויהודי מארוקו נשארנו לזח לנים, מקבלי מרות כל שלטון שיהיה נפחדים ונמוגים וחסרי אונים.

ג) כי המאורע הזה של היהודים ואדרים, נאסף לנכון עפ"י ספרים קדמונים ע"י הת' פישער בס' תולדות ישורון [פראג תקע"ו], וזה נערך כקיצור עם הוספות נחוצות ע"פ הנוי יחד עם מקורות ערביים אחרים, כהמקור הרשמי למשלת מארוקו—"אלכרטס", יאמר אודות אדרים זה "וקבלוהו עליהם כל משפחות הארץ ברברים וערב מהכ... והלך ל ש ו ו י י ה ומש' לת א ד ל א [Tadla] והיה רוב המקומות על דת הנוצרים והיהודים, והישמעאלים היו בנייהם—מעטים, וכלם חזרו לדת, וישמעאל על ידו, ויצא עוד להלחם על שארית המערב הכרכים הנשארים על דת הנוצרים והיהודים ומאזו ש [עובדי האש] והיו כהרים הגבוהים ונלחם כם והרג מהם רבים עד שנכנסו כרת מהמד על כרחם וחזר לזר הון ש' קע"ג... " מזה נלמה כי כמשך שתי השנים הראשונות למלכותו קע"ב—קע"ג לה' ג' רא, היו המלחמות אשר נלחם במארוקו, החל בהמהוות שאוויא, ות אד לא, וגמור בתיר מארוקו הלאה מתוף האטלנטי בלפי מורה, ואת"כ משם לגבולות אורן בש' קע"ד לה' ג' רא כמ"ש שם בהאלכרטס,

האמנם בכל עריצותו של אדרים וחפצי לרוד את היהודים בפרט ויתר עמי מארוקו בכלל, עוד נבצר ממנו מקימות אחרים שבם גרו יהודים לא מעט ולא יביל אדרים להכניעם, בשנה השלישית לשנת מלכותי כאשר הלך להלחם בהערים שבקצה מארוקי מזרחה מסביב לגבולית אורן [Oran] יכביש את תלמסאן [Telemesen] יהתגרה—כאשר זכרנו כבר—גם ביהודי הערים ההם וילחם אתו, ישם בין הערים ההם היתה עיר—מבצר אל—א זוד [El—Azoud] אשר טבע המקום והתבצרותי עורו את יהודי העיר להשתגב בפני אדרים לבלתי הכניע אליו, ימים רבים צרו אדרים עליהם, יסף יסף שב כפחי נפש ועמלו היה לרוק, כן אל היהודים אשר ישבו בנגב מארוקי קפלה המערבית של המדבר סאהרא, יששם ישבו מספר לא מעט יהודים במעמד חפשי לא ערב אדרים את לבי להניע אליהם ולהתגרות בהם, שם נמצאה גם מדינה יהודית שמשלה ממשלה נכבדה בכל החבל ההוא ועל ידה ישבו עמים אחרים אשר חסו תחתיה, רמדינה ההיא שמקומה היה בחבל וואד—דרעא [Oued—Draa] ושאידיה יסיפר עוד הלאה בפרקים הבאים, ה) התקיימה לפי הנראה עיר מימי הרומאים אי מימי הוואנדאלים, וגם הביצנצים, גם אדרים הפאטימי לא חדרו אליה, ותשאר למדינה חפשית עומדת ברשות עצמה עיר דורות רבים עד המאה הי"ב למספרם.

פרק שלישי

אדרים כן אדרים, בנין פאם עיר הראשה, הגירת יהודים מהוין אליה, התפתחות שבאה לגלם, ר' יהודה בן קריש, לברט ודוניש בנו דוד הרשי, אבודני חיוג, השפעת האזונים השכונים באפריקי, שאלות חכמי מארוקו מרב שירא זר"ה גאוני ככל, רב נסים גאון, ר' שטואל הכהן אבן יאשיה, מהפכות מדיניות, הרג ששת אלפים יהודים, נצחונות היהודים על הנוצרים בחבל וואד—דרעא.

(ד"א תקס"ח—ת"ת, 1010—808)

עיר מבכר, מראשית החל תקיפת שלטון הערביים, מיצאים אני כי מארוקו משכה עליה התענינות מיוחדת מצד יישובי ארצות אחרות, בפרט מאזיה, וכיחוד מיתר ארצות העבסיים בעת שכבר היתה גם מארוקו לממשלת העבסיים, א) כן בניגע ליהודי מארוקי חרשה התענינות כזאת מאז ביניהם ובין אחיהם בשאר הארצות, גאיני הישיבות ככל קבלו תמיכה פעם כפעם מארץ המערב ואפריקי, ב) רב נטרונאי שחי סביב ד"א תק"ל, כאשר רכו אתו גאוני

ד) ראה בפרק שאח"ז ובפ"ד, ובהמצפה קראקא תרס"ז נ"ו 45.
א) דבר זה מתברר לנו בספרות הערביים לארץ מארוקו, ככ"מ מדבריהם.
ב) סה"ק לראב"ד והמדה ג' וזוה כסאמר הדורות לר"ס בן דאנאן.

פימבדיתא יסורא יאלין לברוח משבו מצא לי את ארין המערב למפלט לי
ואזל למערב בא אלם החס הוה עיר התבלט ביותר אחריו בן כנבש
הפאמיים את הארין אדרו מות אדרים המהרם והמליכה נסבה בעיר שנים
לכני אדרים בי אדרים אדרים זה השני לא לחם בתשוקת נצחין ישפך דם
כאביו וישם לבו רק אל הפרחת הימים וקדמת העם ולכן גם השארית הנמצאה
פליטת ישראל במארוקו העילית אשר השאר אדרים הראשין שבו ויסתעפי
או במליך אדרים השני היא בנה נידע את העיר פאם [Fés] בשנה החמישית
למלכו וקצ"ב להיגראו ולהגדיל יפעתה קרא דהו יחפש לכל מר שיקדים
לבוא ולהאחו בה ספר ערבי שחי בע"ה היא פ"ו יספר בקורות העיר פאם
כי לראשונה בטרם נבנתה העיר ע"י אדרים היה שם מקום לשבטי ערביים
וישבו אהלים שהם היו מעורבים משלם נים יהודים ונוצרים ומאז י"ש
ויהיו נלחמים תמיד אלה באלה יאדרים עשה שלום ביניהם ואחריו בן קנה מהם
את המקום שבו בנה את פאם הוה מזה נדע כי עיר לפני הקמת העיר פאם
ישבו שם משפחות יהודים אשר נמלטי אילו מחרב אדרים הראשין או יתכן
כי לא שלטה בה עיני הנה בן בכנין העיר פאם רכש לי אדרים בן
אדרים המין תישבים חדשים שנים אשר חפצי להגות מהחופש הניתן בה
ויבוא רבים גם מארצות רחוקות מאפריקה ואוהה עד כי לקץ ימים לא כבירים
רחבה ונסכה ותחי לעיר הראשה בממלכת מארוקו וככה היה היתה פאם
ליהודי מארוקו בכלל לנקודת ההתפתחות הכללית בחומר וברוח.
מהגרים היהודים שבאי מחדש פאסה וכיחוד אלה שבאי מקירוואן ה
ממצודים מבבל ומפרס מקומות שמוצאה לה החכמה כבר קן לה הביאו אתם
גרעני קרמה יחשבל ישתלום על אדמת ישיבם החדש בפאם והסביבה והזרם
החדש הזה השפיע גם על הקהל "המערבי" הגינה ומרובא מהמכות שהיכה
מיד אדרים הראשין שעד מהרה נראו גם בו איתות כשרין מדעי ופאם החדשה
בירת המדינה נחשבה גם כן לבירת ומרכז היהדות של כל יהודי המערב
עוד עד הדרות האחרונים.

ג) כ"ה תלשון באגרת רש"ג, והח' שפ"ר בנראטין ת"ג צד 118 לא יתפון להחליט כי
ביון רש"ג למערב זו של אפריקה—מנהרב—כי אז לא התפתח הישוב הישראלי כ"כ כראוי ולכן
יתשוב כי הכרונה על א"י שכן נקראה בש"ג מערבא ע"ש, ואמנם אין דחיתו
מכרעת להוציא המלה מפרשט'ה כמו שמצאנו אח"כ בתשו' רש"ג עצמו ובנו רב האי
שבתשוכותיהם למארוקו וקידוואן ואמרו "אתר המערבא" ע"י להלן, ומ"ש כי אז לא התפתח
הישוב, כדעתנו כבר כי היהודים במארוקו היה בלי ספק רב מספרם או בטרם בוא
אדרים האי, עוד יותר ממה שהיה מספרם אח"כ מאות שנים, הנה כודאי היה הישוב
הישראלי מפותח כ"כ, וראה גם בתה"ג וברון "לראשונים סו"ס"ו בתשובה לעיר קאבוס
שבגבול תוניס, מנהגא דילן כדכתב לבן מ"ר רב נעזא"ו וכן בקצות תכמים צד 110
תשו' מרב נטרונאי לאלים ונא ושם ניכר שרב נטרונאי ידע את ספרד,
ומאין? אם לא שהיה זה בעת שישב במערב, ומכ"ו נוכח ג"כ שלמערב משש הלך
לא לקורוואן כמו שהשב נראטין שם,
ד. ה) ע"י בהערות במלואים שבסוה"ס,

הראשון שידענו את שמו בין חכמי ארץ המערב, הוא רבי יהודה בן קריש מעיר תארת (Thourt) וי שבין מא רוקי ובין אלג'יריין, הוא חי סביב ד"א תר"ץ 1890. יממנו נדע לני ג"כ שאובימו נמצאי כבר בעיר פאס אנשי מדע והכמי לב אשר להם ערך הוא את אגרתו חזרעה אגרת היחיש בלשין ערבי ע"ד ערך לשין הארמית ייחוסה אל העברית, לבררת אחרים חי גם היא ר"י בן קריש שם בעיר פאס זמן מה ויחי לרפא המלך, אך החכמים ההם מקהל פאס שאלוהם שלח את אגרתו, עוד לא נדע מי מהם, ברור הוא חי לקרם אביו של דניש שנזכר לפנינו יתכן לחיות שהיה אחד ממקבלי האגרת של בן קריש.

דניש בן לברט, המדקדק הנודע שחי בדור, שאחרו בן קריש יחשב גם הוא לאחד מילדי המערב, אביו לברט הלוי בא הוא אי הרוני עם הזרים שבאי מכלל ויאהו בפאס, ושם התעלה ויהי לשר וגדול בערתו ולפי הנראה נמנה גם לנשיא הקהל, ה שם נולד לו דוניש בעי ד"א תר"ף ובהיותו עול ימים, בעי ד"א תרצ"ג נסע בכלה ללמוד לפני זקנו רב סעדיה גאון שבא אז מפיתום, ואמנם פעילת דניש ניכרה ביותר רק אז אחרי ביאו לספרד לקורדובה, היא מצא חן בעיני הנשיא בן שפרוט שם אשר תמך בו ויחבב אותו, אחד ממשוררי דורו של דוניש נשא עליו את השיר הזה, "חכם מערב יהורין לו לפתרו, אשר פתר בשנער בושיבות, ינשא קיל בחיצות גם רחובות, בחכמותיו אשר כים רחבות", עוד שני אנשים חכמי לב היו אז בפאס בימו דוניש, והם אבו דני, ורוד החרש שידענו, שניהם נסעי באיזה זמן מפאס לארץ ישראל ובחזרתם נפגשו עם רבינו סעדיה גאון הפיתום ואחרו בן עם דוניש בן תמים בקירואין, לו לפי השערתנו נראה

ו) כשם קרוב לזה עוד נמצאה בפנים מארוקו העיר "Taourut" שאפשר היה לומר כי ממנה היה בן קריש, אבל משה שהראב"ד בסה"ק (ע"י פ"ב הערה א) יגביל אותה בראש המערב וקצה אפריקה, נדע כי תארת שהיתה ידועה להם אז ושממנה היה גם בן קריש, היא זו שבין מארוקו ואלג'יריין ושעפ"י הליכותה המדינה היא נחשבת לגבול תלמסאן וכ"כ גם הרש"ר בהקדמתו לפיתום ולא כנראטין ה"ג צד 777 שיחשוב שתארת היא שבמארוקו ומכיש שאיננה העיר, דא"א" כמו שהשם רוח"ה בהערה לס' מאונים בהקדמה, כפי אף שבררנו כי תארת לא זו היא שבפנים מארוקו, נכל לחשוב את בן קריש בכלל חכמי מארוקו, כהיות גם תארת שהיה בה בן קריש, על יד גבול מארוקו היא, וכמו שנגביל אותה גם הראב"ד, בראש המערב וקצה אפריקה, ומפיו זה זכרנו להלן ג"כ את רבני תארת שחיו ברוד רש"ג ורב האי,

ז) ראה כנראטין שם ובציון ט' גם באוזה גר צד 88 וקובץ שירי הראב"ע ח"ב צד 66 בהצפירה ש' 1903 נו' 3 במאמר היהודים בפאס להרב ד"ר ש"א פאונסקוי.

ח) ראה בתולדות דונש בן לברט מר"ד כהנא בליקוטי קדמונים (הוצ' אחיאסף) זשם מובא השיר ששר עליו אחד מתלמידיו, אבותיו הישרים בישראל שרים, וכן ר"מ בן עזרא שהעתיק הרכבי [נראטין] שפ"ד ח"ג צד 107 יאמר, "דונש בן לכנרדי [בן הכבלן] משורש אלפסי נשיא".

ט) כ"כ דונש בן תמים בפ' ס' יצירה, "עד שהגיע אלינו מארץ ישראל אבו דני ורוד החרש שהיו ממדינת פאס וביאו בידם ס' פתור מפי רב סעדיה גאון הפיתום וכו'" ופשו הרברים מורים שר"ס גאון היה עוד בפיתום בעת שנפגשו אתו אבו דני ורוד החרש ולפי השערתנו בפנים שאבו דני הוא אביו של דוניש כמובן נק' להבין פגישתו של אבו דני עם רש"ג כהיותו מהותנו, ועיין מה שכתב הרכבי בהערותיו לנראטין שפ"ד ח"ג צד 463 ועיין במלואים.

כי אבודני זה. הוא בעצמי לברט הלוי אבידוניש, כי השם אבודני מביח עליו וכאשר בן המנהג אצל הערבים כנודע לקרוא את האב על שם בנו. אך מה היא הסבה שבגללה יצאי מפאם אבודני וידר החרש, גם דניש בן לברט שלפי הנראה יצאי מפאם דא היתה במטרה ללכת אצל רס"ג כי אם היא אֶלֶן גם כלא זה לצאת ממקומו. הסבה אשר המדינה אותן לצאתה היא לדעתנו נבעה בהתמורה המדינית שבאה או להאדרוסיס התקומם בע' ר"ן להגירוא מוסא בן אלעפיה אתסולי ודיש את הממשלה מיד יחייא האדרוסי, ובעשרים שנה נשאר מוסא מישל בפאם. אך אחרי בן מרדו העם עליו ויחפצי להמליך עיד הפעם לאחד מהאדרוסיס, וזה הביא מביכה ומחומה במדינה מפני המלחמה ששררה בין שתי הצדדים בע' ש"ו ש"ך להגירוא וד"א תרפ"ג צ"ג והמבוכות האלי הם אילי שהסבו ליציאתם של אבודני וידר החרש ודוניש, במשך הזמן ההוא.

אחרי דוניש בן לברט התנוססו עוד בזמן מועט אחרי בן חכמי לב ורבנים בארץ המערב, ארץ המערב ניסף לה או זרם חדש על ידי השבויים רבי חושיאל שנישב בקירואן ורבי משה ורבי חנוך בני שישבי בקירואן, או שמם הטיב של הגאונים השבויים ההם נשמע בכל אפרקא הצפנית, ויתקבצו אליהם תלמידים הרבה כמו מאפריקי וספרד בן גם מערי ארץ המערב, יאלה התלמידים "המערבויים" ההם ששאבו תורה מפי הגאונים השבויים ההם, רבו והעלי חכמת התלמוד בארץ המערב שעד כה שנו בה רק מועט, בן הננו מוצאים שע"י ההשפעה התלמודית שבאה או הרבי חכמי אפריקי בדור ההוא, דור התמעטות הלימוד בבבל, והתפרחה והעליה באפריקי וספרד, ילביא או ביחס של חליפות מושא ומתן בדברי דת ודין עם גאונים בכל רב שרירא ורב האו בנו ולפי הנראה כי עיד סבה אחרת. היתה להדבר הזה דבר ההתענינות שהתענינו גאונים בכל ההם בחכמי אפריקי, הם גאונים בכל ראי, כי מעת הראות רבי משה ורבי חושיאל בארצות אפריקי וספרד, נתמעטו הבנסיות ישיבותיהם שהיו נשלחים משם אריהם עד שבעיד זמן מועט ראינו שנכרת חק הישיבות כליל, (א) ולכן חשבי להגדיל הוחם בינם ובין חכמי ונכבדי אפריקי למען תפוס את לבם להסב את חיבתם לישיבות בבבל, על כל פנים, זאת יכולנו לרעת על פי האגרות ההם שבין חכמי אפריקי וגאונים בבבל, כי אז נמצאו רבנים וגדולי תורה בערי צפון אפריקה, כי חוד בשתי הערים קירואן (ב) ופאם (ג) שאנשיהם הצטיינו לא רק בהלכה כ"א גם

(א) לשון ר"ס בן דאנן בחמדה ננוה, ועוד שם כ' "ובין שראו אנשי קירואן גודל חכמתו של ר' חושיאל סמכוהו לרב על כל קהלות אפריקא ... ונתקבצו אליו תלמידים רבים, וכ"ס על ר' הננאל בנו ור' נסים תלמיד ר' חושיאל, ואצל ר' משה ג"כ כתב ונתקבצו אליו תלמידים רבים מאספמיא וערי ארץ המערב ללמוד אצל הרב"ו וע"י גם כסה"ק.
(ב) ר"ס בן דאנן שם וראב"ד כסה"ק, ע"י במלואים כסוה"ס.
(ג) ע"י בתה"ג זכרון לראשונים ח"א (זה שנמצא בידי כעת) שערי תשובה סי' קכ"ב ובקבוצת הכתובים ע' 108 ובתוך התשובה שם כ' והגדנו זאת לכם לומר שתשובין אתם עלינו, ובלקושות רמב"ן ה"י תענית מזכיר תשו' רס"ג לראשי קהל פאם.

בחקירותיהם ודרישותיהם בענינים עמוקים והיו חשובים מאד בעיני שני גאוני כבל החם. ואמנם עיר לא נדע בפרטות מי הם הכמי פאס החם שאליהם באי תשיבותיהם של גאוני כבל. ימהחכמים שחיו בפאס וכן במארוקו ככלל או, נוכל להזכיר רק את שמות הרבנים האלה.

רבי יהודה ב"ר דוד חיוג פאסי ואבן זכאריה יחויא יהודה אבן דאהוד חיוג. רבי שמואל הכהן אבן יאשיהו, רב יעקב כהן אלפאסי אבי הר"ף, רב נסים בן מר רב יעקב בר נסים בן שאהון, מר שלמה הדיון בן פירמאש, השנים הראשינים מעיר פאס, והאחרונים מקלעת—חמאר שבקרבת פאס. מר רב יוסף בר עמרם ראש בי דינא בסגלמסה [Segelnessa], ובתארת ששל יר קצה מארוקו מורחה יר. חיו רבי כהלול בר יוסף, מר שמואל ב"ר אברהם תאהרתי ומר אברהם ב"ר יצחק בראורא, עיר רב אחד רבי משה בר יצחק המערבי, שופי הנראה ברור גר כאחת מערי מארוקו, יש שייחסי עיר את רב שמואל הכהן בן חפני הירוע חיתן רב האי גאון כי היה יליד פאס, וכי אח"כ הלך למתא מחסיא. ואמנם לדעה זו אין יסוד לסמוך עליו (שם), אך את זה נוכל לייחס ליליד פאס או לבן—המערב למצער, את רבי יונה אבן גנאח ואבן אל וואליד מרוואן אבן גנאח אלטביב אל מוגרביון שחי כנודע בקירובא ואח"כ בסרקיסטא וד"א תש"ן—תת"ו, ולפי מה שנראה לשער כי נילד וישב זמן מה במארוקו, וכחיותו נער יצא משם, אבל עיר השערתנו זאת צריכה ברור.

רבי יהודה חיוג פאסי הראשון שזכרנו הוא גם ראשון בזמן וכמעט גם במעלה לאלה הזכורים, הוא נולד בפאס, וחי סביב ד"א תש"ן, ידיעתו

(יד) ע"י למעלה בהערה ו'.

(טז) ע"י זכרון לראשונים ח"א סי' מ"ד, מ"ו, מ"ח, נ"ט, ס"ה, וכס"א א' ט"ו, וע"י במלואים בסוף ס'.

(טז) בעיטור ה' תפילין שע"א ח"ו כ, ג' רת שובה לרב שמואל בן חפני חכם פאס וע"י נוסדה הדעה שר"ש בן חפני חי לראשונה בפאס ע"י טעם לשד מ' א', והרה"ה הגדול א"א הרכבי הודיע לי מ"ש הוא בזה וז"ל "כבר נתקשה בזה ש"ר בתולדות רה"ג והתלוצצו עליו בהרואה צד 106 וראה כ"ת הששי 183 וצונגן נסתפק (ריטוס 191) אולי הוא ר"ש הכהן שאליו ברת בן שטנאש, אך הראב"ד בסה"ק יאמר שזה היה אביו יאשיהו ולא חפני, ופירשט מיהר להתלשט [קראער 158, והערה 287 שם] כי פאס היא עיר מולדת ר"ש בן חפני, ובמה"ע יוד, ליטר, בל, (1877 עלה 2) שיערתי כי המלה פאס נשתכשה וצ"ל מ"הס והיא מחסיא וכן שיער לברכט בהק' לשרשי רד"ק והרש"ו בתהיה 67-45 יגיה בעיטור ותשובת מרב שמואל לתבס פאס, ושלוס א"א הרכבי" ודעתי אפשר לקיים דבריו צונגן כאמור כי בן יאשיהו איננו אביו, כי אם שם משפחה כמו בן צורא וכדומה, וכבר מצאנו שהתיחסה משפחה כזו בן יאשיהו לר' נסים גאון ע"י בסבוא לאגרת רש"ג של די רוסו הנעתק בגראטין שפ"ר ה"ג צד 860 הערה 1 ואמנם היותר נכון הם דברי הרש"ו.

(יז) כן נזכר שמו אצל הקראי שבכ"ו ישן שהעתיק הרכבי בתדשים גם ישנים לת"ד צד 13, ומה ניכר כי השם אל מוגרבי (המערבי) התייחס לבן גנאח בפירסוס, ואם נצרך לזה דעת האומרים כי בן גנאח למד לפני ר"י חיוג, א"כ ההשערה ניכרת שכן גנאח חי מקודם בפאס.

תלמוד לא ניכל להנביל, אבל ברקדוק יחמת הלשין נחשב היא כנודע לאבי כל גדולי הדקדוק ימרום, עד שגם חכמי ככל לא קחדו מהביע את גידול כבודו ויאמרו, "לא ראינו מצד מערב טוב, היין מזה הספר ושרשי חייגן שהוא יותר טוב מכל טוב שבעולם" ויהי וגם ר' יונה בן גנאה שעמד על מדרגה היותר גבוהה ביריעת הדקדוק אמר על חייגן "כלני משרי חכמתי הניקני, ומעושר תבונתי העניקני ומפרי פי שכלו אני לוקטים, וכיס דעתי שטים, והיא אשר פקה עינינו ולמדנו והועילני וגדלני והשבילני בחכמה הזאת, חיוג הלך אחרי בן לקירדובא ושם נודעו תלמידיו הרבים שביניהם יחשב גם ר"ש הנגיד.

רבי שמואל הכהן אבן יאשיה, גם הוא נסע מפאז לעיר בגאנה ובספרדו ששם פגש איתו בן שטנאש בניסו מפני חרם רבי חניך בקירדובא, יעל כי ריש הכהן חש לחרם ההוא ולא רצה לדבר את בן שטנאש, ערך זה האחרון אליו אגרת בארמית והראה לו ר"ש הכהן כי טעה בה יש.

רב יעקב כהן אלפאסי מקלעת-חמאד, לפי השערתנו היה רב גדול בתורה וגם בא בכתיבים עם גאיני ככל ההם, אך עיר הדבר צריך בירור בזה אם באמה, רבי יעקב כהן, אבי הריוף בא בכתיבים עם גאיני ככל, ואמנם זאת ברור כי היה אבי הריוף גדול ומפורסם כ).

רב נסים בן מר רב יעקב בר נסים בן שאהון, הוא רבינו נסים גאון חבירו של רבינו הננאל ותלמידם של ר' חייאל ורב האי גאון, אשר עד כה נחשב אצל כל סופרי ישראל, ליליד ותישב עיר קירואן, כנודע, אמנם הקדמון ר"ם בן דאנן ששמועותיו היהוקו לנאמנות מאד, יציג אותי לבן-מאריקי וכי נולד בעיר קלעא חמאד (עיר מולדת הריוף) שבפאס, הדבר הזה אין לחדר כי הוא מוזר אצלינו כי יען כי עיר אביו של רבינו נסים, מר יעקב

(ית) פרחון שו' פרה, וכבר ידוע שכל הראשונים עי' ראב"ע בס' מאונים וראב"ד בסה"ק ורד"ק ור"ן בתשו' שבר"מ אלשקר סי' צ"ג ור"ש בן שלך וזולתם יתנו להיוג את התואר, ראש המדקדקים וממציא הדקדוק, ודבריו ר"י בן גנאה מוכאים בתקדמת ר"ה לס' המאור, ועי' לתולדות חייגן כנראטיין-שפר ח"ג ור"ד כהנא בתולדות דוניש הנ"ל, יש) סה"ק לראב"ד, ויותר מזה לא נודע דבר אודות ר"ש הכהן הנזכר.

כ) כי היה רב יעקב אלפאסי אבי הריוף רב וגדול בתורה וזאת נדע מזה שבסה"ק בהוכירו את הריוף סיים, "ברבי יעקב אלפאסי" וביותר ר"ם בן דאנן שלהרבינום היצחקים וזכיר את שם אביהם בשםם ורק בהריוף יאמר, "בר רב יעקב אלפאסי" וכן מובאר בתשו' להריוף שבקובץ תשו' הרמב"ם סי' קצ"ט בשאלה, מרנא ר' יצחק בן כבוד מרנא ר' יעקב גי"ע" עד שפני זה חשב כנראה המו"ל שם בסו' קפ"ב שהתשובה מרבי יעקב אלפאסי שבאה שם היא מאבי הריוף, וליתא כ"א מבנו עי' בפרק 'שאח"ן, ואחריו שידענו כי אבי הריוף היה גדול בתורה השבתי לשער כי זהו ר' יעקב כהן צדק אשר בשו"ת הגאונים שבסו"ס נהרות דמשק ובנדפסו עי' רד"ל בסו' צ"ט שמשלשון התשו' ומקומה נראה שהוא ככלל התשובות שנשלחו לפאס מרש"ג ובנו ר"ה, עי' היטב, וכי ר' יעקב אבי הריוף, כהן היה זאת נדע מהמצבה שנכתבה על קבר הריוף, הידועה, שבה כתוב רבי יצחק כהן אלפאסי, ודי בזה שחוקרי קדמוניותינו יוכלו אולי לברר הדבר עוד.

כא) כנראטיין-שפר ח"ד צד 19 בהערה מוכא בשם די שאלן כי העיר הזאת קלעא חמאד נבנתה בש' 8-1007.

חי מכבר בקרוואן ומשם שלח את שאלתו לגאני בכל רש"ג י"ה, יא"ב אם הפצים הננו להצדיק את דברי ר"ם בן דאנן עלינו להציג גם את מר יעקב גאון אביו של ר"ג ג"ב ליליד קלעא חמאה ולומר כי שניהם האב והבן בעיד היה ר"ג נער, הלכתי מעיר מולדתם ההיא ללמוד לפני ר"י חושי אל בקרוואן ויהיישבו בה כ"ג).

מר שלמה הדיין בן פורמאש, זה הוא האחרון בזמן לרבני המערב שחיו בדור הזה, ושעליו יאמר הראב"ד שכאשר נפמרו רבני חננאל ורבינו נסים (ד"א תת"י בע"י) "פסק התלמיד מארין אפריקה ונשאר מעט מועיר במדינת אלמהדריא ביד בני זיגמאר ובמדינת קלעא חמאד ביד מר שלמה הדיין בן פורמאש אבל לא נסמכו ברבנות ולא יצא טבעם בעולם ו חזר כח התלמיד לספרד" הנה כן אחרי כל ההשפעה שקבלה אפריקה מהגאונים השבויים, ואחרי חדרור אליה קיו או רה ויקוי ניגה, אסף נגהם כמעט לימי דור אחד יפעלם והדרם לא נראה כליל? החזוין הזה כשהוא לעצמי מוזר באמת, אבל כאשר ניסוף עיד לראות שגם מאלה שידענו מרבני מארוקו, חיוג, ר"ש הכהן ור"ג גאון, מצאנו אותם חיוק למקומם, כי לא נשאר בארצם כי אם נסעו לארצות אחרות, לא יפלא איפוא בעינינו איך הלכה השפעתם הכבירה של הגאונים השבויים, בארץ המערב, מיד לימים מיעטים, בלי ספק כי כחיוג ור"ש כהן ור"ג גאון, היה גם גורלם של הרבה מגדולי התורה וחכמי הלב שחיו במערב אנו, לנדוד מארצם, כי המצב המדיני היה הגורם גם ליציאתם של חיוג ור"ש הכהן ור"ג גאון, מפאם, שאו בעת ההוא, כה בעת שהחלה השפעתם של תלמידי השבויים בארץ המערב לזרום ולהתפתח, כה בעת ההיא התערער המשטר המדיני ויבואו שינויים לרעה בפנים המדינה, והשינויים האלה הם שעמדו נגד הזרם ההוא מהתפרץ ומלפכות עיד עד שרבים מאלה מגדולי התורה שחיו בדור זה, נאלצו לצאת לארצות הקרובות במקום ששם נראתה השפעתם וחכמתם בעצם המה.

הממשלה אשר לקח לו מוסא את סולי שוכרנו נשארה גם לצאצאיו אחריו עיד עשרית שנים, ושוב באה עיד הפעם ליד האדרסיים ובע"ד תשל"ז 1976 אך גם אז נשארה בידם רק כעשרים שנה, וכבר בעת ההיא היה חלק גדיל ממארוקו למורשה לממשלת הכלוף האנדלוסי מישל קירדובא אלחכים, ובני השאם, ויהי גבולו מורחה מארוקו עד סגלמסא, בערי הכלוף ההוא האנדלוסי מצאי היהודים מניחה, כי טיב ע"י השרים יעקב יוסף בן ג'י שנשאם הכלוף על קהילת ישראל שמנחה הוירה בספרד ועד סגלמסא כ"ג) (תשל"ת ש"ס) ובעיד שיהודי הערים ההם התענגי על רוב שלום באה

כ"ג) כדמות ראייה יש שר"ן גאון ב"היה: טפאם מהתשו"י שבקבוצת חכמים) צד 109 שאומר כה "מצינו בתשו"י אדונינו גאון (רש"ג) לא נשוי. פא"ס" ולולא שהיה בעצמו מכבר בפא"ס רחוק לומר שהספיקו תשובות רש"ג לפאם להגיע לקירוואן כבר אז כעוד ר"ן ה"י וצ"ע אם דבר כזה ש"ר בתולדות ר"ן.

כ"ג) סה"ק לראב"ד וע"י גרא ט"ן שפ"ר ה"ג צד 270—367 ועד 447.

מא-רוקו תחת על מושלים ערצים משבטי מגראווה ובנו-איפראן הלפית, ויד למגראויי כבש את הממשלה מיד לחסאן המושל האדריסי האחרון (בע' ד"א תש"כ) אחרי כן במלך אחריו חמאמא למגראויי בן דורו מרד עליו תאמים אל איפראני ומלך תכ"ד-מ"ח להגרא, בע' 56-11033. היא הרג מן היהודים יותר מששת אלפים נפש יהי לו לחק להלחם באנדלוסים שבגראנדה (נד) פעמים בשנה הנה כן במעמד פרוע כזה של שינוי הריהוית והלפית הממשלה מיד ליה, במעמד כזה שבעקבותיו תשרנה מלחמת-אזרחים תכופות, ביחוד אחריו אשר נמסר השלטון ליד העמים הערצים מגראווה ובנו-איפראן, כמוכן כמוצב כזה היו צריכים הרבה מגדולי דתיהם-שקבלו מפי רבי משה ורבי חנוך ומפי ר' הושיאל ורבי חננאל בנו-שחיו בארץ המערב, לנוע מארצם זאת, והשפעתם נפקה על ידי זה.

בימים ההם בעת שיהודי מארוקו המרכזית התגלגלו תחת על מושלים שונים, אתסיליים, האדריסים, המגראויים, ובנו-איפראן, היו אז ימים טובים אל היהודים שישבו בנגב מארוקו בנוף וואד-דרעה אשר במדבר סאחרא [Zahara] שבו היתה-באשר כבר זכרנו- (וכספ"ב) ממשלה יהודית נכבדה, להממשלה היהודית זאת התקוממי אז כסיף המאה העשירית (לספ"ג) הנוצרים התושבים שעד כה ישבו תחת הסותו של המישל היהודי יוסף, ויחפצו עתה לכבוש להם מעמד חפשי לעמיד ברשות עצמם, לאושרם מת גם המושל יוסף ההוא והמלוכה נסכה לאחיו יעקב אשר יחד עם בנו שמואל אחוז את הנהגת השלטון, ואלה, יעקב ישמאל בני, ראו כי טוב להם להתפשר עם הנוצרים האזרחים לבלי עורר עליהם את חמת הנוצרים שכיניהם שבנפות המדבר סאחרה האלגיריות שמספרם רב ושהיה להם גם שלטון מסורה, ולכן התפשרו אתם לחלוק את כל החבל לחצי, וכך הנוצרים לקחו את החלק המזרחי, והיהודים נשארו מושלים בחלק המערבי, שלפנים נקרא וואד-אזיתון [Oued-Ezituon] ובהקרת ברית השלום הזה, קראו לו אז וואד-דרעה, [Oued Draa] אמנם הברית הזה לא נתקיים כ"כ, כי בעוד זמן מצער הראו הנוצרים כי להם לא נאמן אליו, הם הרגו מהיהודים היושבים לבטח אתם עשרה אנשים בעיר ראכט-אחג'ר וכמעט קט חפציו עוד להרוג את הנשארים.

(נד) כס' אל קרשם, ומרד תאמים לאיפראני ש' תכ"ד ומלך בפאס והרג מן היהודים יותר מששת אלפים וזהו נלחם עם גראנטא לאנדלוס ב"פ בשנה ומת תאמים ש' תמ"ח" ולפלא שלא בא שום זכר אל ההרג הזה באחד מסופרי הדורות, ולכן נכנס ספק בלבבני אולי ההרג הזה הוא בעצמו הרג גראנדא שבו נהרג ר' יהוסף בן ר"ש הנזיר שמספר היהודים ההרוגים בו אצל כותבי הדורות יתאים למספר כזה של ששת אלפים, גם היה ע"י הכרוביים שבאו ממארוקו כנודע, וא"כ אפשר שזה המושל תאמים סכב את ההרג ההוא ולכן נתייחס אליו, אך שנת תכ"ז שבה היה הרג גראנדא לא יתאחד כלל גם עם השנה האחרונה שבה מת תאמים זה שהוא תמ"ח להגרא, ולכן ברור הדבר כי הרג זה היה בפאס כתח"י ממשלת תאמים בע' תשצ"ד וכנראה היה מדיני על כי עורר להמושל הקודם.

אך הם נסו בנפשם לגביל העיר תאגמאדורת [Tagmadurt] יבין בה יכה עד אשר הספיקו הניצורים לחשוב לדרוף אחריהם. הגיעה כבר השמועה לאזני יעקב ובנו שמואל, ואז ניכחו הם לדעת כי עליהם ליצין למלחמה נגד הניצורים שביניהם בכלל אשר פניהם נגד ימרמה, ובכך, התעודדו יעקב ובנו שמואל לאכזיב את מהניהם ויקדימו ללכת להעיר תאגמאדורת הנזכרה לארוב אל הניצורים הרודפים אחרי יהודי רבאט-אלחג'ר שם חכי יעקב ושמואל להם עד כואם, ותוכף ככואם הוקף הניצורים ההם מאנשי צבא יעקב ושמואל, והיו הרודפים ההם לנרדפים מכל עבר ופנה, ובתגרה ההוא יכלו מחנה היהודים להכות חרם את כל אויביהם אשר נמצאו או במערכה ההיא עד שמספר הגברים לכד מטף ינשים, היה ששה עשר אלף איש הללוים, לא עברו ימים מועטים וימת גם בר אנין נציב סיטה [Zeta] העימדת בין ריכסי הרים ואשר היתה או בירת משגבם וחסנם של הניצורים במערכו של המדבר סאחרת, כמות בראנץ מושל העיר ההיא נפל עוד יותר לב הניצורים אשר על יד גבול המדינה היהודית, וואד-דרעא, וינוסו ריכסי לסגלמסה [Segelmessa] אך יעקב ושמואל בחפצם להפטר מהם רדפו אותם עד שם ויהרגו מהם עיר שמנת אלפי איש, ויש שהרחיקו עוד יותר וילכו עד למדינת אגמאט [Agmat] אשר בגבול מארוקה, ואמנם גם לשם רדפו אחריהם אנשי יעקב ושמואל ויילחצום ויכו מהם עיר ארבעת אלפים, או שבו היהודים ויאחזו בכל הערים שישבו כבר במ הניצורים, מעבר לוואד-דרעה צפונה ימזרחת וגם יעקב ושמואל בני רכזי או לבירת ממשלתם בהמדינה תאגמאדורת [Tamagrouit] בה ישבו במזנוחה שלווים ושקטים מספר שנים כי פליטי הניצורים שנשארו בערי החבל ההוא דלו מאד וישארו מתי מעט, רק פעם אחת התעוררו הניצורים וישבו העיר קיטה שזכרנו, משם היה עוד מספרם רב, ויבואו ויחנו על ראש ההר אגיבאס ומשם חשבו להתנפל על היהודים שבגבול ממשלת יעקב ושמואל, אך כטרם נעזו לגשת עיר הלאה, יצאו לקראתם יעקב ושמואל בחיל כבד ויסתערו עליהם בחרב שליפה עד כי אלצו אותם לשיב על עקבם לעיר סימא, ואז צרו אנשי צבא יעקב ושמואל על העיר סימא שבעה חדשים, עד אשר נכבשה לפניהם, ובחימה שפיקה הרפו את כל מבצרי הניצורים בעיר ההוא, השחיתו וישושו את תושביה עד בלתי השאיר לה שריד, הם יעקב ושמואל, ודעו כי כל עוד שהעיר סיטה נקידת המרכז של הניצורים בכל החבל המדברי וההררי ההוא, עומדת על תלה צריכים הם תמיד להתחשב עמה, היא תהיה להם בכל עת לציור מכשול ולאבן נגף, וממשלתם לא תכין כידם, ולכן כל כך חשבו ב"כ התעמלו ויתיצבו הכן להפילה להבקיעה ולהחרובה כליל, שרק אז יוכלו לבטיח כי לא תהי כל תקוה עוד להפליטים הניצורים להתקומם ולהרגיז את מנוחתם עוד.

רק שנים אחדות עברו אחרי אשר התריקן החבל ההוא מתישבי הניצורים לפניו, וכבר על מקומם החלו המישלמנים לבוא בהמון מצפון הארץ מערי מארוקי המרכזית, ויבואו ויתיושבו בערי המדבר ההוא, לאט לאט התפשט מישבם בכל חבל וואד-דרעה, ואל-האריב [El-Harib] והלאה נגבה, ימזרחית-צפנית, בכל זאת, זמן לא מעט ישבו המישלמנים ההם תחת שלטון היהודים יעקב ובנו

אחריו שמואל, כמאה שנה היו בחסות השילטנים ההם באישר ומנוחה ושתיהם היהודים והמישלמנים עורו להרחבת גבול המדינה היהודית הזאת ולהתבצרות מעמדה (כה) יכל זה, כל הקודות האלה, מלחמת היהודים בניצורים והתחוקותה של הנסיכות היהודית זו היתה אז כעצם העת ההיא שיהודי מארין בפנים המדינה התעניי תחת גלגל מחדות של חלופית המישלים בין סוף שלטון האדריסים לבוא האלמורבטין.

פרק רביעי

הר"ף, ממשלת אלמורבטין, ר' יעקב אלפסי בן הר"ף, ר' יהודה אבן עבאס ור' יהודה אבן סוסאן, ר' משה דרעי, השר יוסף בן עמרון, ר' שלמה בן פרחון, קום מבושר בפאס בע' ד"א תתפ"ו, התקוממות ותגרות המושלמנים במדינת היהודית וואד-דרעה, נצחונות היהודים, מלחמות האיש לברדעו והתנפלותו, מות שמואל השולטן היהודי, מפלת היהודים, און, הרג רב, תמלת עבדי היהודים לקבור אדוניהם. [ד"א תת"ל-תת"ק].

רישם מעצוב ועמוק היה הרישם אשר השאיר אחריו מותם של גאוני קירוואן ר"ח ור"ג, בחייהם הריחנים של כל קהלות ישראל באפריקה, על כי לא היה כמעט איש ממלא מקומו. נושא דגל התלמוד בארין, אמנם, מתוך ריקנות זו מתוך החשבה והאפילית, הופיע בזמן קצר אח"כ איר גדול כמנהג שמש המפיע ביים סגור אחריו התפור העכבי, בן היה האיר הזה בשמו היהדות בארין המערב ויבא גם תירחוב יתקופת נגה עיר בארין ספרד מקום ששם כבר התרכזו מיטב הכחות של דור השני לרבנות, האיר הזה נצנץ בעיר פאס עיר כתרם ככה נרם של גאוני אפריקה ר"ח ור"ג, אבל רק און, רק אחריו מותם זמן מה החל להראות להופיע ולהאיר גבור האיר הזה היה רבי יצחק ב"ר יעקב אלפסי [ע"י כפ"ג] - הר"ף - איש רב-פעלים בתורה התלמודית, רבם של גדולי הרבנים בספרד בדור שאחריו ושבו תוכל באמת ארין המערב להתגאות, הוא נילד שם בפאס במגדש קלעא חמאר ד"א תשע"ג, אי תשע"ג, וימנה בין התלמידים הרבים שהלכו מארין המערב לקירוואן ולתלמוד לפני ר"ח ור"ג, וכשיבי לעיר מילדתו נשאר שם ימים רבים עימד על משמרת התורה ויתפרסם שמו בכל הארין ויפני אליו בשאלותיהם, שם חיבר את ספרו "הלכות רב אלפסי" הנודע למקור הראשון של דיני היהדות ושםפניו נשכחו כל ספרי הלכות גאוני בכל שחיברו בזמנים שינים קודם, גם חיבר מחזור ליוגם הכפורים, וכנראה גם פירוש לתלמוד און, בהיותו כבן שבעים שנה אי כבן חמישים, בין דיא תתמ"א

(כה) המקור לכ"ז ע"י במלאואים בסו"ס.

(א) ה מ ת ז ר ל י ז ה"כ. מהר"ף נזכר, כש"ו ת ר ש ב"ס ס' תקי"ג, ונשכה מאת הכיבולוגרפוס, ומ"ש כי חיבר פירוש על התלמוד ראה בהמקור

הלשינו עליו בליפא בן אלענב יחיים בננו יש משערים כי המלשינית ההוא היתה בפשע־מדוני בן ויתכן א"כ להיות כי נגעה אל הדיב שהיה בין מגרויא ובני־איפראן שבטי המישלים הקדומים, יבין אלמורבטין שהתנשאי זה קרוב למליך, אי אילי התוחסה המלשינית ההוא למלחמתם של האלמורבטין עם הניצרים בספרד שהיתה אז סביב ד"א תתמ"ו שבנידע בתיך מהנית שני הנלחמים היו יהודים רבים ואפשר שהר"ף התערב או בזה מה שנגע אל היהודים הנלחמים דבר שהיה לא לרצון למישל האלמורבטין, אם כה ואם כה נאלץ הר"ף לצאת בגלל זאת מפאס, לראשינה התגורר בקירדובא יאחר הלך לגראנדא ואח"כ התישב באליסנא כשי ד"א תתמ"ז, שם מצא לי הר"ף בר נחב לתרביץ תורה ויהיו לי מעריצים רבים עד כי גדל שמו למרחוק ייחשב בראש גדולי רבני ספרד בדור ההוא ושם חיבר את ספרו "השאלות ותשובות" להשיב לכל אשר פני אליו ג, הר"ף, התניסם לא רק בידעתי התלמודית אשר מימי רב האי גאון לא קם כמותי בזה דו, כ"א גם נוסף על חכמתי יגדולתי היה בעל נפש נדיבה ורחיק יקרה, יהו גם לסמל התים והיושרה, כמופת לזה תהיה לנו עיכדא אחת אשר הגדיל שבתלמודי הר"ף ר' יוסף בן מגאשו, יספר אידותיה פעם אחת חלה הר"ף את חוליו יילך לבית מרחץ־אחר להרפא, שם ישב זמן מה ויתנהל ע"י בעל המרחץ במאכלים וכמו מרפא, עד כי הוטב מצבו ויבריא לימים קרה כי בעל המרחץ ההוא התמסכן יהיו נאלץ למכור את מרחצו ויביאי המוכר והקינה שתייהם לפני הר"ף לקיים להם את דבר המכר כדת, אך הוא מואן להתערב בזה ולהיות ניכח בקיום המכר ויאמר, "לא אדין ולא אורה במרחץ הזה לא במכר ולא בשימה ולא בשים דבר המתייחד כי לפי שנתחנתי ממנו, יכורא דשתות מיניה מיא לא תרמי ביה קלא ה), על אידות שנת מיני של הר"ף באיוו שנה ובאיווה חדש יבאיווה יים, וכמה שנים חי? עיד הדבר לא היכרר כל צרכי אבל ההכרעה הניכרת יותר היא כי מת בהיותו בן תשעים שנה בשנת ד"א תתס"ג בעשירי לסיון ו).

1879 נ' 3 במכתבים מווינ, ובזכרון לראשונים ס' צ"ג בתשו' מר"ף ב' א לת' שרה נא פו תפירנא."

ב) גראטין־שפר ח"ד צד 101, ומ"ש בין תתמ"א—ח' היא עפ"י ר"ס בן האנן וראב"ד יחד, ע"י בדבריהם.

ג) שם וצד 82 בהערה 3, וע"י בהמניד תרל"ט נ' 93 צד 183, ובכ"ז הדבר ברור שיש איווה מן התשובות שכתבם עיד בהיותו בפאס, וזוה רוב התשובות שפאו בתיך קיבין שו"ת רמב"ם ע"ש ס' רמ"א, ובזכרון לראשונים, וכן הדבר להיפך שגם בספרו "הלכות" שהוכר בפאס, ישנם נוספות והגהות שכתבם הר"ף אח"כ בספרד ע"י כהערה ו' להלן.
ד) לשון הראב"ד.

ה) שו"ת בן מינא ש' ר"ב.

ו) בדבר זמן מותו של הר"ף נפל מחלוקת בראשונים, ועם זה באה לנו מבוכה גם בשנת לידתו, וכן כמה היה בצאתו מפאס לספרד, תשב"ץ ח"א ס' ע"ב ור"י בן צדיק ור"י סמברי וראב"ד בסה"ק, ובמצבת האלפסי שבסוף דרך תמים שלדעת

יחד עם זמן יציאתו של הר"ף מפאס. היתה כבר — כאשר זכרנו — ראשית תקיפת ממשלת האלמורבטון במארוקן שהטיבה אמנם את מעמדם של יהודי מארוקן ותבא גם תמירה כבירה בחיי היהודים בספרד כנודע, ויוסף אבן

הרכבי בהערותיו לגראטין ח"ד צד 25 שהוא טר"ט בן עזרא, ככלם כתב ד"א תתפ"ג ויש מהם שהודיעו שהיה אז בן תשעים שנה, ורק שיש — הפרש ביניהם כהיום והחדש, י' או י"א, איר או ניסן או סיון, ועכ"פ נדע לפיו שנוולד הר"ף ד"א תשע"ג והלך לספרד כהיותו יותר מבן שבעים, קרוב לבן שמונים לדבריו ראב"ד שם שברת תתפ"ח, אולם בעל יסוד עולם והקדמת צדה לדרך כ' שמת ד"א תתפ"ג והראשון כ' שמת בן תשעים וברת תתפ"ה, והמאירי כפתיחתו הידוע לאבות וזכר רק שמת ד"א תתפ"ג וכי בן מיגאש תלמידו יושב על כסאו שנתיים לפני מותו היינו תתפ"א וסימניך כס"א [והח' שטרן המו"ל בויון הבין דבריו באופן אחר] ועוד דעה אחרת לר"ס בן דנאן כחמדה גנוזה צד 30 כי מת ד"א תתפ"ג בן שבעים ובריתו מפאס היתה תתפ"א וזמן מה יושב בקורדובה וגראנד ה' ובש' תתפ"ט נכנס לאלוסינא, ולשתי הדעות אלה שמת תתפ"ג ובן תשעים, או תתפ"ג ובן שבעים, נולד אי"כ תשע"ג ויצא מפאס כבן חמשים יותר מעט, והנה מאטרו של בעל יסוד עולם כענין הדורות נמצא עוד בכ"ו מש' ק"ן בערך ביותר איכות ומטנו נוכחתי לדעת כי כל דבריו העתיק עפ"י הראב"ד, הכ"י ההוא היה אצלו ובעת הגהה ביד ידיו הרה"ה הגדול ד"ר אלהנן אדלר נ"י בלונדון, עפ"י זה נוכח כי בן היתה לו הנוסחא בראב"ד שהר"ף מת ד"א תתפ"ג בן צ"ו וברת תתפ"ה, ולדעתי גם התשבי"ן ור"י סמכרו העתיקו מראב"ד עפ"י נוסחתם שהיתה בנוסתהנו כשינוי ההודש לבר, ואיך שיהיה בדבר החדש והיום כבר כתב שד"ל מ"ש כפי מה שזכר גראטין שם צד 123 ועי' בהערות שטרן לפתיחת המאירי עוד בזה, אבן על שנת מותו עדיין יש לדבר, ראב"ד דבריו על מות ר"ח ור"ג כ' ופסק התלמוד מאפריקה ונשאר מעט ביד בני זוגמאר, וכיד בן פורמאש בקלעה הטאר, וידענו שגאוני קירואן היו עוד בש' תת"ו וא"כ בעת מותם כבר היה הר"ף כבן ארבעים ואולי יותר, ואיך לא הזכיר עם בן פורמאש בקלעה הטאר גם את שם הר"ף, מזה אפשר לשפוט כהדעה שנוולד תשע"ג ובהיותו כבן יר"ב בערך הלך וילמוד לפני גאוני קירואן שנים מספר עד היותו אולי כבן י"ז-י"ח, ולכן בהיותו כ"ב צעיר לימים לא נתפרסם להחשב עוד עם בן פורמאש שבלו ספק היה גדול או מטנו הרכה, בן יוצא לנו גם ממה שמצאנו לרמב"ן במלחמות שבת פ"ט, ובתובית דף פ' גיטין דף קע"ב מהר"ף ובכ"ב ר"ה, ר"ה, ובחידושיו לכתובות כ"ו ועוד בכ"ט שזכור את "הלכות אלפסי מנוסחא הראשונה מוגהת בכ"י של המחבר הקדוש הר"ף ז"ל" ובכמות פט"ז מצאנו לו עוד שני "חפשינו בנוסחי הלכות... המדוקדקות והישנות שהגיעו לידנו... עד שהגענו להלכות ישנות נכתבו בספרד בקורדובא ד"א תתפ"ג...". הנה אפוא כי היותר ישנה בנוסחאות של ההלכות שהיו ביד רמב"ן היא זו הקורדובית, ושלעילת א"כ היו אותם ההנהגות בכ"י קדשו של המחבר שיעיד רמב"ן בכ"ט, מזה מבואר שחי הר"ף עוד עד תתפ"ג וכי אז כאשר נת מעול הצבור אחרו אשר נתן את כסאו לתלמידו בן מגאש שם לבו לתקן את השעיות שבהלכותיו שכבר היה מצטער על זה עי' בזכרון הראשונים סי' ק"ן לפי"ד הרכבי בהערה לגראטין ח"ד צד 27, וב"ז יתאים לדעת יסוד עולם והמאירי, ודבריו של ר"ס בן דנאן ג"כ אם כי לא נוכל להסכים שחי רק ע' שהיו במעבת האלפסי כ' "מחכים הישישים" עכ"פ דבריו וסויעו להדעה שנוולד תשע"ג ואמנם נגד ההוכחות שכתבתי כמוכן יש דרוחה לדחות כי אולי בעת שכתב הרמב"ן ביבמות כנו' עוד לא באה לירו נוסחא יותר ישנה מנוסחא קהורדובית, ושאה"כ באו עוד נוסחאות יותר ישנות לירו שיבוטחה היתה זו שהגהה בכ"י הר"ף ואם כי כבר במלחמות כשבת פ"ט וזכירה אפשר שדבריו שיבוטמות קדמו, בן ההוכחה הראשונה נ"כ ו"ל שגם בהיות הר"ף כבן ארבעים לא התפרסם כ"כ כבן פורמאש

תאנסו לפת משכבט סינהגא, המושל המורבטין הראשון, ובנו עליו, ואחריו
האספין בן בני, שמו כל מוענים לכביש ארצות בספרד ובחור מואת הנוצרים,
עד שיבולנו כמעט לחשוב את ממשלת האלמורבטין בתור ממשלה ספרדית
לא מאריקאית, מישלי אלמורבטין אהבו חיפש ודרור ויתני ליהודי ספרד לחיות
במוצב גביה ולקשלות לפקידים ישראלים בהנהלת המדינה, על ידי זה על ידי
התרכבות האלמורבטין בספרד התעניינתם בה שרר יחס ושייכות הדדית בין
מאריקו לספרד מאז ביותה, ימני בן ממוכן בין היהודים שבשתי הארצות (ח)
לפי מה שנראה ברור כי בגלל זאת נספחו רבים מיהודי מארוקן אל כנסת
ישראל הספרדית, ששמה יכלו למצוא סביבה יהודית נכבדה וחברה יותר נעימה,
ילכן רק בזה ניכל לפתור את הפליאה, מדיע ואין בתקיפה בהירה כזה, ככל
ימי ממשלת אלמורבטין במאריקו שארבו יותר מושבעים שנה וד"א תל"א—
תתק"ב בערך לא מוצאנו כמעט זכר לאנשי שם וגדולי תורה בארץ המערב או
כי אם מעט מועיר ממה שהיה צריך וראוי להיות בעת מאישרה כזאת, יקרת
המצואית בחיי יהודי מאריקו, אין ספק כי אנשים כאלה הלכו בעקבות רבם
רבי יצחק אלפסי וקפחו בתוך הזרם של עם התישבים שזרם וסחף כרובו
ארצה ספרד ושהם—המורבטין—מלאו את חללה.

מהרבנים שחיו אהרי הריוף, במערב, במושך התקיפה האלמורבטית,
ידענו רק אלה, רבי יעקב אלפסי בני של הריוף, רבי יהודה—יחיא בן אבין—
אבן עבאב, רבי יהודה הכהן אבן סוסאן הריוף, רבי משה דרעי, הראשון
נסמך ברבנות באליסנא עוד לפני מות אביו, ואעפ"י שהיה חכם גדול הא
מדי מקום אביו לישב על כסאי על כי ככה היה רצון אביו שרק תלמידו
ר' יוסף בן מוגאש ישב על כסאו (ט) מזה נדע כי רבי יעקב אלפסי
היה גם גדול בשנים כר"י בן מיגוש, או עור יותר, ואם כן ידענו כי נולד עוד
בהיות אביו בפאס ויחד הוא ואביו הלכו לספרד, לדעת אחרים ניכל לימר כי
עוד בן אחר היה לו להריוף שמו ראובן, וכי בן—הבן הזה היה רבי יצחק

שהיה אולי כבר זקן, וכ"ז אני דוחק מפני שבקובץ תשו' רמב"ם סי' רל"ז ושנה תשובה
מ"י בן מיגאש בשנת תתע"ג, וזכור שהיה כבר רב וגדול שכדור, ולו הריוף חי או
לא היתה שאלה ההוא נשלחה לבן מוגאש שהיה אז רק בן ל"ז שנה, וגם מפני שבן
הכרעת הרוב שמת הריוף ד"א תתס"ג, ואמנם מצד התשו' ההוא יכולנו לומר שגם בעוד
הריוף חי מלא ידו תלמידו להורות ברבים, סו"ד אני חושב לאמת יותר שמת תתפ"ג,
ככ"ז כתבתי בפנים ע"פ דעת הרוב.

(ז) ע"י ב מ ל ו א י ס ב ס ו ה " ס . — (ח) ע"י שו"ת בן מיגוש סי' ק"א, קל"ו, קצ"ח.
(ט) לשון ר"ס בן דאנן, "ואעפ"י שרבי יעקב בנו היה חכם גדול ונסמך
ברבנות עזה הרב קודם פטירתו שר' יוסף הלוי ישב על כסאו וימלא
מקומו כי אין כמוהו בארץ" ולו היה רבי יעקב בן מיגוש לא היה בזה שום
הידוש בסמוכת בן מיגוש במקומו, אף שיהיו שניהם כמעלה אחת, רבי יעקב זה היבר
גם שו"ת שמהם נדפס איזה תשובות בקובץ שו"ת רמב"ם סי' קפ"ב וקצ"ט, שהמור"ל
השבה לאבי הריוף, והנה רמב"ם שם סי' כ"ז מזכיר להכנס אחר שמו רבי יעקב
קלעי, אבל שם ניכר שאיננו זה בן הריוף ע"ש.

וב"ד ראובן שחיבר הספר "שערי שבעות" אמנם עיד דבר זה איננו מוכרע. רבי יהודה אבן עבאס, ורבי יהודה הכהן אבן סוסאן שני הרבנים האלה חיו בפאס, הראשון נולד תת"מ וחשני כנראה נולד כמה שנים אח"כ, ר"י אבן עבאס היה רב שם והיה גם משורר, וביותר שר שירי קדש לתפילת ילומנים, הוא היה ידידו ואיש בריתו של רבי יהודה הלוי המשורר, וזה האחרון אהב את ר"י אבן עבאס מאד ויתן לו כבוד ותהלה, יא גדול ממנו בחכמת התלמוד היה רבי יהודה הכהן אבן סוסאן. אבותיו באו מכבל לפאס ושם נולד הוא ויגדל מאד בידעתו בתורה עד כי נתפרסם כ"כ שמו בארץ המערב ובספרד, ובעת שנפטר שם בספרד ר"י בן מינאש וישימ העולם מן הישיבות, נשאר הרב הזה עומד על משמרתו ומרביץ תורה בתלמידים, בין אלה שלמדו לפניו נחשב גם האיש רב העלילה רבי משה בן מיימון, אשר הובא עם אביו מקירדובא ללמוד לפני ר' יהודה זה, ואך כמעט שנים אחריו בן אחריו בוא אליו רבי משה בן מימון, באה עת פקדתו ויהרג ביד האלמוזחידין (י) וד"א התקב"ה, ע"י בפרק שאח"ז.

רבי משה דרעי רב שהיה מפורסם—כנראה—בדור הזה בארץ המערב וילך אחריו בן לארץ ישראל. (י) יותר מזה לא נדע אודותיו, ולפי השערתנו חי לראשונה בעיר דרעה [Draa] כנגב מארוקו ויצא משם אולי בעת ההרג בדרעה שנזכר הלאה.

עוד איש נכבד וחכם לכב חי במערב או, שמו יוסף בן עמרון, או בן עמראן, איש חסדו ומטיב של ר' אברהם בן עזרא, אשר לפי עדות זה האחרון היה האיש הזה שר וגדול בארץ המערב, גבר חכם ירב פעלים, יפה תואר ומשורר נעלה, נדיב ומרבה להטיב, ואין ספק שהתירע אליו הראב"ע במסעו אשר נסע בארץ המערב ואפריקה ומאז התרועע אתו, באחד משיריו נהי שקינן הראב"ע נמצא גם את תיגתו בעת שמת הישר יוסף זה על כי אז נשבר לי מטה לחמו, להשר יוסף ההוא היה בן ושמו שלמה ואיתו זכר ר"א בן עזרא ג"כ באחד משיריו (י).

לפי השערה ברורה יש לנו עוד לחשוב לאחד מרבני המערב בן הדור הזה כערך, את רבי שלמה ב"ר אברהם בן פרחון מעיר קלעה, מחבר ספר הערוך לשרשי לה"ק, שישב אח"כ בעיר סאלירנו באיטליא, ושם גמר את ספרו ההוא בשנת תתקכ"א, עד כה הכל חשבי את החכם המרדקך הזה

(י) ע"י ביד מלאכי ככללי הרו"ף וגראטין שפר ח"ד צד 81 הערה 1 ובהערת הרבני לשם. (יא) ראה בגראטין שפר ח"ד צד 189, בנו של ר"י בן עבאס זה היה שמואל עבאס המומר שהוא ואביו יצאו מפאס בע"י תקט"ו לארם צובא, מפני הרב האלמוזחידין, (יב) כ"ז הוא עפ"י ר"ס בן דאנן במאמרו שכתמה גנוזה, ודבריו אלו אודות ר"י הכהן נמצאו ג"כ בכ"י ישן אצלי מאחד מנכדי ר"ס הנו"ן וע"י במלואים בסוה"ס ע"ז. (יג) שו"ת רמב"ם סי' כ"ה, ונראה מדבריו שם שהיה בתהלת ימי הרמב"ם, ומהבנוי, דרעי" שיערתי שיער מולדתו היתה דרעה שבמארוקו, בשם כזה היה בדור ר"ס גאון, הקראי משה דרעי כידוע, וא"א כמובן לאחדו עם זה.

(יד) ע"י בשירי ראב"ע ח"א צד 43—37 ובהערה שם ובתולדותיו מר"ד כהנא צד 76.

לבן-ספרד וכי העיר קלעה מולדתו היא עיר קלעת אויב [Calatayub] בארג'ניא. אמנם מאין יסוד לזה כלל, בצדק נובל לחשוב וגם עפ"י היכחית, כי ר"ש בן פרחון לא היה ספרדי, כי אם נולד וחי בהעיר קלעה חמאד בפאס, הידועה כבר למדי או יתכן גם לומר שחי בהעיר קלעה אשר בחבל אלג'יריין באפריקי ושם בארץ מולדתו היא במארוקו, או באלג'יריין. נפגש עם רבי יהודה הלוי ורבי אברהם בן עזרא בבואם שמה לאפריקי ויקח לקח מפיהם מושך זמן מה בדיעת הלשון והדקדוק, אך רבו המוכתק של רבי שלמה פרחון, היה רבי ינו אפרים, שהוא כנראה רבינו אפרים הידוע, תלמיד הר"ף (טו).

טו) ד"ר רומי היה הראשון שכתב כי העיר קלעה מולדת הפרחון, היא קלעת אויב שבארג'ניא, ואחריו נמשכו שי"ר כמבואו למחברת הערוך ורבים עוד וכיניהם גם גראטין שפר ח"ד צד 298, ואולם אינני יודע מאין בא להם זאת אחרי כי בשם זה קלעה, בלויזי ובלא ליווי, יש הרבה ערים בספרד ובאפריקי, ויותר היה להם לומר שהיא קלעה חמאד שנזכרה כבר פעמים אחדות לפני דורו של פרחון, ושמןה יצאו המדקדקים חוג ודונש ג"כ, וכך יש לנו להוכיח גם בהוכחות אחרות, (א) השם פרחון או יותר נכון לומר משפחה כזו ישנה עוד כיום במארוקו ואלג'יר, ועי' זכר לזה גם במלואים לפרק זה הערה י"ב, ב) בכמה מקומות מהפרחון ניכר שלאשונה ישב בארצות הישמעאלים עי"ש בשו"ל גלב, צם, צסס, שתן, ובסוף הספר שכתב כי לא נהגו כמקומנו לדבר בלה"ק כ"ב מפני שכל המקומות של ארץ ישמעאל לשון אחד יש להן . . . אבל ארץ אדום משונים לשונותיהם וכו', ובשו"ל שקף, זכר די נר מוראב ט"ו, ר"ל של האלמורביטין, הנה א"כ שארין מולדתו היתה כמשלת המוראבטין, ואיך א"כ נובל לומר שנולד בארג'ון שעוד הרבה שנים לפני דור ר"ש פרחון, היתה כבר ביד האלפונסיים, (ג) בהקדמתו עמוד ד' יאמר וכן קורין כל בני א"י ומצרים ואפריקי ובני המערב חוין מספרד (הערתו של בן כ"ט המו"ל, בזה, ממש נגדית היא להוכיח האמתי עי' היטב שם), וכשבאו רבי יהודה הלוי ז"ל ור"א בן עזרא ש"צ לאפריקי וראו קורין אשתים ומהו בזה והוצרכו לחפש אחריו עד שדעו כי כך צריך וכו' מלת "וכשבאו" דיה להוכיח שחי בן פרחון במערב באפריקי, כי לו היה בספרד היה לו לומר וכשהלכו, שהיו ר"י הלוי וראב"ע ספרדים הם, (ד) פה הננו מוצאים את בן פרחון יש לו איזה נטיה לבני מערב ואפריקי והנטיה הזאת תכתא בכ"מ שישבת את יהודי ארצות ישמעאל ויטיל ננאי ביהודי ארצות אדום ועי' גם בשו"ל פרת אורות המדקדק חוין, בן בכל ספרו מעט מאד מהוכיח מדקדקי הספרדים, וגם בבן סרוק על כי באיטליא ידעו רק את ספרו, קנא בו להסב אותם מעליו עי"ש בהקדמתו של הפרחון, עוד נזכר מ"ש ראב"ע בשו"ל "גדוד הסיר אוני", אשר גראטין ח"ד ציון ת' צד 411 יוכיח כי חיברו בסאלירנו, ושם יתהל במ על מיעוט ידיעתם בדקדוק ויריב את ריבו ר' יצחק בן מלכו צדק, ועם זה יתבע עלבוננו מרב אחר שהיה שם ושמו שלמה, ויאמר "ואיה קנאת רב, שלמה נר מערב, ולמה זה לא רב, למתים ולעשוקים" והת' גראטין יעזר כי הוא ר' שלמה הכהן שזכר ר"ב מטודילא כמסעותיו שהיו אז בסאלירנו, אך עתה אחרי מה שהוכחנו שר"ש פרחון היה בן המערב, פשוט ו"ל שזהו בעצמו "שלמה נר מערב" על כי "באמת" יש לו לראב"ע להתאונן עליו כי יתבע עלבוננו בהיות שלמד ר"ש פרחון לפני זמן מה, ואם לא נפון, אפשר לאחד את ר"ש הכהן שזכר ר"ב הנוסע, עם ר"ש פרחון, יחד, ונתפטר עם גראטין בזה להיות השערת שנינו לאחת, נשאר לנו רק להעיר כי המקור למ"ש שרבו של ר"ש פרחון היה שמו רבי אפרים, הוא מהקדמתו של הפרחון, ושם העיר המו"ל מי זה רבי אפרים? ואחשוב שגם בזה שיערתי לנכון שהוא תלמידו של הר"ף, שאולי הלך ר"ש פרחון לספיר זמן מה ולמד אצלו, או שר"א בא למערב זמן מה, ועי' במלואים בסוה"ס,

כבר ידעני כי ה ת ק ו פ ה הוואת של ממשלת האלמורכטיי נחשבה להיותר מאישרה בקירוח ישראל במאריקי. ואמנם גם אז בימים המיכים האלה לא נקי יהודי מאריקי מצרה. פעם אחת בעו' דוא תתפוז עברה רוח עינים על יהודי אחר בפאם לקריא לעצמי מכשר ושלוחו של משיח. ייאמר שבאותה שנה נלה המ שיח בעצמי לגאלו. כנראה מצא לו בקרב יהודי המערב מאמינים רבים אשר נהו אחריו. המקרה הזה העלה חמת עס'הארין כאשר נגלו כזבי המכשר ההוא ויתחדשו על היהודים בגללו צרות רבות (טו).

בן בעת ההיא היתה עת צרה יחרם נרא ליהודים אשר כחבל ויאדררעא. הויק האחרין של תקות יהודי מאריקי הנסיכות היהודית של יאדררעא אשר עוד טפחה וגדלה יותר בימי המישלמים יעקב יבני שמו אל. אחרי שישבו כטח זה רבות בשנים מקנאת הניצרים והגרותם. יאחרי רדתם בתמיטשים החדשים המישלמנים. יותר מ מא ה שנה כאשר זכרני כבר וסוף פ'גו אחרי כל ההתכצרות הגבוהה הוואת שעמדה עליה הנסיכות היהודית או. באה רוח רעה רוח סיעה. ותתפך מישור ש את כל עמדתה את חסנה זאת תקפה. תשפל עד לעפר. כמושך הזמן ההוא כמות שנה לביא המישלמנים שמה יהיו תחת חסות היהודים. ראו כבר כי מספרם רב. ויחלו לדרוש מאת השולטן היהודי לחלוק את הארין וכן מכלי לרכיב נאות השלטין לתת להמישלמנים את כל חבל הארין שישבו בה הניצרים לפניו. ובכן נחלקה המדינה היהודית הוואת כאשר בראשונה בימי השילטן יעקב. יתחלק המזרחי שהיה אז להניצרים נמסר עתה ליד המישלמנים. שבע שנים חיו שתי האומות אחרי חלוק הארין בשלום ובמיטרה. אך מקץ שבע שנים הרימו המישלמנים ראש ויחפצו לא להסתפק בחלקם כיא גם לקחת את השלטון בידם. פעם כפעם נסו להתקומם על היהודים. אך הם הוכי ככל עת ישיבו מניצחים. בתגרה הראשונה הרגו מהם היהודים מאה איש ויאצלו לחשלים אתם מושך ארבעה חודשים. יכתגרה השנית משכה מלחמה כיניהם בשלשים יום. ולבסוף שבו המישלמנים בפחי נפש. אז עשו ברות שלום לזמן מאה שנה. שלא וכל אחר מושני הצדדים להתגר מלחמה בהצד השני. אמנם אחר כמה שנים לכרותת ברות השלום הווא קם איש קנאי וחפין קרבות אבר הים לברדעי לגרגרו. הוא בא ממקום רחוק לכביש ארצות. וידבר תחתיו גם את המישלמנים שבחבל וואד הרעא המזרחי והלאה צפונה. ואז המשיך את מלחמתו עם היהודים היושבים במדינה לח'ר עשרים שנה. שנה שנה חדש יחדש. עד כי נגף לפניהם. יבראותו כי לא יוכל יותר לחלחם אתם השלום עמהם. יאמנם היא עשה כן במרמה למען יוכל להתחיל בה ילרכיש לו עוד חיל חדש. ובה אחרי זמן קצר בא עוד פעם לב רר עי' יס'ו נלחמי היהודים גם אז במרץ ויהרגו מחילו ארבעת אלפים איש. כלם מדוקרו הרב. ויהי לברדעי נאלץ עוד לעשית שלום. זמני לשש חודשים. ושיב. אחרי עבור ששה חודשים נלחם אתם יינגף עוד. ויפיל או מאנשי עיד שלשת אלפים. אך הפעם הוואת נשאר לברדעי זמן מה. כארבע חודשים מגביר חילום ימאסף צבא רב

למען יוכל עמוד נגד היהודים, וכן אמנם, בא לברדעי או כלות צבא רב וישתער עליהם וכמעט נצח אותם, לולא מיהר השולטן היהודי שמוא 5 וישלח לעיר פאס וישכור משם שנים עשר אלף פרשים מאת משפחות הקיריאנים, ויערוך או מלחמה נראה עם חיל לברדעי, אימה ישעלת הלכה המלחמה היא ותתלקח בין המושלמים אנשי לברדעי, יבין החיל של השילטן שמואל, עד כי לאחרונה גבר שמואל על איש מלחמתו לברדעי יקח מאנשי חילו עם רב מאד, וגם נתק איתי מעד תאמגרות מקום מושבו יילך עד גפת תאפילת (Taflelt) שם קבע לברדעי את משכנו מני אז אחריו אשר היה מוכרח לכרות ברית שלום עם השילטן שמואל, ואמנם איבתו יעברתי אשר קננה בלבו, שמר נצח יהיו יושב ומצפה בכליון עינים לעת בה ימצא לי שעת כשר להכחיד מארץ את היהודים אנשירובי, אהה! כי שעה בואה, סוף סוף נמצאה לי ימים אחרים עברו והשילטן היהודי הוא הגבור הנערץ שמואל לא בא קצו למוח, יאו לא אחר לברדעי לבוא בנודו חילו השיאפים נקם ויקרע בסערת מלחמה את רוב חבל יואדררעה מיד היהודים, ועד לא אמר די בקחתו את ארצם ויחפיון גם לאנים אותם להמרת הת לשוב לדת המושלמנית, אך אז אספי הם את שארית כחם וישתגבו במדינות לתורה במקומות שמעז התבצרותם הטבעית אפשר להם להלחם נגד רודפיהם, כאשר באו חיל לברדעי לא יכלו להסתער על היהודים והיו צרוכים לשים מצור עליהם, עשרה חדשים ארכו ימי המצור ההוא, ובכל זאת נבער מחיל לברדעי להרוד למנהג היהודים, או שת לברדעי אל המרמה פניו, וישלח לראשי היהודים להציע לפניהם לכרות ברית שלום, גם היעה היעד אותם לבוא אל מישור החיל איסיל (Eisel) ששם יכרת ברית השלום למחרת היום ההוא, ביום השבת, ראשי היהודים נפתו להאמין לדברו האיש הכגד והרמאי לברדעי, וביום השבת, יום היעד לכרות הברית התפרקו את נשקם, יבואו לאיסיל המקום המיועד לכרות השלום, אמנם לברדעי ואנשיו למען לא יבינו היהודים את הרמיתם, הקדימו לבוא ולהחביא את נשקם בתוך ערמות החי, ולכן כאשר שגחו היהודים יראו כי אנשי לברדעי גם הם באו לאמונים, יכלו לבטוח כי שלום-אמת בלבבם, אך רק נאספו היהודים במישור איסיל, ולברדעי החל לדבר אחרת אתם, בני ישראל!—כה היו דברו—מחרת בואנו הלום היא רק למען תשובו לדת האיסלם ונתיה כלנו אני ואתם לעם אחד, את זאת הנני מבקשים מכם עתה לעשות, אך היהודים שחשבו עד אז כי אין נשק לחיל לברדעי פה באיסיל, הסכימו את פיהם לראשי החיל ויענו לחם, הוי בגדים, בגדים, הלמטן ואת נועדני לבוא הנה, השלום כזה לא נאכה לכם ולא נסכים לעולם, המושלמים שהבי למענה כזה מצד היהודים מהרו ויוציאו מתוך החיל איש איש נשקו, ובשכמ עברתם התנפלו על כל היהודים שנמצאו או באיסיל, האצילים יהודי הארץ שבאו להיות נכחם בדבר השלום, יתרגו שבעה עשר אלף איש, אחריו בן עליו חיל לברדעי למדינות לחור יבקיעו את מבצרי היהודים וכלי המלח הרגי ירפוי ביהודי חבל יואדררעה אנשים נשים יתפ רצח

נורא אשר הכחיד לא רק את שם המדינה היהודית שלמונס וחפשותם, כי אם גם את זכר קהלותיהם, ונצילו רק מספר מה יהודים אשר מצאו מפלט להם אצל מכיריהם מקרב התושבים המישלמנים, כן היו גם "עבדים" אלה אשר הביאו סיחרי מדבר סהרה פעם כפעם מארץ סודאן [Soudan] וימכרום לאצילי היהודים בוואד-דרעה, העבדים האלה רבים מהם אחרי שבתם אצל היהודים אדונייהם, למדו תורת דת ישראל ומנהגם ויתנהגו כיהודים, ויש כנראה שהתגבירו גם כן על ידי אדונייהם, ועליהם, על העבדים האלה אף שהתנהגו בדת היהדות המלו אנשי לברדעו ולא הרגום, בראש העבדים ההם נחשב האיש מימון אנג'אר, שלפי דנראה דהגוייר בידי אדוניו ויהי גם ליהודי אדוק, הוא אסף אליו עיד עשרה עבדים כמוהו ויאמר להם, דעו אחי, אם בעת כזאת שאדונינו מושלכים ארצה מותכיסים בדמם, לא נעשה להם את חובתנו, למתי עיד נוכל לעשות אתם טובה ולגמול להם כאשר גמולנו, דכרו מושלם זה, העבד מימון, עשו רושם על לבם, ויתאחדו עשרת העבדים ההם לשאת עד מהרה את אדונייהם היהודים ההרוגים ולהיכילם לקברות, עשרת העבדים נשאו איש איש הרוג אחר, ולכל עשרה הריגים קברו בקבר אחר, ובן הלאה עשרה עשרה נתנו בכל קבר עד תים ההרוגים, אל המקרה הזה נלוו גם ספירי בדים שינים, שהם התחלכי אחרי כן גם בקרב תישיבי המקום המושלמנים, ההגדות ההם תספרנה כי כאשר היו העבדים מיליכים את אדונייהם היהודים לרחצם על שפת הנחל, היה הנחל גאה ובוא לקראת ההרוגים וישופך את בשרם מרם ומלכלוך, וכאשר הוליכום לקברם, מיצאים היו קברות פתוחים ולפניהם גם תכריכין, ואחרי אשר קברו את ההרוגים נסגרו הקברות מאליהם מבלי שהעבדים יצטרכו לקחת העבודה הזאת עליהם, כן יסיפר כתשלים הדבר, כי בפעם האחרונה שגמרו לקבור את כל החללים, נשארו להקבר תשעה אנשים וילכו העבדים לקבור אותם, ואמנם בפעם ההיא האחרונה, לא הפין הקבר ההוא אז להסגר מאיליו בראשונים, וידעו כי עליהם להביא עיד להשלים את מספר עשרה ואז יקברו העשרה יחד, ובכן פנה מימון אנג'אר וקנה העבדים אל ראש היהודים הפליטים שנמלטו בבתי מכיריהם המישלמנים, וידרוש מאתו לתת לו עיד יהודי אחד להשלים "מנין" לתשעת החללים ההם הנשארים עיד, וכך ראש היהודים, דרש כזאת מוקן יהודי אחד מבני בניסעדון, ואמנם האיש ההוא בן-סעדון נאות לזה, ורק אמר להתייען עם בני ביתו כי יתנו לו הרשית לזכות במצוה זו, להלית אל ההרוגים על קיה התשעה הנשארים ולהקבר יחד אתם, אך אנשי בית בן-סעדון לא הסכימו לזה, ויהי וקנה העבדים החיא נאלץ לעשות זאת בנפשו, יעד מהרה שם קין לחיו ויגמל בקבר, ויפתם הקבר עליו ועל תשעת החללים יחד כאשר כבר היו עתה במספר עשרה, ההגדה הזאת עיד תוסיף לספר כי גם האיש בן-סעדון ההוא אשר שמע לקיל משפחתו לבלתי בוא להקבר עם התשעה ההרוגים, מת ביום ההוא בעצם, וכאשר חפצו לקיבורו, קאה הארץ אותו ותשליכוהו מחוץ לקברו רחוק כתחום שבת, עם כל הזרות והרמוזן שיש בספורים הללו שנמלטו אל המאורע הזה.

יכולנו גם להיבח כי באמת כ"ב מאירע רע, מעציב ומדכא, היה המקרה הזה בקורות יהודי וואד-דרעה, הרם נורא וכליון חרוין יחשב גם בחיי כנסת ישראל כלה המארוקאית, ובקורות האימה בכלל, סופר אחר מארוקאי יספר עוד אודות המאורע הזה, כי מקודם כאשר עמדה הממשלה היהודית הזאת על תלה, היו אנשי החיג היהודים יחד עם המושלמים שנלוו אליהם, לובשים על ראשם כיבעים אדומים גבוהים, ואחרי כן כשגברה יד המושלמים לא הניחו להם עוד ללבוש כובעים כאלה כי אם שיהיו כפולים בשפתם וזה לאות קלון לבלתי יחשבו עוד ליטיל שררה ושלטון, כן במות לברדעי המנצה, וימשול תחתיו משנהו קאיים בן עלי, קבע מס-הגלגלת שנת-אלגנזה—על יהודי וואד-דרעה, מלבד אשר לקח מהם תחלה את אדמתם כל חבל העיר תאמגרות, וכה נשאר יהודי וואד-דרעה הולכים ומתנונים, נענים ונדכאים, תחת המושלים השניים הפראים והאכזרים אשר משלו אחרי כן, ואשר עשו את הארץ בכל החבל ההוא כמרקחה ע"י מלחמת-כתות וריב-משפחות, עד העת שמשלו במארוקו שבט בני-מרין במחצה השנית של המאה השלש עשרה לסה"נ, שאז התאחד גם כל חבל וואד-דרעה להיות תחת ממשלת מארוקו זמן רב יו).

אמנם כן, בכל חשיבותו וערכו של הספור הזה לקורות המדינה-היהודית הזאת של וואד-דרעה, במלואה ובחורבנה, עוד לא מצאנו לו זכר כלל אצל כותבי קורות עם ישראל וספרי זכרונות האמה, אבל הסכה לזה ידועה כבר כי תנאי המקום ההוא ורחוקו העלימו כל המקרה המשמח-המעציב הזה מעין חיקרי התולדה לבלי דעת עד מה אודותיה ואילם על פי חקירתנו יכולנו למציא שמץ דבר מעקבות המאורע האחרון, האחרית המרה של המדינה-היהודית ביואד-דרעה, אצל החיקר והנוסע הקרמון רבי אברהם בן עזרא בקינתו המפירטת על הרבן קהלית מערב וספרד ע"י האלמויחידין, שתבוא הלאה בפ"ה שם יקונן הראב"ע במר לבו ויאמר:

וסות אקרעה, עלי דרעה, אשר לפנים נתפשה,

וביום שבת, ובן עם בת, שפכו דמם כמים...

דברי הקינה הזאת יראו לנו בראי מלוטש את דבר אחריתה דמרה של המדינה היהודית בחבל דרעה, שכפי מה שזכרנו קרה באמת ביום השבת, בן המלית, "אשר לפנים נתפשה" כמי יעידו לנו כי היתה מקודם למדינה יהודית חפשית ורק אז נתפשה בידי המושלמים, על פי הדברים האלה אשר גלה לנו המקינן ראב"ע—בתור שריד—זכרון להמאורע הנכחי, הננו יכולים גם לדעת כי זמן המאורע הזה, של תפישת דרעה והריגת בניה, היה שנים אחדות לפני כבוש האלמויחידין את ארץ מארוקו, לאמר, בסוף התקופה האלמורבטית,

יו) המקור לכל קורות יהודי וואד-דרעה אלה, הנה הוא במלואים שבסוה"ס פ"ג להערה כ"ה ע"ש, וזה שנוסף פה הוא הספור ע"ד לבישת הכובעים, וזה מצאתי בכ"י ר' משה בהלול מעיר טבנאסא שהעתיק גם כן את תוכן הספור בלו, עם ההוספה הזאת, ויש להעיר ע"ז שגם הראב"ד בדברו על גדולת בן שפרוט יזכיר, "שכלם לבושים לבוש מלכות וחובשי מנכעות כדת שרי הישמעאלים".

לבכנ היה המאורע הזה. כמכשר רע אל ירדת היהדות במארוקי-ספרד, ומפלתם ע"י האלמוחידין.

פרק חמישי.

ממשלת אלמוחידין וגזירות בן תורת ועבד-למומין התפלגות יהודי המערב בעת רעה ההיא, הוא המיימונים לפאס ופעולתם בה יצואתם ממנה כמשול אבו-יעקב יוסף. — תשנות הרדיפות שניה, חקם מכדילים להאנוסים, כנן חומה על היהודים כמדונת ריף [Rif], התמוטטות ממשלת אלמוחידין, הרג ושלל ביהודי מארקיש הכורה ע"י יהיא המורה, רוח-היהדות כמערכ מתקופה הזאת ואילך, ר"י בן עקינן, ר' נחום מערב, [ד"א תת"ק-תת"ל. 1140-1270].

בימי המושל השלישי וגם האחרון להאלמורכטים, תאשפין, שמלך רק כשנתיים (תתק"ד-ה), כבר היה להאלמוחידין יד ושם במארוקי בן תמוורת האלמוחיד הראשין רכש לו לכבית במקימות הרבה [ד"א תתק"כ] * ויפין קל מהרה מחבל סגל מססה והלאה, ועבד למומין [ד"א תתק"ה] נלחם עם תאשפין אל-מורכטי מסביב לעיר תלמסן באלג'ירין, וינגף תאשפין לפניו או נכבשה כל מארוקו ועיר חלק גדול באפריקי לפני האלמוחידין, חרב, חרב, קראי בני המפלגה המרשעת הזאת בכל מקום ביאם, לכל בני הדתות השונות, ויהודי מארוקי היו הם ראשונה למפגע לחצי קנאתם, עבד למומין נתן צו להם כי כל האיש אשר לא יחפין להמיר דתו עליו לעזיב לזמן נועד את הארץ לבלי שוב אליה עור, אי או, עליו להסגיר נפשו להורגים, וכן, היו תוצאות הגזירה ההיא חרב והרג, וקברן קהלות שלימות, שמה, והמרת דת כאונס וברצון, גלות ושלטיל ממקום למקום בתוך ממשלת האלמוחידין, והוצה לה, מטאנג'יר [Tanger] במערב, ועד אלמהדיא אי במזרח בגבול תינים, חדרו חצי גזרת האלמוחידין, המושלים ונציביהם, ותעשינה שמת, בתי כנסיות ומדרשות סגרו על מסגרי אי נהרסי כלה, ויש שנעשו לבתי מסגד להמישלמנים ולחמין המומרים מקרב היהודים, כמעשה בן תמורת מחולל המפלגה הזאת, וכמעשה עבד למומין מלכם הראשון [ד"א תתק"ה-תתק"ג], בן עשי גם יתר מישרי האלמוחידין אחריהם, למיהודי [ד"א תתק"ג-י"ו], עבד למומין אונאתי [תתק"ז-כ"ד], אבו-יעקב יוסף, [תתק"ד-מ"ה] ובני אבי-יוסף יעקב אלמנצור [תתקמ"ה-נ"ו], ואלה השנים האחרונים היספו עיד יותר להתחזקת על צעדי האניסים אם בלב שלם המירי את דתם ויהיו למישלמנים גמורים, אי רק למראית-עין קבלו את הדת החדשה להיות להם למחסה ולמסתור, ולאניסים כאלה גרשו מן הארץ אי פקרו עליהם פקודות מעיקות, להקדל מבין המישלמנים, לרכוש בגדי עקים נתעבים,

* ע"י כמלואים בסה"ס.

א) לשון הראב"ד בסה"ק.

עוד בש' התק"ח בערך בעוד עבד-למימין אונאתי מושל במארוקו. נמנה בנו אבוי-יעקב יוסף, לנציב בקורדובה וכל אנדרלוסיא, ויראה כבר הערוין הזה או את מחשבתו הרעה להציק ליהודים שם בכל חמתו וקנאתו, ובימים ההם בימי נציבותו של אבוי-יעקב יוסף בספרד הדרומית, נאלצו (ב) רבי מימין, ורבי משה (רמב"ם) ורבי דוד בנו לצאת מספרד לארץ המערב ויבואו לעיר פאס. שם כתב רבי מימין את "אגרת הנחמה" לאחיו יהודי ארץ המערב בראותו כי היאוש החל כבר לתקפם מלהיות עוד פוכחים על שתי הסעיפים, מישלמנים בפה ויהודים בלב, ויהיו צפויים להמרת דת חפשית, גם רבי משה בנו כתב בארבע שנים אחרי כן את "אגרת השמר" לאחיו אלה, להוכיח כי גם בהיותם במצב כזה של אנוסים, ישראלים גמורים הם ויש להם חלק בכל היעודים והתקות אשר לכל ישראל, את אגרתו זאת כתב רבי משה נגד רב קנאי אחד בפאס—ולפי השערותנו הוא רבי יהודה הכהן אבן סוסאן הדיין הגאון וחסיד, (עי' בפרק הקידום) — אשר קרא את האנוסים בשם "עם טמא שפתים" וירכה להוכיח אותם, כי בזה שהם פסחים על שתי הסעיפים, אין להם לא עולם הזה ולא עוה"ב, ומי מהם שחפץ באמת להשאר יהודי עליו להגיד זאת גלוי ולקדש שם שמים ברבים, ולא להודות אף למראית עין במחמד נביאם, נגד האיש הקנאי הזה יצא רבי משה באגרתו ההיא ויסתור דבריו, מדברי האגרת הזאת נוכח לדעת כי יהודי המערב נפלגו או לפלגות שונות, יש שחשבו לנכון להם לצאת משם, לסבן בנפשם וללכת לארצות אחרות לאויא ולאירופא, להנצל מפני הרעה ולבלתי יהיו אנוסים לשאת על פניהם את הרת המושלמנית, וזאת היתה גם עצתו של רבי משה לירדיו ולשימעי דבריו, ואהדים מצאי טוב יותר להשאר במקומם בתור "אנוסים", מהם הוצרכו לעשות ככה על כי הונם ורכושם היה להם למכשול מאין ביכלתם לקחת גם אותו ולעזוב את הארץ, ומהם תעו לחשוב מרוב הצרות והרדיפות כי אלה הם חבלי-משיח, ויהיו בטוחים כי מתוך צרתם זאת יבוא הגואל המיועד לגאיל אותם וממצוקתם יושיעם, הדבר ברור כי עוד רבים היו אשר יכלו גם על ידי מעמדם הנכבד במדינה, להשאר בדתם כלי מפריע ולחיות בתור יהודים כפרהסיא, בין אלה נחשבה גם משפחת המיומני בפאס, יש אומרים כי גם הם המיומנים נשאו על פניהם מסוה הרת המושלמנית או במשך ימי שבתם שם בפאס, ואמנם רבים דחו את הדעה הזאת בשתי ידים, וכן לדעתנו יש לשער כי באמת יכלו המיומנים לעמוד בדתם גלוי, רק בגלל מצבם הנכבד בחברה, מצד האחד התרועע רבי משה עם חכמי הערביים ופילוסופיהם שחיו אז בפאס ויקחו לקח מפיה (ג) ומצד השני נהל

(ב) רבים נכחו לדעת הסבה שבגללה עזבו המיומנים את ספרד ויבואו לפאס מרכז האלמגורדין, עי' גראטיין-שפר ח"ד צד 302, והסבה שכתבנו בזה היא הנכונה בכל מה שנאמר כבר בזה, והמקור למ"ש כי הקנאי ונוקם אבוי-יעקב יוסף נמנה או לנציב באנדרלוסיא, הוא עפ"י ס' אלקרטס, ועי' במאמרי, פרק בתולדות הרמב"ם בהשקפה תרס"ה גליון ב'—ג' ה', ובלוקושים מר"י סמכרי צד 5.

(ג) במכתב הנשוא ר' ששת לחכמי דונול כי "שמעתי מפל אחד מן החכמים

רבי דוד אחיו משא ומתן מסחרי באבנים טובות ומרגליות, ד) מסחר הנותן בארץ בזו ערך חשוב לכעלו בעיני העם ושרי המדינה, ועל ידי זה, על ידי ההתערבות שהיה להם בין התושבים, רכשו להם בלי ספק חיבה וידידות עמהם, ויוכלו לחיות בתור יהודים גלויים, אך כל זה, עמידתם האפשרית של המימונים בפאם אם בתור יהודים ידועים וגלויים, או אם אנוסים כדעת החושבים כן, הנה זה היה רק באותם השנים אשר היה עוד עבד למימין אונאתי מושל האלמוויחידין בפאם, שאז רופפו חקי בן המירת ונזרות עבד למימין מושלם הראשון, וגם האנוסים גם אלה שיכלו להשאר ביהדותם בפרהסיא לא פגשו כיצד מעצורים בימי המושל עבד למימין אונאתי עד שגם סדרי הקהלות ולימוד התורה נשארו על מכונן, ויתקיימו עיר גם אחרי קבלם את מחמד לנביא בדבור פה, ה) אמנם בשנת התקכ"ד—כ"ה בה בשנה שמת עבד למימין אונאתי ויבא הנציב שבאנדלוס אבוי-עקב יוסף וימשיל תחתיו, אז הושם עוד הפעם בקורת נמרצה ממעם המישל הקנאי ההוא, על האנוסים, ויחודשו גזרות האלמוויחידין בעצם תקפם, ואז נהרג רבי יהודה הכהן אבן סיסאן הריון, וגם משפחת המימונים כאשר נסו ראשונה מספרד הרומית לפאם מפני חמת המציק ההוא אבוי-עקב יוסף, כן נאלצו עוד עתה לנוס מפניו מפאם ו) וברביעי לח' אייר שנת התקכ"ה נמלטו באניה דרך ים התיכון.

הנה כן חזרו רדיפות האלמוויחידין ונשנו בפעם השנית על יהודי המערב ותגרת יד המושל החולל ההוא, וכן גם בימי המושל שאחריו אבוי-יוסף יעקב איש ניקס ועריין כאביו, שעוד הוסיף לחדש סימני-טוול ואיתות קלון על

העומדים לפני מלך מארוקו מתהלל אני למדתי חכמה לפני המורה הגדול החכם היהודי אבן אבו עמראן מוסא . . . וחביריו השומעים ומשרתיו עמו הרבו להללו ולהתכרך בשמו" וראה גם בדברי ר"י כספו בס' המוסר פי"א.

ד) אגרת הרמב"ם למר יפה, ועד היום נמצאה בפאם בחלק העתיק שבעיר הנקרא פאם אלבאלי" שישם היה מקום מושב היהודים לפניו עד ש' קצ"ח, עליה אחת עתוקה וקבועים בתלונותיה קערות נחשת, ואומרים שמספרם שלשה עשר קערות, העליה ההיא נחשבת עד כה למקום קדוש כי שומה בפיהם שבה דרו המימונים בשבתם בפאם ויסתחרו שם, והקערות ההם היו לו להרמב"ם ואביו, לפי המסורת, לדעת על פיהם העתים השיעור ע"פ ידועתם כתיבונה, הדברים האלה ידועים הם למדי בפני אחינו תושבי פאם עד כה, וגם ראיתם בכתבי-יד מאוחרים, ואחשוב כי מסורת זו עוד לא ידועה לחוקרי תולדותיו של רבינו המימוני.

ופה המקום להעיר, כי מפעלות הרמב"ם בפאם, נודעו, אגרת השמד, ורוב פירושו על המשניות, הפירוש על המשניות הנ"ל, כתבי-יד הראשון שכתב הרמב"ם שם ועם נוספות ותוקונים רבים, הכל בלשון ערבית, מצאתיו בדמשק וגם העתקתי ממנו לעברית כל מ"ל פסחים שתודפס אי"ה בעוד זמן, ובמבוא להעתקתי הנ"ל דברתי הרבה אודות הכ"י היקר הזה שבעת הוא נמצא בלונדון אצל הגברת החכמה מרת פרח' די שרון מלקוטא.

ה) כ"ז מכואר כאגרת השמד וראה גם בהערה שפ"ר ת"ד 385.

ו) הדברים האלה נכתבו ע"פ תקירה נאמנה, ונתיישבו כזה דברים אחרים שנתחבטו בהם תוקרי תולדות הרמב"ם, וד"ב,

האנוסים במארוקן בגזרו עליהם. ללבוש בגדים כבדים, לעשות בתו-אורוע ארוכים המגיעים עד לשיקיהם, לכסות את ראשם בצעיפים גדולים סרי-טעם, וכאלה, ואמנם בנו של המושל ההוא, מחמד אנאציר (התקנ"ט-ע"ד) חדל מהטיל על האנוסים ההעקות ההם, וישתפק להכדיל את האנוסים מהמושלמים, רק בזאת. בלבוש האנוסים עליהם בגד העליון מצבע צהוב, וכן לצנוף מצנפות צהובות, היא, המישל הזה, בנה על היהודים יושבי מדינת ריף [Br-Rif] אשר לחיף ים התיכון במארוקן, חומה גבוהה סביב, ו) האמנם לא נדע אל נכון מה היא הסבה שהניעה איתו לזה, ואם לרעת היהודים או לטיבתם בנה את החומה ההיא ? את אשר השאיר החגב אבל הארבה, את אשר השאיר אדרים הפאטימי

אחרי הטבח והמרת-הדת שעשה ביהודי מארוקן לפני כארבע מאות שנה, אכלו עתה האלמויחידין ככל פה וילחבו את מיסודות הקהלות במארוקן ובכל ברבריה כמעט, מי לחרב ומי לשב, מי לניע ולניד, ומי להמרת דת ה) בתור זכרון-מפורט להקהלית היותר גדולות שהיתה בהם יד מושלי האלמויחידין להשמדם ולהחרים, הננו נותנים בזה את מינתו של הראב"ע שנכתבה כמובן עיד בשנים הראשונות לממשלה האלמויחידין, לפני מושל הקנאי אבו יעקב יוסף, ובנו אבו יוסף יעקב, שחדשו את הרדיפות שנית, כן, מהקינה הזאת נדע לנכון כי בכל הקהלות האלה חיו מקורם גדולי תורה וחכמה במספר הגין, סדרי קהלותיהם היו במצב פורח ופורה, וזה נוסח הקינה.

אהה ירה, עלי ספרה, רע מן השמים,
 וספור רב, עלי מערב, לזאת רפו ידים,
 והוי אקרה, כמצרה על קהלת סגלמסה ו',
 ועיר גאונים, ונכונים, מאורם חשך כסה,
 ושח עמוד, והתלמוד, והכניה נחרסה,
 והמשנה, לשנינה, כרגלים נרמסה,
 ועיר מלובה, והנבוכה, מראבם (2) המיוחסה,
 עלי יקרים, מדוקרים, עין אייב לא חסה,
 אהה אפם, קהל פ א.ס. (3) מיום נתנו למשסה,
 ואי חסן, קהל תלמסן. (4) והדרתה נמסה,
 וקול ארים, בתמרורים עלי סבתא (5) ומכנאסא (6),
 וסות אקרעה, על דרעא, אשר לפנים נתפשה,
 וכיום שבת, וכן עם בת שפכו דמים כמים (ט),
 ולמה רבי אברס, קצת מקומות-שכחת,
 עיר לחמה, וגם קפצא, וגירבא לא זכרת,

1) על פי ס' אלקרט ס.

2) בלשון הראב"ד בקבלתו.

1) Segelmassa, 2) Marakech. 3) Fez. 4) Tlemcen. 5) Ceuta.

6) Mèquinez ou Meknasa

ט) עי' בסדק הקורם בסופו,

אשר גלו ברוב גלות, ועונם דלגה,
 עדה צורמאן הנכונים, וגם קהל מסלאתה,
 ושכחת את קהל הנכוכים מצראתה,
 אשר עונם ועונשם גדל מאד, ולשונם נשתה,
 וכחבו עליהם מסים, ועבודה קשתה,
 והלך קצתם וברח, ולא באו עד עתה,
 וקצה גלו לגירבא, העיר אשר שכחת,
 מהם הלך לצורמאן, ותעו ונשאר חיתה,
 כל ימיהם מדוכאים, ועינם ונפשם כלתה,
 מקיים לעת הרוחה, ומנוחה לא באתה,
 יום יבא בן ישי, וגם את בן אפרים (ז).

בהעתק אשר מהקינה הזאת נמצא עוד זכרון חרבן קתלית אחרת בגבול תוניס
 אשר יקינן עליהם אבן עזרא וכה יאמר.

ואתפלשה בעפר, על תוניס ועל סוסא,
 וגם אבה לחיי על אלמהדויא הרמוסה,
 ונמס לבי בקרבי, לקאבים המיוחסה,

ופנית לטר אב לם [Tripoli] בעודה נעמסה, (יא)

מדברי הקינה הזאת ככלל, נקל להכיר כי לא בפעם אחת ולא בימי מושל
 אחד קרה כל החרבן הנורא הזה של הקתלות האלה ודומיהם, במארוקי, באלג'יריין,
 ובתוניס, וטר יפול, אמנם, מארוקי חיתה הראשונה, וגם האחרונה
 אחרי כן, אשר לקתה כפלים מידי האלמווחדין, אך גם בה, גם בכל ברבריה,
 באו ההרוסות האלה שבערים הישנות, בזמנים שינים ומחולפים, ובעת שבמקום
 האחד נתישנו ויהיו כבר למכת-מדינה, לדברים הגילים והיוים, היו במקום אחר
 לשמועות חדשות מבהילות, ומעיררות רתת וחלחלה, ובהמצב הזה של השנים
 הראשונות לממשלת האלמווחדין, כן היה גם בימי המישלים אבו-יעקב יוסף
 ובנו אחריה, שזכרנו גם אז בהשנות רדיפות האלמווחדין ותגברתם, עברו הרדיפות
 ההם ג'כ מעיר לעיר וישיבו ידם ככוצר על סלסלות, (יב) פעם הנה ופעם הנה,
 ועל הימים ההם, ימי ממשלת האב והבן ההם, יאמר הרמב"ם באגרת לרבי יוסף
 בן עקינן תלמידו, ובעת אשר במערב כל שמחה ערכה, וכל מבקש ה'
 נחבא, ואי ישראל שם כבה" וכן יאמר באגרתו גם לחכמי לונגיל, ערי המערב
 בעונותינו כבר נודע את אשר נגזר עליה, (יג)

(ז) דבריו אלה ירמזו לאותם האנשים שזכר רמב"ם באגרת השמר אשר זכרנו מעלה
 שהשבו מרוב הצרות כי קין האולה באה ויהיו יושבים במערב כתוך צרתם ומחכים לבוא
 המשיח, וז"ש כל ימיהם מדוכאים, ועינם ונפשם כלתה מקוים . . . יום יבא בן ישי.
 (יא) כל הקינה הזאת במלואה נדפסה בקובץ שירי ראב"ע עם הערות ר"ד כהנא צד

143—144 וצד 250.

(יב) לשון הראב"ד, וכוונתו לפי המבואר שם בספרו על הפרעות האחרונות בימי
 המושל אבו יעקב יוסף, כי כנודע חי ראב"ד עוד עד ש' תתק"ט,
 (יג) עיי' במלואים בסוה"ס,

ככה נמשכו ימי הממשלה החמאה הזאת ממשלת אלמיוחידין, בתקפה ובגבורה למן בן תמורת ועד המושל מחמד אנה צה, שאו בסוף ימיו החלה לדרת, המלחמה הנדעה שנלחם המושל הזה עם חיל הספרדים בעיר שלאויטורא וד"א תקע"ב ערב יזה"ן) היא היתה קין הצלחתם. אחריה, היכה חיל מחמד אנאציר שיק על ירך וישב בגליו לעיר מאריקה הבירה וימת בעיר ימים (ד"א תקע"ד) והמושלים אחרי כן, יוסף אלמנצור (תקע"ד—פ"ד) עבד-ליוואחד, לעאריל אבו מחמד, ואחיו אבו לעאלה למומין (תקפ"ד—צ"ג) כל אלה לא יכלו עוד להחזיק מעמד ולחדש נעירי ממשלתם, מכית התקיממי להם מורדים אחרים, ומחזין שבלה כם חרב מלכי הניצרים בספרד במלחמותיהם אתם, ושתייהם יחד הורידו את נאין האלמווחידין עד לעפר, ואמנם ירדת האלמווחידין זאת שארכה עשרות שנים, מצד אחד הטיבה את מצב היהודים מיד המושלים ההם, ויכלו האנוסים הנרדפים לשוב מעט מעט ליהדותם בגלוי, ומצד השני התגוללו היהודים תחת שואת המריבות והמרידות ומלחמות הניצרים שרבו או להגלי נפול ממשלת האלמווחידין, אחר המתקיממים יחייא אשר התגרה בהמושל אבו לעאלה וד"א תקצ"ג) בא בחוקה לעיר מארוקה [Marakech] הבירה, ויהרוג הרג רב ביהודים וישלול שללם יר, ולפי הנראה כי מפני התערבותם המדינית בנתיים אילו אחרי אבו לעאלה, עשה המתקימם ההוא את ההרג הזה ביהודי מארוקה, כן נשאר היהודים במצב כזה תחת ממשלת האלמווחידין המתמיטמת עד לשנת ה'א כ"ט (1269) בערך, שאו נגף מלכם האחרון אבי-דאבים לפני שבט בני-מרון, הם המרנים, וממשלת האלמווחידין אכדה ותמחה כליל.

אם גדולי התורה שנמצאו מכבר בימי האלמורבטין לא יכלו להשאר ולחיות בארץ המערב בבוא ימי האלמווחידין, הנה א"כ הדבר מובן מאליה כי לא ניכל עיר לשאול מה נתנה לנו ארץ המערב בתקופה זאת האלמווחידית, בתקופה שבה "כל מבקש ה' נחבא", ואזי היהדות שמה ככה כבת, בני ספק יש לנו לחשוב כי עיר זמן רב יעביר, שנים ושנים יחלפי אחרי ההרס הנורא והאיים הזה, והיהדות בארץ המערב לא ימצא לה זכר ושארית, פצע חד כזה ותכוסה שלימה כהתכוסה הזאת, לא מיר ייכלו להרפא ולגחות מורה, ואמנם כן, היהדות בארץ המערב פסק ממנה מאז החברה המושבלת, דרכי התגיון יחקר-הדת, האיר הוך והצליל שבנתיבות התורה והחכמה, תורתו של האלפסי, וחקירותיו של חייג, לא נשאר שמוין דבר מנהם, ועיר עד דיר הגירוש מספרד, נשאר היהדות במארוקן מצומצמת בחיג צר ומהולה בחזיות ומנהגים מיזרים שריח הערכיים—אותם האנוסים—של ימי האלמווחידין, נידף מהם, דרך כבישה ומסותרת, מתממת ופתאית היתה דרכם של יהודי מארוקן מני אז, בכל הליכותיהם ואורחות חייהם ומנהגיהם, דרך אחוזה ימסיכת בחבלי שוא וחבלי קסם של אחיות—עונים ושמי כוב טו)

(ד) עפ"י סי' אלקרטס, ובשום מקור אחר לא מובא זכר ההרג הזה עוד.
 טו) ע"י בתשו' הרשב"א ה"ג סי' רמ"ד—רמ"ז לעיר תאזא, ובאגרת רמב"ם לכנו בתח' אגרותיו שכתב, "ג"כ שמור עצמך סמקת אנשים השוכנים במערב . . . וקצת

ואולם, בתור יוצא מן הכלל, ובנקודות-אורה של בוכבי שחק בעת השרור עלטה וחשך מסכוב, כן הנני מוצאים פה לא רק, בזמן שאחרי התקופה האלמוזחידית בארץ המערב, כי אם גם בעצם ימי הרעה, בתיך ההפכה של התקופה הזאת, ובה, בעצם הימים הראשונים לממשלת האלמוזחידין, נילד תלמידו החשוב והידוע של הרב"ם, רבי יוסף בן רבי יהודה בן שמעון אבן אעקנין (זו) המערבי בעיר סוּטָא [Ceuta] בעיר הזאת, שגם בה היתה יד האלמוזחידין כנוכר כבר בקינת הראב"ע, ואחרים מאנשיה נסו לאיטליא (י) בה נילד התלמוד החשוב ההיא, ור"א התקין ובה נשאר עד הארבע ועשרים שנה לימי חייו שוקד על לימודיו במסחרים, ובכל זאת השתלם בידועת התלמוד וגם בחכמת השיעורים והרפואה, ואז בהיותו כבן ארבע ועשרים שנה, בו בפרק שמושל מארוקן אבן-יעקב יוסף נטה למית או כבר מה, וכנו אבן-יוסף יעקב אחז בידו רסן המלוכה נאלץ רבי יוסף בן אעקנין מפני תוקף הרדיפות אז לצאת מן המערב ארצה מצרים ושם התידע אל רבי משה בן מימון מורו אשר חבב איתו וייקרהו מאד, משם נסע אחרם לארם ציבא ויבלה בה רוב ימיו, ובה יצא שמו למרחוק בכל ארצות הקדם, משירו של אלהריו ששר לכבודו של רבי יוסף אז בהיותו בארם ציבא, כנודע, (ח) ניכל להכיר כי גם בהיותו עול ימים בעיר מילדתו סוּטָא, נחשב לאיש נכבד וגדול בעדתו.

עוד חכם אחר חי בארץ המערב אז בדורו של בן-אעקנין או מאוחר לו בזמן מעט, ישמו, רבי נחום מערבי, שלפי הנראה ברור יצא גם הוא כנולה וילך לארצות המזרח, הוא העתיק, אגרת תימן של רמב"ם, והביאור לסי' יצירה של ר' יצחק הישראלי, מערבית לעברית, ומתם ניכר כי היה מומחה גדול ובקי בשתי הלשונות, ויעתיק עיר ספרים אחרים שלא ידענום עיר (ט).

מהם יאמינו וינהנו כענין הנדה כמו שינהנו בני מאז אומה מן האומות שכארץ הישמעאלים לא יראו הנדה כלל... ואוסרים ללכת בקרקע שדרכה כף רגלה ולא יאכלו מבשר הכהמה רביע האהרון ורכיז ארוכים יותר מאלו שיש לדבר בהם ובמנהגיהם ומעשיהם" ועל עיר כחתם פז לר"ש בן לבוא ס' נח דר"י, ועוד יש לדבר מה, אך לענין זה של מנהגי ישראל במארוקי נקציע פרק מיוחד, להלאה בדורות האחרונים.

(ט) כן הוא עיקר השם של המשפחה זו של ר"י בן יהודה תלמיד רמב"ם, כפי מה שמצאתי אצל ר"ם בן דאנן במאמרו על סה"ד שישנו בכ"י אצלי, ועד היום ישנה המשפחה הזאת בין אחינו במארוקי.

(י) במסעות ר"ב מטורולא ויכיר שראה באיטליא בעיר גינובא שני בתי אבות יהודים שכאו מעיר סבתה אשר נסו מפני הרב אלמוזחידין.

(יח) בתחכמוני שער... והיית גביר ורב במערב.

וראה כהערות הד"ר א. קאמינקא שם, ובתולדות בן-יעקנין אצל מונק, וב"ה בתקדמת ס' ברכת אברהם, (ט) ראה באוצר הס' של בן-יעקב אות א' נו' 299 ואות פ' 325—320, ובכתבי להר"ה הגדול סנה' חנוך אהרנרטייא רב כמובן להעתיק אולי פתיחת ר"ג מערבי לאגרת תימן שנמצאה שם נו' 47, והשיב לי כי הכי' ההיא לוקה בשאלה למדינת שוודן ושלפי רשימת רמ"ש אין שום ידיעה אודות ר"ג מערבי בפתיחה ההיא, ומסובן הביבליוטיקא די רוס' בפארמא קבלתי את הפתיחה ההיא הקצרה כ"ב ובפתחתה כתוב, (נחום), האגרת הזאת באה לידי בשם אלפונז רוח אפינו וקאוננו אדוננו רבי משה תנעב"ה וכאשר עמדת על

פרק ששי.

ממשלת בני מרין ויחוסה אל היהודים, התנפלות התושבים בפאם על היהודים והתיצבות המושל אבו־יוסף נגדם (ה"א ל"ו), המצב הרוחני ועסק התורה מתפתח, הרבנים שחיו במאה הראשונה והשנית, שמד וגירוש יהודי פאם מהעיר הישנה ובנין מגרש היהודים אל מלאח בש' קצית, הספורים ע"ד רמב"ם אלפאסי והצלתו, עור הרג רב ביהודי אלמלאח בפאם ש' רב"ה, נשמדו קהל שלם ק"ק שכלא, שבי יהודי עיר ארוולא ע"י הפורטוגאליים, רבני סוף המאה השנית ועד חצי השלושית (ה"א ג'—ה"א ר"ן 1243—1490).

הממשלה החדשה של שבט בני־מרין עיד בשנים הראשונות יכלה לבצר לה מעמד חשוב במארוקו עוד גם בימי האלמווחרין (ה"א ג'ו), גם ימיו נמשכו זמן רב מכל ממשלות השבטים האחרים שמשלו עד כה מראשית התקופה הערביאית, ויותר משלש מאות שנה ארכו ימי ממשלתה, אמנם בכל זאת כמה שנוגע ליחסה של הממשלה הזאת אל היהודים בכל שנות קיומה אין עיד אתנו כי אם ידיעות מעטות ומקיטעות, אשר על פיהן לא נוכל להוציא משפט ברור מה היתה הממשלה הזאת אל יהודי מארוקו ואיך התיחסו להם המושלים המרינים אם טוב ואם רע, ניכר הדבר כי אחרי החרבן הנורא והשממון שעשו האלמווחרין ביהודי מארוקו, נדלדלו הקהלות ומעטו ויתרוקנו, עד שמפני זה לא נשאר זכר קיים ממצנם של הקהלות ההם שבמותם ואיכותם לא היו כנראה מורגשים כ"כ, להסב אליהם תשומת־לב, ואולם על פי עובדות אחדות שתבאנה הלאה מקורות יהודי מארוקו בתקופה הזאת של ממשלת בני־מרין, נוכל לשער כי המישלים האלה המרינים רחקו מרחק רב מאיתה הקנאה הדתית והמשטמה של מושלי האלמווחרין שקדמו להם, ויהיו נוחים וסבלנים ביחוסם אל היהודים וגם התנהגו עמם בחם של רצון

ענינים והתבארו אלו, מצפוניה וראיתי רבת תועלת . . . כה עשה תנחום בכל העתקות וזה משפטו וחוקתו גבר הכם בעוו ואיש דעת מאמין כ"ח" והרה"ג ר' יונתן קאמירני ה"ו ספארמא כתב אלו שהפתחה היא כנראה חסרה עוד בראשה, ובסוף הכ"ו יש שיר מתחיל, סכתב משה נכתב ונתחם . . . ובתוך השיר נזכר שם נחום בלי שום כינוי אחר ולא נזכר שם אביו ולא שם עירו, ולפי"ו שיערתי כי הכ"ו הנ"ל נכתב ע"י כותב אחר והוא שהוסוף את המלות "כה עשה תנחום" וכו' וגם השיר ההוא, מהכותב ג"כ, לא מרבי נחום, ועכ"פ ידענו מזה, כי ר' נחום העתיק עוד ספרים שידע מהם הכותב ההוא, ואני חושב כי ר' נחום חי עוד זמן מה בימי רמב"ם, ומ"ש (ר' משה תנצב"ה" אולי המלה "תנצב"ה" היא הוספה מהכותב הנ"ו, או שהיתה האגרת מקודם ביד ר' נחום וכשהעתיקה לעברית היה אחר שמת רמב"ם, כי בזה נרע מ"ש רמב"ם בתישבותו להכמי מרשילא, ואם ישמעתם שהגיעו כתבו לפאם, שמא אותם הדברים ששלחתי לארץ תימן הועתקו והגיעו לפאם" ואחרי שידענו שר' נחום היה מערבי והיתה בידו אגרת תימן יתכן לשער שעלו כיונו חכמי מרשילא שהאגרת היתה לפאם, וככך נאמר שר' נחום חי בפאם, השערה אחרת ישנה לדעתי אודות ר"ג מערבי זה כי הוא בעצמו ר' תנחום איש ירושלים ע"י אודותיו גראמין ח"ה עד 131, וסמוכין יש להערה זו אבל אב"מ, וד"ב להערה.

ועדן, עיר בימי המישל השני להמרניס אבי יוסף אבן יעקב אבן עבד-אלתק
היא כ"ט מ"ד) אחרי אשר נלחם המישל הזה עם הניצרים באנדלוסיה וישב
בהם ששני רב, קמו התישבים בני עם-הארץ בעיר פאס, ששנאתם אל היהודים
נודעה עמוק בלבם מימי שלטון האלמוזחידין, יחפצו להרוג את יהודי פאס עד
לכלה והיא לית, יחללי כבר גם להוציא מחשבכם לפועל ויהרגו ארבעה עשר
איש, אך או קדם המישל ההוא אבי יוסף את פני הרעה ויתוצב לנגד הפורעים
הם ויניא אותם א).

וככה יש לשפוט עיר, את התיחסות מישלי המרנים אל היהודים או, לפי
המצב הרוחני שעיר בימים ההם, מיד בכניסתה של ממשלת המרנים, התרומם
ויתפתח, תחת שער כה הרע המצב הרוחני כ"כ בהגרת ידם של האלמוזחידין
החשיכים והקנאים, רבי יוסף בן כספי ואמר בספרו ג) (בערך ה"א צ"ו) אם
יחינו ה' או אעכיר ... ואסע למלכות פאס כי לפי הנשמע נמצאים
שם אנשים רבים בעלי חכמה ודעה "שם עיר ואמר" וכל שכן הישמע אלים
בפאס ובשאר ארצות קבעי שם מדרשות ללמוד ספר המורה מפי
סיפרים יהודים מזה נודע כי בעשרות שנים כבר הספיקו המושלים המרנים
להביא סדר ומשטר מרני ישר ולשכח את הקנאה הרתית האלמוזחידית מלב
העם, ויחד הישמעאלים עם היהודים וכלו לשקוד על דלתו החכמה והמדע
במחיצה אחת, בן הננו מיצאים עיר במאה הראשונה לממשלת המרנים רבנים
ולימודית-תורה בקרב יהודי המערב, שמהם נחזה ברור כי עסק התורה מצא לו
או מחלבים בקרב היהודים במארוק, כנלוו ובפרתסאי לעין כל, ואלה שמות
הרבנים שידענו מרבני המערב שחי או במאה החיא, שהיא גם המאה
הראשונה של האלף הששי.

מר שלמה עמאר מסגלמסה [Segelmasa] בש" ה"א ז' (1247) נסע
מעירו ההוא עם אשתו ריינא ובניו יחיתנו לספרד לאי מורקא, ג) ולפי הנראה
שיצא מסגלמסה להגלו האלמוזחידין אשר בעת כוא בני-מרין לפאס רבוו הם
את ממשלתם ממארוק [Marakech] יעד סגלמסא, יתמישל האלמוזחידיו עאלוי
אסאעיד שמשל שמה והיא ג"כ 67-1243) היה בלי ספק כהמושלים האלמוזחידין
שלפניו לרדוף את יהודי מארוקה יסגלמסה, ולכן היה רבי שלמה עמאר הנזכר
נאלץ הוא וביתו לצאת מעיר מולדתו ההיא.

רבי דוד בן זכרי ומת בערך ה"א מ"ז) ורבי משה בן זכרי
שניהם מעיר פאס, ויהלפיו מכתבים בעניני הלכות עם רבי שלמה בן
אדרת ד) גדול הרבנים שבספרד, ויש לשער כי נמנו שני הרבנים האלה זה

(א) ס' אלקרמס,

(ב) ס' המוסר להנ"ל,

(ג) הויברום כהוותן הודיע לי הרה"ח הר"ר מן קאיוורלינג ז"ל במכתבו אלי ח"י
סיון ש' תר"ד מכלי שהספיק להודיע אח"כ המקור ששמנו שאב, וכנראה שעפ"י איוה
כ"י מצא זאת, ואנכי לא ידעתי?

(ד) ע"י תש"ו הרשב"א ח"ג ס"י רכ"ח ובהערה ז' להלן.

אחר זה לרבנו פאם, והאחד היה בני של השני, רבי יצחק בן מימון בן אלחנן מעיר תאזא [Taza], גם הוא נשא ונתן עם הרשב"א הנזכר (ה) רבי יהודה גיאן ממרוקיש והיא (Marakech) מת סביב ה"א ע"י רבי יצחק עמאר מעיר סוימא (Ceuta) שלפי ההשערה נראה שזה היה אחד מבניו של מר שלמה עמאר הנזכר כבר, רבי יוסף בן גליל שניהם חיו עוד אחרי ה"א ע"ו, רבי סעדיה ב"ר יצחק מסגלמסא, תלמידו של רבי אברהם אבולאפיה איש-הרום הנידע שחי או בספרד, וכנראה שבהיותו עיל ימים יצא מסגלמסא מאיתה הסבה שכתבנו-אודות מר שלמה עמאר הנזכר, יר"ם הלך לאיטליא ששם למד רבי סעדיה לפני ר"א אבולאפיה והיא מ"ד] והיו ממעריציו ומחוקי שטתו בידיעת הקבלה.

בעיד שבמאה הזאת, הראשונה לממשלת המרינים, לא ידענו כי אם שמות רבנים בלבד, מבלי לדעת מה פעלו בתורת ישראל ואם חברו איזה ספרים? הנה במאה שאחריה נשאר לנו זכר עוד לרבנים אחרים שחיו אז בארץ המערב, שחדר פעלם יזכר ע"י איזה ספרים שחברו מהם, ואלה הם: רבי נסים בן מלכה הישיש, מתישבי פאם (חי סביב ה"א ק"ך) מקיבל גדול וחיבר בזה ספר צניף מלוכה, גם רבי יהודה בן מלכה בנו, היה גם הוא חכם פילוספי ומקיבל, וחיבר פירוש על ספר יצירה ופירוש על פרקי רבי אליעזר, ורבי נסים בן גם בני רבי יהודה לא נדע אם עיר חיברו ספרים אחרים, וגם הספרים ההם שזכרנו נאבדו אבוד ואינם, בימי שני הרבנים האלה חי עוד בפאם רבי יוסף הכהן הדיין אבן סיסאן, רב גדול ומיוחס נצר מגזע רבי יהודה הכהן הקדוש שנהרג בראשית ימי האלמויחידין ולמעלה פרק-ד-הו והיה גם הוא באבותיו תופש

(ה) שם סי' ר"ד—רמ"ו, וזכר מדברי הרשב"א שם שהתחם בבזו להכמי תאזא ולת"ח אחד בפרט שלא נזכר שמו שם.

(ו) המקור לזכרון הרבנים האלה, רבי דוד בן זכרי, ר"י גיאן ממרוקיש, ר' יצחק עמאר מסווסא, ור"י בן גליל, והגבלת הזמנים שרשמתי אודותם, ראה בשו"ת רשב"א ח"א סי' אלף קס"ו ואלף קפ"ה, ובכנסת הגדולה אה"ע בתתי' ההשמות בשם תשובה כ"ו ובשה"ג מהחיד"א אות ר' יוסף בן גליל, והגם ששם בכנה"ג לא נזכר מקום עירו של ר"י בן גליל, מהענין יזכר שגם הוא חי במערב.

(ז) שם האב והבן ר' נסים ור' יהודה בן מלכא וספרותם הנ"ל נודעו לנו אך עפ"י ר"ם בוטרול כפ"ו לסי' יצירה בספקא שיש חתם, ובפ"ב מ"ג שבי' וזה הפירוש (על שם המפורש) חיברו הפילוסוף הגדול והמקיבל האלהי הרב והאלוף לעשרת ישראל רבי יהודה בן המקיבל הגדול, רבי נסים הישיש וצ"ל" ומה שחשב כנדעקס באוצה"ם אות פ' נו' 668 שחיבר ר"י בן מלכא פי' על שם המפורש, לא דק, כי גם בוטרול כיוון רק שהפי' שהוא שבי', הוא מ"ו בן מלכא בפירושו ע"ס יצירה שזכרו גם באוצה"ם שם נו' 828 וע"ש עוד נו' 521, ואות צ' נו' 156, בן שנה כמה שיוחס שם נו' 155 עוד ס' צניף מלוכה לר' יעקב בר מאיר מגיאן עפ"י בוטרול פ"א משנה י"א, וליתא, שכונת בוטרול שם מבוארת שם"ס צניף מלוכה שידענו שהוא לר' נסים הישיש מוכח מ"ו בר מאיר מגיאן, והם' צניף מלוכה אין רק של ר' נסים אשר כמובן קראו בן על שם משפחתו „בן מלכה"—ו א ג ב ואמר להעיר כי הרמ"ק בפרסם רמזים סוף שער הצנורות יזכר שאצל יהודי פאם היה נמצא „ספר הצנורות" ולא זכינו אליו וכו', ואהשזב אולי נתחבר מר' נסים זה או בנו, שבי"כ פירסמם בוטרול בידיעתם הסודיית.

ישיבה ומרכיב תורה שם בפאס. לאחד מתלמידיו נחשב רבי יהודה בר רבי יוסף אלכרסאני האיציטגנין, שחיבר ספר ארון העדות (ה) קרוב לשער כי הוא ר"י אלכרסאני היה בן משפחה ילידת עיר כורסאן [Chorassan] אשר באזיא, שבאה למערב לעיר פאס, שם בספרו ארון העדות שחיבר שעידנו מצוי בכ"י יספר בהקדמתו, ויהי כאשר הכסף אפ"ס, יצאתי ללכת אל עיר פאס, למצוא מנוחה, והנה אנחה, ויהי בבקר כעלות השחר, לבי סחרחר, והנה רכב וסוס ומלחמה ערוכה, בזה ושלל וחימה שפיכה ובחרון ועברה, שבת העירה, כליל, בא זרן בקלון, בתחלת שעה ראשונה בשכון עננה על כוכבי נגה בהיותה נזרה, ודרכה לאחור ישרה בכא"ב (כ"ג) יום לחדש אדר לא תואר לו ולא הדר גם, בהיות הלכנה ברביע האחרון בחסר חילה, כביש גדא וטמיע מזלא... ובשנה הזאת ברגזות ש' ענ"ה (קכ"ה) בדרך כחי, קצרה רוחי והחלפתי ניה שאנן ומקום רענן כבית מאסר על שן סלע אשכון ואתלינן... ויהי כאשר ארכו ימי המאסרים, ואהי נגוע כל היום ותוכחתי לבקרים ואתענה ואצום... ואקחה קסת הסיפר, והנייר לשכוח ענוי בית הסוהר ואשים מגמתי לחבר מאמר ארון העדות לתפארה.

כי בבית הסוהר יסדתיו בלחם צר ומקום צר יושב בעפר כאיש אשר ברית הפר, ועני ביכיה, ואני ערום ועריר... ט) בכל הדברים האלה לא מבירה, איפא היתה המלחמה הזאת שמנעה את ר"י כרסני מלכת לפאס מחזו חפצו, ובאיוז עיר היה שבה הושם כבית הסוהר? אם בארץ המערב בעצמה אי אולי בספרד, איך שיהיה, ההשערה נראית כי עוד לפני השנה ההיא קכ"ה, חי ר"י כרסאני זמן מה בפאס וכנראה נולד שם, ואז למד אצל רבי יוסף הכהן אבן סוסאן ולא אחרי שנת קכ"ה, שכבר היה גדול בשנים ויחבר כבר את ספרו ההוא וזאת ספרו זה ארון העדות, עיר נמצא ממני מחברת קטנה באיצטגנינות בשם "סימני רעשים ורעמים" על הוראות העתים מהמאורעות שתהיינה, ומתוך מחברתו זאת ניכר ברור כי חיברה במערב, בפאס או באיוז עיר אחרת (י).

מכלל הרברים ידענו כי גם אז בשליש הראשון להמאה השנית ולאלף הששי, ולממשלת המרונים) בה בעת שבקשטיליא היו היהודים כנודע במצב של רדיפות נוראות, היתה אז ממשלת פאס למקום מנוחה ויהודי מארוקו ישבו בשלוה והשקט לעומת אחיהם הקשטיליאנים, הנה כן יתראה לעינינו חיוון מוזר באמת כי אח"כ בגרוש של שנת קנ"א, הגרוש הנורא שהיה בספרד שכ"ב

(ח) ר"ס בן דנאן בחמדה גנוזה צד 30.

ט) גנוי ירושלים ח"ג דף ו' ע"ב בליקוטיו מס' ארון העדות כ"י, ובני-יעקב ירשום עוד שנמצא הכ"י ארון העדות בכ"מ, וככ"ו לא יכולתי להתחקות אם נמצא שם כגוף הס' עוד ידיעות אודות המחבר ר"י כרסאני.

י) המחברת "סימני רעשים ורעמים" באה לידי בכ"י ממארוקו בהעתקות אחדות ומסמן ביותר על מה שיארע במארוקו, בפאס, דרעה, תאפילדה, סוס, מארכיש וכו', גם רוב המחברת היא בלשון ערבי-מארוקאי, והעתקה אחת מהנ"ל שלחתי להפרופ' ד"ר ברלינר ג"י זה כבר, מתי נתחברה וזמן כתיבתה לא נרשם, ורק בהעתקה היותר קדומה שבידי כ' בסופה "עכ"מ בכ"י ישן בעיר פאס".

היה מרובה באיכלוסי הגילים והנָסים, בעת שחלק רב מהגולים ההם, נדרו הלכו לכל ארצות ברבריה, אל ג'ירה אורן, קינסט:טינא, תלמסן ותוניס, לא מצאנו זכר להם בארץ מארוקן כאשר אח"כ בנירוש השני של ש' רנ"ב, עקבותיהם של הגילים הספרדים או בשי קנ"אלא נידעו ולא ניכרו כמעט, בכל המערב? *) החזיון הזה, אם לא נתלה בחסרון ידיעה ולימר כי מגולים כאלה שהלכו מארוקאה, לא באה עוד לנו ידיעה כלל, אם לא נתלה בחסרון ידיעה זאת צריכים הננו לימר כי המצב המדיני במארוקן אז בחצי המאה הזאת נשתנה לרעה מאשר היה, והמצב ההוא עצר בעד הגולים ההם מלביא למארוקן, ויבחרו להם ללכת ליתר ארצות ברבריה, ואמנם כן, אחד מהגולים ההם ומהמפורסמים שבהם, רבי אפרים אלנקאוה בנו של רבי ישראל אלנקווה הקדוש שנהרג בטולמולא, שרק אותו ידענו שהתגורר זמן מה במארוקה כבואי מהגירוש, יאמת את השערותנו, כי כה יספר בספרו שער כבוד ה' ורף פ"ח ע"ב] "וכבר קרה לי אני בעצמי... בהיותי בעיר מראכוש בתמוז ש' אבן ישראל בקשו ממני הקהל לדרוש להם ביום השבת אחר סעודת הבקר בביהכ"ס וילכו הקהל עמי ועברנו על שער המושל, השר בעיר והיה שם שיער אחד כושי ונתקנא מכבוד הקהל אלי ויצא לקראתי בחימה גדולה ושכט אחד גדול להכות אותי וכראית הזקנים שעמי שהיה יוצא לקראתי נשתחוו לפניו ופייסוהו ולא הכה אותי והלכתי לביהכ"ס ודרשתי להם... ודברתי על לבם דברי נחומים... וכאשר נפטרו רוב הקהל לכתיהם נשאר עמי הזקנים העשירים ואמרו שיעדו עמי... אני היתי מתאבל על הגזירה הגדולה שנעשתה בספרד ש' עד מתי יחרף צר ינאין אויב... אשר כמיה לא נהיתה מאז גלו שם... ואפ"ה סעדו הם עד לערב ואמרו לעשית הלילה ההוא משתה ושמחה לכבודי וכן עשו ואני נכנסתי לחדר מטתי וישנתי וארא בחלומי העבד הכושי מכני וישבור זרועי ואצעק... יא, הספיד הזה מראה לנו את השפלות וההכנעה שבה חיו יהודי מארוקה, להיות גיוס למכים ולמורטים אף ביד עבד כושי מבלי שיוכלו להתיצב נגדו, אין זאת כי אם, כי הממשלה עינה אז את היהודים ותחל להציק להם, והדבר הזה עיד יוצא לנו מהמאירעות של סוף המאה הזאת והלאה שיבוא זכרונם לפנינו.

ואמנם אם כה ואם כה, אם הרבי גילי ספרד או מהגירוש של שנת קנ"א, לבוא ולהתישב במארוקן, ואם לא, בכל אופן, זאת נדע כי לכל הפחות בפאס בפרט, נמצאו אז במחצה השנית של המאה הזאת השנית, קהל גדול והשיב ינם רבנים נכבדים, רבי שמעון בן צמח ראש רבני אפריקה בדור הזה החליף מו"מ עם רבני פאס ויוקיר אותם מאד, בתשובתו אליהם ותשב"ץ ח"ג סי' רפ"ה] יאמר "האיתנים מוסדי ארין, העימדים על אדון כל הארין, להם

*) בעיר סוּטָא [Ceuta] ידענו אמנם כי מגירוש ארג'ון בש' קע"ב באו הרבה גולים ויתיישבו בה עד שזה היה סבה שדון יואן מלך פורטוגאל כבש אח"כ את העיר ההיא סוּטָא, כמסופר בש"ק ועוד.

יא) ר"א אלנקואו זה יצא אח"כ ממארוקה לאלג'יריון, תחלה בעיר הונן ושוב ישב כתלמסאן ותולדותיו נערכו אל נכון ע"י הרה"ג ר' חיים בלייה הי"ד רב דרש בתת"י הס' שער כבוד ה' [תוניס תרס"ב].

הגלגל קורא גוררי פרין... בית דינכם המקודש... לא באתי ללמד, כי עמכם ידעתי החכמה וההבונה והכל לפניכם בשלחן הערוך... בה דברי אחיכם הקטן בחכמה לשפוט על ימין שהוא ימין, נר אלהים נשמתם כל חדרי מרכבה חופש, גובה להם ויראה להם כי שם ה' נקרא עליהם במקום שמוחי של תינוק רופס, חכמים חברים מקשיבים וקנים צדיקים ימימים, על מלאת יושבין במדינת פס, תרבה תפארתם ואנשי מצותם יהיו כאפס. אכן מהחכמים והחברים האלה שזוכיר, לא נודע לנו עד מה מהם, האחד, שבא זכרו עוד שם (ח"ב סי' קס"ט, רכ"ד יג) רבי יצחק בן נחמיה ש, היה כנראה רק מיקורי פאס ולא מרכביה, עוד רב אחד חי אז באחת מערי הניף שיש [Souss] ושמו, רבי אברהם הצרפתי, (ג) אשר אליו השיב רבי יצחק בר ששת תשיבה אחת (עי' ריב"ש סי' ר"ד), אם מצב יהודי פאס ביהודה, נשאר עיד איתן מותר יהודי מארוקי בכל המאה הזאת כמעט כאשר בן נדע מתשובת ר"ש בן צמח ההיא לכ"ד של פאס שנכתבה אחרי ה"א ק"ץ יר) ושמהרברים, העומדים על אדן כל הארץ, על מלאת יושבין, תרבה תפארתם" שיתאר אותם, נקל להכיר כי מעמדם היה נכבד במדינה מאה— הנה באו ימים אשר גם יהודי פאס העיר המצוינה ההיא, לקו בכפלים ותבאנה עיניהם צרות רבות ורעות, בשנת היא קצ"ח (1488) אירע מקרה אחד, שמצאו המושלמנים בבית תפלתם יין בקערה וחשדו ביהודים כי ידם היתה במעל הזה, ובכן עברת ההמין נתכה אז על ראשם, הם יהודי פאס שישבו מעולם בפנים המדינה הישנה, גירשו או בחמת נקם, רבים מהם ניתנו להורגים ביד המון-העם הקנאים, ורבים נאלצו להמיר את דתם, והנשארים משפחית אחרות הרחיקו מקום שבתם מוחין למדינה ויבנו להם את ה"אלמלאח" הוא מגרש היהודים הניער רק ליהודים מאז והלאה עד היום הזה, כותבי הזכרונות של המאורע הזה יגידו כי אז מתגרש הזה נהיה "גלות מר ונמהר" ליהודי פאס מצד שכניהם המושלמנים אשר שנאו ויצררו איתם, האמנם לא נדע עוד אם יד הממשלה היתה עם ההמין בזה לגרש את יהודי פאס מהמדינה, או רק עמדה מנגד מבלתי יבלתה לביצור את רוח המתקוממים אשר קנאת הדת אבלתם מפני היין שנמצא בבית התפלה?

אל המאורע הזה יתייחסו הספרים אודות "הרמב"ם אלפסי", רב גדול שחי אז בפאס ושמו רבי משה כ"ר מימון, שגם איתו רצו אז המושלמנים לשרוף באש וימלטו בדרך נס מידם, קירא הדירות אוילאי טו) יביא שמועה שרמב"ם זה הן דין, כבידווי להמושלמנים, ולכן רצו לשרוף אותו וניצול ע"י

(יב) מתשו' רשב"ן שם ניכר שעבר רעב כבד אז בפאס לפני שנים אחדות לכתבו את תשובתו ההיא, וזה היה לפי השערותנו בערך ה"א ק"ע.

(יג) יכול להיות שהוא בעצמו ר"א הצרפתי הגר-צדק שכתב"ן ח"א סי' ל"ג שאולי נסע אח"כ לעיר הונין.

(יד) כן מוכח מתשו' רשב"ן שם כסו' רפ"ה שב' "ואני וקנתי ושבת" וידוע שהוא נולד ה"א קכ"א, וחי פ"ג שנים עו"ש בהקדמות התשב"ן, א"ב זמן התשו' ההוא לא קודם מש' ק"ן.

(טו) שה"ג ע' ר' משה בר מימון, ושם כירר שזמן הספורים ההם היה ש' קצ"ח.

נס... וכי עיד מספרים נסים וענינים הרבה שאירעי לי באיתו פרק...". מהספרים האלה נודע לנו רק את הספיר הוזה פעם אחת נזרמן לו לרבי משה בן מימין זה לראות את מישלמני אחר שאחרי שטבל בבקר בלכתו להתפלל נגע באיש יהודי יייה נאלץ לשאיל את כח-ההדת וקאדיו אם צריך לחזור ולטביל אם לא והקאדי השיב לו כי הוא צריך לחזור ולטביל שלא תעלה לו תפלתו אחרי נגעו ביהודי, ורבי משה התחמין לבבו ע"ז ולא יכול לסבול את העלבין אשר המיט הקאדי ההוא על היהודים בטמאי גם את מגעם וילך וישט דבר בפי יהודי אחר לכיזא בעת שיהיה הוא רבי משה במעמד אחר יחד עם איזה מוקני המישלמנים ולשאיל את השאלות האלה: יין שנפל בי עכבר אם אסיר אי מיתה, וכן יין שנגע בו גוי אם יאסר לשתיה, כמוכן להשאלה הראשונה היתה תשובתי של רבי משה לחתירה, ועל השאלה השנית ענה בשלילה לאסיר, וכזה העלה עליו חמת ההמין הקנאי בפאם ויחפשו אותו לתפסי ולשרפו, ואך הוא ניציל ע"י נס, (טו) מספורים כאלה אי אפשר כמוכן להציג דבר אמת, ואמנם הדבר הזה ברור הוא מה שכתבנו כי מנוסתו של רבי משה בן מימין זה נמשכה רק מאיתו המאורע הכללי שקרה ליהודי פאם בעצם השנה ההיא, שנת קצ"ח (י).

עיד לא נהי יהודי פאם מתלאות שנת קצ"ח, מהגלות המר ההוא והטלטיל אשר טלטלו ממקומם, והנה באה עליהם עיד צרה יותר נראה ויותר איומה, בש' ה"א רכ"ה [11465] נמצא במדינה גוי אחד הרוג ויעלילו על היהודים שהם הרגו אותו ויעלו המישלמנים מהמדינה ויתנפלו על השאלמלאח, ואז נהרגו יהודים רבים אנשים ונשים וטף, גם קהל מיוחד שהיה נקרא ק"ק שבלא? ומלה זו מצאתי והעתקתיה כמו שהוא, ואחשוב שצ"ל "שבלא" ור"ל המגירשים משיביליא Sewilla בספרדו, כלם כמעט נהרגו על קידוש השם ונמלטו מהם רק עשרים איש ומעט ילדים קטנים ונשים אשר יכלו לברוח ולהמלט על נפשם, כל ההרוגים האלה שנהרגו או עיד ניכר עד כה מקים קבירתם בפתח "באב-אלמראח" ששם היה השער של מגרש היהודים ההוא, הישער הישן שנבנה לראשונה בהכנית המגרש, שם בשער ההוא קברו את ההרוגים

(טו) הספור הזה יסופר בין אחינו בארץ המערב ונמצא ג"כ בלשון ערבי בס' מעשה שעשויעם, מר' אליהו גיגי ליוורנו ת"ר, שם יתם בטעות לרמב"ם זה גם ספורים ידועים אודות רמב"ם המפורסם וכמו שמעות זו היתה גם להאולאי ורחאה, ועי' עוד להלן ובהערה כ' אודות רמב"ם אלפסי זה.

(יו) המקור להמאורע הזה הוא בכתבי-יד שונים ונזכרו בפרט בס' יחש פאם כ"י וכסא המלכים כ"י, ולזה כנראה ברור כיון גם השכט יהודה [הוצ' ווינר] צד 61 אשר הר"ר מ' קוין-לינג כטב"ע הו"ל בפאריו Revue des Etudés Jewies XXXIX, 315, יחשיב להסב אותו לזמן מאוחר ע"ש, ואל זה יכולין גם בעל שלשלת הקבלה ע"ב וכן היו נזירות משונות כגולל ברבורה, ועי' בהערה שאח"ז גם בשו"ת רשב"ש סי' ת"ז כתב בתשובתי לפאם אעפ"י שאתם בעצמ' ויקל עול סובלו מע"יכם" ובאשר שרוב תשובותיו נכתבו בתח"י הסאה השלישית מוכן שיוון אל הישער שנמשך מהמאורע של ש' קצ"ח זה,

האלה הרוגי שנת רכ"ה, ימאו סגרו השער ההוא ויעשו פתח אחר להאלמלא. יח בעוד שנים באה שיאה גם על היהודים יושבי ערי החוף, מאנג'יר, וארזילא, אלפינסי מלך פירטינגאל לכד את הערים ההם מיד הערביים ויחרים את תושביהם והיא רל"א, 20 איגוסט 1471) בין תושבי ארזילא היו במאתים וחמשים יהודים שנשבו יגיעו להמבר ממכרת עבה, ורק כאשר נודע הדבר לדון יצחק אברבנאל בפירטינגאל, השתדל לפדותם מיד שיכיהם הפירטינגלים וינהלם ויכלכלם יט).

הגני עימדים כעת על מפתן מעבר חדש לרגלי התחדשות וההרבות הכנסיה הישראלית במארוקן על ידי משפחת גולי ספרד בשנת רנ"ב, ואמנם בטרם נעביר הלאה להריך על מפתן המעבר החדש, עלינו לשום עין על הפליטה הנשארת מכבר אחרו הדלדול וההתרוקנות שנשארנו בעקבות המאירעות של יהודי פאס, שזכרנו. ופה הננו להציב יד להרכנים שחי אז במאת השנים האחרונות שמחצי המאה השנית ועד חצי המאה השלישית בערך, עד בוא המגורשים מספרד.

רבי משה בר מימון אלפסי, נושא המאורע של שנת קצ"ח שכתבנו, והנה רבי משה זה אי כמו שיקרא "הרמב"ם אלפסי" הוא לפי השערתנו רבי משה בר מימון אבן דאנאן, זקניו של רבי סעדיה אבן דאנאן שחי בגראנדה כארבעים שנה אחרי כן ונודע כבר, כי רמב"ם אלפאסי חיבר ח דושים ובאורים בתלמוד אשר נאברו כבר ואינם.

יח) כ"ו ג"כ עפ"י כ"ו שיבדי והוכחו גם ביחש פאס כ"ו, בהמקור האחד שכותבו הוא ר"ם אבן דנאן שהיו בע' ש"ך וכתוב בלשון ערבי, וביש' הרב"ה כך והענונה כאנת אל גורה פי למלאח אל נקמות ה' וכאנו פי למלאח ק"ק שבלא וקתלוהום על ק"ה ונמנו מנהום קד עשרין רגאל מוזווין ושי קליל מן לוולאד ונסע לתפ"ן וע"ד מקום קבורתם ירענו רק עפ"י הירח פאס הג' ויכול להיות שע"ו השמר, הוא שכונו בעל שבט יאודה וש"ק הג' בהערה הקודמת, וכו' להשמד הזה נמצא גם בעין תיים מר"ה גאנן כ"ו שהיה ממגורשי ספרד ש' רנ"ב, שבי שם "וכוסי הורפי מלטונו הצרות ללכת מפאס ולבקש במלכות קאסטיליה מנוחה".

יט) גראטין—שפ"ר ח"ו צד 266, 342.

כ) השערתנו זאת נסמכת הוא על מה שנוכח עוד להלן בפרק ח' כי המשפחה אבן דאנאן שממנה היה ר"ם בן דנאן בעל המאמר על סדר הדורות שנדפס בחמדה גנוזה [ק"ב תר"ו], היתה בפאס עוד לפני הגירוש של ש' רנ"ב, ושר"ם הנזכר מוצאו ג"כ מפאס, והנה בתשובת ר"ם זה שכתבית פאר הדור, יחתום שמו ככה, "סעדיה ב"ר מימון ב"ר משה ב"ר מימון בן בכור, החכם הדיון רבי משה בר מימון זלה"ה אבן דאנאן ש' רמ"ה בעיר גראנדה" והח' אדלמאן במבוא לחמדה גנוזה צד XVII הביא מהיוחסין כ"ו שרבי מימון אבן דאנאן ברח מספרד לאנג'יר עם הריב"ש ורשב"ן בש' קנ"א, ולדעתי שר' מימון זה איננו אביו של ר"ם כמו שהשב הח' אדלמאן שם, כי אם אביו זקינו של ר"ם, וכאשר נמצא לר"ם בעצמו בתישו ע"ד האנוסים שם וזכור דור רביעי להאנוסים של שנת קנ"א, ואחרי שידענו כי משפחת אבן דאנאן חיתה בפאס אח"כ, א"כ נקל לשער שר' מימון המגורש ההוא נתישב שוב בפאס וממנו השתלשלה משפחה זו שם, ועפ"י יוצאה לנו ההשערה כי רמב"ם אלפסי הוא ר' משה בנו של ר' משה בנו של רבי מימון

בדור הזה היו בפאס עוד הרבנים האלה, רבי אפרים בן החכם רב"י שלמה בן פאלקין, ורבי נתן בוסתני, בין שני הרבנים האלה היו דברי ריבית בענינים שינים של דת ורין שמפניהם היוצרך ר' שלמה דוראן והרשב"ש הרב באלג'יר או להתערב, אך רבי אפרים היה איש תקיף בדעתו ולא חש בדעתו ולא חש אלוהי מא רבי יעקב הסיפה חי בפאס בערך שנת ר"ה (ג) רבי דוד ב"ר אברהם בן יוסף בן דוד בן עיבדיה עראמה, נילד בפאס בערך ש' קפ"ב וילך אח"כ - אילי מפני המאירע של שנת קצ"ח אי רכ"ה - לארצות אזה ומשם נסע לספרד וישב בגראנדה, ובהיותו כבן שבעים שנה נשפט על כמת האינקויזיציה ונשרף על ק"ה בני רבי לוי בן אליד מעיר דרעה, רב גדול שחי בסוף המאה השנית, הוא חיבר ספר בעיבור השנים, גם השאיר אחריו שאלות ותשובות, וקינטרס בדיני טרפות, ומחם ניכר כי היה בקי בתלמוד ומורה מוסמך, נדו בנו של רבי לוי זה גם הם היו תלמידים ויודעי בינה והם רבי חלפתא ורבי יוסף, והראשין בפרט היה "מפורסם בכל אתם גלילות שהיא אדם חשיב וגדול מכל בני עירו בחכמה ובכשרון המעשה וביחס", שניהם רבי חלפתא ורבי יוסף אחיו אף כי לא חסר להם כבוד בארצם, דבקה נפשם רק ללכת לארץ ישראל והם יכלו גם להשפיע על אחרים עיד מאנשי עירם מטיבי הקהל, והם: רבי אהרן בר שלמה בן מלכה, ורבי אהרן בר סלימאן בן סמחין מחותני של רבי חלפתא, ורבי שמיאל בר מרדכי בן אביטביל, שלשת האנשים האלה התקשרו יחד עם רבי חלפתא ורבי יוסף וישבעו זה לזה בנדר ובשבעה ללכת כלם ולהתיישב בא"י, אמנם רק רבי חלפתא ורבי יוסף נשארו נאמנים לשבעותם זאת, ואותם שלשת האנשים ההם אחרי שהגיעו עד תלמסן אשר באלג'יר, התנתמו מיד ולא חפצו עוד ללכת.

הנוכר וקנינו של ר"ס, וס"ש שחיבר רמב"ם אלפסי חידושים בתלמוד, זה הוא ע"פ מה שמוכח מדברי ההיר"א בשה"ג ע' רמב"ם ע"ש.

(ב) שו"ת רשב"ש סי' ת"ו-ת"י, ור"ג בוסתני לברו נזכר עוד אחרי זמן בשו"ת יכין וכו' ה"א סי' ס"ה וק"ט, וה"ב סי' ג', ומה נדע שבאשר נחלק עם ר' אפרים פלקון היה עוד צעור לימים, והאריך ימים עוד אחרי שבאו מגורשי ספרד לפאס כאשר הגנו רואים בחשו' יכין וכו' ה"ב סי' ג' הנז' שהרבה התנגד ר' נתן וחבריו מחכמי החושבים, לפסול את כהני האנוסים מספרד שהתייהרו בפאס, מלהתחוקם עוד ככהונתם, ככ) נזכר בס' עפר יעקב שבסו"ס דעת זקונים ס' וארא, ע"ש.

(ג) הספור הזה כתבו הר"א רקווסקי בס' נדחי ישראל, מחיי האנוסים בספרד, אכן לא זכר את המקור ששמנו לקח תוכן הספור, ויש לחשוב שר"ד עראמה מחבר הפרוש על רמב"ם הנד' בשאלוניקי ש"ה ואמ"ר תס"ה, היה אולי נכד הר"ד עראמה זה, כד) שם הרב הזה נודע לנו ע"פ מקורים שונים, בעל תיקון יששכר בסוף מ"א כתב "ובקשתי בעבור אחר שתקן רב גדול אחד החכם רבי לוי בן אליד ז"ל מהמעורב שהיה מצוי בירי", וכס' זכחי תרועה מר"ש בן זקא [ליורנו תרל"ב] כ' בהקדמתו ומצאתי ספר שו"ת ב"י מר' לוי בן אליד ומתוך דבריו ניכר שקדם בזמן למרן הב"י ושם הדפיס מהשו"ת זה ג"כ קונטרס בדיני טרפות שנכתב בשנת ש"ה ע"ש, אך שם עירו של רבי לוי ידענו רק ממה שנזכר עוד בשו"ת יכין וכו' ה"א סי' ג"ה, תשובה לוואהרן אל החכם ר' חלפתא יצ"ו, בן החכם ר' לוי בן אליד נ"ע ממקום דרעא" ושם הוא

רבי יצחק בן משה חושטט מארין תאפילאלת [Taflelt] וגר אחרי בן בעיר אירן [Oran]. שם התודע לרבי צמח דוראן שהי אז בתחלת המאה השלישית ויהי לו לידור ורע, אכן בכל זאת נמצא כי בשאלות אחדות – כנראה במרס ידע והכיר איתו – דבר הריצ' דוראן אתו קשית ויולול בכבידו זה). עיר רב אחד חי אז – לפי השערתני – בין המאה השנייה והשלישית, ושמי רבי דוד הלוי מעיר תמאגרות [Tamagrut] בנגב מוארוקי, שם הרב הזה נודע לנו על פי איזה בקשות כ"י שחיברי ממני (כו), ושמהם ניכר כי היה פ"טן ובעל רעיונות נעלים וגם מקובל, ולפי הנראה שהוא זה רבי דוד הלוי, מחבר ספר „המלכות“ בידיעת חכמת הצרוף, גם הס' הזה היה נמצא בכ"י ואיננו עיר כעת במציאות, רק מהדוגמאות שישנם ממנו נראה שחובר בעמקנות נפלאה (כו).

המקור גם למה שיוכר עוד אודות בניו של ר' לוי, ר' חלפתא ור' יוסי וחבריהם השלשה, ונמיעתם לא".

(כה) בשו"ת יכין וכונו ח"א סי' ק"ט כתשו' לוואהרן, ושם בסופה הוא כותב לר' יצחק זה „נאם אחיך המשתוקק ראות פניך“ ואמנם שם בס' ג' כותב לו בתוך התשו' „ואשיב על דברים באו בכתבך ראשם שנגה ואהריתם תוגה והנה הסכלת לכתוב דברים אשר לא כן והוצאת מפין... שבושים גמורים... זרות נורת מן האמת הלא תכלם לכתוב דברים בדות אותם מלבך... היו ראשי ראוי אתה לקצף גדול על זונך... תחזור בך“, ואין ספק שהוא כמו ששיעורנו שאחרי התשו' הקשה הזאת הכירו זא"ו ויקיימו את והב' בסופה,

(כו) בקשה אחת ממנו מר"ד הלוי זה, באה לידי מב"י ישן [והנה כעת בבית-הס' גנוי יוסף ואברבנאל שכירושלים] וכראשה כתוב „בקשה נאה מהמקובל הה"ר דוד הלוי זצו"ל מן תמאגרות ושמו רשום בתוכה“ ותוכנה הוא שמצייר את נפש האדם בעוה"ז כאיש עומד בלב ים באניה מטורפת החושבת להשבר והרות נושאה הנה והנה, והכל בחרוזים יפים, וכן בס' שובע שמחות [ליוורנו ת"ר] קובץ פיוטים מתכמי המערב, נמצא שם פיוט אחר לרבי דוד הלוי.

(כז) ספר „המלכות“ זה, בא זכרו רק אצל אוולאי בשה"ג ע' צרוף וע' מלכות וכמדבר קדימות ע' חכמת הצרוף, שם יאמר שהוא ראה בספר כ"י ישן בחכמת הצרוף והוא על י"ב דרכים, שבו נזכר ס' המלכות מר"ד הלוי תמ"ך וכו', והנה, ספר הצרוף על י"ב דרכים שראהו אוולאי בכ"י ישן, בא גם לידי מב"י מאוחר אשר נכתב בעיר צפרו במארוקי, והוא כעת אצל הפרופיסור ברלינר נ"י בברוקלין וקצת ממנו נדפס בס' מאור ושמש מר"א קוריאט [ליוורנו תקצ"ט], ומתוך הדברים שבאו בכ"י ס' הצרוף הנז' בשם ס' המלכות לרבינו דוד הלוי תמ"ך, ניכר שר"ד הלוי זה חי במאה השנייה, הוא מזכיר שם את החכם ריואל אבולפיא שהוא ר"א אבולאפיה הידוע בן דורו של הרשב"א, והנה כאשר שם הצרוף כ"י הנז' שבפי שאדבר אודותיו הלאה במקום אחר מספרנו זה, הוא לפי דעתי חובר מאחד מרבני מארוקי במאה הרביעית, לכן קרוב לודאי שגם רבי דוד הלוי זה כעל ס' המלכות שרא נודע לנו עוד ממקום אחר כ"א ע"פ ס' הצרוף כ"י הנז' נראה שהוא ג"כ חי במארוקי, ובוה יוצאה השערתנו לנכון כי הוא הוא רבי דוד הלוי מן תמאגרות בעל הבקשה הנז' שיתואר גם הוא בתור מקובל.

פרק שביעי

גולי ספרד במארוקו.

המעבר החדש להיהדות במארוקו ע"י המגורשים מספרד ש' רנ"ב, תלאות המגורשים שבאו דרך חוף ארזילא, סאלי, לעראייש, המחנה בפאס, שריפה גדולה, דבר ורעב, בוא משפחות גולים מפורטוגאל בש' רנ"ג, ר"י חייט וטלטוליו, מאתים נשים שהובאו לסאלי, שני חבורות גולים מפורטוגאל שנת רנ"ז וכניהם רבי שם טוב לארמא, רבי יעקב לואל, ור"א סכע, וחתניו של רבי שמעון מימי, פליטת המגורשים המתישבים בפאס, ימי המנוחה, השפעתם של המגורשים והסתדרותם לקהלה, קנאת התושבים— היהודים כהמגורשים, מתלוקת ביניהם על דבר השורה הצבורית ועל דבר המנהגים בעניני הדת וכיתוד מנהג היתר הנפיתה בסירכות הריאה, התנגשות בין רבי משה חליואה רב המגורשים ובין רבי שלום מסנות מצד התושבים בענת ר"ס בערך, השנות ההתנגשות היא בשנות רפ"ו— רצ"ה בין גדולי המגורשים ובין רבי חיים גאנין והתושבים, כל פרטי המחלוקת הזאת על פי רבי חיים גאנין, הנצחון של המגורשים וכבושם את הקהלות בצפון מארוקו, מושבות יהודיות בהערים דאדיש ותולוט ע"י המשפחה פרץ ממגורשי ספרד, [ה"א רנ"ב—רצ"ה—1492—1538].

מעט קט וליהודי ארץ המערב, לא היה נשאר עוד זכר ושארית להם בספרות ישראל, אותם המאירעות האחרונים שאירעו בקהלה המרכזית והחשובה, בפאס, כמעט כבו את הגחלת האחרונה וידפו את הנטע הרך שזה קרוב החל לעשות פרי אחרי התכוסה האלמוווחידית, קהלת פאס זו נקודת הכובד של כל הקהלות במארוקו הכתה על ידי מאורעות שנת קצ"ח ורכ"ה מכה נמרצה, שהביאה בעקבותיה דלדול והתרוקנות, ירידה וכליון חרוץ, להיהדות בארץ המערב בכלל, לולא שעד מהרה נראו לה כנאליים המגורשים מספרד, שכריבוים ובחכמתם וחריצותם יכלו להשיב להיהדות המערבית את כבודה ולחדש את יפעתה, ובכן בה בעת שהיה לנו למתוח הקו— האחרון על ספרות יהודי המערב, בה בעת היא נפתח לנו מעבר חדש ואיפק רחב ע"י גירוש ספרד שקרה אז, אמנם יכול יכלו המגורשים, למלא תפקיד גדול יותר, ונכבד כ"כ בארץ מקלטתם זאת במארוקו, ולהראות השפעה יותר מרובה ויותר רחבה, בהיות כי מארוקו היא היתה הארץ המושלטנית האחת היותר קרובה והנשענת על יד ספרד, ואשר גם מושליה היו מישלי חסד אז ויראו חבה וידידות להמגורשים מספרד, אך ההשגחה העליונה כתי עמדה מנגד להם ותפריע בעד התישבותם של רוב גולי ספרד במארוקו, מקרים רבים ורעים התחילו האחד אחר משנהו על ראשי ההמון הגדול והעצום הוא של המגורשים שחפצו להתישב במארוקו, ויהמו אותם להכחידם ולגרשם בחוקה, וכזה נשללה היכולת מרבים מהם מהשאר בארץ, ועמהם אבדה היהדות במארוקו חלק נכבד וחשוב משפעת הגולים שיכלו הרבה להביא אליה ברכה רבה. וכך חדש, יותר מאשר קיבלה מאותו החלק המועט, אשר התישבו בארץ.

עוד בדרך רגלי המגורשים בשערי הארץ, מיד בעיברם במעברות מארוקו בערי החוף, פגשי אתם תלאית יצרות רבות על ידו הנציבים-הנוצרים אשר הפקרו שם מטעם ממשלת פורטיגאל, שלה נחשבו אז הרבה מערי החוף של מארוקו. הנציבים הנוצרים ההם שנאו תכלית שנאה את היהודים ויתנהגו עם המגורשים באכזריות נוראה, רבו אברהם ב"ר שלמה אדריטיל אחד ממגורשי ספרד שבאו ישר למארוקו, יספר את מעללי הנציבים ההם ויתר הפגעים הנוראים אשר מצאום להמגורשים שעברו דרך ערי החוף ההם, ואלה הם דבריו: „לא „אכתוב וזלת מקצת הצרות שעברו על המגורשים שנכנסו קצתם למדינת פאס „ע"י המלך הגדול חסיד מחסדו איה"ע מולאי ש"ך שקבל את היהודים בכל „מדינות מלכותו ועשה עמהם טובה ויש שנכנסו ל ס א ל י [Sale] היושבת בקצה ים „המערב, ושם עברו עליהם צרות רבות ע"י הערל טומאש, והערל גוליאן, ושלחו „ידם בבנות ישראל ועינו אותם ועשו תועבות גדולות ונאצות אשר לא היה „כמוהם, עד שבאו למדינת פאס, ומהם שנכנסו למדינת ארוילא [Arzilla] ע"י „נמרוד הרשע כיסורים גדולים וענינים אכזרים הוא הטמא שלישי מלך פירטוגאל „ממונה על ארוילא קונדו די בורבא, על כל הרעה אשר עשה ליהודים ואשר געלם „מיד וכשרצו לבוא למלך קצאר-אל-כביר [Kasr El-Kebir] יצאו עליהם „הערביים ויתעללו בהם ויקחו את כל אשר להם והניחום ערומים אנשים ונשים „וטף קהל גדול, ומהם שנכנסו למדינת באדיס [Badis] על ידי מולאי מנצור „ועשה טובה גדולה לישראל עד שבאו לפאס בממנים וכל אשר להם, ומהם „שנכנסו לא לעראיש [Larache] ובזמן חזרתם לאלקצר יצאו עליהם הערביים „ועשו בהם שפטים גדולים, מהם מתו בצמא ומהם אכלו האריות... ושארית „הפלטה הנשארת באה לפאס ונאספו שמה כל העדרים יחד גדילים וקטניני „חכמים ונבונים" א)... סיפר אחר יספר כי מושל פאס ההוא שלח עיר להגורדים „האומללים בידי האיש אשר שלחו אליו מקרבם טיסים ופרדים ומורי דרך „להובילם אל מחוז הפצם, אך בהיותם בדרך מצאים הערביים ויתעללו בהם וכאשר „נשמעה השמועה הזאת להמחנה הנשאר בארוילא, נפלה עליהם אימתה ופחד „ויהיו צריכים להמיר את דתם ע"י הצורך קונדו די בורבא.

אמנם גם להפליטים ההם אשר נשארו מעט מהרבה ויכלו להגיע אחרי סבנות רבות לפאס, בתחילת שנת רנ"ג, מצאו אח"כ עוד פגעים נוראים, לראשונה נפגשו בעיני התושבים הערביים באותות משטמה וצרות—עין מיראתם פן יקר מחיר צרכי אבל גפש לרגלם, אכן המושל ההוא מולאי-שיך שכיכ היה טיב לבו ליהודים, גונן עליהם וגם חמל על העניים והאביונים שבהמגורשים וינהלם

(א) דברו ר"א אדריטיל הם בספרו מ' הקבלה שנדפס במקורו ע"י הרכבי בסוף דבריו ימי ישראל של גראטין-שפיר חלק ו', והרכבי שם נתלכט למצוא את הערים, אלעראישי, ובאדיס, ולא מצא, ולכן הנני להעיר על מקומם, העיר באדיס היא [Badis] שעל יד החוף של ים התיכון במארוקו במחוז ריף [Er-Rif] והעיר אלעראישי היא [Larache] אשר לחוף ים האטלנטי במארוקו לא רחוק מעיר ארוילא הנזכרת ג"כ פה, ובשטה זה שכתבה ר"א אדריטיל נקראה עוד היום בפי תושבי הארץ,

יכלכלם בלחם ובמשאות כסף אך ימים מיעטים עברו והנה נראתה בין היהודים המגורשים המחלה והצרפתיות אשר לוותה את גולי ספרד כמעט בכל מקום ביאם, והדבק עוד יותר במגורשי-ספרד אלה שנקבצו וישבו בפאס והסביבה. המחלה התיז יעוד מחלות ישנות התהלכו או בקרבם כמושך כל ימי החורף ותפלה מהם חללים רבים וחיל גדול מאד מאד בו עד שמפני זה גדלה שנאת עם-הארץ אליהם כי אמרו שרק הם המגורשים הביאו אתם את המחלה התיז למארוקן על כי מעולם לא ידעי אותה שמה באפריקה בכל זאת היה המושל מילא-שיך מישך עיד הסד להיהודים מגורשי ספרד, ובכל יום היה נותן מכיסו מאה פרחים לפרנס העניים שהיו מתיים בשיקים וברחובות וכאשר לא יכלה הארץ לשאת איתם ציה ויקחו עבדיו ליחות וקורות וקרשים ויבני בעמק אהלים קטנים כסף איש ושם נחו היהודים וימצאי מרגוע לנפשם" וכן נמשכו ימי המחלה ההיא עד ימי האביב של השנה ההיא שנת רנ"ג, שאז החלה לחדול ותָרַף מעליהם, ואז מת גם רבי שלמה אדרוטיל אביו של כותב הזכרונות ר"א אדרוטיל הנזכר, היא כמו שיספר בנו עליו—הלאמדו של רבי יצחק קנפנטין גאון ספרד ושישי עשרים שנה ויהי בקו בתלמוד ובעת הגירוש יצא מספרד בחייתו כבן שבעים שנה ויבא לפאס, ונפטר שם כיום ראשון של פסח בשנה הראשונה לצאת בני ישראל מספרד" וכך קרוב הדבר לימר שגם היא—ר"ש אדרוטיל היה מחללי המחלה ההיא בה בעת שקרב קצה.

צרות אחרונות משכחת את הראשונות, כי בעיד לא נחו יהודי-ספרד מטלטלים ועמל נדודם, בא עליהם נגע המחלה ההיא, ועיד טרם הספיקו להרגע מנגיעהם ומעוצבם מפני תוצאותיה האיומות של המחלה, הדביקהם רעה אחרת יותר נוראה ומשכלה, זה מה שיספר ר"א אדרוטיל הנזכר, ואחר עביר הפסח באי כמה צרות על ישראל, לאחר שישבו במדינת פאס כמו שמנה "הדשים יצאה איש בתיך היהודים בחודש תמוז ישרפי בשעה אחת כמה אנשים באלו האש יצאה מן השמים... והיתה צרה גדולה אשר לא נהיתה מעולם בכצי היום... ואחרי השרפה הגדולה ההיא בא רעב ודבר גדול ומתו יותר מעשרים אלף נפשות מישראל במדינת פאס וכמדינות אשר סביבותיה כהנה וכהנה, ובעת שראי הרעה הגדולה הזאת חורי לארץ אדום כי אמרו כלנו מתים ומהם נסו לאהלי מואב וישמעאלים ומהם מתו ברעב בשיקים וברחובות ובנות ישראל ערומות... הנשארים הרבה מהם נאנסי לשכין בשדות ולאכול חציר ככהמה, ויביום השבת כיססו את הנמחים בשניהם, ויתנחמו בצדקתם כי לא מחללים הם את השבת לתליש בידיהם, הו אבות אשר מכרי אחר מילדיהם לתושבי הארץ הישמעאלים לתת לחם לילדיהם הנשארים, והקנים ההם התעמרו בילדי היהודים ההם ויעבדו אתם עבדות עבה, היו אמות רחמניות אשר בידוהן המותו את ילדיהן לבל תראינה עיניהם כמותם מולעפות רעב, יש חיבלו אניות ניצודים אשר עמדו על החף סאלי (Sale) ויראו קביצות ילדים מילדי ישראל קישי עשבים

להחיות את נפשם, מצאו חפץ ברעבנים זה למושיך ברשתם הרבה ילדים אשר נגשו אל החוף להשתחית להם בעד פרוסת לחם, וימשכו אותם אל אניותיהם ויקחום שבי ג'. האכזרים האלה אטמו אונם משמוע זעקת האבות והאמות האימללים שרבים מהם קצצו הימה להציל את בניהם ובנותיהם בהתחננם לפני בעלי האניות להשיבם להם, ואך הם לא כן, את הילדים היבילו אתם לארצות רחוקות, מהם נתנו דורונות לשרי-מדינה ומהם מכרו אותם לעבדים.

נפלא הדבר כי גם אז בעצם ימי הרעה ההיא, ובתוקף הדבר והרעב ששרר במארוק, בעת שרבים מהמגורשים חזרו לארץ אדום, לקשטיליא וספרד, נמצאו גם אז כמה משפחת מגילי פורטינאל אשר בהתגרשם משם על פי פקודת העריץ דון יואן, ואחרי שבעו נדודים שמו פעמיהם לבוא למארוק, בין הגולים האלה, היה רבי יהודה בן יעקב חייט (מחבר ה"פירוש" על ס' מערכת האלהות), הוא בא בלוית אנשים מספר אשר נשאר מן החמשים ומאתים איש שגורשו אתו יחד מארץ פורטינאל, על דבר התלאות אשר מצאו אותם בכלל, ואת ר"י חייט ובני לויתו הפליטים הבאים למארוק, יסופר בהקדמתו אל פירושו ההוא וזה מה שסיפר אדות עינויו האחרונים: משם

ג) המקורים לקורות האלה של יהודי ספרד במארוק, וכמו כן גם יהודי מארוק התושבים ששכלו גם הם מהחולי והשרפה והדבר והרעב, המקורים לכ"ז הם מה שהיו כבר גם לעיני גראטין-שפ"ר ח"ו צד 371-369, ר"א אדרוטיל בקבלתו, שכט יאודה ס' נ"ג-נ"ט דבי אליאו קפסאלי החייט, בהקדמתו, ר"א סבע בס' צרור המר, ועוד, ולכן כרוב הדברים בזה נמשכתי גם אחר לשונם של גראטין-שפ"ר, ורק ע"ד המחלה שפרצה מיד בפאס בבוא הגולים שמה בתחלת שנת רנ"ג ותעש בם שמות, אין בהמקורים הנזכרים שום זכר לזה ולכן גם גראטין לא ידע מואת ויחשוב עוד כי בכל השמונה הדישים הראשונים ישבו המגורשים בפאס כמנהגתו, וכמו שכן ניכר גם מלשונו של ר"א אדרוטיל, אכן ממקור כ"י נודע אלינו כי עוד בשמנת הדישים ההם לפני בוא הדבר והרעב פרצה מחלה רבה בין המגורשים ויהיו רבים חלליה, רבי חיים גאנין אשר שמו יבוא עוד לפנינו שהיה אחר מגדולי החכמים שבאו מספרד לפאס יספר בספרו עין חיים כ"י שנמצא בידו, ובה יאמר, "ובשנת רנ"ב ש' מור"ה ישראל קצפו עלינו קצף וגורשנו מכל מלכות פורטנרו שחיק טמיה והגזירה היתה רחופה שלשה הדישים ונתפזרו כל ישראל מורה ומערב צפון ודרום וקצת מהם באו למלכות פאס יע"א ואני באתי בתוך הגולים פה פאס יע"א בתחלת שנת רנ"ג ערב יום הכפורים, ובזמן החורף והסתיו של אותה שנה ש' רנ"ג עד זמן האביב מתו ממנו חיל גדול מאד מאד, ושנת נד"ד פגעו בנו שני משפטיו הדבר והרעב עד שהרבה מישראל עברו בריות חלפו חק וחזרו למלכות קאשטיליא ואחר זה הומן כחמלת ה' על עמו חזר וירחמם משנת ירח"ם [רנ"ח] והלאה בירכנו ה' . . . הנה מבוואר שתיכף בכניסתם לפאס בתחל ימי החורף מתו מהם חיל גדול מאד מאד, שזה כמובן היתה רק לגלי המחלה שדבקה בהמגורשים כמו שנדע זאת עפ"י ליאו האפריקני שאנשי אפריקה תלו כי המגורשים הביאוה שמה אתם, עי' כהערת שפ"ר צד 371 הערה 3, ור"א אדרוטיל שלא זכר מהמחלה כלל, נראה שרצה לספר לנו רק מהצרות שהתחידו להמגורשים באי מארוק, לא כן המחלה, דבקה כמעט בכל הארצות שנפוצו להם הגולים אז, גם דברו ר"א קפסאלי שזכר גראטין שם שכתב על סולאי-שיך, "שפרנס העניים שהיו מתים בשוקים וברחובות", מובן שכוין אל הימים הראשונים שבאו - המגורשים לפאס, היינו כחקופת המחלה, ולא על ימי הרעב והדבר שאח"כ,

„נסענו ובסוף שי רנ"ג אל הברבריאה של מלכות פיס בארץ ישמעאל אנשים רעים וחטאים להי' מאד מה שהותיר הברד אבל הארבה וגם שם לא שלותי ולא שקטתי וישמעאל אחד שהיה מספרד דר במקומו ונזדמן שם כי גם להם נעשה גירוש, העיר עלי, כי בהיותי בספרד בזמן שקהלות הקדש עשו שמחות על כבישת העיר גראנדה צויתי ליהודים שבמקומו שהיתי מרביץ תורה בנייהם שיעשו צורת נביאם . . . והאמינו כי אז הביני פצעוני והשליכוני בכור תחתיות במקום נחשים ועקרבים ותיכף דנוני לסקילה והיו מבטיחים אותי שאם אמור דתי ושימוני עליהם לשר ולקצין מלכד מוהר ומתן ויהודה עוד רד עם אל ועם קדושים נאמן והאל אשר שמתי בו מבטחי בלבב עצתם עם היות שעמדתי שם קרוב למי' יום בחשך ואפלה בלחם צר ומים לחץ ודבקה לארץ בטני ברעב ובצמא ובחיסר כל, והעיר הי' רוח היהודים אשר בשושן ד' ובאו שם לפדותני ונתתי להם שכר הפדיון, קרוב למאתים ספרים שהיו לי ואחר שיצאתי משם הלכתי לפיס עיר גדולה והרעב בעיר עד שהיינו אוכלים עשב הישדה ובכל יום ויום הייתי מוחן בבית הישמעלים בשני זרועותי עכור פרוסת לחם קטנה ודקה שאפילו לכלבים לא היתה ראויה, וכלילות דבקה לארץ בטני כריסי כרי ומפני הקור הגדול שבסתיו ושל שנת רנ"ד כי אין כסות לקרה וגם כי לא היו לנו בתים ללון בהם היינו עושים חפירות באשפות שבתוך העיר והיינו בננסים לשם ואז נתקיים האמונים עלי תולע חבקו אשפתותי, ואחרי כן זכיתי לבוא למלכות נאפוליס . . . סופרים אחרים יגידו כי עוד היו הרבה משפחות שגורשו או מפורטוגאל על יד דון יואן ובשנת רנ"ג ויובלו על ידי חיבלי האניות למארוקן ששם התגללו תחת סבל הדבר והרעב ששרר בחזקה. מכין באי הגלות ההוא נמצאו גם מאתים נשים אשר חובלי אניות פורטוגאל הורידום במעברות פאס, וכלן יחד ישבו בחצר אחת בעיר סאלי כי נשארו ענוותה, קצתן זקוקות ליבם אחרי אשר מתו בעליהן וקצתן אלמנות חיות והם השתתפו כלן להתעסק במלאכת-יד ותהפזנסנה ממעשה ידם בלחם ומים, ואת המותר להן נתנו לתלמידי בתי מדרשות ה).

ובמקרה גולי ספרד בשנת רנ"ב בהתלאות אשר מצאו אותם בעוכרם דרך עיר החוף ארוילא לבוא למארוקן, כן היה אחרי כן גם מקרה המגורשים, בשנת רנ"ז) מגירוש פורטוגאל, המגורשים האלה שנפל בגורלם לבוא למארוקן, הם

ד) גראטין שם הבין כנראה את המלות היהודים אשר בשושן, [כמו שב"ה הנוסחא בהחייט מדפוס פירארא שו"ח והנוסחא שב"כ כרי' מנטובא „אשר בשושן" מוטעת היא] במליצה לקחה מהפכוק שבמגלת אסתר, ולכן השמיטם מלשון החייט שהעתיק שם בח"ו צד 390, אכן לדעתי כיוון החייט אל העיר [Schechauen] בצפון מארוקן.

ה) הספור הזה נזכר בשלשלת הקבלה, ובשכ"ט יאודה [הוצ' ווינער] צד 110.

ו) המאורע הזה של הפליטים הפורטוגאלים בירר גראטין בח"ו צד 393 ובציון י"ד, ועל פיו הצנתי את הדברים שבפנים, ורק כזאת אינני בדעה אחת אתו כמה ששיער שם לאחר זמן וציאת שני החבורות מפורטוגאל עד לסוף שנת רנ"ח אחרי מות המלכה איובל ואשת דון מנאל, והנכון אצלי שהכל היה כשי רנ"ז זמן מועט אחרי הגירוש הפורטוגאלי וכן נראה גם מר"א אדרוטיל בקבלתו שממשיך כ" המאורע הזה יחד עם מאסרו של רש"ט

היו היותר אחרונים שבגולי פירטיגאל אך גם הגדולים והנכבדים שבהם, והם היו חתנו של הרב הראשי רבי שמעון מימי יחזקאל שבעה רבנים אשר אחרי עלייתם בבית הסוהר בעניים קשים שמהם מת רבי שמעון מימי מרים מכאיבים, שלחו הם בפקודת דון מניאל ויבאו לארזולא בפעם הראשונה באי בחבורה אחת ארבעה רבנים, והם היו רבי שם טוב לארמה, רבי יעקב לואל, ורבי אברהם סבע, והרביעי שעוד עד כה לא נודע מי הוא—היה שמו לפי השערתנו רבי משה אלבאלנסי שזכרו יבוא עיד לפנינו בשמות חכמו המגורשים בפאם, החבורה הזאת היא הצליחה. לבוא עד מחנה מארזולא לפאם, אך היתה עיד חבורה שניה שבה היו חתניו של רבי שמעון מימי, והוא נעצרה שם בארזולא על ידי נציב פירטיגאל אשר אנס אותם לעבוד עבודת פוך ולחלל את השבת, וכן היו ונשארו זמן מה נענים ונדכאים תחת יד הצירר הנציב החוי עד לאחרונה מתו כלם מות קדושים מעוצר רעה ויגון.

ככה הסתערו הפירעניית והמזיקות על ראשי המגורשים יוצאי ספרד יפירטיגאל הבאים מארוקו, ויכתום ויוצצים ויורזים מנוחה, רק נחמה אחת היתה להאימללים ההם בראותם כי לב המושל בפאם היה טוב אליהם ומרחמם, המושל ההוא מילאי שיק עיד זאת עשה למיבת היהודים הרעבים אשר מכרו את ילדיהם בלחם בימי הרעב, כי מיד אחרי עכיר הרעב העכיר כרוז לכל עמו להוציא לחפשו את כל ילדי ישראל הנמכרים לעבדים, ולהשיב אותם למושפחיתיהם ו'. אכן, רישם כבוד הראי המקדים הרעים והתכזפים ההם כהוג

לארמה, הכל כתוצאות הגזירה בש' רנ"ו, מעתה נבוא לבאר את השערתנו ע"ד הרב הרביעי שהיה בחבורה הראשונה, וכמו שכן ועיד ר"א קפסאלי המוכא אצל גראטין שם שבו שהיו ארבעה חסידים וכו', והנה ר"א אדרוטיל שם עד 28 בהזכירו את רש"ט לארמה יתארהו, "החכם החסיד הקדוש", ובעד 14 כותב ככלל תלמידיו ר"ו קנפנטון, "הרב החסיד הקדוש רבי משה אל באלנסי ז"ל והכמוס גדולים... והרב הגדול החסיד ר' שם טוב לארמה הוא מגדולי תלמידיו ר"ו אבוהב ונשאר בבית הסוהר בפירטיגאל הוא והחכם מורי ורבי ה"ר יעקב לואל ור"א סבע ואת"כ באו לארזולא... ועפ"י הרמיון הזה של התואר "החסיד והקדוש" שנותן ר"א אדרוטיל לשני הרבנים האלה ר"מ אלבאלנסי ורש"ט לארמה יש להביר כי שניהם הרש"ט לארמה כן גם ר"מ אלבאלנסי סבלו יסורין בעד הדת, והנה שם הרב הזה ר"מ אלבאלנסי שלא נודע לנו עוד ממקום אחר, אותו מצאנו בין חכמי המגורשים בפאם, כי היה לסופר הב"ד בש' רנ"ז כפי מה שכתוב בס' תקנות המגורשים ע"י כפ"ה, ואת"כ נקל להבין, כי זהו ר"מ אלבאלנסי שהיה תלמיד ר"ו קנפנטון ושסבל יסורין בעד הדת, ומה גם ההשערה ניכרת כי הוא הרב הרביעי שנלוה לחבורת רש"ט לארמה ויבוא לפאם או בש' רנ"ז ובשנה ההיא נמנה לסופר הב"ד.

אמנם כן מוזר הדבר מדוע ר"א אדרוטיל לא זכר גם אותו בפירושו כמו שזכר שלשת הרבנים האחרים בשםם? כיושב לזה נראה לומר שבעת שהיזכר ר"א אדרוטיל את ספרו היינו בש' ר"ע ככתוב בהקדמתו, היו אז עוד השלשה רבנים ההם בחיים, כאשר לשום אחד משלשתם לא כתב המלות "ו"ל" כמו שכתבה אצל ר"מ אלבאלנסי, בזה יונח לנו שמפני כן זכר במאורע הזה של בואם מארזולא לפאם, רק את שם שלשת הרבנים רש"ט לארמה ור"ו לואל ור"א סבע, ולא את ר"מ אלבאלנסי, שכבר הלך לעולמו לפני שנת ר"ע, וע"י כמלואים מה שכתבתי בנוגע לרבי שמעון מימי הנזכר פה, (1) שבת יאודה סי' נ"ד,

המזן המגורשים הנודדים שבאי למארוקי, עשרות אלפים אבדו או ממספרם באסיות השנים ההם כמושך ארבע השנים רנ"ג—רנ"ד מי בדרך במעברות פאב ימי בחילה ימי בדבר וברעב, ורבים עוד מיהרו ויצאו לארצות אחרות או יצאו לספרד ושם המירו את דתם, ובכן רק מספר מועט נשארו מההמזן הגדול של המגורשים באי פאס, אותם שיכלי להישאר ולהתישב סוף סוף במארוקי, ככל זאת יכלו הם למצוא בר נרחב ליניילתם ומקום הגון להתגדר בו, כי רק שנים מיעוט עברו אחרי חלף ימי ה' עב והמנוחה עגה לאותנה, והנה תיכף יכלי המגורשים האלה הפליטים לבבוש להם מקום חשיב ולבצר את מעמדם, ויאצילו מרותם גם על היהודים-התושבים, רבי תיים גאגין אחד מגדולי רבני הדור ההיא שהי בפאס ושמו יביא עוד לפנינו יספר ויאמר ה' "אחר זה הזמן (ואחרי הדבר והרעב) בחמלת הי על עמו חזר וריחמם, משי ירח"ם (רנ"ח) והלאה בירכנו הי בברכותיו עד שבנינו בתים ועלו מרווחות בציור וכיור, יבירכנו השו"ת בישיבות ותלמידים ובתי כנסיות יפיות בניות לתלפיות יספרי תורה מלובשים שש ומשי ורקמה ומעוטרם בכסף עד שיצא טבעו של האלמלאח (רחוב היהודים) ככל ארץ ישמעאל כהיום הזה" והנה אין ספק כי ההצלחה וההתפתחות המהירה הזאת של יהודי פאס ככלל—אחרי כל איתו החרם והשממין של שנים הקודמות—היו רק בעקב המגורשים המתיישבים בחריצותם והצמיגותם.

אמנם אם כי יכלה קהלת פאס במעט זמן להתגער ולקומם את הריסותיה הגה בהחלק ההוא שנאבד ממנה, נשלל זרם חשוב ויצאי הרבה אנשים מצוינים אשר לא שבו אליה עוד, ואשר יכלו—כמו שכתבנו להביא אליה עוד כח חדש, וברכה רבה, מספר רב כל כך, יותר מעשרים אלף נפשות בפאס, ובמדינות אשר סביבותיה כהנה וכהנה אשר נאספו בימי הרעה ההם ועוד הרבה שחזרו לארץ אדום מן, ושריכם היו כנראה ממשפחות המגורשים, מספר רב כזה, לא מעט היה יכול להיות לבח אדיר ומועיל להתקדמות יהודי פאס וכל ארץ המערב, רב מאד מאשר יכלי הגשורים המועטים לפעיל, והנה מכל אותם האלפים שחסרי מפאס לא נדע רק אחדים מאיתם שיצאו או בימי הרעב לארצות אחרות, הגדול שבהם היה רבי יעקב בירב, וכפי מה שיספר בעצמו כדברים האלה "ית"ל מיום הגרוש והשמד שבספרה, היותי מורה הוראת בישראל ורב להמשת אלפים בעלי בתים יהודים במדינת פאס כמפורסם לכל העולם והיותי, או בן י"ח שנים ועדיין לא היותי בחתימת זקן והיו שם חכמים גדולים ועם "היותי ברעב יבצמא ובחוסר כל לעולם הלכתי בדרכי ה'" לפי השערתנו התממה שם הר"י בירב בפאס רק מספר ירחים, ועוד בשנה הראשונה להתישבות גולי

(ח) בספרו עין חיים כ"י, והדברים המועתקים בזה הם תשלום לשונו המובא למעלה בהערה ג', ומ"ש "עד שיצא טבעו של האלמלאח ככל ארץ ישמעאל" כמתאים לזה נמצא גם בישות יכין וכזונו ח"ב סי' נ"ב "שאלת כי נדרת לילך ללמוד תורה בפאס" מובן מזה כי או אחרי הגירוש מספר שנים נודעה פאס למקום תורה מפורסם, (ט) לשון ר"א אדרוביל המובא מעלה בפנים,

ספרד בפאם בשנת רנ"ג בעצמה יצא רבי יעקב בירב, כנראה מפני אשר חזק הרעב, וילך לו משם מעיר פאם דרך תלמסן [Telemesen] ואלגור, ללכת לא"י מחוז חפצו י. הרב השני היה רבי יהודה חייט שכפי מה שזכרנו בא לפאם בשנת רנ"ג ויצא ממנו אחרי שנה בשנת רנ"ד מפני הרעב, וילך לאיטליא, הרב השלישי רבי דוד ב"ר שלמה בן זמרה או בן זאמירו, משפחתו זאת שמוצאה מעיר סאמירה בספרד, היתה משפחה גדולה ונכבדה וגם עשירה ובעלת נכסים, והם בני המשפחה הזאת וכיניהם רבי דוד בן זמרה שהיה או בעת הגירוש ילד קטן כבן עשר שנים, כאו בגילה לפאם, ומשם יצא רבי דוד בן זמרה לבדו או גם בלוית אביו אולי מפני הרעב וילכו לא"י, אף כי יתר קרוביו בני משפחתו נשארו ויתישבו בפאם ובערו הגבול כאשר יבוא זכרם הלאה לפנינו.

על ידי ההתמעטות שהתמעטו מגורשי ספרד בפאם ויציאת הרבה מגדוליהם ונכבדיהם בשנות הדבר והרעב, ניתן אז להתישבים וחכמיהם די אומין לבלתי היות כפופים להמגורשים ולעמיד נגדם ביחס של איבה והתנגדות משך זמן לא מעט, רגשי בוז ומשטמה מצד התישבים אל המגורשים ניכרו עוד לראשונה בראשית. בוא המגורשים לפאם, ניכר הדבר שהתישבים ראו כי המגורשים המתישבים, שהצטיינו כ"כ בידעיותיהם והתיחשו גם במוצאם, יעיבו את פניהם ויקרירו את זוהרם של ראשי קהל התישבים וחכמיהם, ולכן הביטו עליהם במבט קנאה פנימית ויתאמצו איך להטיל דופי בהם ולהשפיל את כבודם, רבי נתן בוסתי (ע"י כפ"ו) וחכיריו חכמי התישבים ערכו שאלה אחת לפני

(1) גראטין כח"ז צר 14 ושפ"ד כמוצאי גולה כתבו בפשיטות שר"י בירב הלך מספרד לתלמסן ומשם יצא לפאם ויתפוש בה וישובה גדולה עד כוא גדודי הספרדים לכבוש את ברבריה [בערך ר"ע] והשבו כי מ"ש בעומר השכחה, בגירוש של שנת גרו"ם [רנ"ג] באו לתלמסן... הר"י בירב ור"י קונו ודרשו שם בשבת אחת, היה זה לפני בוא הר"י בירב לפאם, אכן בכל הזכרונות כ"י שיש לנו על אודות הרבנים שהיו בפאם עוד משנת ר"ם ועד סוף המאה השלישית, אין שום זכר בהם כי היה הר"י בירב או בפאם, וכן במחלוקת ע"ד הנפחה שוודיע ר"ח גאגין ושזוכיר הלאה לפנינו אין זכרון להר"י בירב לא בין המתיירים ולא בין האוסרים, ואדרבה הננו מוצאים בזה פליאה גדולה איך חכמי המגורשים בפאם התירו הנפחה מבדי לשאלו דעתו של הר"י בירב בענין זה, מה? גם שכש"ת רשד"ם חי"ד סי' מ' ומ"ב העיר שהר"י בירב מיתה בדי מי שרצה להנהיג הנפחה בצפת ע"ש, ואיך יתכן א"כ שחכמי המגורשים בפאם יעשו נגד הגדול שבהם לו היה באמת הר"י בירב בפאם עד שנת ר"ע כדעת גראטין ושפ"ד, כי על כן מכ"ו גשפוט שפ"ש בעומה"ש כי היה הר"י בירב בתלמסן זה היה בזמן שלאתר צאתו מפאם ושמשם עבר דרך תלמסן והשערותו זאת היא הנכונה יותר וברורה, ולזה נובל להשען גם כמ"ש בתקדמת השו"ת רשב"ין שהר"י בירב בצאתו מפאם ללכת לא"י עבר דרך אלג'יר ויעתיק דינים מחתשב"ין וכו', ע"ש, איך קרוב הדבר כי בה כעת שהיה באלג'יר היה גם בתלמסן, ששניהם במחוז אחד הם, והנה עפ"ז צריכים אנו לומר כי המספר, "המשת אלפים בתים" בפאם, שהיה לרב עליהם, ר"י בירב, היו כלם מהמגורשים, אחרי שר"א אדרוטיל יחשוב כעשרים אלף שמתו בפאם בדבר וברעב, וזאת הבורחים והנשארים, ובכל אופן דברי הה' רואניש כותב דברי ימי יש' בתוגרמא ת"א צד 105 כהערה בתולדתו של חר"י בירב בזה, נכתבו בלי עיון.

ר"ש דוראן (יא) הרב כאלניר או שבה: הם מכיעים את רגשותיהם אלה. נגד המגורשים, אי למצער נגד חלק גדול מהם, איתם שהיו אניסים ונתזהרו בשאלה היא ביתבים, על ענין אלו הנדים שבאין ממלכות קטלאן, וקשטילא ופורטיגאל, להתגיייר ולהכנס תחת כנפי השכינה יאמר כל אחד מהם שאני כהן... והרו אביהם היה ערל ועכו"ם ברצונו ואמי ג"כ לא היה לה כתיבה ולא קידושין ואמם לא נזהרה בו נקיים ינילדו מן הנדה והם נולדו מן הערלה" בדבות כאלה—שישים אחד מחכמי הירד ההוא לא חשב לייחס ככה להאניסים—חפצו רבו נתן כוסתי וחבריו להרחיק את המגורשים האניסים ממשרות צבוריות ולהשאירם בודדים, אכן הר"ש דוראן בתשיבתו, שם לאל את כל טענות ר"ג כוסתי וחבריו, ובה ענה להם, "המעין ברברובים ימצא בהם שגגה גדולה לפי שהאניסים הם תולעת יעקב ומתי ישראל נחשבים ואינם נקראים גרים כ"א "בעלו תשיבה ונגר היא רק מי שהיה גוי ונתגייר... ואין האניסים מוחזקים שיבעלו נדה ואפילו יהיה כן... ולמה באתם בעלילה זו על הכהנים האומללים האניסים בלבד... ולמה גזרתם על כלם שהם פסולים... כי מה ענין זל"ז, עד שאתם רוצים לפסול איתם... זה תימה גדול ולא יוכל שים אדם להלום", אחד מרבני מאריקי בדור החילף יספר לתימו כי, כאשר באו חכמי קאסטיליא "מהגריש לרור ולהתיישב בארצות המערב טענו תושבי העיר נגדם בענין "השררה כי להיותם מוחזקים בעיר, להם תאות משפט הקדימה, וגדלה המחלוקת ביניהם עד שהגיע הדבר אל המלכות והנה כאשר עמדו חכמי קאסטיליא לפני המלך במעמד תישבי העיר (והיהודים) אמרו אליו, דבר אחר לנו אלוך, "המלך שכל מי שיהיה בבחי לתת כתב ידו אל המלך להוריד מטר בעת שהעולם צרוך לי הוא הראוי להיות קידם, וכך היה שלא זזו משם עד שנתנו חתימת ידם אל המלך ובוה יצאי המגורשים מאתו בכל יקר ותפארת" (י) אמנם כי עיד אין ביריני מקידים מייחזים דבר המחלוקת הזאת בין המגורשים ובין התושבים על אידות השררה וכביש הגזלות בארץ המערב, אכן זאת נדע כי ביניהם, בין חכמי המגורשים ובין חכמי התושבים, נמשכה מחלוקת עצומה בענין התי אחר, אשר ארכה עשרות שנים ותגע עד לפני הממשלה, הענין ההתי ההוא היה על דבר היתר הנפוחה, בסדכות הריאה, ענין שהיה לגישיא סכסוכים כאלה במקומות שמגורשי ספרד נפוצו בהם על כי דבר החותר הזה נחשב בעיני היהודים התושבים למזר מאד ויתחדשו בנללו דברי ריבות והתנגדות בין התושבים ובין המגורשים, ולפעמים גם בין המגורשים בעצמם. (יא) והענין הזה בעצמי הביא גם פה בפאם לזיו מחלוקת גדולה שמושכה בעקבה גם תוצאות מוגנות, ולפי הנראה כי המחלוקת הזו בעצמה ששני הצדדים נתנו לה צורה של ריב רתי, היא שהסכה גם לנצחין המגורשים על התושבים לכבוש בידם

(יא) שו"ת יבין וכועז ח"ב סי' ג' ע"ש בתשובת הארובה ההיא.

(יב) כפי' נועם הסדות מר' נתן עמרם בח"ב דף נ"ה בשם מר' חמוי הרב הגדול כמח"ד

משה אנהורי ז"ל אחד מרבני המערב, ודבריו הועתקו פה בכתבם.

(יג) הרשד"ם או"ת סי' מ' ויו"ד סי' מ' ובספרו השו"ת עוד,

את רסן ההנהגה הצבורית, והריב הרתי ההוא קבל שוב צורה מדינית מפלגתית, מטעם זה חושבים הננו לנחויץ להציג פרטי המחלוקת ההיא, שעל פיה נוכל לדעת עוד, הרבה מחיי יהודי מארוקו, ופאס בפרט, אז בזמן הזה כימי המעבר החדש של התישבות גולי ספרד בארץ המערב, מצד אחר חשובים מאד לנו הידיעות האלה על דבר המחלוקת הזאת בענין „הנפיחה“ על כי לא נמצא רק מקור אחד שיוזכר אותה, והמקור הזה היחירי שעודנו בכתב-יד ולא נודע כלל, הוא יוצא, מפי מי שהיה הוא בעצמו עומד בראש מנהלי המחלוקת מצד התושבים נגד המגורשים, ולכן הננו צריכים להקדים בזה דברים אחדים אודותיו בפרטות, בין הגולים שבאו מספרד לפאס נמצא רב וגדול אחד רבי חיים גאגין הוא היה לראשונה גר בפאס, ובימי ילדותו נסע לספרד וילמוד שם לפני רבי יוסף עזיאל אחד מגדולי הרבנים בקאשמיליא, יבעת הגירוש נלווה אל המגורשים ויבא לפאס עיר מולדתו, ואחרי ימים נמנה לרב על התושבים, בידיעתו התלמידית שרכש לו בספרד התחרה עם חכמי המגורשים ויהי הוא הרוח החיה שבין התושבים לחוק את ידם לעמוד בהתנגדות מול המגורשים בהענין של הנפיחה, כל פרשת מחלוקתם בענין זה כתב רבי חיים גאגין בקונטרס מיוחד שקראו בשם „עין חיים“, את קונטרסו זה שבו ישיב על דברי חכמי המגורשים ויחזיק את מנהגם של התושבים לבלתי אכיל את הנפיחה, כתב בהעתקת אחדות וישלחם בכמה קהלות מערי המערב למען לא ימשכו אחר דעתם של חכמי המגורשים, ומההעתקות ההם נשארה העתקה אחת בעיר פאס עד כה, יד שממנה הננו נותנים פה איזה קמעים כסדר הקונטרס ולשינוי של ר"ח גאגין בעצם, המראים לנו בתמונה בהירה את כל ענין המחלוקת הזאת שעברה בין המגורשים ובין התושבים, או יותר נכון לאמר בין רבני המגורשים, ובין ר"ח גאגין בעצמו רבם של התושבים.

„ענין המחלוקת לשם שמים שהיה בין ... על ענין הטריפות בענין „הנפיחה בריאה נתחייבתי לרבר האמת משים דיבר שקרים לא יבין ... ואען ,ואומר אני חיים גאגין בעל מכאובות אשר מנעורי גדלנו כאב וידוע חולי „הנזולה ובהגיע קרוב לימי הרעה השיגוני עונתי ... והכזני בעיני החזורת ,ומים הקבועים ולא יכולתי לראות ... ובימי חרפי מלגלוגי הצרות והזמן (זו) „ללכת לבקש במלכות קשמיליא מנוחה למקום התורה כדי לשתות ממים „היפים ומצאתי מנוחה בבית החכם רבי ומורי מגדולי אותי הדור הה"ר „יוסף עזיאל ז"ל (זו) ובש" רנ"ב שנת מור"ה ישראל קצפו עלינו קצף

יד) בכל הביבליוגרפוס לא בא זכר הס' עין חיים כ"י זה, ואמנם הר"ח בן עטר בס' פרי תואר סי' ט"ל יזכירו וכתב שם שראהו בעוברו לעיר פאס, ובכ"ן אין ספק שזוהי ההעתקה שראיתי גם אני שבאה לידי בשאלה מעיר פאס, וממנה השארתי אצלי העתקה מדויקת, וההעתקה ההיא שבפאס נכתבה לפי ההשערה בערך ש' ת"ן שהעתק אותה המעתיק "מכ"י קדום.

(זו) אולי מפני המאורע שהיה בפאס בש' רכ"ה כמ"ש בפרק ו'.

(זו) לפי דברי חש"ק וסח"ד בשמו היה ר"י עזיאל זה תלמידו של ר"י אפנהב

ויורשנו מכל מלכות פיראנדי... כהיום הזה יו, ובהגענו למלכות פאם מצאנו
 שהיה הורדיוס היושבים תחת מלכות ישמעאל נוהגים באלו הטריפות כמ"ש הרמב"ם
 „וכפ"א מה' שח"ו המנהג הפשוט בכל ישראל הוא... וכל דיניהם ומשפטם
 ומנהגם מיום הייחוס לא היו עישים אלא עפ"י חבורה וקצת מן הטבחים שלנו
 ושל המגורשים כביאם לכאן לפאם החזיקו במנהג שהיה להם בקצת מקומות
 מקאשטיליא ולא הששו להא דתנן ההולך ממקום שעושין למקום שאין עושין
 „נותנין עליו חומרי מקום... עד שהתישבים בראותם לחכמי המגורשים וטבחים
 שהתחילו בכאן להקל נטו אחריהם יקימו עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו
 ונתנו היתר בדבר שהיה אסור להם ולאבותיהם מימי קדם והחליפו דתם ומנהגם,
 יבתוך זה הזמן בשנת ר"ס פחית או יותר בא לכאן הר"ר שלום מסנות
 „ממלכות הונס מגורי אבותיו והרגיש בדבר הרע הזה יחרה לו עד מות ואמר לנו
 „שהלך עד ארץ הצבי ועבר במצרים ואשכנז לפי שהיה סוחר ונכנס בדוגיות
 „ולא ראה מקום שהיו נוהגים בו כמנהג הרע הזה ודרש לתושבים והוכיחם
 „על שעברו ברית וחלפו חק ולא שיה לו עם היות שהחזיקו ידו רבי ומרי
 „ההיר יח' זל"ה והיר שמואל צבאה זל"ה ואעפ"י שהיו מחכמי המגורשים נשתדלו
 „עמי להחזיר התושבים למוטב ולא שיה להם מפני שחכמי הקאשטיליא ובפרט
 „ההיר משה בן חליוא וההיר לבתחלה לתושבי הארץ שיאכלו כל הנסרך
 „בנפיחה ישלא בנפיחה היון מתרי איני דמריכו אהרדי וגברה יד המתירים על
 „האיסורים והיו שם דברים כנו ה' יכפר בעד ומפני זה המחלוקת שעבר ועדיין
 „היא הויה שאינו מים עיבר אלא מים קבוע רציתי מאמר א' להחזיק יד ישראל
 „ההילכים ודלים במצות מפני אחיהם בעלי אנרופים שתקפה ידם עליהם להעבירם
 „על דת לפי ענ"ד וקראתי שמו „עין חיים"... להודיע בו כל מה שקרה לי
 „על ענין הטריפת משנת הרפ"י ערב שבועות עד זאת השנה שאנו בה ש' רצ"ה
 „אחר הפסח, יאם יאמר האימר הרי אסור להחזיק בהמחלוקת עכ"ז כל מחלוקת
 „שהיא לש"ש אינה מחלוקת כי בראיתי זאת הצרעת פרחה בראש ובזקן עד
 „שפרצו גדרו התורה גדר אחר גדר וכל הערים אשר סביבותינו הקרובות
 „והרחוקות בראותם הקילות שהם מקילים כאן בהאלמלאה בלם חלפו ברית כי
 „הם מתירים בנפיחה... ואומר

ויהי היום יום א' ר"ח סיון הרפ"ז אמרו שקפץ בשבועה הנגיד עמי שם
 „טוב שלא יאכל נפוחה מפני מעשה שהיה יום ה' משבוע שעברה שיצאה
 „טריפה מתחת יד הטבח של התושבים ותכף נתעוררו התלמידים ותלמידיו בני

ועי' בס' הקבלה לר"א אדרושיל הוצ' הרכבי צד 13 שר"י עוזיאל ור"ם חליואה הנזכר
 להלן בסמוך שניהם היו חברים ולמדו יחד ועי' עוד בהערה י"ח.
 (ו) הדברים שנשמעו פה עד „כהיום הזה" באו כבר למעלה בשם ר"ח גאנון,
 כפ"ו הערה ג' וע"ש בהערה ח'.
 (יח) השם נשמע פה בהכ"ו, ובנראה שהוא ר"ו עוזיאל הנ"ל, וא"כ נדע שגם ר"ו
 עוזיאל היה מן הבאים לפאם וימת סביב שנת ר"ס, ועי' עוד בפרק שאח"ו במה ששייך
 לשמות הרכננס שיוכיר ר"ח גאנון,

פאס התישבים לאמר עד מתי יהיה זה לפיקה ולמזכרת עין הויך אפשר
שמה שהיו אכתינו מיכרים לגיים בדמים מייעים אני איכלים אותה בדמים
יגרים יקצת נכבדו הקהל תישבו פאס או נתרצו קצתם אל קצתם ואמרו
לעשית הסכמה שלא לאכיל נפוחה ונשיא ונתנו בזה עד שישאלו לקצת חכמי
פאס הקשטיליאניש אחד לאחד דרך הנזכרת ולא נעדי יחד ואמרו לחם הענין
שרצו לעשית והתישבים אחד לאחד בפיע הנה מה טוב ומה נעים מי יתן
יהיה זה לכם כמה ימים ושנים וקצתם אמרו כמי בן אנתני קנים ממקילין
שלכם אח"כ נתרצו כל התישבים וכתבו זאת ההסכמה ביום ג' ימים לחידוש
אתקת אל גימעה אל מקדסא אל סאתרא אל נקיה גימעת יהוד פאס אל
שבולין ובראש כלם הנגיד המשולה ה"ר שם טוב בר ה"ר אברהם גימעה באין
מן ליים ילקדאם מא יאכיל יהודי שבילי נפוחה בשים צד בעולם ולא סאכיל
לאחד מן יכולהא וגימעה מן גימיוו עליו דאלך וואבל נפוחה הרי הוא בנידיו
גמיר לכפ עניינו ואיכל טרופית בפרהסא גימיוו דאלך לא יתבת דינהא אל
טאהיר לאינהי קאעידא מן אל קויאעד הדין הקדוש וכדאלך ויפקא אן נעמלו
חנות אל גזרא ווחדנא וינבע אללחים כ"ף ינבע פי גימיע אלחיוונת פרין
שום לא גיאיד ולא נקין אלא בלאיכתייא וארעתיאל יעלי גימיע דאלך למדבור
ויאפקו אל גימיע וצה גימיע ותאבת וכאן דאלך די בשבת ג' סין הרפ"ו וכדאלך
איצ"י הקהל ה"ן המקובין באין קדמו עליהם האד אל ארבע אסמי עלא חנות
בדיקת הבהמות פי גימיע יצהרלהום לחללו ולחרמו ועל דבריהם אין להשיב
והיום האולאי אליסאמי ה"ר שמואל בן דאנאן וה"ר זכריה הכ ה"ן
וה"ר שאול בן בא מ"ן וה"ר יעקב בן ליחסן ועמם הדין רבי יחייא
בן חמי גימיע מא עלאש ויאפקו אל גימיע אל האבת עלא גימיע מא דכרנא
והבל שריר וקים יש) יאלי הם העדים שהעידו ר' שם טוב ב"ר אברהם די
שמואל ב"ר מימין אבן דאנאן רבי אהרן הכהן ב"ר נחמיה רבי שאול ב"ר
שלמה בן דאנינשו די זכרו בר נסים הכהן ישמן בר שאול הלוי בר שמן.
יביום די בבקר למחרתי קראה כביהכנים וקבלוה בחרם ונדוי ולערב
בא ישמן ועירבב השמחה שארע מנישה שמלמד אי שמו די אברהם ביכאם
אמרו שאמר שמה טוב ומה נעים הדבר שעשית התישבים והישיבו לו קצת מן
המגודשים והרי חכמים שכבר מתי לא עשו כדבר הזה והויך אלו עישים בן

ישו מפני שהלשון הערבי שבו כתובה ההסכמה הזאת הוא קצת משובה כאשר
הוא המדובר במאדוקן לכן הולך העתקה בעברית. הסכמה הקהל הקדוש והטהור קהל
יהודי פאס צאצאי שביליא ובראשם הנגיד ר' שם טוב בר"א גימעה כי מהיום והלאה
לא יאכל ויהודי שבילי נפוחה . . . ואין רשות לאחד שיאכלנה וכל מי שיעבור על זה
יאכל נפוחה . . . איננו מקיים דינו כי הוא דין סודני המורה וכן הסכמו שנעשה
הנות לקצתם לבדו ולמכור הכשר במחיר הנזכר בכל התנויות אין חסר אין יתר כ"א
בשווי אחד ועל כל זה הנוכר הסכמה הכל ונתאמת הכל והיה זה די בשבת . . . וכן
קבלו הקה"ק עליהם לאלו הארבע השמות על דבר בדיקת הבהמות בכל מה שיראה להם
לאסור ולהתיר וע"ך אין להשיב והם אלו השמות הדי . . . ובל אשר יעשו עשו וקים
על כל מה שזכרנו והכל שריר . . ."

יאמרו שהשיב דברים מכוערים כנגד אי מהחכמים המתירים שכפר מת בן יעמדו תלמידיו ועשו מעמד ונדוהו בהכרזה בשוק של האלמלאח וכמו כן באו לערים מניערים מן המצות ימן המעשים מכני התישבים יאמרו דברים אשר לא יבן על הקאשטיליאניש שאיכלים טריפות וכשראי חכמי פאס זה כלם נתקבצו הלילה ליל ה' והסכימו בנייהם וגזרו נדוי על אלו שעשו ההסכמה שלא יוכה זה הדבר לעולם לאסור נפחה יכבקר שאלו התישבים וכראשם הנגיד ע"י שליח שישלח לו מה יראה לו בזה הענין בהסכמה שקיבלו עליהם התישבים ועל הנדוי שגזרו עליהם החכמים ובוה היום יום ה' בכקר יום אשר חרה אף ה' בכפר אחר מת אפולא לת [Taffilet] על היהודים ששללו וכזוים הישמעאלים וכמו כן הנשים הצניעות הם מסירות ביד ערלים טמאים ומטמאים, והספרים כמו כן נמסרים ביד זרים נרמסים - קריעים שזיפים מיד הישמעאלים שלחתי זאת ההסכמה הכתיבה מעלה ביד ההכס השלם ר' יהודה כיסיא שיתקבן עם כל החכמים לראות מה יעשה בדבר המושפט מאחר שקדמה הסכמה לנדוי של החכמים והלכו ונתקבצו כלם בכית החכם רבי אברהם דליאוי ודי לייאן ז"ע בפ"ח) וכשקראו להסכמת התישבים והגיעו לאות הסימן אפשר שטעו כלם בהברת אות הסימן בין גימל לדלית או טעה הסיפר בקניעות החדש "בין אי לבי" . . . ומפני זה כתבי בתשובה שלהם שאחר שגזרו עליהם חכמים נדוי בלילה הכרזו וקראי ההסכמה התישבים בה בכקר וזה אינו אמת שההסכמה נכתבה בני כסיין וקראוה למחרתו ודי בזה, והתשובה שלהם היא ואת חכם "יצ"ו החתימים למטה תמהנו עליך תמיהא גדולה איך לא יסרת והוכחת במילי וישיטי לבעלי התקנה הזאת אחר שכל חכמי הדור י"צ גזרו עליהם נדוי לכל ישיבו לבסלה כיון שהדבר פשיט שכל חכמי ישראל הגדולים התירו הדבר ועל כן אני אימרים שאתה חייב להיות אחר הרבים והגדולים ואתה תצוה עליהם בגזירת נדוי נמור אל יודו עיד בדבר הזה וע"כ אנחני כלנו פסקנו שלא רק שראוי לעשות התרה להסכמה הנז' אלא שחייב נדוי כל מי שלא יסכים עמו בזה יכך אני נוהגים עמו כמנודה ומוחרם שהדבר הזה שכתבי היא עיקר מעיקרי התורה ואיכל טריפות האיכל נפוחה, הרי הוא דבר סרה שהדבר היא מדרבנן ולפיכך הקלו בו גאוני עולם ודבר זה ידוע לתשבי"ד והנה כלם עברו על דת שהכרזו וקראי ההסכמה אחר שגזרו עליהם נדוי יכל מי שלא יחזיק בידו הרי הוא עובר על תורת ישראל . . . וחתימים אלי ה"ר יהודה בר שם טוב, ה"ר יהודה עיואל, ה"ר אברהם דליאין, ה"ר נחמן סנבאל, ה"ר יוסף ב"ר משה מינרס, ה"ר יצחק בן יוסף נהון, ה"ר יוסף טובי, ה"ר שלמה אבהב, ה"ר יהושע קורקוס, ה"ר אברהם אדרוטיל, יכשהחזירו לי התשובה אמרתי מי הם החתימים ואמרו לי עשרה שנקראים עדה ואני בשימעי הדבר הזה הרימתי קולי ואקרא בקיל גדול . . . ועקת גדולה ימרה, על אכירת הגמרא, וכיטול מימי השקודה כתורת ה' עד שנגבי יוכשי ולא נשאר לנו כלתי אם גיייתני ואדמתני חימר חימרי ואיחבי (ה' הוא רבי משה הללוואה, וכמו שפנאר"ה להלן בדבריו ר"ה גאון,

השררה והכבוד עיבדי העושר וההוד, ומה נעשה ומה נאמר... שהרי פה העירה פאס אנשים ונשים ומפ אמרו אינן היו מרפית מן השמים ולא קיבלום מקבלי הדת קדומת יומים... ולכן אמרתי מי החכם ומי הנבין שיוכל להחזיר את העם הזה על נכון, ואעפ"י שאיני כדאי... אשיב לכם על הדבר הרע הזה ולכן אשיב לקצת מילין להשיבה שהשיבו חכמי פאס וזה... ופה מאריך המחבר ר"ח גאגין להביא דעות הראשונים שאיסור המריפות הוא מן התורה ועוד יש להתמה תימא גדולה על אלו האנשים ראשי הקהלות המגורשים שידעו ושמעו שבכל אלו המקומות הקרובות לנו והרחוקות בארץ ישמעאל איסורים מה שמתירים בכאן כגון תאז הקרובה לנו ומלכות תלמסאן כלו וכן במלכות תונס וכן דרעא וכן מחוז תירנא ומקום כפרים רחוק מעצמ מן (Maroca) ומחוז סיס (Sous) ומחוז גוזולא (Guezoula) שבכל אלו המקומות איסורין הדבר שאנו מתירין ומוכרין אותה לגוים, ובאים לזאת אלמלאח הנגרים סוחרים אירחים ועניים עוברים ושבים לעשריות ולמאות בכל יום ואין אנו חוששים להאבילם דבר האסור להם אעפ"י שלא יהיה אלא מנהג בעלמא היה לנו להחזירם כ"ש שהדבר הוא עיקרו מן התורה ואין אני חוששים... והיה לנו ולהם לחוש שלא להעביר את עם הקדש המגורשים וכן התושבים הבאים מארץ מרחקים מאחר שבכל מלכות ישמעאל אין עושים זאת הנפיחה אלא אחר שבאנו המגורשים מקאשטיליא ובכל מקום שלא תקפה ידינו עדיין איסורים אותה, ולמה יעשו תורת משה בשתי תורות... והאל למען שמו יעשה שלום בינינו...".

„וכל מ"ש בזה הקונטרס וכל הראיות שהבאתי לא היתה כונתי אלא לרחות ולהרוס מה שכתבו לי החכמים בפ"י ואמרו שהמריפות הם מדרבנן... והם עימדים בדבריהם כמו שלשה שנים ולזה לא סידרתי כל המחלוקת כלה שאירע לי בענין המריפה על סדר השנים בקונטרס הזה ולפי שיצא הקונטרס הזה מידי לקצת מקומות מקצוי המערב לזה לא יכלתי לחזור ולסדרו על פי השנים שאכתב להלן ועתה אני חוזר וכותב קצת מחלוקת שעברה עלי משנת הרפ"ו עד ששלחו לי הקונטרס שלהם ואשיב על ראיותם שאינם ראיות אלא הרים תלויים בשערות ואבאר... ובשנת הרפ"ז בסיון י"ז בו יום ג' אחר שנתיעצו החכמים רבי יהודה עיואל ורבי נחמן ואולי גם החכמים האחרים נלוו עמהם והיו בעצתם ושלחו ה"ר יהודה וה"ר נחמן הנז' למכנאס „[Mequnez] כי שם היה המלך מולאי בוחסון שבאותה שנה מלך והלך למכנאס כדי להתפייס עם בן אחיו השר והמפסר מולאי מסעוד מפני הסכסוך שהיה ביניהם וגם כן היה שם הנגיד עמי שם טוב הראש שבתקנה וגם רבי יעקב רוגיליש שהוא גדול ליהודים ורצוי לרוב אחיו והלכו החכמים הנז' תלמידי הה"ר משה חליואה כי הוא היה ראש המתירים והמקילים בזה הענין ורצו להעמיד דבריהם מצד המלך והשרים וגם מאת הנגיד עמי שם טוב וה"ר יעקב רוגיליש וחסו על כבוד רבם שהוא ראש המחלוקת בראשונה עם רבי שלום זל"ה, ועל זה החכם נאמרו אותם הדברים המכוערים ערב שבעות עד שנתקצו תלמידיו הנז' ונידו

להיר אברהם ביבאם הנ"ל והם הם שקיבצו כל החכמים אותה הלידה ליל ערב
 „שבועות וגזרו נידוי על כל תלמידי התושבים לבל ישיבו לכסלה כמ"ש למעלה,
 וכאותה הלידה בעצמה ליר י"ח נתקבצו התושבים ועשו זאת ההסכמה וזה
 „תורפה, ביום ד' י"ח סיון ש"ש הרפיו בשביל שיש לנו הסכמה על הנפחה
 „שנזרו הקהל י"צ שלא לאוכלה ואירע מחלוקת על ההסכמה הנז' בנינינו ובין
 „אחינו הקאשמיליאנוש יצ"ו על כן קבלנו ע"ע בשבועה ובנדוי ובחרם לדעת
 „המקום ב"ה ולדעת הנשבעים בשמו באמת בלי עלילה ומרמה שאנו כל
 „החיותים הסכמנו לדעת אחת ונתננו רשות גמור להר"ר שמואל בר מיטין
 „בן דאנאן והיר שאול ב"ר סאלם בן דאנינש שילכו שניהם יחד למכנאס
 „ע, הדבר הזה של הנפחה להליץ ולטעון ולסתור דברי כל מוען ומערער
 „ולהמליץ בעד ההסכמה שקיבלו עליהם הקהל י"ץ ובכלל השבועה הנז'
 „קבלנו על עצמנו שאם יגיע הדבר לשום מלך או לשום שר ושלטין בעולם
 „ויהיה שם שום הפסד ממון על שום אחד משני המסנים האלו על כל
 „הפסד אשר ח"ו יפסידו מוטל עלינו החתומים מטה וגם כל הקהל שנוציא
 „האנשים האלה מכל הפסד שיארע ח"ו להם לחיים ולשלום, ועל הכל נשבענו
 „שבועה חמורה בתקיעת כף ובהיית לדעת כל הנשבעים באמת בלי שום
 „תחבולה ובביטול כל מיני מודעות . . . וחתמנו שמתינו יחיא בן אברהם
 „בן חמו, זכרי בן נסים הכהן, חיים בן שם טוב בן רטוך, משה בר יחיא הכהן,
 „חנניה בן משה הכהן, יוסף בן מרדכי בן אלצפט, כהן בן נחמיה, חנניה בן
 „סלימאן בן אזרבל, משה בן מרדכי בן מריגי, יעקב בן ברוך ׳ן לחסן, מרדכי
 „בן כמון, שם טוב בן משה אלנעים, צוה לחתום, שמעון בן מסעוד ׳ן מייארה,
 „לוי בן סלימאן פאטארני, צוה לחתום, אהרן בן נחמיה, יצחק פינשו, ימין בן
 „אהרן בוגולא, צוה לחתום נסים בר שלמה בן זכרי, צוה לחתום ימין ב"ר מיסא
 „בן שם טוב ׳ן זכרי, יחיא ׳ן אקדר, נתן ׳ן לוי בר סיסאן, זרח בר משה נ"ע
 „בן נונא ואני החתום למטה מסכים שאני מכנים עצמי בכלל ההסכמה נאם
 „הכותב שמואל ברכיה מיטין ׳ן דאנאן זלהיה ואני החתום למטה צעיר
 „החבירים מסכים להסכמת קהיק נאם החתום שאול בן שלמה ׳ן דנינאש, הבקר
 „אור והאנשים הברורים שר אלו התושבים רדפו אחר החכמים הנז' ושיגום ופגעו
 „במחנות המלך והטפסר באמצע הדרך והי מפר מחשבות ערומים במל מחשבתם
 „שר החכמים הנז' ונתרשלו ידיהם והלכו למכנאס אצל הגדולים היר יעקב
 „רוגליש, והברורים הנז' חזרו עם מחנות המלך לפאס וערב שבועות באו החכמים
 „עם ר' יעקב לפאס וליל מוצאי שבועות שלח לי היר יעקב רוגליש שרצה
 „לדבר עמי ואמרתי בוא יבוא ברנה מי יתן והיה שלום, ותיכף בא הוא וג'
 „אנשים מבחוריו ואבוקה בידם והתחילו לדבר עמי בלשון רך ודברים רבים עד
 „שנתגלגל הדבר ואמר לי היאך אפשר שמה שהיו אוכלים אבותינו בקשמיליא
 „אתה אימר שהוא טריפה, ונזק דבר מפי בטבעי הכעסן ואוריתי דמרתחא
 „לי ואמרתי שקר נחלו אבותינו ולמחר סיפר הדברים לחכמי פאס והיתה
 „מחוסה גדולה בעם והעבריו קול לומר מי הוא זה ואי זה הוא אשר מלאו לבו

"לדבר נגד אבותיו יודעי דעת ומביני מרע... ואני אחר שהכוני עיונותי
 "בחוורת הייתי שוכן בשכינת בהכנים הגדולה של המגורשים אעפ"י שבית מדרשי
 "קבועה בביתי הייתי יוצא לפעמים לבהכנים להתפלל עם הרבים... ובליל שבת
 "שאחר זאת השבת לא הלכתי מפני החזקי והמחלוקת והיה שם אדם אחד
 "שמו משה אביטאם שהיה יוצא וכו' לבית המלך מילאי בוחסין קודם לכן
 "והיה לו עד היהודים שררה, וכו' למקמי ואמר באיזה מקום הוא יושב ע"ז הלו ועתה
 "דעו וראו כי כל מי שיקום מפניו אמרוט זקני ואיסינו ושמעו הדבר הרע הזה החכמים
 "שלהם, ר' יצחק נאהין, ר' יוסף מינדא, יצחקו בשומעם חירופיו וגידופיו שכך
 "אמרו לי ובשיצאו הקהלות מתפלת ערבית היה משה הנז' מחרף ומגדף ככל
 "יבלתו כי— ובתישבים ובהלמדיו שהחזיקו בידי עד שעמד אחד מהקהלות שהלכו
 "אחריי לכותו לביתו ואמר לו אין מחזיק ביד החכם זולת תלמיד אחד שלו ויעקב
 "בן ליחסן שמו והוא דר בשכונתך אז חרה אפי ואמר לנו ונהרגו ונראה מה
 "הי חלומותיהם והתלמיד הנז' לא היה בחצרו באותה שעה, עיניו בדרך והנה
 "אנשים עיררו והגירו לו איך הלכו לבקשו ולעשות עמו רעה וברח לו ונחבא
 "אל הכלים עד שנתפרדה החבילה והלך לו אל הנגיד והגיד לו מה שעבר ולא
 "השיבו דבר לפי שהיה מפחד ממה הנז' ולבקר יום השבת עצמו קודם התפרה
 "חזר לנגיד והגיד לו מה שנעשה ונמלך עמו לראות מה יאמר לו אז אמר לו
 "כך אצל המלך הנה הוא בחצירו והוא ישיט בניכם כי אין כאל ידי להושיע
 "איתך מירו או הלך יעקב הנז' וקיבץ אחיו התישבים בפתח בהב"ט שלהם והגיד
 "להם כל המאורע, עידם נושאים ונותנים כדבר והנה משה הנז' עובר עליהם
 "כמנהגו לחצר המלך והעיו פניו ואמר להם העידכם מחזיקים בדתכם ונשא עיניו
 "נגד התלמיד הנז' ואמר הלא אתה הוא המחזיק בדבר הזה הרי אתה מוטרף עמי
 "אל המלך והלך לו, אז אמר להם איתו תלמיד לתישבים הבי לכם עצה מה נעשה
 "לזה ומה נשיבנו ומה יהיה דברי ותשובתי אל המלך, והשיבוהו פה אחד, מוכרח
 "אתה לילך אל המלך מצד המנהג והדת, ופחד לו לכך לבדו
 "עם משה הנז' כי משה הנז' גדול בבית המלך מצד שהיה מיסר
 "ומלשין, ופחד ג"כ לימנע מללך שמא יתחייב דבר מה אל המלך על פי דברי
 "משה הנז', ואז חזרו ואמרו התישבים לא די מה שעשה כך בלילה אלא שיומין
 "אוחך למלך, תנו מכס אחר וילך עמו אל המלך כי המלך לא יסבין לזה כי בן
 "לא יעשה, אז אמר לו אדם אחד שמו משה בן בוריהמאת אני אלך עמך והלך עמו
 "ויקדם שיכנסו שניהם לבית המלך מצאו משה אביטאם שנכנס כבר לבית המלך
 "והגיד לו דברים אשר לא היו ונתמלא המלך חימה על התלמיד הנז' כי בן הגירו לו
 "היהודים שיצאו מבית המלך ראה כי בלטה אליו הרעה מאת המלך, עורם
 "מדברים עמו והנה מילאי מסעוד אחי המלך, ובן אחי המלך, כפי שכתוב למעלה
 "כא לבקר למלך כמנהגו והתלמיד הנז' יודע היה למילאי מסעוד הנז' ורגיע
 "בביתו היה ומשמשו ופגע בו ואמר לו מה לך פה, וספר לו הדברים, אז נכנס
 "משה בן בוריהמאת פעם אחרת עם אחי המלך הנז' וכשראו המלך שהיה שרוי
 "בכעס על דברי משה אביטאם הנז' ועל התלמיד הנז' השיבוהו ואמרו לו שבל

מה שמעיד לי משה אביהם היה רבני ברוקה והנה לי על זה התייחסה
זאת המחלוקת בין משה אביהם יעקב הנו שיעקב המחלוקת היה על הנפוחה.
ובשטמני המלך ובריהם שיעים הנו עליו היה המלך יאסר במשנה לבינה אביהם
בבית המלך ועמו יבד סויםו שלה המלך מיד לארץ יעקב הנו שיעקב לי
בל לי שהיה בקשר עם משה אביהם הנו באיתה הלילה ימי הם שיעמו
עלי לי הם החכמים המחוקקים במחלוקת ישיב החלמיד הנו שיהא אני
מבד מהם שבאי עם משה אביהם רבי שלא פגע בהם בעת שבאו להצורת
או דהקוה לאמי גורה המלך הוא שהראה לי החכמים שגבל בניהם
המחלוקת בזה הענין שגבל ים היתה מרומה רבה במאן אגמללאה על ענין
הנפוחה או הלך עמהם יעקב הנו יוציא לי קצת מכל החכמים הנו מכל
בתי בניסות וקבצים בבית הנגיד או באי סויםו המלך לאמר שהמלך גור
שיתנו הקהלות מאתים איקוה בקום יתנו איתו הקהלות והמגורשים והתישבים
יעדין הם מחוקקים במנהגם ולא שיה' להם להמגורשים כל מה שעשו.

ואחר כך יום אי עמר אי מהתישבים בהפר ברית וקנה בשד מהמגורשים
והתעוררו התישבים והלבו ואמרו לי מה זאת עשית יוצאה אמי שלומית
ודברה דברים גדולים נגדם ודברה איתם ולגיד רבי שאל או הניה פגיעה
עד שהיה דמה שיתת ולבקר הנה הדין למלך יתנו על כך החדדים אלפים
איקוה בקום יבערו מקבצים איתו קום נדעו לי הם החכמים יתנו שיהד
לפרים אחד מגדולי סויםו המלך שהיה גיבה המס לאסור לתלמיד הנו בבית
הסדר ואסרי שלא ברשית המלך יהלך מי שהלך מהמגורשים המלשינים יתנו
למלך כך וכך יש לי יעל כך וכך יש להענישהו יתגבה ממני כל ממני
קום ימפר מהשבות עדישים הצייל אותו מידו ע"י מילאי מסעיד הנו יוצא
לשלים ילעוב הסיונת הוסר המלך ממלכותו ימלך בן אחיו שהיה מלך בן
מלך שהיה למורת אביו השעה חדשים והעבירו הנגיד עמי יש מיב ימני
החתיו לנגיד ללי "שאלו" "ברכה" רבי יש" מיב ברכה רבי שאלו ין רמוק.
ישנת הרפז כום א היה המני הינו בסכנה גדולה ממני כסוים הינו לעמיתה
דמיני מפני שבני המלך מילאי בחסין שיהיה בליא בבית האבירים בבית המלך
בתקשרו עם רוב עם המדינה קשר אמין וכנסו בתו פזאים עד פחה הצד
המלך התיכניה והמלך ודמסס לא היו יש במדינה מפני שהלבו למחמתה על
מראש (Maroca) וסויו החללים של המדינה ותפשים חיים מדם הנו בדרב
ימדם בלוי שאל ביהמני חתם עלינו גדול הרועה מעולנו ומשנת פד"ח (רפ"ח)
שביע אחד קדם פרוים לא היה לקצינים של התישבים בשד יבאי יאמרו
לנו הנו לנו משה יאכל ואם לא אני חלבים וליקדים ממקולן של המגורשים
יעבדי על הסכנתם במיד אי באים ולא זכרו מה שקרה לנו במדבר באמרנו
בשבתנו על סוד המשא יוצאתי מבתי והלכתי לבחוני של התישבים ים
שבת שלפני פורים והוכרתים על הדיבר דרש הנה... ובשטמני הדבר הקשמי לאניש
ובפרט החכמים הנילו שהם רבי יהודה ורבי נתמן באי באף בחימה
ויבקרף גדול אצל הנגיד שיהן להם רשות לעשות עמי ועה וינגיד דחה אותם

„וגער בם והלכו ויניעו כלם והתירו דמי ואמרו כל הקודם זכה וכמה פעמים עשו כך והיית לא נתנם להרע לי וכשנת מרדף בתחי השנה „במרחשין היו מפתים המגורשים להתישבים ובפרט החכמים לומר שהסכמתי „יסברתי אינה דין עד שכתבתי הפסקים ישלחתי לב"ד של התישבים וזה תורף „הפתקא, יודע למעיב שהסכמה שקיבלתם עליכם אין לה התרה... ובשנת רצ"ה „זאת השנה שאנו בה אירע... וכששמעו זה החכמים נהקבצו כמה פעמים ובפרט „כמי ו' שבועות קודם הפסח ושלחו אחר הנגיד ר' שאול סיט ודברו עמו קשות „מפני מה אינו עוזרם מאחד שהם הרוב, ובאלו הו' שבועות שהיו חושבים עני „רעות והיו נועצים להרע לי בכל כחם ויבלתם, והשיית מסבב הסבות ועצר את „השמים מגהוריד טל ומטר עד שהיה העולם בצער גדול מפני היוקר, וקצת „מהיהודים המגורשים שחיו בכאן חטים לארץ הניצרים, וכשראו כל זה עם הארץ „הישמעאנים חרה להם עד מות ואמרו היאך יהיה זה בדתם שימותו בניהם „ברעב והיהודים שילחים חטים לארץ הניצרים וחשבו עצות ותחבולות על עם ה' „להשמיר להרוג ולאבד את שניאינו עם המךך שהוא מגן עלינו, והיינו בצער „גדול, ולאחר כן כמו ששה ימים מחו ניסן באי בשבת התחיל ה' לפתוח לנו „שערי אורה ימים ה' שהביאו לי הקונטרס שלהם והלאה פתח ה' את אוצרו „הטוב והיתה הארץ כגן המוב והציל לעבדיו מקטוב, ובתחלת הו' שבועות מבקר „בא אלי הנגיד ואמר לי עד מתי יהיה זה לנו למוקש שחך את האנשים ויאכזו „מזבחייהם אשר הם זוכחים וכשמעי זה הובר כשל כח הסבל ואני זקנתי ושבתתי „ובני בעינותי אינם אתי כתבתי לו זאת הפתקא שיתננה לחכמים, וזהו תורף „הפתקא, החתום למטה אני מבקש מהחכמים השרמים הר"ד יהודה בן זכרי והר"ד „יהודה עיוואל והר"ד נחמן ן' סונבאל והר"ד יוסף טיבי והר"ד יצחק נאהון והר"ד „יהישע קירקוס, ומתמדי כל ישיבה וישיבה שיעיינו בזה הדין בכל אלו „הפיסקים... ודקים כל הנז' אני נשבע בשם ה' שלא לערער עוד ולשמור פי „לשוני מדבר עליכם סרה בענין זה כפי יכרת, חיים גאנין. ויום ה' ערב שבת „הגדול בא אלי הנגיד ר' שאול והביא לי הקונטרס הזה שלהם ביד, וזהו תופס: „ראשית דברנו ותחלת מעשנו... ופה האריכו רבני המגורשים להכריח „דבריהם על פי הראשונים והמנהג והביאו ג"כ הסכמת חכמי איפלדווא להחיר „אחי"ם הם כותבים ובענין ההסכמה אשר עשו אנשי הארץ (התושבים) על „הנפיחה שעשאוה כטרופה, כפי נוסח הסכמתם, והם שואלים אם יש לזה התרה, „אחרי העיין והשקידה ראה ראינו כי יש לה התרה... והסכמה כזו היה ראוי „שהיו בה רוב חכמי העיר או למיעוט כל דיני העיר... ואם כאולי יאמרו שהיתה „עם גדולי העיר שלפי דעתם הוא החכם ר' חיים גאנין, לאו כל כמינה שאם „הרבים הולקים עליו הלכה כרבים... הבלל העולה שיש התרה להסכמה זו מכמה „טעמים... די שהמנהג של חימרא כבר עזבוהו זה להם שלשים שנה בלי הכרח „אלא ברצינם ועתה אין אנו מכריחים להם אלא מודיעים להם... ולכן ראינו „לקיים מנהגנו ולחתים את שמיתנו בכאן, הר"ד יהודה בן שמטיב בן זכרי, הר"ד „עיוואל, הר"ד סונבאל, הר"ד אבוהב, הר"ד טיבי, הר"ד מינדא, הר"ד נהון, הר"ד

אדרומי, הר"י קירקיס, ובראותי הקינדרים שלהם ראיתי בו... ולזה נערתו הצני
ואקנא קנאת ה' לברר וללכך האמת יאשיב על ראיותיהם כי אינם ראיות...
ותשובתו של ר"ח גאנץ זאת ארוכה, ובה מתוכב עם רבני המגורשים בכל
ראיותיהם שהביאו בקינדרוס, ומדבר אתם קשית, ואמנם מתשובת ר"ח גאנץ
זו נציג פה רק דברים אחרים המעניינים להשתלשלות היתר מנהג הנפיחה
בספרד וקורותיו... וכתוב בראשונה מה שהסכימו בפדפלינה וכו', לזה אומר
אני חיים גאנץ תלעת ולא איש, מי הם חכמי פלפלינא שהביאו ומי אבירם
ומי החכם שלהם שהרי העידו על עצמם מה הכתום ומה מעשיהם שבתחלה
תקנה שלהם העידו שמקורם לזה היו עושים על פי המחמירים לאסור כל הסרבית
ואח"כ בעינת סיבב ה' נספתם על ידי הנוצרים שגזרו עליהם שכל טרופה לא
ימכרו אלא ישליכו ללכבים והם לא עמדו בנסיינם וחשו על ממונם ולא על
כבוד קונם ואח"כ סיבב ה' להם עד שאבדו ונתקיים בהם אשר דובר להרב
אשר דבר לדבר וכו', וכמו כן לנו ולאבותינו בקשמיליא המגורשים אירע כזה
קודם הגירוש, ואמר מה שאירע לנו שמהרב שנת קנ"א וגזרות ושטרות של
שנת קע"ב בכל קשמיליא וארגון וכמה מלכיות אחר שמתו קצתם בחרב, כמה
יכמה קהלות נשתמדו עד שלא נשאר כ"א בו ג' נגידים בראש אמיר, וכל
האנוסים שנשתמדו חזרו בהחבא לאחר זמן והיו מקיימים כמה מצות וכפרט
שלא היו איכדים נבימות וטרופות, וכשמך המלך פיראנרו שחיק טמא יאזכר
האדורה אשתו קנ"א קנאה גדומה לראתם משנת רח"ל והלאה שחקרו על הדבר
ההחילו לשריף האנוסים מהם חיים ומהם מתים ונתיעצי לעשות סיג לחוק התם
המלך והמלכה עם כומריהם וגזרו אימר שכל האנוסים והנוצרים לא יאכלו מבשר
שחומה של ישראל ורא ישתו וינם שאמרו כמו שישראל אסור להם בשר הגוים
ויינם, אף אנו נאסור עלינו בשרם ויינם, וכיו עשו לחוק דהם ואמונתם ואנחנו
בראותינו שהבשר שנטרף הוא מושלך ללכבים, בכמה מקומות בקשמיליא עמדו
יבקשי עלות וסבות להפיל חומות ודפרון גדרות והפסי הקונות וכמכו על ר"ח...
ודרשי אולי עת לעשות דהי הפרו תורהך... שהרי כמה מהם חזרו משומדים
אוכלי בשר החזיר השקין והעכבר שיש מהם דאלפים ולרבבות בארץ הנוצרים
כיום הזה..... אבל אני ואמר מה שבא לידי והוא שזאת הצרעת
ההחילו הנדבק הוחל לביא בקצת מקומות מקאשמיליא כמו עשרים שנה קודם
הגירוש שבאו לידינו שלשה קינדרוסים, אחד לחכם רבי משה אגראנני שהיה
ראש ישיבה בכל דוכת? ואני הכרתיו, אף אם בעינותינו חזר והורה לקרא מהטעם
שכתבתו למעלה מפני גזרת הנוצרים פיראנרו, וגם קינדרים רבי שמואל בן
אדעור ז"ל שנלכ"ע קודם הגירוש במעט שנים, וגם קינדרים החכם רבי משה
אבירביע ר"ח מן אדקקעא שהרי היר חיים קאלהוראני סיט ידעי והכירו קודם
שנלכ"ע מעט מעט מועיר קודם הגירוש, יאביא מעט מועיר מקינדרים שהו ימשם
הדעי עדות שקר שהעידו על אבותינו הקן, וז"ל ראה ראיתי דברי פיך חכם חן
שכתבת על שפוט מנהג בארץ מגורך... וזה הויתו ואספרה כך היה טעשה
שעני ראו ולא זר בהיותו תלמיד בבית החכם רבי ומורי הרב רבי שם מיב

„אקחתי זיל היה חצר המך בבאן אקדעא ויהי שם הנכבד החכם דין אברהם
„כנבנשתי זיל רב כל קהלות דקי יציו ממרחבת קשטיליא וחכמים גדולים שהיו
„הרבנים עמי לא נזכר שמותם והגד להם המנהג הרע הזה שכן היו נוהגים
„לדבוק בעד אקניא הקרובה אל החיל אשר באצף יתועצו לשלוח לאקניא
„להביא את הטבח והביאיהו לאקדעא ושאליה על המנהג וזה השיב... וחרה
„מאד את הרב זיל ותחכמים ותפסיהו ויהי ימים כמשמר בכבלים ויהי מן הרב
„זיל להעבירו ובהענישו ותחלקתי אלא שבקשו הדבר הזה אנשים גדולים משיו
„המך ועוד להם והעבירו ושחתי מאתי בנויפת, וכתבי הרב ותחכמים זיל את
„הקה"ק מאיקניא על המנהג הרע הזה בדברים קשים ועתה... ועודא דמן חבריא
„משה אמרביע, ומכאן נ"ד אני חיים גאגין שלא התחיל המנהג הזה בקשטיליא
„אלא כמו כי שנה קודם הגירוש שהיו החכם רימ אמרביע העוד בזקנתי
„שכתב זה הקנדרים על מ"ש שראא ביזדותי, וביזדותי היה החיל דין אברהם
„בן באנישתי רב כל הקהלות ממרחבת קשטיליא יהיה בימי המך דין גואן אני
„המרטעת איזבל שגוישה איהו, וזה כתבתי למה שתחי חכמי קשטיליא הראשנים
„פרצו גדר הדפי הק ולא נפרץ זה הפרץ אלא בקצת מקומות בקשטיליא מפני
„המשורות טמעם שכתבתי לעיל... ויהי לי מן הדין אלו מצאתי בני אדם
„המסייעים אותי, אף אם האלהים הצילני עד כען וכן יתמיד להיות לסמים
„ההרג אי יתרג על חילול ה' הנעשה בזה הארמלאת עד שנתפשט בקצת מקומות
„מן המערב שאף אם יתרגני מה בכך שהיו בזמן שהיו ישראל במדבר ועשו
„העגל הרגו לחי' על שרוביהם... ועוד מה שכתבו כי התושבים ששוארים להם
„מאחד שהם כעצמם החזיקו בזה הדבר ואני בעצמי הוא שנתמנתי עליהם
„אעפ"י שאני כדאי... ועביו במקום שאין אנשים מניני האיש וכן חבירו שלמדו
„לפני וראשי הקה"ק הם הם שחזוקי בידו אף אם דתת עם הארץ וקצת קציני
„הדים פרצו גדר והפילו החומה על ציודם שאמרו ביצר יהיה אחר עימד
„כנגד עשרה, ומ"ש שקראו ההלכה עם התמידים בבית מדרשם וגם החכמים
„אלו עם אלו בפדפדים ובין מה שלמדתי בפדפדים הוא זה... זהו הפתול ששה
„ראשי ישיבות עם תמידותם לעשרות ולמאות... גאם החותם חיים גאגין.

הנה העתקנו את כל החק הספורי שבדברנו ר"ח גאגין הנזכר; ובהיותו
הוא מאריה דעיבדא בכר המחלוקת הזאת בין המגורשים ובין התושבים בענין
זה של הנפיקת מחלוקת שארבה כתשעה שנים, מדבריו של ר"ח גאגין אנו יודעים
בו עוד פרצה מחלוקת כזאת בענין הנפיקה עוד בשדשים שנה קודם לכן, כערך
שנת דים פחות או יותר, בין רבי משה הלויאה הגדול שבחכמי המגורשים או
יבין חכמי התושבים שמצדם עמד רבי שלום מסנות הרב והסיוח שבא או
מתנים יוצר בפאם, וגם במחלוקת שבפעם הראשונה ההוא עברו דברי רוב
וטרון והיו „דברים בגו" כמו שיספר ר"ח גאגין בחלקת דבריו.
ואמנם עם כל ההתנגדות הנמרצה שהראו וזתושבים, ורי חיים גאגין
בפרט, לעיזר בעד המנהג של המגורשים ההוא ומלפניו את חותר הנפיקה
בפאם, הנה לפי מה שראינו אחריו כן יבנו המגורשים סוף סוף לגבור על כל

המגשולים החם, ימנה הנפחה הוא יחד עם כל מנהגי קשמיליא בעניני הדת שהביאו את המגורשים לפאם התפשטי ברוב ערי המערב, והתיישבו כמו המגורשים אחו בני ימצאי להם מחלבים בנידם, ידפי הנרא שזה היה אחרי אשר רבי חיים נאמן הלויס הגדול נהג המגורשים חזק לעילמי בסוף המאה השלישית בערך, שאו עלה ביד הבני המגורשים לבצע את זממם וגם מנהגיהם גם כל ההנהגה הצבירת השדרה והחינוכה וכל מנשריו הקהלות ומוטרים נסבי מיד ייעברו רדו המגורשים והתושבים נבלעו בקרבם ויתאחדו אחסמא, רק בדבר אחד נשארו התושבים נפרדים מעל המגורשים בפאם עיר עד הדיעות האחרונים, בהשאר להם בית הכנסת מיתרה שבה תפללי צאצאי התושבים מניסח מיוחד ונבדל, ובית-הכנסת הזה שבעיר פאם, נמסר למורשה לצאצאי בני המשפחה «אבו-דאנאן עד היום הזה».

אך בעיר שבחבל הצפוני-מערבי של ארץ מארוקו בהערים הנחשבות לגבול פאם, בערים האלה, מכנאם [Mequinez] אלקצר [El-Kasar] וואדן [Ouezan] באדים [Badis] דבדו [Debdou] יערי החוף מאנניה [Tanger] טימיאן [Tetouan] סאלי [Sale] ארזילא [Arzilla] לעראייש [Larache] ראכאט [Rabat] אספי [Asfi] ומיתרן, היתה פעולת המגורשים ניכרת כל כך עד כי כמעט לא ניכרו עוד היהודים התיישבים אפניהם, הנה בהחבל המרומי של מארוקו הערים הנחשבות לגבול עיר הראשה מארוקא [Maroka ou Marakech], שמה לא הביאה ההשפעה הכפרדת של המגורשים, פעילה ממשית וניכרת, יולת בערים אחרות כממארוקא העיר הראשה בעצמה, ובעיר החוף מיגאדור [Mogador] יכן בעיר [Dadesch] אהת מערי השדה שבגבול מארוקא, שם היה איזה רושם

(א) יהודים-האלה, כי התושבים והמגורשים התאחדו אח"כ בסוף המאה השלישית או אולי בתחלת המאה הרביעית, וצאיים מפורדים מספר "התקנות" של מגורשי קשמיליא בפאם שיזכר עוד הלאה במרושת המרומי ושבו השתתפו בין רבני המגורשים בעלי התקנות גם אחרים טרפני התושבים כבני משפחת בן דאנאן ווולתם, והילך לישנו של אחד מגדולי רבני מארוקו במאה החמישית רבי יהודא בן עטר, שהוכתר דברו בש"ת זכות אבות (פוסא תקצ"ב) סי' ע"ה שבת, ותקנה שתקנו ק"ק פאם המגורשים גרמו אבת-יהוה בכל ערי המערב חזין מתאפולת ואגפולת וסראייש [מארוקא] יש ויש, כל משפחת-לפי מנהגה דהיינו אותם שהם מורע המגורשים, עושים הכנה, ההוא ושאו משפחות יש שעושים מנהג המגורשים, ויש כדת, אבל כל שאר ארעות הערב, פאם, ותיטוואן, ואלקצר, וכל הגליל, ההוא, ומכנאם, וצפרו, כלם כמנהג המגורשים, וק"ק סיבליואנוס אשר כדוברו עושים המגורשים ג"כ אבל ק"ק תאווא יש להם מנהג כפ"ע, ומנהגי טרופות של המגורשים הם שהרפים הד"ר ר"י נאכט בסוף ס' סקור היים (הראכהביש חר"ח), ועוד נמצאו בהתקנות שונות ככ"י בערי המערב.

(ב) סדור התפלה הנהגו בביהכ"ס הוא של ק"ק התושבים בפאם, וקורות הביהכ"ס, נרפסו זה כבר ע"י הרחי"ג ר"א בן שמעון הר"ן רב בקאירו בשם "אהבת הקדמונים" (ירושלם הרמ"ט), והוא דומה קצת-להסידור-המריפולי שפתי רננות: (וינציא ולורנו תקצ"ו) היתה מהפושים שבו הם מרכיבי המשפחה אכן דאנאן הפטרונים של הביהכ"ס, והה' ארלמאן בחסדה נזוה בקרסתו עד XXI וזכר סידור כ"ו יראה בפאם בביהכ"ס אכן דאנאן יזכור שזהו הסידור בעצמו שיזכרתו, כי נרפס בירושלים אח"כ.

לפעולת המגורשים ועקבותם, וזאת אלה לא ניכר בכל הערים הרומיות ההם אף רושם מה לעקבות המגורשים, והתושבים יהודי הערים ההם לא קבלו שום שינוי במעבר החדש הזה של בוא מגורשי-ספרד במארוקו, וישארו נופלים בערכם לעומת אחיהם יושבי צפון הארץ, כן בהליכות חייהם וכן במנהגיהם הדתיים וכידועותיהם, הסבה לזה מיבנה היא מאלוה מפני כי מגורשי-ספרד עוד בעת בואם הצטמצם מישבם רק מסביב לעיר פאס, אשר בה נאספו שמה כל הערדים (ג) וכמובן גם אחרי כן, אחרי שהתפזרו המגורשים מחוץ לגבולות פאס, התפשטו אך ורק בהערים הסמוכות כחבל ההוא הצפוני, ולהערים הרומיות באי רק אנשים מתי מספר.

באחת מהערים הרומיות ההם, בעיר דאדיש שזכרנו, נמצאה אמנם קהלה חשיבה בערכה ע"י אחת מהמשפחות הנכבדות מהמגורשים, שהתיישבה שם בעיר ההיא, בני המשפחה פרץ, אחת המשפחות המיוחסות שביהודי ספרד ושהתייחשה במוצאה עד לגלות ירושלים ומשבט יהודה, כאשר גרשו מספרד באו ישר עד לגבול מארוקה ויקנו להם בכסף מאת מלך מארוקה את העיר ההיא דאדיש שמצאו אותה טובה בעיניהם, הם ישבו בהעיר ההיא מאז שנים רבות ואיש זר לא התערב בקרבם, גם נשמרו לבלי התחתן במשפחה אחרת ויקחי להם רק מהיך משפחתם, לבלם היה נמצא אתם, ספר היחוש אשר הביאו עמם מספרד ושבו נכתב התייחסותם מדור דור לבית אבותם עוד למן העת אשר הגלו מירושלים ועד אביהם הראשון פרץ בן יהודה, בספר היחוש ההוא נזכרו כל בני המשפחה גם אז בשבתם בעיר דאדיש, לכתוב בו איש איש את צאצאיו, כן זמן לא מעט נשארה המושבה היהודית הזאת, ובני המשפחה ההיא גדלו והצליחו בה יורבי ויעצמו, וכאשר לא יכלה אחרי כן העיר ההיא דאדיש לשאת אותם הוסיפו וירחיבו את גבולם בקנות להם עוד את העיר הסמוכה לה את עיר טיולית [Talit] ועוד עד תחלת המאה החמישית (למבי"ו) התקיימו כל צאצאי המשפחה הזאת שם בשתי הערים דאדיש וטיולית, וכס נמצאו גם גדולי תורה ואנשים בעלי הון כדו, אך מאז והלאה לא נדע עוד מה היה בנורלם, וכנראה כי שטף הרדיפות שנרדפו יהודי מארוקה במאה החמישית כאשר נזכיר הלאה בקורות המאה ההיא, שטף ועבר גם לתוך שני הערים ההם ויעש רושם בהם, כי לפי הידיעות שיש לנו אידותם כיום, נוכל להגיד כי הרבה מהם מכני המשפחה ההיא פרץ, שישבו בלם לראשונה בשתי הערים ההם, נתפזרו ביתר ערי השדה שמסביב לגבול מארוקה ויש גם שנדרו הלכו לארצות רחוקות, ובשתי הערים ההם דאדיש וטיולית נשאר רק חלק מה מהם, וגם

(ג) לשון ר"א אדרומיל בס' הקבלה, ועי' בס' ויאמר יצחק שו"ת מר"י בן וואליט חו"מ דצ"ז ע"ב ובס' צ"ד וצ"ה.

(ד) כל הספור ע"ד שתי המושבות היהודיות האלה מצאתי בהקדמת ס' פרח לבנון (ברלין תט"ו) מהמחבר ר' יהודה כ"ר יוסף פרץ ועי' שם, גם בס' כגדו אהרן ומשחת אהרן (ליורנו תק..) מר"א פרץ בהקדמה, והדברים האחרונים על אודותם כיום שכתבתי בפנים, הם עפ"י תקירה וזרישה שחקרתי מאנשי עיר דאדיש שישנם באה"ק.

אלה הנשואים שונים בתכונתם ולא נכרים הם כי צאצאי מגורשי ספרד המה, ואף שפתם המדוברת ביניהם היא השפה הכרבית, כשכניהם הערביים, הושבי הארץ.

פרק שמיני

הדור הראשון להתיישבות גולי ספרד בפאס.

מצבם אז, שרי היהודים הקרובים למלוכות ופעולתם, שנות בצורת בשנת ר"ף ורצ"ה, הרג ביהודי מארוקו. בגלל שר יהודי בפאס שמו אהרן, שוד וזכה בכפר אחד בתאפוללה, משפחות המיוחסות שביהודי מארוקו ושמות יתר משפחותיהם בכלל, "ספר התקנות" של רבני המגורשים, ונתינת להקל, שמות רבני הדור הראשון שבין המגורשים והחושבים, וימי תייהם, ידיעות אודות הרבנים, ר"ח נאגין, רש"ט לארמה, ר' משה לארמה, ר"א סבע, ר' יאודה עזיאל, ר' נחמן בן סונבאל, ר"א אדרושיל, ר' אברהם עזיאל, ר' יחיאל בן המן, ר' שמואל ב"ר מימון ב"ר סעדיה בן דנאן, ר' מימון הנזכר נהרג על ק"ה, ר' חיים ב"ר משה בן חביב, ר' וידאל הצרפתי, ר' אברהם אוולאי, ר' משה בן צור הנקרא אברהם העברי, ר' דניאל ב"ר יוסף טוליראנו ראש חכמי קשטיליא, ר' יוסף הכהן, ר' שלמה בן מלך, ר' שמעון בן לביא, ר' אברהם בן זמרה בעיר אספי, ר' חיים ביבאס, ר' יוסף גיקאטיליא.

[ה"א רנ"ד—ש"ל, 1491—1570]

על פי הידיעות שנתן לנו ר"ח נאגין בהמשך ספורו ע"ד מחלוקת הנפחה (בפרק הקודם) יוצא לנו כי יחס המושלים או אל היהודים בדור ההוא דור הראשון להתיישבות גולי ספרד במארוקו, היה לו רע. וכהמושל מולאי-שיך בן גם המושלים שאחריו מילאי מוחמד בניא) ומולאי ביחסן למריני-שלארשינה מלך רק כתשעה חרשים ושוב אחרי שהורח בשנת רפ"ז ממלוכותו, שב וימלוך שנית הוא או אחד מבניו זמן לא מועט—אהבו את היהודים ויאירו פנים להם, כנראה על כי מצאו בם חפץ ע"י חריצותם וכשרונם להפרכת המדינה ביחוד לרגלי היהודים המגורשים שהצטיינו בזה ביותר, רוב המסחר והתעשייה אימניות וחרשת יד נמצאו אז—שנים אחרות אחרי בוא המגורשים לפאס—בידי היהודים כ), וביניהם היו בעלי הון ועושר רב ויהיו נכבדים מאד בעיני המושלים והעם, במארוקה נמצא אז איש יהודי עשיר וחכם ויודע בינה לעתים אשר הביא טיבה

(א) ר"א אדרושיל בסה"ק שהיכרו בש' ר"ע כותב ג"כ בהקדמתו, וזכרון מלכי פאס עד מלוך מלך מלכי צדק מולאי מוחמד בן המלך הגדול מולאי שיך" והמלות "מלכי צדק" יורו שהיה מולאי מוחמד טוב ליהודים כאביו.

(ב) גראטין-שפר הי"ז צד 58 בשם ליאו אפריקנוס, וכן מכוואר זה בדברי ר"ח נאגין שהועתקו למעלה צד 58, "ואחר זה הוסן משי' רנ"ח והלאה בירכנו ה'... שם ומשי וקמתה... כהיום הזה".

גדולה למושב הארץ ויהי חשוב ונשיא פנים בחצר המלוכה ג). בפאם ידענו כבר שמות אנשים שהתרועעו עם המלך ושרי המדינה, והם השר יעקב רוגליש שהתורה אל המלך מולאי ביהסן ויהי גדול בעיני עמו ורצוי הרוב אחיו, ומשה אבוטאם שהיה יוצא וזכא בבית המלך ההוא ויהי לו שררה על היהודים. שניהם היו כנראה מאנשי המגורשים, ומבין התושבים היו עיר הנגידים ה"ר שם טיב ב"ר אברהם ירבי שאיל בן רמך והחכם יעקב בן ליהסן תלמידו של ר"ח גאון אשר החזיק יחי בעיר רוח כ"כ נגד המגורשים על ידי הירידות שרכש לו מכבר עם בן אחי המלך מילאי מסעוד, כן נמצא אז אחד מבני המעלה מנכבדי המגורשים ושמו שמיאל באלאנסי—כנראה בנו של רבי משה או רבי אברהם באלאנסי מרכני המגורשים וע"י בפרק הקידום ולהלן בפרק זה)—והאיש הזה בכשרונו ואומץ לבו היה אהוב להמלך ודעם ויהי מראשי המרכרים, בהריב אשר פרץ אז בין שתי משפחות בין בני-מרון השבט המיושב עד כה ובין בני-כרף שחפצו לכבוש את המלוכה, עבר שמיאל באלאנסי בראש גדוד של אלף וארבע מאות בערי מלחמה מווינים, מירים ויהודים, ויצא וילחם נגד בני-כרף ויכם מכה נמרצה על יד העיר קוטה (Centa) ד). בעיר אספי (Saphi) חי רב העדה רבי אברהם בן זמרה שכחמתי היה לו השפעה רבה על תושבי העיר בכלל, וכאשר נסע לאומכויא רב החובל אשר לממשלת פורטוגאל להעיר הזאת מצא לו עזר ברב העדה ההוא וברופא יהודי אחר מיושבי העיר אשר היו למליץ בינו ובין בני עם הארץ למסור את העיר בידו (1508 רס"ז), כן עזרו שני היהודים יצחק בן זמרה [אחי הנ"ל?] ויהודי אחר ושמו ישמעאל את הפורטוגזים כאשר התקיימו נגדם בני עם הארץ בשנת 1511 (ר"ע). בעיר הזאת שהיתה נחשבת אז למצות פורטוגאל הותר ליהודים מטעם המלך עמנואל לשבת בה עפ"י דבר-מלך אשר הוציא ביום 4 מאי שנת 1509 (רס"ט) בין אלה שנישבו בה מכבר ובין אלה שבאו לשבת בה מחדש ואם בכל זאת יוצא המלך לחפצו לגרשם גם מהעיר הזאת אז עליו להודיע להם שנתים ימים לפני הגירוש וחתת להם לצאת עם כל קנינם ורכושם—גם הקנאי יוהאן השלישי אחרי גרשו בכה את שארית יהודי פורטוגאל הוציא את העיר אספי מן הכלל ואחרי שנים רבות (1583) נתן רשות ליהודי אספי לצאת ממנה ולשבת בארזילא (Arzilla) ה).

בכלל ניכר הדבר כי המצב של יהודי מארוקי ופאם בפרט בחצי הראשון של המאה השש עשרה [רס"ה] היה—כמו שכתבנו—לא רע, ועיר עובדא אחת שהתוכר לאשר השערהנו זאת הכיפר אצל כיהנו זכרונות אחרים בשנת ר"ף (1520) שרר רעב נורא בפאם ומתו כל הבהמות ובני אדם הרבה מהו ומבני ישראל לא מת עד אחדו כי עושרם ואיצרות הבר אשר היה אתם עמדו

ג. ד) גראמין—שפ"ר שם בשם ה"ל" ועמנואל אבוהב.

ה) מוצאי גדלה לה' שפ"ר עד 117—115, וע"י אודות ר"א בן זמרה ה"ל להלן בפירוקי.
ו) יחש פאם כ"י בשם ס' דברי חמים וזכרון לבני ישראל מר"ש בן דאנאן כ"י ואולי אל הרעב הזה כיון בעל הקון וישעבר (עבוד שנים) דף ס"ה שכתב יזכורני כשהייתי קטן במדינה פאם העיר הגדולה לאלהים כמעט שהיתה עשירה בשמים גדולה וגדול החכמים על קהלתיה וע"י כף היג תעניות והוציאו התיבה לרחוב העיר אבל מקטנותי איני זוכר מה קראו."

להם בעת צרה הריא, גם בשי"רצ"ה—כמי שיספר ר"ח גאנץ הנ"ל—היתה שנת
בעזרת כמארוקן, והיה העולם בצער גדול" ובכך זאת לא נמנעו היהודים
המגורשים מלשנות חטים להיין לארץ מבני להרגיש בחוקר השורר בארץ
עד שמפני זה היה אפשר שר בני עם-הארץ ויחשבו עצות להרוג ולאבד את
היהודים ואת המלך שהיה מן עניהם לזא שער מהרה נפתחו שערי רקיע
ויורדו גשמים מרובים.

אמנם לפי דברי בערי זכרונות אחרים קרו עוד או כחצי המאה הראשונה
של המאה ה"י, רדיפות גדולות ליהודי מארוקן, סיפר דה"י החכם מ. קאזרלינג (1)
יספר עפ"י מקורות אחרים כי אזרח שנים אחר גירוש ספרד היה היה שמד
גדול, העם הציור התנפל בזעפי על היהודים ויבן את רכושם וגם עשה בהם
הרג ואכזר רב, כפאם חי או בעת ההיא יהודי אחד שמו אהרן (?) אשר היה
חכם גדול משכיל ונכון דבר שירע לרכיש לו את לב המלך וימצא חן בעיניו
מאד ויהי לו יד בכל עסקי המלכות, שנאת העם וביחוד כהני המושלמים גברה
למכתם עיר יתח מאשר לאיש רוח על כי דמה לו כיכ הסדר וגם נשמע ארזו
ויתקוממו עניו ויהרגו את המלך וגם את אחובו זה ביום אחו ובו ביום נכנסו
לרחוב היהודים ויהרגים וישימו אותם לבו ולמשסה את בתיהם החריבו וכך
רכושם שלחו למן. הד ההרג הזה נשמע ויתפשט כמרוצת הכרק גם ביתר ערי
המהוג, וכמקרה יהודי פאם קרה גם ליתר היהודים אשר בכך הערים הקרובות,
יעל ידי השמד הזה רבים היו אשר רמירו את דתם מיראתם אך כסתר לבכם
נשארו נאמנים לדת ישראל, והדבר הזה לא נכחד גם מעיני המלך החדש שמלך
על מקום הנרצח, ולכן הוא נתן צו לכל היהודים המומרים האלה כי הרשית
בידם לשוב לדת אבותיהם כהנאי כי עליהם להכנע אל החקים המיוחדים האלה:
לבר יזכרו לנעול נערי עיר באצרי הארץ כי אם נעלים העשויים מנעורת פשתן
וקנבים, לבר יזכר איש לרכוב ער סוס ולשאת כלי נשק, צריך גם ללבוש בגד
הערוין שחור, ובישום איפן לא יתנו ער בשרם בגד מצבע ירוק, ועם כל ההגבלות
האלה אשר ציה המלך הרוא להבריל בס את המומרים, הרוב מהם חזרו לדת
אבותיהם ויסברו בדומיה, עוד אחרי זמן רב בשנה 1582 (רצ"ב) קבל הצרפתי
אנדרי די ספיריט—שבא לפאם—דשיין מהמושר מולאי איברהים לריב את היהודים

(1) במכה"ע Revue des Etudes Jewies XXXIX, 315 ff. כשם הסופר
ברנאלדוס בספרו היסטוריא די לוס רייס קאטוליקוס I, וכבר כתבתי בפנים שהנני מפקפק
באמתת הספוק הזה ואני חושב כי נתחלף להם זה בהמאורע של שנת קצ"ה או רכ"ה
הנוכחים לעיל צד 43. טעות כזו היתה כנראה גם ליאסט שבהלק ה' מספרו צד 11 וזאלך לפי מה
שראיתי שהעתיק בשמו הד"ר נאכט בספרו מקור חיים צד 1 כתב שבזמן מועט אחר,
הגירוש שלחו המושלמים את ידם ברכוש היהודים כפאם ויגרשום מתוך לעיר לרחוב נפרד
וכן, והרי הרחוב המיוחד ליהודים כפאם נעשה כבר משנת קצ"ה כמ"ש צד 41, ומראה
ליתא הא נמי מ"ש ששלחו ידם וכו' ליתא, יכול להיות ברור כי בזמן הדבר והרעב
שהיו תיכף בשנה שאחרי כוא המגורשים כנוכר כבר כפיז, סבלו היהודים מחמת עם
הארץ המושלמים בקצפת וברעבונם, ובמקרים גדולים להיות בעת רעה כזו אכן יאסט יא
בין לזה כלל.

ולתהוכח אתם בפומבי, אכן הם הראו אז אימץ לב ובשתי פעמים אשר התוכח אתם לא הצליח ולא יכול להעבירם עד דתם, וכאשר נואש מחפצי זה וירא כי לא יכול להם שם קץ לחייו, כל הדברים האלה הצננו על פיו של החכם סיפר דה"י הנזכר, אכן בדמקורות שבידינו אין כל רמז לשפוט עד אמתתם אמנם זאת ידענו על פיו של ר"ח גאנץ ולמעלה צד 161 כי בכפר אחד ממחוז הפולאדה בנגב מארוקו קמו הישמעאלים עד היהודים ביום הי סיון בשנת רפ"ו ויעשי כם שמות, את נשיתיהם ובנותיהם טמאו ואת רבישם שללו ויכוזו להם, גם את הספרים לקחו וירמסו כרגליהם ויקרעו וישרפו אותם.

משפחות יהודי מארוקו בתקופה הזאת.

כשרם נחל דובר מתולדות הרבנים וגדולי הדורות שחיו במארוקו בתקופה הזאת, מדור גירוש ספרד והלאה, מוצאים אנו לנכון להציג זכרון שמות משפחות יהודי מארוקו שחיו אז, בזה אפשר להביר גם את איתם המשפחות צאצאי המגורשים מספרד שנושבו במארוקו ושהיו לרות-החיה בכך עניני הקהלות מני אז והלאה בכך ימי התקופה הזאת, לרמשפחות הספרדיות ביחוד אלה שהצטיינו כפעולתם בתורה ובחכמה כדורות אחרים, נתנו יהודי מארוקו כבוד ויקר מאד ומהם ניתן המיד זכות הקדימה בשרדות ובמשרות צבוריות בכך ערי מארוקו הגדולות: פאס, מארוקה, מכנאס, טאנג'יר, ראבאט, סאלי, טיפטיאן, מוגאדור ועוד, עד להמפריץ גיברלטאר ח, הרבה מהמשפחות-הספרדיות ההם ידעו גם הטה לחוקר את ערכם ולהתכבד על פני העם, הם שמרו גם מהרה הגוע והמשפחה לבלתי התחתן במשפחות לא-מיוחסות, ודור דור כתבו זכרון יחושם ועוד עד היום הזה נשמר אצלם סדר-יחוש לכמה דורות, את סדר היחוש שלהם כותבים הם ברוב פאר והדר כה, כתובה"י שנותכ החתן להכלה, ושני הצדדים החתן והכלה מוזכרים שם בהכתובה או יחושם, מרמשפחות המיוחסות היותר מפורסמות בין יהודי מארוקו ושפעיתם נכרת עוד עד כה, נודעות ביהר משפחות האלה, אבן-דאנאן, הצרפתי, אבן-צור, מילידאנו, בירדוגי, מאיטראן, סירורו, אבן-זמרת, בן-עמר, ארמישניני, אלכאו, עמאר, ביכאס, נהין, קירקיס, בן אלכלאין-כהנים, סקילי-כהנים ט, ויתר המשפחות, אלה שפערו בזמן מן הזמנים,

(ח) ע"י גם ב"הר הזמן" 1907 נ"ו 71 צד 3 אודות יהודי גיברלטאר.
(ט) המשפחות האלה שכמעט הם ראשי הקהלות ומרכזי-האכלוסין שביהודי מארוקו, לכלם נמצא סדר-יחוש עד לכמה דורות, למשפחת "אבן-דאנאן" י"ח דורות, שמהם נזכרו אצל ר' סעדיה בן דנאן בעל המאמר על סדר הדורות הנדפס בחמדה גנוזה, ועוד נדבר מזה להלן במקומו, והיחס הזה בכללו נדפס בשו"ת אשר לשלמה (ורושי תרס"ד) ע"ש בהקדמה, למשפחת "הצרפתי", י"ג דורות ומקובל אצלם שהם מוצע רבינו הם ע"י גם בשו"ג להחיד"א אות "ויראל הצרפתי", למשפחת "אבן צור" י"ב דורות, "מולידאנו" ט"ו דורות עד לוי, וממשפחתינו זאת נמצא גם במורקיה, וזכרה בא כבר בהמאה הי"ג ע"י בהמליון 1889 נ"ו 55 בשם מכ"ע ספרד. וי"ל במרדוד שרכ אחד או ר' יצחק מולידאנו חיבר בתכונה ס' רקיע עגול ורקיע ישר, נראה גם בהקדמת ר"י בן חביב ל"ס עין יעקב

וארה שלא פעמו - אי לא נדע אם פעלו - מאומה כספרות יהודי מאדוקי איהם ככלר זננו מצוגים את שמהיהם. כפן מה שובלנו להעת.

אכוררהם אבהב אברוביע אבוראדי אביחצירא אביכור אביצור
אביקציץ אבינהיל אברכנך אברכנאל אבילא די-אבירא אגווילום
בן-אגוריאן אדארוקי אהאן אדרוטאד אדרעי אושילין אוחין
אוחנא אוראן אוראב אוילא בן-איראל אונקיש אזאנורי אזאוי
אונאתי אוראד בן-אחרפי אמימאר אינכיוו אכסאם אלכו אלכא
אל-ברנגני - רויים בן-אליר אבראהניין אלמושנינו אלשיך בן-ארישע
ארכחאר אחראר - כהנים אלעגימי אלכיים אלקבץ אלמאליח
אלמרארסי אלנקאר אלשקאר אלפאסי אקאיים אקארדיגי אקקעי
בן-אמוג אמולג בן-אמראל אמינו אמסירי אמסמם אנהורי בן-
אנקאב אנפוי אסאיל אסירי אסירין בן-אספאג אסודרי אסכאג
בן-אסיגיאד אסקרא אפלארו אפהייאט אצאייג אצכאן אצראף
בן-אקדר בן אקראב ארוילי ארובאש אהאנויץ ארוואח ארוואץ
ארוימי אראניד אנקאה.

באנון בהתית בחלוק בירוך ביאינוש-אומכריש (אוי אונכריש)
בירגיל בוזאגלו או אבוזאגלו בוני בואינו בוסידאן בוחכום
בוזאן בוטכור גם אביטכול ביחויזא בן-ביעטור בונפאר בועאש
בוזרא בושכולא בטאן (חללים) בטאני או במאש בורדוגו
ביכאם ביטין ביבי בילדוי בינה די בראניש בלאנסי גם אל-
בלאנסי בנכנשתוי בקיש ברוכד ברגילין בר-ששת בן-ברוך בן באהא.
באביוון גאגין גארסון גכאי בן-גמנים גדליה בן-גדעלו הלוי בן-
גאושאש בן-גי בן-גני גייאן גם אלגייאני בן-גייקשו גיגי
גיקאמוליא גיקון בן-גנון גריגומה גרשון בן גיאקי.
דאסה דוניל דומיאה בן-דוד-וחיון בן-דוה-יוסף בן-דוגי בן-דודו
בן דורון דונרון המכונה דנין בן-דירי בן הרש בן הראך אבן
דנאן דיין בן-דן דאנינו גם האנינוס דרמון.

שינויה את ה' אלועיר מלידראנו בלישכונה ישעור הרבה להתפתחות הדפוס כפרומטאל ע"י
בדקדוקי סופנים במאמרו על הדפסת התלמוד צד 28, וראה גם בשו"ת הרא"ם ה"א סי'
ה' וה"ב סי'. וזהו תם סי' קע"ב, ושי' למורא סי' קי"ח, יקרא דשכני, וטירת כסף
דרוש א', שמות רבנים ממשפחה זו לפי המובן הפשוט כי השם "מולידיאנו" הוא "איש
מולידיא", וכי הוואניש כס' דברי ימי יש' כתגומה צד 86, אכן אבותינו ספרו לנו כי מפני
שכני משפחה הזאת גורו חרם על עצמם לכלי שוב עור-לספרד קראו להם מאז
מולידיאנו, לאמר "מולידיא-לא" בשפה הספרדית, ואמנם דבר מזור שזוהו רק אנדה בעלמא,
למשפחה "בידרוגו" ה' דורות, "סורירו" י"א דורות וקצתו נזכר בתקדמת סי' תוספי הרא"ש
(ליורנו תקל"ו). אבן-זמרה עשרה דורות, בן-עטר ט' דורות, אלמושנינו ט' דורות, אלכא
עשרה דורות, אלכלאין ט' דורות, סקילי כהנים המשפחה הזאת מקומה ביהוד כעיר דיבדו
[Debdou] שכולם מתיחסים למגורשי שביליא [Sewila], ואנשי המשפחה הזאת מתיחסים
את עצמם לצאצאי צדוק הכהן, וכי השם סקילי גימטריא צדוק.

בן-אל-הבנו בן הרוש השוחמי.

יאעניני יאקראט יאזאנא ויאעיש ויאעקין והיא בן-עקנין העתקהו
בן אלוואשי בן-וואליד בן-יוחניש בן-יוחנא וותמוגין.

זאברו גם זאברה בן זאוון בן זבולון בן זויא בן זכרי בן
זמירו גם בן זמרה בן זנו בן זקן בן זרי בן זוזאר זריהן.

זאניג גם זאניז בן אלהאני בן חביב חנואל חרירה בן
חותא חימי אבן-חיים בן אהוזאן חלוואה חלובה בן אגחנים

בן חמו בן חמייס בן חמרון בן חנון חסאן בן חסין בן חסין חקין
חקוק חראר חרוש בן חרמון בן חרובי בן חרבון בן חאבן.

חאפיריו בן חאטה מארגאני מאידיה סנני מאיטצק סולדאנו מיבי
טוב-עלם בן טייללה בן טובו - לויים בן טאויר אטורקי טינדירא

טריגו בן אטנפצי טשטיאה.

אבן - יורי - לויים בן יונס אבן יחיאל בן יחיאל ידון בן ימין
יפרח בן יפנוי יפרח בן ישראל בן יתאח.

בלאץ או אלבלאץ - כהנים כלפין בן כמין בן כסוס וחללים
אלכסאסי בן כעבאלו בן-אל-כפארי אל-כרחט אל-כרסאני.

לארירו לאדטאר בן לאהון לאדיריו די לאמאר בן דביא לגראבלי בן
דגיאס רובאטין רוגאשי לואד די-לנויה בן זוראע בן ליחסן בן

לחרב או אלהרב די-ליאון לוכרושה בן ליחתי ליריאה לארטה
בן לכרויף למהדווי למדיוני לניאדו בן לקובי.

מאיטראן בן-אה-טאלקי מאמאן בן מרקוש בן מנדין בן מגירא
מייאל מונסניגו בן-מוסא מורטירא בן מוריגין בן מוריני בן מוזר

מחפוטא מטראני בן מייארה מינדה בן מכיר בן מלך בן מלכה
בן מרול בן ממין מנסאנו מנדיק בן מסנות בן מצויבה מריגן

בן מר-יוסף בן מראני מר-עלי בן מרגי מרצייאנו בן משיח משיש
או משאש משקל מתתיה.

בן נאיים נבארו בן-נגאר נגרי בן נגמיש נהון בן נוני בן נונא נחמיאש
נחמני בן נחמן נעמיאש בן נעים בהן רמכונה נהוראי נצאם בן נחמיה.

סאמאנו-כהנים בן סאמין סבעון הסכעוני סורייאנו בן סיסאן
לויים י בן סוסי בן סונבאל סושו בן סחיג סירורו די-סילוח סיסו

סיר-קארו הלוי בן סיניור בן סכורי בן סמתון סערון סקלי-כהנים
סלאמה סנאניץ.

עבו בן עבד-אלרה בן עבד-אלחאק בן עברים עויאד בן עוייך
בן-עורו עובדיה בן אל עופיר בן עזרא בן עזראן עטיאה בן עטייא

בן עטר בן עיישן בן עיסי בן עלאך אלערוף בן אלערושין ערוש

(1) ע"י בהקדמת ס' תיקון יששכר [עיבור שנים], והנה ר"ס בן דאנאן שזכרנו כפ"ד
עד 26 זכור שם משפחה כזו אבן סוסאן והם כהנים, והוא בלא, ואין ספק כי איוה
שזנו הוסטרוי כלבל את בני המשפחה הזאת ויתליף כהונה בלוייה.

עלון עמנואל בן עמדה עמאר בן עמרם עמיאל בן עמור ענקוניא
רענקארי אלעסרי בן עקיא עראמה.

פארמאני פאראח פאיון פאלקין פאלקאר (פולגאר ?) פאריינטי בן
פנין פאראני פראווניל פיינקניס בן אלפזוואטי פוואירו פורסארו
פונין די פונטי פורטאל בן פירת בן פחימה בן פחימאת פינטאדו
בן אלפירסי בן פיש פייבי פיימינטא פינטי פיירו פייצה פריץ פראנקי
בן פרג בן פרחון פריסיאדו בן אר פשתן פאליאני.
צבע צבאח צדוק אבן צור בן צולטאן בן צפת הרוי צירוליה
צרפתי הצרפתי בן אצראקא צרויה.

קארו קאהוראנו קאסמרו די קאשמרו קאדירון קאלבו קאכוסה
קארטוו (קרדוו) קבלייארו קאדום (קרוש) קוריאיט אל קונקי בן
קומא קירקוס קריסינטי קירי קרייאל די קיאלייאד קאן בן קיקי
קמחי בן קנדיל אל קצבי בן קדיקיב קריאדו קשטיאל.

בן ראש בן רבוח רביבי ריינו רואיף רוגאליש רושרוי רודריגין
בן רוזוי רותי או ארותי רופא רופורסאדו בן רמוך רקאסה.

בן עבת הרוי אשכירי (מן שבוליא) אשרקי בן אשימר שישנא בן שישן
בן שושן בן שמון-לוויים שמרית בן אשיך בן שלום בן שלוש בן
שוחא שניאר בן שמלון בן שמעון בן שמחון בן שמנון בן שמיר
וכן שמואל בן שענאן בן שעלון בן שפט בן שפורט המכונה בן
בריהמאת בן שקרון-לוויים שרביט ששפורטש בן ששון בן האבית
בן תאוי בן תאבו בן תאכולית בן חגירה בן תימוטת אחרוגמאן (יא)
בשמות המשפחות האלה של יהודי מארוקי נמצא כיש מהם שמקורם הוא
מהשפה העברית ויש ממקור השפה הערבית גם הברברית, אמנם חלק גדול מהם
חיצוני ממקור השפה הספרדית או נאצלו משמות מחזית וערים שבספרד, ואלה
הם כפי ספק ממשפחות מגורשי ספרד שנושבו במארוקי.

כבר זכרנו כי מיד אחרי זמן קצר להתישבות הרבנים המגורשים בפאס,
אחרי שרק הונח להם מעמד נדודם ומתלאותיהם, שמו את רבם לסדר את עניני
קהלתם שהיתה נקרה מיוחדת אך מציינה ורבת-ההשפעה והיכולת כל התקות
הרבנים המגורשים אשר עשי ותקני החוק הרה ימיבת הצביר, כתבו למשמרת
בספר מיוחד, הוא „ספר התקות שר ק"ק המגורשים וגדוליהם בפאס" אשר היה
אח"כ ראב"ן פנת היהדות במארוקי בכלל ול"שלחן ערוך" שהכל סמכו עליו ספר
התקות ההוא יכיל כל התקות שנעשו ונהקנו מגדולי דורות אחרים זה אחר

(יא) רוב זכרון המשפחות האלו הנתקתי מסדר גישון כ"י טר"ו יעקב בן צור שחיבר
בפאס בע' הת"ס, וגדפנו בכמה שיבושים בשו"ת זכות אבות מר"י קוריאיט (פיסא חקע"ב) כן
דף כ"ה, במקצוע היה של הקורת שמות משפחות בני ספרד, מקצוע שעוד לא נחקר
עד הנה, עסק באמונה החכם הגדול ר"ש רוזאניש כס' דברי ימי ישראל בתוגרמה צד
146 ואילך במה שנוגע למשפחות הספרדים שבטורקיה וסוריה, אכן רוב משפחות יהודי
מארוקה הנזכרים פה, לא באו שם, ויש לחוקר בזה לענות גם.

זה במשך שתי מאות שנים בערך (היא הנ"ד-ת"ס) ועל פיו נחתכים רוב דיני ומשפטי הדת בין יהודי מארזקו מבלי להשגיח כלל אם גם ימצאו חוקים עליו מהפוסקים היותר מפורסמים, לרוב נמצא שרבני המגורשים נטו בספר התקנותיהם זה להקל הרבה (י) עד שמפני כן נתפשטו בין יהודי מארזקו כמה מנהגים התיס הרחוקים ונבדלים מאד ממנהגי היהודים ביהר הארצות ומהם ידענו כבר מנהג הנפחה שפגש בראשיתו חתונות קשה, ובכ"ז פשט ס"ס היתרו למרות מה שנמצאו עיר אחרים מגדולי רבני המערב בדורות האחרונים שחפצו לבטלו (ג). וכן מנהג אכילת החמנים שבכר ארץ המערב נוהגים הם לאוכלם יד. וכן לישא נשים רבות, ועוד כאלה מנהגים שיש להם יחס לזה. ספר ההקנות ההוא נכתב בעברית ורק תקנות אחרות, הראשונות המה בשפה הספרדית בעיד היתה חיה בפיהם ומהוברת בפי הכל, כן נמצאו עוד איזה הקנות שנכתבו בזמן מאוחר, בלשון ערבית אחרת שהשפה הספרדית החלה כבר לזשכת ועל מקימה באה הערבית, הרבה מהתקנות ההם בכלל שייכים גם לחמצב המדיני והחברתי של יהודי פאס ומארזקו, וכס מתבטאת צורתם וחמינת חייהם של החמין, ושל הרבנים בפרט, הרבנים שחיו כמשך חומן הווא של מאתים שנה ויותר, מראשית המאה השש עשרה ועד המאה הי"ח (למספרם) שאוהם נזכיר הלאה בפרקים הבאים.

רבני הדור הראשון אחרי בוא המגורשים:

רבי משה אבראהמיץ רבי משה ממון רבי יצחק צרויה רבי בנימין ב"ר יוסף גבאי, אלה המה ארבעת הרבנים החזימים בתקנה הראשונה של ספר התקנות, למגורשי קשטיליא. בפאס התקנה היתה נעשית ביום שבת י"ב סיון שנת רנ"ד ונכתבה בלשון ספרדית וכל ענינה כמעט על דבר ירושה, צואה, דמי הכריכין וקבורה, חיובות, שעל האיש המת, וחילוק נכסיו מיכן הדבר כי נעשתה לרגלי תוצאות המאורעות של הדבר והרעב כמו שזכרנו בפרק הקודם כי היו נאלצים הרבנים ההם אז לתקן תקנות שביב היו נחוצות להשקיט רוב ומרון בניגע לנכסי המתים אז מפני הסכסוכים שהקרינה בין קרובי המת ויורשיו, התקנה השנית שבספר התקנות נעשתה אחרי כן בשנתים וחצי ביום שבת י"ב טבת שנת רנ"ז שאז התחילו כבר ימן טובה לבוא, על התקנה הזאת השנית חתמו רק שנים שבנראה היו ספרו הב"ד, והם: רבי משה בלאנסי (ט) ורבי יעקב פריינט, וזה היה משורר גדול

(יב) לשון ר"י בן עטר מובא בשו"ת משפטים ישרים (קראקא תרנ"ט) דף כ"ה, "כבר ידעת דרוכ המנהגים פה פאס-הולכים-אחר-המקל".
 (ג) ע"י בפרי תואר לר"ח בן עטר סי' מ"ל מה שצוות על זה וכתב שגם הר"י בן עמר היה אומר: דאי אוישר היליה ובטלניה.
 (ד) ע"י באוה"ח סי' שמיני, פפ"א ופדי תואר: סי' פה סק"א ומקור היום: מר"י נאכט צד ג' זכ"ס מלאכת הקדש: להרב שאירינו סי' שמיני הארוך לקיים המנהג הזה: של בני המערב וראה גם בחלבון שנה שלישית צד 284 מ"ש בזה.
 (ט) ראה במ"ש אחרותיו למעלה בפ"ו צד 51 ובהערה: ו' וכתחלת פתק זה: ואולי היה זה בנו של רבי שמואל בלאנסי תלמיד הר"י קנפנטון.

וחיבר קינות בכ"ו ט"ו והנה על פיו של רבי חיים גאון למעלה צד 159 נידע לנו עוד רבנים שחיו או סביב לשנת ד'ים: זהם, רבי משה הליואה (ו), הראשון שהרהיב עוז להנהיג את הנפיחה ולהתיר להחזיקה אף להתישבים, ורבי יוסף עזיאל (ו) ורבי שמיאל צמח שהתנגדו לדעת ר"מ הליואה ועם היותם גם הם מהמגורשים לא חפצו להסכים ולהתיר, והיפך הם עזרו והחזיקו ביד דבני שלום מסנות מעיר הונים שנמצא אז בפאס ושעורר את התישבים להבטל את ההתרה, רבי משה הליואה ורבי יוסף עזיאל שניהם למרו בספרד לפני רבי שמיאל בלאנסי והשבו לגורלי תלמידיו (ח), הראשון בא במשא דמתן יחד הוא ודיש מסנות הנזכר עם ר' צד דוראן הרב באלג'ור או (י) ולפי הנראה היה גדול בתורה עד שהרבה מהרבנים ששימשו אחריו נחשבו לתלמידיו, הוא ימה לפני שנת הפ"ז (ג) ועל מקימי נשאר תלמידיו הרבנים האלה: רבי יהודה ב"ר שם ט"ב בן זכרי, רבי יהודה עזיאל (בנראה בנו או אחיו של רבי יוסף עזיאל הנזכר) רבי אברהם דליאין (אולי בנו של רבי יצחק די לויאין) רבי נחמן בן סינבאל רבי יוסף ב"ר משה מינדא ואי מינדיס) רבי יצחק ב"ר יוסף נהין רבי יוסף טובי רבי שלמה אביהב (אולי בנו של רבי יצחק) רבי יהושע קרקוס רבי אברהם אדרוטאל בנו של ר' שלמה אדרוטאל שמת בשנת הראשונה לבוא מגורשי ספרד בפאס (יא), רבי יעקב אמיגו כל הרבנים האלה שימשו כרבנותם בעשרים השנים האחרונות של המאה השלישית מהם היה רק רבי אברהם דליאין שמת עוד לפני שנת רצ"ה (כ), וחמשת הרבנים רבי יהודה ב"ר ש"ט בן זכרי רבי יהודה עזיאל רבי שלמה אבוהב רבי אברהם אדרוטאל ורבי יעקב אמיגו אלה מהו בין סוף המאה השלישית ובין תחלת המאה הרביעית, עכ"פ לפני שנת ש"ה, כי בתקנה השלישית מספר התקנות שנתקנה אז בעשירי בניסן של השנה ההיא שנת ש"ה לא נמנו חמשת הרבנים

(טו) ראיתי מהם בתוך קובץ הקינות הנהונים לאומנם במארוקו ובס' שירים כ"ו באוקספורד ג' 1160 נמצא שיר מיעקב פרוינטי.

(טז) אולי הוא נכדו של ר"מ הליואה הראשון שנזכר בשו"ת הריב"ש סי' ס"ט שצ"ה, שצ"ה, ושסמנו נדפס שיטה לפכחים (ירושלים תר"ג) ובנו הוא רבי יהודה הליואה ראה באוצר הספרים לבן יעקב ואות א' ג' 884 ושלפי החשערה כי הוא זה רבי יהודה הלואנה שנזכר בשלשלת הקבלה ובס"ד בשמו בין המגורשים מספרד, שברור הוא כי ט"ס נפל בש"ק וצ"ל ר"י הליואה שאולי גורש מספרד לעת זקנתו יחד עם בנו זה ר' משה הליואה.

(ז) ראה בפרק הקודם צד 59 הערה י"ו ו"ח, משפחת עזיאל היא אחת ממשפחות המוסדות שבספרד כנודע ושלשלת גדולה של רבנים נמצא שיצאו מקרבה בפאס כמו שנזכר הלאה, אכן גם בטורקיה באו שמה רבנים אחרים ע"י כש"ת אהלו תם ס"ו יא, ל"ג ע"ט, פ', קס"ט, ובדרש"ם ה"ב ס"ו קס"ה, מהרש"ך ה"ב ס"ו קל"ה קמ"ד וקצ"ה בני אהרן ס"ו ב' צ"א ועוד ככ"ט.

(ח) ע"י בהערת הרבני כה"ק מר"א אדרוטאל צד 18, והדברים מוכיחים כמ"ש פה, ובטעות נכתב לעיל בפ"ו הערה י"ז שהיו תלמידיו ר"י אבוהב.

(ט) שו"ת יבין ובוועו ח"ב ס"ו ה' ע"ט, (כ) ר"ח גאון למעלה בפ"ו צד 81, באי ע"י למעלה בפ"ו צד 81.

(כב) כן מוכח ממה שנשמט שמו בין החתומים על הפס"ד ששלחו רבני המגורשים בש' רצ"ה לר"ה גאון ע"י לעיל צד 81.

הם, אך החמשה האחרים רבי נחמן בן סינכאל, רבי יצחק נחון, רבי יוסף טיבו רבי יהושע קורקוס, ורבי יוסף מינדא, הם נשארו עיר או בחיים ימנו על החקנה הריא, ושרשה מהם ר"ג בן סינכאל ר"י נחון ור"י קורקוס, האריכו ימים עיר אחרי שנת שי"א ויהיו נייעדים בהתקנת אשר תקנו או בין שנת שי"א—שי"א, ובמשך השנים הרם בעת שאחרים מהרבנים הנזכרים נפקדו מבין מעצת רבני עדה המגורשים, היו עיר רבנים אחרים גדולים ונכבדים שמתאו מיר אז מקומם, וגם הם רכס היו המה כעצמם ידיו ספרד אך באו בהיותם עליו—ימים לפאם ישם רכשו להם את ידיעתם בתורה, הרבנים האלה שמלאי מקום הראשונים נמני או בתחלה המאה הרביעית ואלה הם: רבי אברהם האגוז (מת לפני שי שכ"ג) רבי אברהם עיואל (מת סביב לשנת ש"ל, ואילו היה בני שר ר' יהודה עיואל הנז' רבי שם טוב, ב"ר יעקב אמיגו (מת לפני שי שכ"ח) רבי יצחק דונדן (מת לפני שי שכ"ג) רבי שמואל האגוז (אילו אחיו אי בני שר ר"א האגוז הנז' מת סביב לשנת ש"ל) רבי אברהם אלמושיניגו (יד, רבי אברהם—ביטין (מת סביב לשנת ש"ל) רבי אברהם אינוויגוס, (מת לפני שי שכ"ג) רבי יצחק בן פיישו, רבי משה אבן משטיאר (שניהם מתו סביב לשנת ש"ל) רבי שטיאל בן גיקאטיאל (מת סביב לש"ל), רבי אברהם בלאנס, (וכנראה בני שר ר' משה בלאנס'י הנז' למעלה) ורבי דוד בן סלימאן בן סמחון, שניהם היו ספרני הב"ר, והנגידים (ה) היו: רבי ש"ט ב"ר אברהם שהוסר מנגידותו אח"כ בשנת רפ"ז, בערב חג הסוכות, ור' שאול בן שי"ט בן רמוך שנמנה תחתיו, ואחריו ר' אברהם רותה, אלה הם גדולי הרבנים וממני העדה של המגורשים שהיו או בדור הראשון להתישבותם בפאם, מחצי המאה השלישית ועד הרבע הראשון של המאה הרביעית (כו) זולת אלה ידענו כבר שמות הרבנים רבי שם טוב לארמה (לירמא) רבי אברהם סכע ורבי יעקב לואר שרשה המגורשים מפורטיגאל שבאו פאם (ע"י בפ"ז צד 154) ומגדולי התישבים שכדור הזה ירעני ג"כ שמות הרבנים האלה רבי חיים גאנין

(כג) בשם כזה מצאנו עוד רב אחד במורקיה או כדור הזה ע"י בשו"ת רלב"ח סי' קל"ד שהתום בש' רפ"ה, ובשו"ת אהלי תם סי' ר"ן ועוד, התום בין ר"י רצ"ה, ונזכר גם בשו"ת מהח"ר"א ולא רחוק להיות כי שניהם אחד ומטורקיה בא אולי אח"כ לפאם, (כד) ע"י בהקדמתי לס' שרשי המצות מר"י אלמושיניגו (ירושלם תרס"ח).

[*] נזכר גם בדברי ר"ש בן דנאן השני שהוכחו בשו"ת זכות אבות דף נ"א סי' קכ"ו, (כה) התואר "נגיד" אצל יהודי מארגון ידוע הוא לאיש הממונה מטעם הממשלה להיות אמצעי בינה ובין היהודים, אך איננו גודד במעלה כהנגידות שהיתה במצרים, ובתורגמא, כי במאורקו נמנה "נגיד" ככל עיר גדולה, והוא כפוף לרבני העדה,

(כו) הרבה מרבני הדור הזה שתיו בפאם, שזכרנו, נזכר שמותיהם גם בשלשלת הקבחה וס"ד בשמו בין שמות יוצאי ספרד המפורים בעולם, ובסוף כ', כל אלה היו הכמים גדולים שנתגרשו מספרד ונתפזרו בא"י ומצרים ופי"ז, והפי שלא נמצא אצלנו גם לא נשמע אם היכרו היבורים הוישמו יחד" ומאלה נזכרו שם ר"י בן זכרי ר' יהודה עיואל תלמידו (לפי"ד ר"ה גאנין היה ר"י עיואל תלמידו של ר"ע תליואה, ויתכן שלמד אצל שניהם), ר"י סינכאל תלמיד ר"י אבוהב ר"י נחון ר"י קורקוס ר"י אמיגו ר"י דונדן ר"א האגוז, ובטעות נכתב שם סגיש תחת האגוז, ר"א אלמושיניגו ר"א בויטין, ואינו ר"א די בויטין בע"ל להם משנה באשר חשב כעל סה"ד שם.

רבי שמיאל ב"ר מימון אבן דאנאן, רבי יחיא בר ר' אברהם בן חמו, הדיון שר
התשובים, רבי שאול בן שלמה דאנינוש, ולמעלה צד 161

מכל הרבנים שזכרנו, שהיו בתור ראשי וגדולי המגורשים והתושבים בדור הזה,
אין עיד אתנו יודע עד כה מתולדותם ימפעולתם בשדה התי"ת, ורק אידות אחרים
מהם הננו נתנים פה את היריעות אשר נודעו לנו.

רבי חיים גאגין, זילת ספרו "עין חיים" שחיבר ע"ד מחלוקת הנפיחה אשר את
תיכנו העתקנו בפרק הקודם, נמצא ממנו עיד בכתב—יד איוה קטעים והם, פירוש על
משנת ערוגה (שבמס' כלאים) ו"קנינות" אחדות (כו), וזוה יש לשפוט כי חיבר איוה ספרים
שנאבדו כבר, לפי הנראה כי אחרי שי רצ"ה שבה גמר את ספרו "עין חיים", לא נשאר
עיד כחיים כ"כ, ואם נכונה השערתנו שכתבנו למעלה (צד 58 הערה ט"ז) כי יציאת ר"ח
גאגין בימי נעוריו מפאס היתה בשנת רכ"ה, יהיה לפי זה ימי חייו בעי' שמנים שנה
פחות או יותר מעט. לצאצאי הרב הזה יתייחסו בני משפחת גאגין שישבו בירושלם
בהמאה הי"ט (כו).

רבי שם טוב לארמא—או לירמא—, חיבר "קונטרסים" על שאלות ותשובות
יהודיש דינים, וזכרו אצל אחד מרבני פאס ברור שאחריו, רבי שאיל סירורו, (עי'
בפרק ט' אידותיו) הרב הנז' בספרו "אירים ותימים" כ"ה, העתיק הרבה דוגמאות וענינים
מס' הקונטרסים הזה של רש"ט לארמא, ומחדוגמאות ההם ניכר כי הוא ספר גדול
הבמות והאיכות, בהרבה מהם נגע רש"ט לארמא ביהוד כעניני האנוסים ודיניהם, כמו
מימר שקידש בת ישראל, מילת בן שפחה שנתגירה, וכדומה, ומדבריו שמה נוכח
לדעת ג"כ כי היה גדול כבירו בעיני "החכמים מקשטיליא" שזכור איתם לפעמים ושהיו
כבר בפאס שבא לפני היא רש"ט לארמא מפרט'גאל, וכפי הנראה כי "ספר הקונטרסים"
הלזה, אבד זכרו כבר, ממשפחתו זאת ידענו כי חי עיד רב אחד בפאס או באחת ערי
מארוקו, ושמו רבי משה לארמא, הוא חיבר ביאור על כל התנ"ך, ודרשות, כ"ה (כו)
ימה אפשר להכיר על נקלה כי חי בדור הזה או שאחריו בהמאה הרביעית, וכמוכן
קריב לשער כי היה רבי משה לארמא בנו או נכדו של רבי שם טוב לארמא.

רבי אברהם סבע, נודע כבר בספריו שחיבר, צרור המור על התורה, צרור החיים
צריר הכסף, ואשכול הכפר על מגלת אסתר ורות, ונמצא בכ"י הר"א מארצכבר, ועל
אסתר נד"מ בעיר דראהביטש] בהכ"י הנזכר כתוב, "כי חיבר בפאס בשנת ר"ס ונכתב

(כו) הפו' למשנת ערוגה, והקנות, נמצאים אתי בכ"י בעי' ש' תק"ן שהועתקו מכ"י קדום
ובמלואים שבמס'הם העניתי אחת הקנות ההם שבה ידבר ר"ח גאגין במר רוחו על צרות הזמן
והגירוש מספרד.

(כה) כ"כ ר' חיים אברהם גאגין שהיה ראשון לציון בירושלם בהקדמת ספרו מנחה טהורה
ובהקדמת בנו לשו"ת "ישמה לכ", וע"ש.

(כט) נמצאים אתי בהעתקה מאוחרת שהעתיק ר' יהודה טולידאנו בעיר מנאס בעי' תק"ע
משה שנמצא בכ"י ישן אכן ההעתקה זו שבידי לא שלמה כי הכותב הנז' העתיק מהכ"י העיקרי
רק מה שצא נכון לפניו.

שם מר' שם טוב בן עמוד הגולה רבי יעקב אמיגו בשנת רפ"ד (ל' רבי ש"ט אמיגו זה הוא שמנינו איתו כבר בן גדולו רבני פאס שבתחלת המאה הרביעית, ויכול להיות שבהיותו תלמיד למד לפני ר"א סבע ולבן תעתיק לו ספרו, בהקדמתו לספרו צורר הכסף יאמר כי ספריו אלה שחבר נשללו ממנו בהיותו בפורטוגל ויתו נאלץ אח"כ בכיאי לפאס לשוב ולערוך אותם, ועל זה יש להעיר כי המהדורא הראשונה מספרו צורר המר, היא או העתקה ממנה, באה לידי לא, ומצאתי בה שניים רבים מהמהדורא השנית שעשה אח"כ, הנדפסה, וכמוכן גם כל הדברים שדיכר המחבר בספרו זה אודות גירוש פורטוגאל ועי' שם בפ' בחיקותיו ועיד כב"מ, איננם מהדורא הראשונה ההיא שעשתה עיד לפני הגירוש, וזילת ספריו ההם חיבר עיד ר"א סבע, פירוש על התפלות על דרך הסוד" (ב) וגם הכפר הזה בא לידי מכי' ישן, היא מכיל רק כעשרים דפים בתמינת 40 וברף ב' ממנו כתב, וראיתי בק"ק כאמורה תיקון מהחכמים גדולים שקבלו מחכמים גדולים שלפניהם בפרט מהחכם החסיד רבי אבא מרביץ תורה בעיר לידשמא וברף ה' ע"ב כ' כן קבלתי מהחכמים גדולים ובהם מהחכם רבי משה אבן ציר (ג) ואמר שהוא ג"כ קבל מחכמים, והנה לפי השערתו (למעלה בפ"ו צד 54 הערה ו') אודות האיש הרביעי שבא בחבורת ר"א סבע לפאס, יש לשפוט כי שני הרבנים, רש"ט לארמא ור"א סבע, וכן ר' יעקב לואל בן חבירתם שנזכר למעלה, נשארו חיים בפאס עוד עד שנת ר"ע, ואמנם על אודות ר"א סבע יש חילוקי דעות בזה, יש מסיפרי הדורות שכתבו כי ר"א סבע הלך שנים אחדות אחרי הגירוש מפאס לאיטליא ומספרים מאודעית-פלא שנעשי' לו בדרך בהיותו באניה, וכי אח"כ מת שם (ד), אכן לדעת אחרים נשאר ר"א סבע בפאס עד יום מיתו (ה), ונראים הדברים ככה, כי צאצאי ר"א סבע מצאנו שחיו במארוקי עיר אחרי כן במאה החמישית והששית (ו), ולפי מה שיאמר הר"א סבע בעצמי כי שני

(ל) דקדוקי סופרים כתי' מגילה ברשימת הספרים שבהקדמת המגיל, וראה בסמוך לסדרש תנחומא מר"ש באבנר צד 114 מ"ש בזה.

(לא) בתכונת הכ"ו ויושנו נזכר יותר לשער שהמהדורא הראשונה ההיא של צורר המר ושכחה לידי, (ממארוקן) נכתבה בידי המחבר בפורטוגאל, התעתיק הנו' היא כעת ביד החכם הגדול דר, אלחנן הכהן אדלר ג"ו בלונדון שקנאה מנדו סוה שנים, לצערי היתה המהדורא הנו' חסרה בתחילתה וסופה, ובאמצעת כמה דפים, וא"א היה לעמוד על אופיה הישן.

(לב) כ"ב הרדב"ו בישנות ס"י נ"ה וז"ל, "וכן כתב אחד מן החכמים המקובלים שמו ר' אברהם צבע שחיבר כמה ספרים ומכללם פירוש התפלות ע"ד הסוד וכתב, "וכמדומני כי שום אחד מהכילינגרפי' לא העיר ע"ז.

(לג) עיי' להלן בפרקין אודות ר"ש בן צור זה שלמי הנר' ברור נמששו יחד הוא ור"א סבע בהיותם בפאס.

(לד) ר"י סמכרי, בלקוטיו צד 46 ועי' קורות היהודים בספר צד 184.

(לה) קיוורלינג, עי' מוצאי גולה צד 33-34.

(לו) ר' יעקב צבע ממארוקן בספרו קריני ראמים על פירש"י עה"ת (שאלוניקי תקע"ב) כותב בסו"פ חיי שרה, ראתה עיני לאכינו הראשון הנאון המופלא המקיבל האלרפי' כמנהג ר' אברהם צבע ז"ל בספרו צורר המר, (כ"ב) שם כ"ב.

ילדיו אשר היו לי נאבדו ממני בפדמונאל לזו, הנה אם כן מיכן הדבר כי בהיותי בפאם הוליד בנים אחרים אשר מהם נשארו צאצאיו שמה, וזה מוכיח כי ישב ר"א סבע בפאם זמן לא מעט ובהדעה ההיא האומרת כי נשאר שם עד מיתו, ובכל אופן בהיר הדבר כי ר"א סבע שחי באנדרדניפול בריר ההיא ונזכר בשו"ת הרא"ש ח"א סי' נ"ב (וכח"כ) הוה ר"א סבע אחר, אי אילי נסע ר"א סבע מפאם דרך איטליא וטורקיה להרפים את ספרו, "צדור המרי" וישב אח"כ עוד פעם לעירו לפאם לחו, רבי יהודה עזיאל, חיבר—כנראה—ביאורים בתנ"ך ודרשות כי כפי עימר השכחה מר"א גאבישון יזכיר בשני כמה ביאורים לשו, שם עיר יסיפר (דף כ"ט) כי בשנת ש"ב נלכדה העיר תלמסאן ביד עכו"ם ושפטו ה' באיתו הקהל, בכל מיני שפטים רעים, ונהרגו ונשבו היהודים כמו אלף וחמש מאות נפשיות, וקצתם הלכו לפאם לבקש מהקהלות הק' פדיון ולא יכלו מלט משא כל העם, הוה עליהם, לרבו השבויים וליוקר המעות יותר משוויין, וקצת מהשבויים ברחו, קודם שנשבו אילי יצילו את נפשם ונלכדו אח"כ, כי יושבי המקום שברחו, שם מכרום לעכו"ם בבגידה שבגדו בהם... וקצתם נתעצלו ולא ברחו ולא זו ממקומם עד שתפשים בידים, ובעת כואם לפני החכם הר"י עזיאל ז"ל יצא משפט מלפניו כי איתם שברחו ועשו יבלתם גם בחור גם בתולה, הכל יוקדמו בפדייה, ואיתם שהוער עליהם שהתעצלו יתאחרו עד עת קץ ט"ו ע"פ הספור הוה נתברר לנו כי נשאר ר"י עזיאל חי עוד עד שנת ש"ב, ובכן כפי מה שכתבנו עיר למעלה כי בשנת ש"ה כבר לא היה בחיים, ויצא כי גיע וימת בין שנות ש"ב—ש"ה.

רבי נחמן בן סנבאל, בא במז"מ של הלכה עם ר' צמח דוראן שהוה רב באלגיר בריר הזה, וזה חלק לרבי נחמן כבוד גדול ויחשב א"ע לקמן מקמני הלמידיו (ט"א) הוה רבי נחמן, וכן אחרים מהרבנים שזכרנו והם רבי אברהם דליאון רבי יצחק גהן רבי שם ט"ב אמינו רבי שמואל חאגו ור' יצחק בן פישי חיברו—כנראה—איזה ספרים בביאורי תנ"ך (כ).

ל) ע"י בהקדמות ספריו.

לח) ע"י בהכרמל ש' תרכ"ד בהשרון נ"ו 26 ובמוצאי גולה שם, ורכרי הח' רוזאניש בס' דברו ימי ישראל בתורגמה, צד 104; אינם כרוזים.

לב) ראה שם בעומ"ה בהדפים, ו"א כ"י, י"ח ב, כ"ט א, וכו', ק"ג א, קי"ג א וכו', קי"ח א' ט"ג ג, ע"ט ג, ג, ומשם דף קי"ח נראה כי ר"י עזיאל זה ישב איזה זמן באלגירין, ט) השבו של יהודי תלמסאן, זה נזכר גם בדברי הימים לר"י הכהן דף רע"ב (מדפוס סביוניטאו וו"ל, וגם היהודים אשר היו בתלמסאן שם לרוב ניתנו לשלל בעת ההיא ומכרום לעכו"ם ולשפחות כתי' אחר ש"ג כד' כנסות הארץ מהם נגאלו באוראן ומהם נגאלו בפ"ס ומהם הלכו שכי בארץ ספרד ויטירו וכו') על פי זה נראה כי התנפלות הספרדים, על תלמסאן היתה כסוף שנת ש"ב ונמשך השלל עד אדר ש"ג, כן מצאנו זכר להשכי הוה בשו"ת ר"ש פוראן שבסוף המש"ב"ן סוס"י י"ג בס"ט באשר בא צד גאויכ בשערי תלמסאן.

מא) שו"ת ר"ש דוראן פ"י נ"ה ונ"ו שני תשובות שהתלפזו כיון אביו ר"צ דוראן ובין ר"ג בן סנבאל ע"ש.

מב) כן נזכרתו עפ"י מה שנזכר בשם איזה חידושים וביאורים בספרו רבני המערב ס"י, שראיתי, ועין בס' מקבש ה' (ינציאה שנת' דף כ"ו ע"ב שהזכיר תודוש אחד בשם רש"ט אמינו ו"ד ושם כתיב מוכיר בשם, אדוני וקינו" שהוה ר"ש חאגו הנזכר וע"ע להן כפי הערה כ"ט.

רבי אברהם אדרוטאל ידענהו כבר מספרו שחבר לתשלוס ס' הקבלה מהראב"ד ושבו השאיר לנו זכרונות יקרים לקורות גילי ספרד במארוקן בני דורו. וכפי שיספר הוא בעצמו היה אז בשנת הגירוש בן עשר שנים. ובפאס. למד לפני ר' יעקב ליאל המגירש מפורטוגאל ובשנת ר"ע בהיותו בן כ"ח שנה חיבר ספרו ההוא אשר שב בשי רפ"ה וישת עליו ניספיה שהם לא נראו אלינו בש' רפ"ז מצאנוהו כבר נמנה בין רבני המגורשים בפאס. וכפי שזכרנו כי מת ר"א אדרוטאל לפני שנת ש"ה. נדע איך כי חי בערך ששים שנה פחות או יותר מעמו.

רבי אברהם עזיאל. נזכר בכבוד גדיל בתשיבת הר"ש דוראן (ס' מ"א) לבנו של ר"א. ר' יצחק עזיאל הנזכר בדור שאחר זה, שם יאמר. ולאבותיו הקדושים אראלים ותרישישים... למרחוק שמעיה... כלם יעירוני גירון כי אברהם עיה הנערב אשר היה פאר הדור והדרו ינשיאי. ממזרח שמש עד מביאי היליד את יצחק... ומדברו ר"ש דוראן שם מבואר כי ר"א עזיאל עם רבני פאס החליפי שיית עם רבני אלגיר ויהי שם ר"א עזיאל ביחוד נערץ אצלם ביותר. גם ר"א גאבישין שהיה מגולי ספרד באלגיריוני היה ידיר ורע לר"א עזיאל ויחליף אתו תמיד מכתבים ושירים (מ) שכס הרבה לספר בשבחיו של ר"א עזיאל ויפור לו בכבוד ויקר. לדוגמא נציג את החרוזים האלה שכתב לו ר"א גאבישין לר"א עזיאל.

הן דבר רוח קרושה כך נכור. ערבי נביאית וחוונית החלום.

קיסה עביר לפני מתי חבמה לשי. ילפה היה להם ואת עדים בלום.

ולפי הנראה שחבר ר"א עזיאל איזה ספרים שנאבדו כבר (מ).

רבי יהויא בר אברהם בן חמו. הוא יצא בסוף המאה השלישית או אילו בתחלת המאה הרביעית מפאס. ויעבור דרך עיר וורנגלאן (מז*) הרומית מזרחית למארוקן ומשם יצא וילך לו עד לעיר ונציאה ששם מצאנוהו אחריו בן מגיה את ספרו המורים שנרפסו שם בשנת של"ד.

רבי שמואל ב"ר מימון בן דנאן. הרב הזה בא גם הוא בעת הגירוש מספרד לפאס (מ) אכן בכל זאת נתלזה אל התישבים ייחזק בכל עיו נגד המגירשים במחלוקת. הנפיחה. וככל עניני הקהלה נחשב הוא לאחד מראשי התישבים בתקנה של שנת ש"ה שבספר התקנות כתוב כי הוא נמסרה לידו לירי רב שמואל בן דאנאן זה להקריאה לפני התישבים. בן גם בתקנה שאחריה שנתקנה בשנת ש"ז חתום ר"ש בן דנאן בראש חכמי התישבים. וע"פ זה יכולנו לשער כי בני משפחת. אכן דנאן חיו

(מ) ראה בעומר השכחה דף ק"ב. קב"א. וקב"ה.

(מז) מהם נזכר איזה ביאורים שם בעומ"ה דף ז' ובחשק שלמה על סגלת אסתר זמן הובאו

בשם ר"א עזיאל איזה חירושו תורה בכ"ו רבני המערב.

(מח) ר"ש דוראן ס"ו ב"ז בשא"ה מ"י היום מעיר וורנגלאן ב' וזכנן עבר עליהם התה"ש

כמה"ד ותייא חמו ז"ל ואמר להם דעו וכו' וכי הגיה את המורים שנרפסו בש' של"ד. ראה

באוצר הפ' לבן. יעקב אות ט' כו' 61.

(*) העיר הזאת נזכרה בסה"ק לראב"ד ובאבן עזרא בכ"ט כי היתה ידועה בימייה לעיר

של קראים.

(מז) בן כתוב גם בס' היהש הנז' הלאה שהיה ר"ש ב"ד זה מבאי קסטינא לפאס.

בפאם זמן מה לפני גירוש ספרד, ומפני איזה מקרה—אולי מפני המאירע של שנת קצ"ח או רכ"ה בפאם וע"י למעלה צד 145—יצאי לספרד, ובעת הגירוש חזרו לפאם וכאשר קרה בזאת גם לר"ח גאון הרב הראשי של התישבים, להשערה זו יש עיד סמוכים כי רבי סעדיה בן דאנאן שחי בגראנטה עיר ברור שלפני זה, וששמו נודע כבר בספרות ישראל, ניכר הדבר לפי הוכחות נאמנות (ס) כי היה ג"כ מוציא מפאם, ונכד ר"ס בן דאנאן שהוא היה ר' שמואל בן דאנאן, זה, כי אביו של ר' שמואל ר' מימון, הוא בנו של ר' סעדיה, הוא ר' מימון נהרג על קידוש השם, אכן לא נודע אם בספרד לאמר בעת הגירוש הימת או אחרי כן, אולי בא יחד עם בני רבי שמואל לפאם, ושם נהרג (סח) ובכל אופן אם גם נאמר שמת בפאם, ברור הדבר שמת לפני ש' רפ"ז מש"י. בנו רבי שמואל הוא היה הראשון מבין התישבים שהשפעתו גדלה גם בקרב המגורשים בש"י ש"ה — אחרי שהתישבים והמגורשים השלימו בניניהם ויד המגורשים היתה על

מו בענין זה נגענו כבר למעלה בפ"ז צד 46 הערה כ', ופה אפרט ההוכחות שיש לי בזה: א), בסדר היום של משפחת אבן דנאן שיש אתי ככ"י ונר"מ בקצת שינוי בשו"ת אשר לשלמה (ירושלם תרס"א) ושבו מגיע יהושע עוד לר"ס בן דנאן מגראנטה הנו ומעלה, כתוב בהתארים על ר' מימון אבי זקנו של ר"ס התואר, הרב המפורסם נר המערב" וזה ידוע ביותר כפי יהודי מארוקו רק לרב שהי שם בארון המערב, מזה סמך ג"כ להשערתינו צד 46 הערה כ' הנו כי רמב"ם אלפאסי הוא זקנו של ר"ס, רבי משה בר מימון בן דנאן, כי בספר כ"י של חי' דינוס שהיבר ר' שמואל בן דנאן השני שהי במאה הדי' ושוחרר במקומו להלאה, כותב בענין אחר בזה"ל: "וזה מה שפירש בו החכם הכולל הר' סעדיה אבן דנאן וצו"ל מה ששלח להבטי קאשטוליא וז"ל בשאלותיהן הנה היא כתובה אצלם. . .", ובזוהרנו כי השם קשטוליא שומש או לכל ספר הנה א"כ מאיפוא שלח ר"ס בן דנאן את דבריו אם לא מפאם בעוד היותו שמה, ג), במאמרו של ר"ס בן דנאן על סדר הדורות שנרפס בתמדה גנוזה, נמצא אותו כהוכח נפלא לעיר פאם, הוא היה הראשון שהודיע כי הרמב"ם ובניו שהיו בפאם זמן מה וכי שם למד הרמב"ם לפני ר' יהודה הכהן אבן סוסאן, "הדיין הגאון ותסיד", ושורעו היו בפאם עד ימיו של ר"ס בן דנאן, וכי קודם להם בני אבן סוסאן הדיין, וכי מהם היה ר"י הכהן רבו של ר"י ברסני גם על רבי נסים גאון יאמר שם ש"היה מפאם מקלעת המאד ובכלל נמצאהו לר"ס שם יתפין לפרסם שמות הרבנים שהיו בפאם, כן גם בהדוגמא מס' השרשים כ"י של ר"ס בן דנאן שהעתיק עד למאן בהקדמתו לס' המדה גנוזה, "בדברו על ידיעת הדקדוק ויגיש" שהסתחיל היה ר"י חיוג ודוניש בן לברט הבבלי ושניהם מעיר פאם", מה לו לכותב דה"ו הזה להתירם בקרבה וזהה כ"כ להבטי פאם, מב"ו יש לנו להוציא משפט ברור כי ר"ס מגראנטה נולד והו בפאם זמן מה, ע"פ מ"ש למעלה צד 46 הערה כ' הנו נדע כי הראשון שישב בפאם מבני אבן—דנאן היה ר' מימון אבי זקנו של ר"ס שבא בשני קנ"א מספרד דרך אלג'יר, (סח) כי ר' מימון בנו של ר"ס מגראנטה ואביו של ר' שמואל נהרג על ק"ה מבואר בס' היום הנ"ל שכתוב, מקור מ"ה עשרת זקנים הרב הכולל מוהר"ר שמואל וצ"ל בלא"צ העבו ישראל ובה השרמנו אשר לה' קדוש יאמר לו אביו התעורה כמנהג ר' מימון וז"ל בן הרב הגדול מעוז ומגדול הרב המפורסם הגאון. . . הדו"ש מוהר"ר סעדיה בר' מימון וכי, ובס' היום שנד' בשו"ת אשר לשלמה הנו' בהערה הקודמת, מבואר יותר, ששם כתוב "הרב. . . הטקדש שמו ית' ברבים כמנהג ר' מימון וצוק"ל הי"ן" (ה' ינקום את נקמתו), ויתכן שנהרג בהמאורע שזכרנו בתחלת הפרק בשם הדר' קאיוורלינג.

(טז) שהרי בהסכמת התישבים שזמנה ש' רפ"ז (ע"י לעיל צד 68) התום, שמואל ברכ"ה מימון וזה"ה אבן דנאן, מוכן הדבר לפי"ז כי אין זה ר' מימון אבן דנאן שיזכיר בעומר השכחה דף קנ"א, וע"י בדבריו ימי ישראל ח"ו צד 349 בהערת שפ"ר.

העליונה—נמנה ר"ש או עם רבני המגורשים ביסוד תקנותיהם. היא מת בין שנות שי"א—שכ"ז זקן ושבע ימים נ. אך לא נודע אם השאיר אחריו איזה חבורים.

אמנם כן, הרבנים שזכרנו עד כה מבני הדור הזה, המה היו גדולי וראשי הקהלות של המגורשים והתושבים בפאס, ואמנם זילת אלה חיו או עיד רבנים וחכמי-לב בפאס ובערי המדינה, מהם מהמגורשים ומהם מהתושבים אשר אף כי לא נמנו בין ראשי הקהלות היו בכ"ז גדולי תורה וידועי-שם, ואלה שמותם: רבי חיים ב"ר משה בן שם טוב בן חביב, רבי וידאל ב"ר יצחק הצרפתי, רבי אברהם אוולאי, רבי משה בן צור הנקרא אברהם העברי, רבי דניאל ב"ר יוסף טוילידאנו ראש חבמי קאשטיליא, רבי יוסף הכהן, רבי שלמה בן מלך, רבי שמעון בן לביא, כלם ישובו בפאס, רבי אברהם בן זמרה בעיר אספי (Saffi) רבי יוסף ב"ר אברהם גיקטיליא, רבי חיים ביבאס.

רבי חיים ב"ר משה בן שי"ט בן חביב, מגולי פורטוגאל, אביו ר' משה נודע כבר בפירושו על הס' בחינת עולם נא, ובנו זה חיבר בשנת רס"ה בפאס, ספר הבתים" שני חלקים, והם קבוצת כל שאלות והשובות הרשב"א יותר משלשת אלפים, בסדר ישר כפי תוכנם ועניניהם נכ. הספר הזה נשאר בפאס בכ"י עוד עד המאה החמישית נ. ואז הובל לירושלים, בחתימת הספר חתם המחבר את שמו בזה"ל: „הברכים אשר לא כרעו לבעל והאיש והעצים סביב, חיים בן לאדוני הר"ר משה בן חביב" נד.

נ) בס' חידושי דינים כ"י לנכדו רשב"ד כ' „כש' שכ"ו בא אביו הה"ר סעדיה לברוק שה . . . ואמרו לו שבימי אביו הר"ר שמואל אבן דנאן ז"ל אירע ככה וכו', א"כ כש' שכ"ו כבר היה ר"ש בן דנאן זה שלא בעולמו, וכי חי כש' שי"א יוצא מס' התקנות שחתם בתקנה של שי"א, ומסדר היחש שמתואר „עמרת זקנים" ידענו שהאר"ך ימים.

נא) גם חתום על הפי' להלכות הר"ף מבעל הסכתם שכתבו הוא ר"מ ברש"ט בן חביב כש' רמ"א, שנמצא בכ"י באוצר הרשזח"ה ז"ל מכיעליטין ונז' בדרדוקי סופרים כתי' מגלה ברשימות הס' אות ס', ועי' אודותיו עוד בהכרמל שי' תרכ"ד נז' 24 צד 198.

נב) החיר"א כשה"ג אות ס' הבתים, נז' נזכר בשו"ת משפט וצדקה כיעקב מר"י בן צור מפאס ס' רמ"ט ורס"ה, ור"י בן סאטון בשו"ת ערות ביהוסף סי' . . . הוכירו, והוא ששלח והביאו מפאס לירושלם ששם נתגלגל לאחרונה ליד רבי זוסמאן יעב"ן עי' מ"ש בהקדמתו לס' ברכה המשולשת, ועי' בהערה שאחר זה.

נד) שה"ג שם, ויוכח היות שכוון אל המאורע שהיה בפאס לפני זמן מועט שזכרנוהו בתהלת הפרק עפי' הד"ר קאיורלינג, אכן יותר נראה שכוונתו אל הכותיה מפורטוגאל, וכי היה מגולי פורטוגאל וזה נזכרתו מ"ש ר"א אדרושאיך בסה"ק צד 10 „והחכם הגדול רבי לוי בן חביב שקידש השם בפורטוגאל קבצם [לשו"ת הרשב"א שדיבר בס' קודם] שהיו ספורים אחת הנה ואחת הנה ויעש להם בתים" ועי' מ"ש הרבכ"י שם בהערה 9, אכן לדעתי ברור שש"ס יש בדברי ר"א אדרושאיך וצ"ל רבי חיים בן חביב תחת ר' לוי, וכוונתו על ס' הבתים שהיבר ר"ה בן חביב זה בפאס ובתור בני עיר אחת ידע ר"א אדרושאיך אותו היטב, ומלבד שדבריו אמת ניכרים, הנה עוד א"א דומר שביון ר"א אדרושאיך על הרלב"ח שהרי רלב"ח בקונט' הסמוכה יעיד בעצמו שלא קידש שיש בפורטוגאל והיה צריך להתנצל ע"ז לפני איש ריבו הר"י בירבו, ועי' גראשין שפר ח"ו צד 389 בהערה 2, וא"כ כלי ספק שביון ר"א אדרושאיך רק אל ר"ה בן חביב זה שיעיד על עצמו „הברכים אשר לא כרעו לבעל".

רבי וידאל ב"ר יצחק הצרפתי מגולי ספרד, היא רב מפירסם והתיחס אל משפחה עתיקה שמוציאה מצרפת ואשר מסירת בידה כי הם מורע רבינו הם נכד רש"י (נה). אמנם עם כל פירסימו של הרב הזה בקרב רבני המערב (ו) לא נשאר זכר אם חיבר איזה ספרים.

רבי אברהם אוילאי מגולי ספרד גם הוא (נו), והיה גדול בתורה אכן לא נדע אודותיו עד מה.

רבי משה בן ציר הנקרא אברהם העברי (נח) מגולי ספרד, ועל פי שמו זה ניכר ברור כי היה לראשינה מהאנוסים משך זמן מה ובכואו לפאם שב ליהדותו ויחשב שם לאחד מהחכמים הגדולים שבעיר (נא).

רבי דניאל ב"ר יוסף מוליראנו, בן משפחה מיוחסת ועתיקה בעיר מולירא שרוב אנשיה נדרו בעת גירוש ספרד, איזה לפורטינאל ואיזה למירקיה ס, ומחבאים למירקיה לעיר שאלוניקי היו גם רבי יוסף ובנו ר' דניאל, וזה האחרון נסע מסכה לא נדע שחרה. משאלוניקי לפאם, ויהי שם לראש-ישיבה וגם ניתן לו התואר המיוחד "ראש חכמי קאשמיליא" ? בכל זאת לא נודע אם השאיר אחריו איזה חבורים, אכן ממנו נשאר חוג-משפחה גדול רבת-אוכלוסין ורבת-השפעה בקרב יהודי מארוקן עד הדורות האחרונים.

רבי יוסף הכהן אחד מחכמי פאם בדור הזה, ולא נדע אם מגולי ספרד אי מן התושבים היה, הוא היה חותנו של רבי אברהם גבישון מתלמסאן ויחליף אתו מכתבי ידדות גם התרועע עם ר' אברהם עויאל (הנז' למעלה) בפאם סא). רבי שלמה בן מלך נולד בפאם סביב לשנת ר"מ ושם רכש לו את ידיעותיו בחכמת הרקדוק ובלמוד התלמוד, לפני שי ר"ץ זמן מה סב) נסע באיזה מערי המערב ואח"כ הלך למירקיה, וכנראה כי מפני מצבו החומרי נחלץ להעתיק מושבו,

(נה) שה"ג מהחיד"א אות "וידאל הצרפתי", וכ"כ בהקדמת ס' תומת ישרים וס' ברכת אברהם מר"א צרפתי ע"ש.

(נו) ע"ש בשה"ג, ובהקדמת ס' נימוקי שמואל וצוף רביש דהרב נכדו של ר' וידאל זה (אמ"ד תצ"ח), גם בסדר היחש של בני המשפחה הזו "הצרפתי" מתואר "ראש גולת אריאל, נר המערב, מופלא בדורו, סבא רמשיפטיס, איש אדקים קדוש, מכתר העדה וראש הסדר וכו'". (נז) שה"ג בעי ר"א אוילאי נכדו של ר"א זה.

(נח) בן הוא בסדר היחש של המשפחה הזו "המאור הגדול", גזור ים החכמה, חכם חריש, זקן ונשוא פנים אבי התעודה הרב המופלא מוהר"ר משה הנקרא אברהם העברי בן צור וצוק"ל" וראה גם בשה"ג מהחיד"א בע' מערת שדי המכפלה, (נא) ראה למענה אודות ר' אברהם סבע.

(ס) ראה למעלה הערה ט', והמקור לכל מ"ש פה אנודות ר' דניאל הוא מסדר היחש של משפחתנו ועפ"י כ"ו יושן מר' חביב מוליראנו שהי במאה התמשות, ע"ד התואר ראש חכמי קשמיליא אשר לר' דניאל זה העירני גם החכם הנודע הדר" מ. קאפורלינג ז"ל במכתבו אלי מיום ח"י סיון תרס"ד שכן מצא באיזה כ"ו ג"כ.

(סא) המקור לזה עיי' עומר השכחה קכ"א א'. (סב) יען מצאנוהו התום בשו"ת אה"י תם ס"י קע"ה שרוב תשובותיו נכתבו בעי' ר"ץ, ומשם יוצא ג"כ מה שכתבתי שר"ש בן מלך היה מצבו החומרי ברע ויתכן לשער לפ"ו כי נסע בש' ר"ף מפאם, שהיתה שנת רעב הנז' למעלה.

שם בעיר קונסטנטינופול ישב ר"ש בן מלך ויחבר בשלש שנים את ספרו מכלל יופי"ס) שם בהקדמתו יאמר „ואני בראיתי כי בכל המערב ובפרט בפאס עיר מולדתי „עיר ואם בישראל אשר בה לומדים מקרא יותר מכל העיירות אשר ראיתי גם „במלכות תוגרמא אשר באי בה רוב קהלות ספרד י"צ . . .” בספרו זה השתדל ביותר להעיר על הטעויות והשגיאות העלולים לבוא בקריאת המקרא, ולהודיע אופן קריאתם עפ"י הדקדוק.

רבי שמעון בן לבאי, כהיותו ילד קטן בא בין הגולים מספרד לפאס (סד) וילמוד שם, ביחיד שם פניו ללימודי הקבלה ויעמיק בה, סביב ל"ש ש"ט נסע מפאס ללכת לארץ ישראל אך בדרכו עבר אל טריפולי הברברית ושם ראה את יהודי העיר ההיא במצבם הרוחני שפל ונורא מאד, כנראה אחרי אשר נכבשה טריפולי או בידי התוגרמים ורכים מנכבדי היהודים שבה הלכו שבי (סה) (כשנת ש"א) אי אולי הכיבוש שכבשו הספרדים את טריפולי עוד לפני כארבעים שנה (כש"ר ר"ע) והיהודים היו אז לשלל כנודע, השאיר רושם עוד עד העת שבא ר"ש בן לבאי שמה והוא בראותו כי יהודי טריפולי ריקים ומנוערים נשא לבו להתישב ביניהם וללמדם תורה ודעת, שם ישב לו הרב הזה שנים רבות ויהי מרכיין תורה בתלמידים רבים, הוא מת בשנת שמ"ה לפי קבלת חכמי טריפולי, ואם בן חי ר"ש בן לבאי כמאה שנים, מחבוריו נדפסו „כתם פז" פירוש ארוך על הזוהר, שני חלקים (ליוורנו תק. . .), ופיוטים אחדים המפורזים במחזורי אפריקה, ומחם נודע ביותר הפיוט „בר יוחאי", גם חיבר ביאור מלות ורות שבס' הזיהר (ושאלוניקי תקס"ד) (סז) שמהם נראה כי היה ר"ש בן לבאי בקי בשתי הלשוניות ערבית וספרדית, בספרו „כתם פז" נמצאהו כבר פלוגתיה של בן-דורו ר"י חייט ומדבר אתו קשות (סח).

רבי אברהם בן זמורה, מגולי ספרד, הוא הלך ראשונה לאלג'יריין ויתמהמה שם זמן מה (סח) ואחרי כן נתוישב בעיר אספי (Saffi) כמארוקו (סח), עוד בהיותו בספרד התרועע עם אנשי שם ויהי לו יד ושם בין שרי המדינה, וכן גם אח"כ בעיר אספי ששם נמנה לרב העדה, התודע אל נכבדי העיר בכלל ויהי לי השפעה ויכולת פעולה שם (ע"י בתחלת הפרק) כי היה חכם גדול ומשורר ומליין נפלא נוסף על

סז) נדפס בווינציה ש' ש"מ"ה (ש"ט או ש"ד) ושאלוניקי שכ"ו ושם בהסכמות הר"א בן שאנני שבסוף הס' כתוב „ויהי לעת זקנת שלמה" וא"כ בשנת ש"ה כבר היה ר"ש בן מלך זקן ומזה נוכחתי שגולד סביב לשנת ר"מ.

סד) הקדמת ס' כתם פז מר"י בן נאים בעל שו"ת זרע ויעקב.
סה) ע"י שה"ב בע"י ר"ש לבאי וכש"ת ויקרא אברהם מר"א אדארי מטריפולי (ליוורנו תר"י) ה"י י"ז ע"ג. שם המקור גם ל"ש אה"ש שמת ר"ש לבאי בשנת ש"מ"ה, ושם נזכרו תלמידי ר"ש לבאי מטריפולי ותלמידי תלמידיהם עד זמננו, וע"י כהעולם היו"ל בקלן שנה א' נו' 21 במאמרו של הדר' נ. סלושין.

סז) נדפסו בסוף ס' יד נאמן מר"י מירנאדה, ואח"כ בקבוצת חכמים צד 82—87.
סח) ראה בס' כתם פז ח"א דף קל"ה סוע"ב ודף ר"ב ר"ג ועוד בכ"מ שם.
סח) עומד השכחה קב"ד א' וקל"ה ג' וד'.

סט) דוד הראובני בס' זכרונותיו שכ' „נתן אלי כתבים מאת היהודים מפיו ומאת ר' אברהם בן זמור (ש"ס וצ"ל זמרת) מאספי", וע"י מוצאי גודה צד 115 שהובא למעלה בתחלת הפרק, והדבר

יחוסו ומשפחתו הנכבדה. כמעט השירים שנדפסו ממני על יד ר"א גאבישון בן-דורו אפשר להכיר מיד כי הגדול ר"א בן זמרה לעשות בידיעת השיר, על שירי שפיך חן ויפיו מיוחד, אף מיבעים הם בניבים ובמלים מצלצלים עם רעיונות נעלים היא ידע את שתי השפיות העברית והערבית על בירין יישר בהם. גם התאינו על בני דורו הערירים מן החכמה הזאת ואינם שמים לב דה. ר"א גאבישון שם ע' יספר עוד אודותיו ויאמר „כי חכמי דורו היו קוראים לו לר"א בן זמרה „גורן נכון“.

„שהיה „מורה הנבוכים“ שגיר על פיו ובמפרשי, וכל הארבע ועשרים ופירושי רוב „הפיקסום ובשתופי כל מלה שאפשר שתשתתף בהם אותה מלה, ויעשה שורה „המצאה וישירר מאה ומאתים ויותר, מהכתובים כלם שיים לטיבה, ויעשה כשיתופי „אותה המלה בתים מחולפים כאלו הוא . . .“ וכן „היה לו לשון לימודים צח „ימצוץצח עד שהעידו עליו שיום אחד בא מיכר חצר וקונה לפני הסיפר והשופט „נוי לכתוב להם שטר המכר והיה שם עימד לשירר להם בעוד הם עומדים השטר „שקיל בשיר הערבי ונישא בו כל מיני חוקים . . . בשיר וביתד ובתניעה בסימני „ומצדו וגם שמות העדים שיעידו בו שקולים שמותם וכו'. גם העידו עליו שמלך עירי השיא את בתי ואחרי שכתבו הכתובה במעמד כל גדולי העיר בכל יפיו „והדר על פי הסיפורים . . . לא מצאו בה מים רק בזה שְׁמֶכֶן השורות היה רויח „גדול, אך לא יוכלו לקרועה כי אינו כמון מיכ להם לחתן יכללה, ויקראי להרב ז"ל „לדעת מה לעשות ובהביטו בה קרא לסופר שכתבה ויחדש או שירות אחרות אשר „יכני להיות מבין להשורות הכתובות מכבר מכלי שהיוגש איזה שינוי לא בלשון „לא ככתב וכאשר התפלאי מאד כל העומדים שם או אמר להם המלך מה „תתפלאו כבר העיד ייצרם עליהם עם חכם ונכון . . .“ העובדות הללי יראו לנו עד כמה היה ר"א בן זמרה כחו גדול בידיעת הלשון וההשתמשות בו לכל נטיותיו בערבית יבעברית, וגם ניכחני לדעת כי ידעתי זו עזרה לו הרבה להתהדר בעיני מלך ושרים ילהמצא בחברתם. ניכר הדבר כי היבר ר"א בן זמרה זילת שירים גם באורים במקרא עא) שכלי ספק היה להם ערך חשוב.

רבי חיים ביבאס כהייתי נער בא עם מגורשי ספרד לפאס עכ) ובשנת ר"ץ נקרא ע' מאת קהלת ישראל בעיר תיטייאן [Tetouan] ויהי שם לרב ולמרבין

כרור כי ר"א בן זמרה הרב כאספי בעל ההשפעה בין גדולי העיר ההיא. ור"א בן זמרה המגורשי מספרד שתי באלג'ירין אחרי הגירוש, שיוכר כעומר השכחה שם ושהיה ג"כ לפי דבריו שם בעל יכולת והשפעה אצל השרים, שניהם אחר הם, ועפ"ז יוצאים לנו הדברים שכתבנו ע"ד הרב הזה, ש"ומים ובהורים, נשאר רק להעיר כי אין זה ר"א בן זמרה הנ"ל עוד בשו"ת ר"ש צרור שבסוף התשב"ץ סי' ט', כי ההוא חי בתיטואן בע' שנת ש"ס ויזכר הלאה במקומו, ועל הרוב שהיה נכד ר"א בן זמרה זה, וע"י עוד. בפרק ט' אודות ר' יצחק בן זמרה מ"ש שם.

ע) עומר השכחה ע"ש דף קכ"ז-קכ"ו, קל"ב-ג, עא) ע' שם דף ק"ז ע"א.

עכ) אולי בנו של ר' אברהם ביבאס, המלמד שנזכר בעין חיים מר"ה גאגין ראה למעלה צד 60 וצד 68.

עז) שו"ת ויאמר יצחק מר"ו בן וואלד, [ליורנו ת"ר.], ח"מ סי' ק"ג וק"ה שם העתיק תשו' אותה כ"ו שבה ידיעות נכבדות לתולדות משפחת „ביבאס“ שהתרכזה בעיר תיטואן

תורה, גם נתנה לו בעיר ההיא חוקת „השחיטה“ לו ולרעו אחריו, שם בתיטואן נשאר הרב הזה מכהן פאר ויעזור הרבה הוא וצאצאיו אחריו כמה דורות להתפתחות התורה בקרב יהודי העיר ההיא, עד כי בזמן מה אחרי כן נעשתה קן לרבנים גדולים ובעלי תורה.

רבי יוסף ב"ר אברהם גיקטיליא, יהרב הזה ששמו נודע כבר בספרות ישראל ע"י ספריו, שערי אורה, גנת אגוז, ועיר, היה לדעת אחדים, ממגורשי ספרד (עד ועל פי דעה זו הצגנוהו בדור הזה לאחר מרבני המערב. היא חי בעיר סאלי [Sale] ושם חיבר את ספרו „גנת אגוז“ בהיותו בן כ"ו שנים, אמנם דעה אחרת יש כי ר"י גיקטיליא זה חי מכבר עוד בהמאה השנית וגם היה תלמידו של ר"א אבילעפיה בספרד (ע"ה), וככל אופן אם חי בהמאה השנית או בהשלישית יחשב כמוכח לכן—המערב, בן העיר סאלי.

פרק תשיעי.

קורות המאה הרביעית.

ממשלת המרונים מתמוטטת, התקוממות השריף מוחמד, נכואת היהודי מסעוד מצליח בן גואשא"ש מתושבי ערי דרעא, השריף חמל על יהודי המגורשים בפאס, הטורקים במארוקו, שוד והרג ביהודי יושב ע"י הטורקים, מגפה נוראה בפאס וכמארוקו, עצירות גשמים, עבד אלמאלך מושל אלגיר הגיח על פאס ויטל מס כבר על היהודים, נקמות ונאצות ביהודי מארוקו משך י"א ימים ע"י מולאי סחמד, מלחמת השלשה מלכים במסבי אלקצר, ב' אלול של"ה נקבע יום פורים בפאס, יהודי אחד סעיד בן לעוואר נהרג על ק"ה, רעב גדול בשנות שס"ד—שס"ו, חווונות מעציבים, מחו בפאס כשלישת אלפים והמירו דתם ג"כ יותר משני אלפים, מסים וארנוניות, „חרם“ מרבני פאס למשתמטים מהמס, הצורך באריתאן שלישי המושל מולאי זיראן, תילול יה"ב והג הסוכות מפני גכית המסים, הרג וכוזת בעיר תארלא, השנות הצרות בשנות שע"ד—שפ"ג, מגערת ביהודי פאס, יהודים כחצר המלכות, שמואל פאלואגו ור"א הידירה קונסולים בארצות חוץ, [ה"א ש"י"ח. 1550—1640].

המאה הזאת לא היתה כהמאה שלפניה ברדיפות מיוחדות ליהודים ורוח השנאה והקנאה הדתית לא נשבה בה כל כך, אך תחת שבמאה הקודמת היה המצב המדיני

(עד ר"י סמברי בלוקטים צד 46 שחשב את הר"י גיקטיליא שחבר ס' שערי אורה ושער השמים ופירוש מרכבת יהוקאל בין יוצאי ספרד אשר פורתם הרוח ולא נודע מקום שבתם וכו', אכן מהקדמתו לס' גנת אגוז ידענו שהי בעיר סאלי בקצה קשטיליא [וגבול מארוקו] ע"ש והועתק זה גם בקורא הדורות דף ב"ה, ואולם יכול להיות כי ישיבתו בעיר סאלי היתה לפני גירוש ספרד, ובעת הגירוש אולי יצא משם, ע"ה) ע"י בקוה"ד שם ובשנה"ג ע"י שערי אורה, שערי צדק, וגנת אגוז, מ"ש, ולפי דבריו שני ר"י גיקטיליא היו, אך לא מוכח מה החליט מי מהם חיבר הס' שערי אורה,

שוקט פחות או יותר, הנה בהמאה הזאת הרביעית באי שינויים מפתיעים במדינה והשינויים האלה הסבו לא פעם דאגות ורוב עמל ליהודים בפרט. עוד לא שקטה הארץ מתנועות כיבוש הפורטוגזים שיכלו לקרוע כמה ערים וחפיים מיד המרינים, והנה התחוללה עוד מדרום הארץ מנגב מארוקי, סופה יותר ניראה שני אחים בני-חיל מערי מדבר סהרא מעיר ררעא, שם האחד חמד ושם השני מחמד אשר התימר להקרא בשם שרף (מגזע נביאם) קבצו אליהם עם רב מהכרבריים וישאפו לרשת ארצות. ויהורי אחד ושמו מסעוד מצליח בן גואשאש מתושבי ערי המדבר ההוא אשר נודע היה כיניהם בתור מנחש ומגיד עתידות, נבא אל השרף מוחמד ההוא כי בעתיד קרוב יצליח הוא ואחיו ללכת ולכבוש עיר אחת ששמה תאזא [Taxa] וממנה ירודד תחתיו את כל ארץ המערב, וכן השרף מוחמד נשען על נבואת היהודי ההוא הרהיב עז וילך רחוק עד תאזא וילכדה ויפקיד עליה אחד משלישיה, ובאשר כי בשם זה "תאזא" נמצאות שתי ערים במארוקי, הלך גם אל השניה וילכדה, ובמשך זמן מועט (כשנת ש"ט—ש"י—50—1549) כבר היו רוב ערי ממשלת המרינים והפירטוגזים (כיר, א) הוא כבש גם את פאס ואז עשה מיד בה מטבע חדש ב, שם בפאס מצא השרף מחמד כי יש בה יהודים רבים ממשפחות המיוחסות ויצאי ספרד, ויחמול עליהם ויש אליהם חסד ג, אך לפי הנראה כי בערים אחרות מצאו את היהודים רעות רבות לרגלי החיל הרב והפראי שנלוו אל השרף מחמד, כן גם בפאס היתה המנוחה עד ארגיעה כי ירדו המרינים לא החביאו את נשקם, ומאז נקרו בין שני הצדדים מלחמות רבות בפאס ובמארוקה בירות הארץ, ויהי זה נסבה גם ליוקר השערים והתגברות המחסור בצרכי אוכל-נפש ד, בשנת שי"ג בתחלתה נעצרו גם הגשמים והיוקר האמיר עוד יותר כמדה מרובה כ"ב, אך עצירת הגשמים נמשכה רק זמן מועט ובחדש שבט של השנה ההיא רותה הארץ ה, רק המלחמות והמהומות לא חרלו, ובש"י ש"ד גברו עוד יותר לרגלי בוא הטורקים בשערי הארץ וילחמו כחימה שפוכה עם השרף מחמד, ואז היו היהודים וביחוד יהודי פאס בצרה גדולה כי רבו עליהם כ"כ המלות ומסים כבדים מנשוא ו) לרגלי הוצאות המלחמה

ובקונטרס כ"י מא סודות מרבו יהודה מאכינון=שבא ליד=מצאתי כתוב ברף מ' ממנה, גם זה ההירוש מקובל מר"י גיקטיליא ונ"ל אני כי זהו שחיבר שערי אורה ומצאתי בס' אוצר ננויו [אולי צ"ל "אוצר עדן ננויו" והוא פ"ו ס' יצירה מר"א אבולעפיה ע"י אוצר הם' לכן יעקב אות ג' נ"ו 169] שחבר התכם ר"א ב"ר שמואל אבולעפיה על פ"ו ס' שזה המתבר שערי אורה היה אחד מו' תלמידיו והיה לו לתלמיד גאמן . . . " וכבר דברו חוקרים אחרים בענין זה, ופה מקום אתי רק להעיר כי יכול להיות שר"י גיקטיליא אחד היה, בהטאה השנית, ולר"י סמברי הוחלף ר' שמואל גיקטיליא שזכרתי למעלה בר"י גיקטיליא הירוע, על כי בני משפחה אחת הם ואולי גם מזרעו.

א) דברי הימים לר"י הכהן ד' סכינוטא דף ש"ז, ומה שהגביל שם זמן הספור הזה בשנת ש"י כוון רק אל בצרון מלכותו של השרף הנזכר, כי באמת עפ"י כ"י שבירי החל השרף את פעולתו משנת ש"ט וגם את פאס לכד אז כשנה ההיא.

ב) יחש פאס כ"ג, ג) שלשלת הקבלה דף . . . , ובזולתו לא מצאתי זכר לזה.

ד) יחש פאס כ"י וכסא המלכים כ"י בשם דברי הימים כ"י מר"ש בן ראנאן.

ה) שם ושם, ו) יחש פאס הגו' ושם סיום זכתב שאולי לכניסת הטורקים

אשר נשנתה פעמים רבות והמשך עד לשנת שי"ח. בשי"ח נהרג אז השריף מחמד בתוך אהליו ע"י הטורקים, במסבי שישי (Sous) אכן נפלא הדבר! כי את אשר לא עשו הטורקים בארצם ביהודים, עשי פה במארוקו, מיד כאשר נהרג איש-ריבם השריף מחמד וילכדו את הניף שיש הויא, התנפלו בדובים שבולים על היהודים תושביו וישללו אותם וגם השחתו והתעובו ויענו בתולות רבות ויקחו בשביה הרבה ילדים וילדות, בלי ספק כי היהודים היו לראשונה נזיפים אחרי השריף מחמד, ולא חפצי שתנתן הארץ ביד הטורקים המזורים להם, ולכן כלו הטורקים את חמתם בס, ואמנם הנבלה הזאת אשר עשו הטורקים ביהודי שישי, הושבה עד מהרה אל חוקם, בניו של השריף מחמד, מולאי-עבדאלה ואחיו עתמאן, מהרו לקבץ חיל רב ויצירו על הטורקים מדי צאתם מהניף שיש ללכת הלאה לדרבם, והמלחמה היתה אז בין הטורקים ובין בני השריף מחמד השואפים נקם, חזקה ומשכלת, וסיים יד הטורקים היתה אז על התחנתה ורכבות אנשים נהרגו אז מהם, וגם נשכו ביד חיל מולאי עבדאלה חמשת אלפים נשים מהטורקים, ומולאי עבדאלה הימלך אז על מקום אביו בפאס בה בשנה ההיא בשי"ח ז).

ועל המצויקות המדיניות האלה, ניספה עוד מיד אחרי כן מצוקה כללית, בחי שבט של השנה היא החלה בעם כנראה לרגלי ההריגות המרובות ושפך הדם מגפה איזומה וניראה, ומיהודים בלבד מתו ע"י המגפה ההיא, בפאס אלף ויש מאות וארבעים נפש, ובמארוקן שבעת אלפים ישש מאות נפש, ויששים אנשים מראשי הקהל רבנים וחכמים, מלבד המתים בעריט אחרות שלא ידענו מספרם, ואנשים רבים יצאו אז בהמון מן הארץ למקומות רחוקים מפתח המות ח' בשנת שבי"א היתה עוד הפעם עצירת גשמים שארכה עד אחרי הפסח ותדכא עוד את מצבם ז), בשנת של"א היו תגרות אחרות מצד ממשלת ספרד במארוקן, וביום כ' אלול מהשנה ההיא והלאה הוקבע יום חג-פירים ליהודי ערים שונות במארוקן על כי ניצולו מהספרדים שצרו עליהם וביחוד במיטוואן ומסביה ז).

אך בעוד שבכל זאת היה המושל מולאי אבדאלה הויא, לא רע כנראה ביחוס הפרטי אל היהודים, הנה קם תחתיו אחרי שנים אחדות בנו מולאי מחמד, איש עריץ ורע לב, אשר הכביר אכפו על היהודים, ואמנם הוא לא החזיק מעמד בממשלתו

ומלחמתם זו כוון בעל חזון למועד דף כ"ו שכתב כי בעזרת המלך התוגר הומלך מלך פאס וכו' ע"ש.

ז) כל זה עפ"י ס' כסא המלכים כ"ו שהעתיק לפי הנראה מס' דברי הימים כ"י הנז"ל.

ח) שם ובחס' פאס כ"י, ט) זה מצאתי בגליון ס' האכזררהם אשכנזא ר"ן שכא לירי מפאס וכו' נמצא הגהה כ"י בדברים האלה, כ"ש השכ"א ליצירה היתה צרה של עצרת גשמים וגזרו כ"ד ג' תעניות שני וחמושי ושני אחר הפסח כי היה הפסח יום ג' ור"ה אייר היה יום ד' ויום ה' שהוא ר"ה יום תענית וכך עשינו קרינו ז' ברכות...". על הצרות האלה יכוון כנראה ר' נחמן בן סונבאל בשו"ת ר"ש, דוראן סי' נ"ה נ"ז. בכתבו "כי ע"ת צרה היא ליעקב וממנה נושע".

(* ע' מזה בלוח אחיאסף ש' תרנ"ז צד 138.

ימים רבים כי בשנת שליו [1576] בא עבד אלמאליך מישל אלגיר ויחקף אותי. עם מילאי מחמד היה אז חיל מאה אקף איש רכבים, ועשרים אקף רגלי מוזינים, הרבה יותר מחיל עבד-אלמאליך, ובכך זאת נצח מילאי מחמד ויהי נאמץ לנוס מפאם למראביש (מארוקה), ועבד-אלמאליך נכנס לפאם בחוקה. הוא הטיל אז מס עצים על יהודי פאם, מאה וארבעים אלף איקיות * [לכבולת צרכי המלחמה. חזק גדול מהמס הזה הוטל ביחוד על הנגיד של המגורשים רבי אברהם רותי שהיה עשיר ובעל הון. אחרי כן יצא עיר עבד אלמאליך לדרוף אחרי מילאי מוחמה, למראביש, ושזי המחנות נפגשו יחד סמוך לעיר סאלי [Sale] וילחמו בחרף נפש, ותוצאות המלחמה היתה כי מילאי מיחמד ננף לפני איש ריבו וינס אל ההרים ועבד אלמאליך נכנס אז למראביש. בהיותו שם השיב ששים אקף איקיות מהמס שקק מיהודי פאם, ויהננס על יד יהודי מראביש לשולחם לאחיהם בפאם, אך בין בה ובה כאשר רק יצא עבד אלמאליך ממראביש לשוב לפאם ולדרוף בדרכו את מילאי מוחמד, הציתה זה לשוב בדרך אחרת מראבישה ויספיק לשבת בה אחד עשר יום בחורש אדר, ובי"א ימים ההם שפך את כל חמתו ביהודי מראביש, כמי"ש בותב דה"י או בזה"ל, "ייעש בם יכספרי תורות כמה נאצות ונקמות ולוא רחמי ה' שגברו שלא נכנסו האיובים לאקצבא ולא יכרו עלינו כמעט שלא היה שארית, לשארית הנשארה, ונתנו סימן, אחד עשר יום בחורב" שהתמיד הגירוש, והששים אקף של הקהל בורה הלכה לאברון כשנכנס מילאי מחמד לשם, ואח"כ באה השמיעה, לכאן ונמס כל לב ורפו כל ידים בלוי פסח... ואני ראיתי לאדוני אבי אבא, מארי וצ"ל בוכה ומבכה בלוי פסח כמו בליל תשעה באב על חרבן שאירע כמדינת מראביש, ואחר עבור הפסח גורו חכמים תענית וקראו קינות, ובאותה שנה גם בן אירע לכמה קהלות מהמערב כמה צרות עם מילאי מחמד, ואח"כ בשנת השל"ח [1578] בראש חרש כסליו עבד מילאי מחמד הנזכר ביים ז' והצידנו הש"ת מירו, ונשאר מיוטט על כל הארצות, ולא שקט ולא נח עד שהתק לו למדינת ליובואה וליסבון עיר רבתי עם ופתה לאדום בעצתו עד שבאו עמו להלחם עם מילאי עבד-אלמאליך, ובא מילאי עבד-אלמאליך ממראביש בחיל כבד והכריזו בכבד גבולי המלכות שילכו לעשית נקמה באדים והיתה המחמה כבדה עד מאד סמוך לאקצבאר בוואד למכאזין [Oued M' Khazen] ואעי"פ שמת מילאי עבד אלמאליך ולא ירענו סיבת מיתו הנה קצת מנעוריו העלימו הסוד והיו אומרים עדיין חי, ובאותו יום מתו שלש מדכים, מילאי עבד-אלמאליך שהביאוהו לכאן [לפאם] וקברוהו, ומילאי מחמד, ועשה לו המרץ מילאי מחמד שמלך בפאם במקום עבד-אלמאליך בזיון גדול שהפשיט עורו מעל בשרו ומלאהו בתכין ושלתו לכבד ארצית המערב דראותי לפי שהיו אומרים שעירנו קיים, ושאבשמי"אן מדך ליובואה, והיתה המלחמה חזקה עד מאד בשנת השל"ח יום שני באלול ולכן נתקבצו

(1) כן הוא בר"ש בן דנאן הנו' לחלן בסמוך, אך בכסא המלכים כ"י העתיק "חמש מאות אלף רכב וכו'".
* בערך 5000 fr.

„החכמים וקברו עליהם ועל זרעם לעשות פירים יא) ומתנית לאכיונים משם ואיך...“ את הדברים האלה כתב רבי שמיאל בן דנאן השני יב) אחד מרבני פאם או ששמו יזכר הלאה, ואשר בתור עד-דאיה נתננו את דבריו כמו שהם, ובם הננו רואים כי הרבה סבלו יהודי מראביש בפרט ויהודי ערים אחרות בכלל, מיד מולאי מחמד ומתנתת המלחמות הרבים שהסב אז, עד אשר נספה וימת במלחמה ההיא מלחמת השלושה מלכים יחד, שאודותה ספד כבר בקורות ימי עולם כנודע.

שנים אחדות אח"כ והמישל החדש מולאי אחמד שכנראה היה משבט המרינים יכול היה להביא שקט במדינה. הוא הרג את כל השרים שנמנו מטעם עבד-אלמאליך ויקים אחרים תחתיהם. בשנת שנה—כנראה בימי המושג שאחרי מו' אחמד ההוא— „נהרג יהודי אחד שמו סעיד בן לעוואד על קידוש ה' וגזר המלך ונתנו היהודים שני אלפים אוקיות יב) אך לא נדע מה הסיבה של הריגת היהודי ההוא והטלת המס הנזכר עיד, בשנת שנה יצא דבר מלכות מדפני המך למנוע את היהודים, מאיסור לקחת שתי נשים, ושכל מי שירצה לישא אשה על אשתו יהיה רשאי ואין לרבני הקהל הרשית להניא איתו, אבן כאשר ראי רבני פאם אז כי על ידי זה פרצו מחלוקות הרבה בין איש לאשתו, השתדלו באמצעות „אנשים מרואי פני המך“ שדבר הנישואין על שתי נשים יהיה מסור לב"ד, שהם יראו למי ראוי לתת הרשיון בזה יג).

בימים ההם התקדרו עיד שמי יהודי מארוקי מפני סכסכים מדינים ומקרים רעים. בחבל שיש [Saus] בעיר תרודאנת [Taroudant] היו בשנת שנה רעב ומנפה שמפניהם נאלצו יהודי העיר ההוא לגלות ממנה וילכו ויהיושבו בכפר אקא, אך גם שם לא נחו היהודים ההם, ואחרי שבתם שם כאחת עשרה שנה היתה אז עוד שנת בצורת שהגיעו החטים „שש אוקיות לסאה“, ואחריכן, באו עוד בשנה ההיא— בשנת שנה—בסיפה, משפחות ברבריים להחם כיושבי הכפר ההוא ויהיו היהודים במצור ובמצוק עשרה ימים רציפים, עד אשר נאלצו לפרות נפשם בכסף רב, בשי שסיים זהו עיד פעם האיובים ויצירו על הכפר, והיהודים נאספו אז כולם לחצר אחת של אחד מגדולי הכפר, וכן נשארו כמה משך עשרה ימים בצרה גדולה, ואחרי כן נכבדה גם החצר ההיא בידי האיובים וישרפו אותה, ואת הנצורים בה שללו וישארום ערומים, בשנת ש"ע גלו היהודים משם בליד ויתישבו בהכפר העתיק תאמגרה. שם באי היהודים ההם עניים ומרודים ומשיללי כל עורה ויתיו בדוחק ובלחץ. עם זה הסיפו עיד יושבי המקום להתעורר עליהם עלילות ברשע ויריבוים מניחה. בין הגולים המעונים ההם היה גם כותב דברי-הזכרונות האלה

יא) ראה בלוח אחיאסף תרגומו בהמאמר מגלת תענית של גליות לתת' שפ"ו, והתחנות שאומרים בפזורים הנז' נמצאו כס', „אהבת הקדמונים“ סידור יהודי פאם התישבים המצוי אצלם ככ"ו, ונדפס בירושלם תרמ"ט, ע"י יש דף י"ב=ט"ו.

יב) שם בסידור „אהבת הקדמונים“ דף י"ב ו"ג, ונעתקו דבריו בקצת שינויים גם בכפא המלכים כ"ו.

יג) נעתקו דבריו הנז' ביחס פאם כ"ו.

יד) ס' החקנות בתקנה של חשוון ש"ס.

רבי יעקב היוצר המכונה פרגאן *). איתו הפשי ויאסרוהו בנחשתים שדש פעמים, ויהי צריך לפדות את עצמו בכסף אשר הציל אתו בגלותו, וכסף הוכרח גם לדנור עוד מהכפר ההוא ולישב בקרב הערביים וישבי-אהל שבסביבות הכפר, אח"כ נסע לכפר אופראן וישב שם שלשה חדשים. אך גם שם פחד לנפשו ויך וישב אר הכפר אקא שבו ישב לראשונה אחרי צאתו מעיר מולדתו הרודאנה, ואחרי שנה באו

גם יתר היהודים אחות מרועיו מהכפר האמנרת, וישבו ויאהזו בכפר אקא. אמנם אם בערי-המדבר ההם, לא יפלא בעינינו חיונית כאלה ביחס אל היהודים שמה, הנה חיונית יותר מעציבים קרו או באיתם השנים ההם, בערי-הישוב, צרות צרורות ופגעים רעים מצאו או את יהודי-המדנית, במאריק, שתמונתם באופן כה מבחיל, יתאר אחד מרבני הדור ההוא בפאם, ר' שאיל סירירו, בזכרונותיו, שהנני נותנים איתם כתמם וכעצם לשוני, "אמר שאור בן לאאי דוד סירירו ין אם אמרתי "אספרה קצת מהתלאות אשר הלפו עברו עלינו תצלנה כל אונים ותבהל כל שומעם, זה לנו היום שלשה שנים ומחצה בצרת רעב וצרות רבות, משנת שס"ד עד שנת "שס"ו ספי תמו וישבי פאם ברעב, מר"ח תמוז עד ר"ח כסלו של ש' שס"ו הנז' מתי "ברעב קרוב לשמנה מאית, בני פאם הוקרים נפוחים כנאד מזי רעב איכה נחשבו "לנבלי חרם חבכו אישפתית לנקד בהם כתרנגולים ויתר משש מאות אנשים ינשים "יבחרים ובתולות שהמירו דתם והיו הרבים בסכנה גדולה אין יוצא ואין בא, היישוב בעיר ימות ברעב והיוצא היין לעיר יפול בהרב, איש את רעהו היום בלעז וידל "ישראל עד מאד כי... אין לך יום שקללתו מרובה מחבירו בכפלי כפלים ולא די "לני הצער שאני בו אלא שנתוספי עלינו צער המלחמות עד שבוחרים מות מזויים, "וראינו מי שהפיל עצמו לבור ומת ומי שהעביר סבין על בשרו וישחט את עצמו "וראינו אבות מושלבים את ילדיהם ונשים רחמניות מכים מכת המות לבניהם, דבק "לשין יינק עיללים שאלי לחם, אין לך יום שלא ימותו עשרה או עשרים ברעב "יהתענינו יום ש"ק שני ימים לכסלו של ש' שס"ו ולא נענינו, בעשרים לאדר שני שנת "שס"ו על ההרים איש קינה על פיס העדינה, היתה למושל ולשנינה, נתחוק הרעב "רובע קב קמה שיה י"ג איקיות ולא מצאי כל אנשי חיי ידיהם, הרבים והענינים יחד "אימללו זקנים ובחורים בחיצות מושלבים, מה אעירך מה אדמה לך פאם המהיללה, "יעתה היא ויללה... כלו בדמעות עיני בראותי אנשי מעשה רבים ונכבדים "יעשירים נפוחים כנאד לכל עיבר ושב, ואין מרחם ואין משיב נפש, ר"ח אדר ב' "ובשנת שס"ו (?) מות איש חסיד וקדוש כה"ר יעקב בן עמר ז"ל, גם היא בעיה"ר מות "מזה רעב, אזי לני שאיש קריש כזה מות מיתה מוטנה כזה נחמת זקן ועולל כנחמת "ים הלילי שער זעקן עיר כי שבת ששון מעיר פאם אזי לעינים יבך ראי, והיו "המתים ברעב קרוב לשלשת אלפים, ויותר משני אלפים המירו דתם ותשאר עיר "פאם שדורה וגלמודה.

*] כפרק שאחר זה כהערה ס"ג השנית.

[ג] דברי ר"ש סירירו אלה באו בס' דברי הימים כ"ו מר"ש בן דנאן אחרון, אכן מפני ששם דה"י הנז' יכולתי להשיג רק קצתה, לכן לא באו כל דברי ר"ש סירירו בזה במלואם כ"א עד ש' שע"ג את אשר היה לפני.

כותב הזכרונות הזה כמו נקל בעיניו להודיע את מצבם ביחס אל הממשלה או כי כל הרדיפות מצד הממשלה במה נחשבו מול צרת-הרעב ההיא שנגעה עד לבשרם, האמנם ממקורות אחרים ידענו כי נוסף על מצוקת-הרעב ההיא היתה גם הממשלה או בעיניהם ותוסף להם הוזה על הוזה, המושל שמשל או עד שנת שס"ח הרבה להצטרף להיהודים בהטילו עליהם מסים וארנינויות כבדים עד כי הרבה בעלי בתים ירדו מנכסיהם ונדלדלו, ויהיו רק אחדים אשר יכלו להשתמש ולהתלות בידויהם ומכוריהם מקרב שרי הממשלה, כאשר הננו מוצאים בתקנה אחת שנעשית או ע"י רבני פאס על אודות הרבר הזה שאיתה הננו מעתיקים פה עפ"י ספר התקנות כ"ה וזה ניסחה.

"בהיותנו אנו החבמים מקיבצים עם אנשי המעמד יצ"י ועם הנגיד המעולה "כה"ר יעקב רותי יצ"י כפרדם של הנגיד המעולה הר"י אברהם רותי ז"ל ביום ש"ק "בס' מה טיבו אהליך יעקב שנת ח"י"ם לפ"ק (שס"ח) עייני בתקין צרכי צבור של קהלות הקדש פאס יע"א וראוני עין גדול בינותינו שעל דבר זה מלאה ידנו חמס "הרבה בעלי בתים ירדו מנכסיהם ונדלדלו והרבה יש להם לתת חמס ככל היהודים "והנם נתלים באילי הארץ גיים אלמים ופוערים פיהם לבלוי הק לבלתי שאת משא "מלך ישראלים בחק המוטל על כל בר ישראל, ועברו תורות וחלפו חק ולא ידעו ולא "יבינו כי טח מראות עיניהם ושאחר מר" דברים שנכסי בע"כ יורדים לטמיון היא "שפורקן עיל מעליהם ומעמסין על חבריהם ... וכמה בני אדם חלושי הכח והממין "שאין להם פרנסה ויש להם טפול גדול שופכים דמם ומביאים אל גיבוי חמס חלקם... "ובראותנו אני החוי"מ צער הקהלות חק יצ"י ותיקף המסים והארנינויות ככל "יום ויום צרות רבות ורעות מתחדשות עלינו, יראש הצדקות שבעולם היא חמס יען "שהיא העמדת הדת ופנותיה לתת לשרים הצוררים ... לכן בהסכמת ועצת אנשי "המעמד והנגיד המעולה יצ"י בחרו מכל קהלה וקהלה ג' אנשים והם יחקרו ויודשו "בפנקס חמס ויעריכו מה שראוי לכל אחד לתת ... יכל מי שיכתב בפנקס ולא יתן "מה שקצבו עליו מלבד שיוודע לו שאני מחרימים אותו... הנה אנו הח"מ נתנים "רשות להנגיד יצ"י למסרי ליד המלכות לענישי בגיפי ובממוני... ובנידוי והסכמה "זאת לא נכנסי משרתי המלך ור"ה יען ראוי שרבים מהם אין לאל ידם לתת חמס "מפני ענינם והנשארים ג"כ ראוי לשאת להם פנים שהם משרתי אדונינו המלך..."

כשי שס"ט כבש מולאי עבדאללה בן מולאי אשיך את פאס וימיט על היהודים תלאית רבות, גם העלה את המטבעות שהיו מכבר בימי אביו יותר הרבה מכדי דמויהם ומאשר התחלכו כבר, יבזה גרם הרבה הפסדות לבעלי-הון ולאנשים אמידים, והיו רבני פאס נאלצים לתקן תקנה "על דבר יוקר המטבעות" שנכתבה בס' התקנות לפשר בין איש לחבירו בכל הסכסוכים שנולדו עי"ז בין הצד הנתבע ובין הצד התובע בשנת שע"א נסבה המלכיה—אחרי מלחמה ממושכת—למילאי וזדאן, המישל החדש הוזה נכר היה לראשונה כי במלכי ימינו ליהודים, אכן התקיה הוי שקון היהודים, נכובה, למולאי וזדאן היה פקוד אחד שבידו נמסרו עיני הממלכה ושמו בארץ, והפקיר הוזה שטם את היהודים ויצריר אותם באף ובחמתו, וזה מה שיספר בתב-הזכרונות הנזכר רבי שאיל סירורו, ויום שבת קדש שנת שע"א בלו בדמעות עינינו כי מולאי וזדאן אשר

חשבנו בצלו נחיה, יצא הקצף מלפניו, כיום ה' לתשרי בא השר הצורך באריותן
 .יאמר שיתנו היהודים עשרת אלפים איקיות במאמר המלך על שהצילם מן הגוים
 .אשר באו לשלול האלמלאח (הרחוב) של היהודים ואמר שאם לא יתנום קודם
 .הלילה שיתנו למחר כפלים והתחיל לגבות ולא הספיק היום, למחר אמר שיתנו לו
 .עשרים אלפים איקיות, ותחי צעקה גדולה ותהים כל העיר בליל כפיר ויום כפיר
 .נתחלל בעיה"ר היום הקדיש ההוא וכל היים גיבוי מס וכל הלילה, והחכמים בוכים
 .ימיללים וזקה בבקר והרועה בצהרים ונשבת מהם קיל ששון וקיל שמחה ונתוספו
 .על זה גם הלאים רעים ונאמנים, בי"א לתשרי עשו מלחמה שני המלכים מילאי ויראן
 .ימילאי עבדאלה קרוב לעיר ונשבה מילאי ויראן וריב אנשי ונהרג הצר הצורך
 .באריותן יש"ו ונכנס מילאי עבדאלה לעיר והלך הנגיד הר' יעקב רותי עם הקהל
 .ולא קבל פניהם אמר להם אתם שמחתם במילאי ויראן והיא הרע לכם, ולמחר שלח
 .אלינו משלחת מלאכי רעים שיתנו לו היהודים עשרים אלף איקיות כמו שנתנו למולאי
 .ויראן איז לעינים שכך רואיה וכמה מן היהודים וטן החכמים נתוסרו ביסורין קשים
 .ואני שאיל קטן מכלם, וכלני היינו בצרה גדולה לקבץ הממין ונתחלל בעיה"ר גם חג
 .הסיכות על זאת אספדה יאלילה כי שמה ושערוריה היתה בארץ ואין כי כח לספר
 .אחת מאלף כי כמה מהיהודים נתפסי והפסידו כל נכסיהם וכמה שירות נחמסו איז
 .מכל עבר ומכל פנה... וגם יד ה' היתה בנו ויכנו בדבר ויפיל ממנו יותר מארבע
 .מאות נפשית קמנים אשר אין בהם המא, וביום ה' ה' בחשון ש' שע"א מתו שני
 .חכמים החסיד כמה"ר יוסף הכהן והחסיד המאושר בכל עניניו כמה"ר מאיר צבאע ז"ל
 .ידרש עליו הח' הקדוש כמה"ר ויראל הצרפתי השו"ת יאיר אפילתני, וביום כ"ה: לבסלוי
 .ש' שע"א יום הנוכה נתן המלך מילאי אשיך אבי מילאי עבדאלה עיר לארגו
 .[Laraeh] לניצרים שכך התנה עמהם בחיותו בארצם והיו בנוי במשכון בודם, ומילאי
 .אשיך הגוי עבר לתיטוואן וע"א והעניש לגוים אנשי העיר מאת אלף איקיות ולהאנדלוס
 .מאה וחמשים אלף איקיות והיהודים עשה אלפים איקיות כי הספרים הניחים ערומים
 .וביום ר"ח טבת מהשנה הזאת ענש אותנו מילאי עבדאלה עשרת אלפים איקיות
 .ישכר חוק המיטל עלינו, ובר"ח אדר העמים עלינו עיד שמינת אלפים איקיות, וביום
 .ג' אדר איז לשמיעה נשמעה כי בעיר תאדלא [Tadla] נכנסו בה גוים ערביים
 .והחריבו הבתים ושרפו חמשים ספרו תורה ואלפים חמשה חימשי תורה והרבה
 .ספרים וגורני תענית כמו י"ס ט"ב ה' ינקים נקמתני, יום כ' לאייר משנה זאת נתנו
 .עיד הקהל (בפאס) ארבעת אלפים איקיות, ובמ"י לאייר נתנו עיד שלשת אלפים
 .איקיות ע"י מחמד גרני ואלקאייר מחמד אסעסי, יבערב שביעות שלח מילאי אשיך
 .לקייר גרני והגוכרן לגבות חמשה ועשרים אלף איקיות מהנגיד הר' יעקב רותי, והוא
 .אין לאל ידי יתה לו שטר כתיב יתהים על הקהל שכל נזק שיבוא לו מחמת
 .התנגדות שיחזיר הכל על הקהל ונתני הקהל כ"ה אלף איקיות בעד הנגיד.
 .ובי"ג לתשרי שנת השע"ב עיד הננישני ששת אלפים ויהי לנו צער גדיל כי
 .העם כלם עניים והחטה שיה ארבעים איקיות לסחפא יד) והעיר סיגרת ימסירת יום

„כיג בחשין שנה הנז' ואנחנו בתענית ששמענו שהמלך מאסף הערביים להלחם עם
 „אנשי פאם אלבאלי וחלק העיר הישן ועד היום יום ד' לכסליו ואנו במצור וכמצוק
 „ובכל יום עושים מלחמה ונותנים היהודים מאה אוקיות לשימרי החומה כי בן מצות המלך
 „וביום ז' לחו' כסלו היתה צעקה גדולה ובהלה בהאלמלאה שחתא ושכט מהערביים
 „שנקרא ככה) נסעו והלכו להם והמלך הלך עמהם ובאי אנשי פאם אלבאלי עד פתחי
 „העיר ורצו לשובם ועשינו סליחות וקבצנו כל ילדי הת"ת קטנים וגדולים אמול ס"ת
 „שהוצאנו לרחיב העיר וכל החכמים סביב הילדים וגענו בכביה רבה ואמרנו אחינו
 „בני ישראל דעו כי אין לנו זכות ולא פנים לבקש מה' על זאת הצרה אלא בזכות
 „הקטנים וקראי הקטנים ויעבדו בקיל רם ובכי בכי גדול הקטנים והגדולים
 „והעירו הזקנים בני שמינים שנה אשר נמצאו שם שלא ראי מימיהם בכי גדול כזה...“
 „ותוכף ענה אותנו ה' ועשו שלום אנשי פאם לבאלי ופתחו הדלתות ועד יוב' לכסליו
 „לא הלך יהודי לפאם אלבאלי שהיו אימרים שהיהודים החזיקו ביד שרתא אייביהם.
 „ויהי הצער הלוך ומתגבר על היהודים וגורנו ג' תעניות וביום ט"ו כסלו ענו אותנו
 „מכל צרה ובאו ג' שלוחים ואמרו שנתקצו הגדולים שלהם ואמרו שהיהודים אין בהם
 „אשמה והרבה דברים טובים דברו על היהודים ובפרט אלקאייד ושר העירו והלכו
 „היהודים מאז לפאם אלבאלי וראו היו מניחים למי שיעשה להם רעה... ובליל ר"ח
 „שכט שנה הנז' באו הגנבים לביהכ"ם של רבי יוסף אלמושנינו וגנבו כל מה שנמצא
 „בה ולקחי שלשה ספרי תורה והשליכים בגנה החדשה שם ישבנו גם בכינו... וגם
 „שהגנבים מפורסמים אין משפט שיר השרים היתה במעל ובכ"ד לשכט ענש אותנו
 „עוד המלך שלשה אלפים אוקיות והחטה שיה ששים אוקיות לסחפא ובכ"ח לסיון
 „עשה מלחמה מילאי זידאן ומתו במלחמה מולאי עבדאלה המלך ומילאי אשיך ומתו
 „שרים גדולים בעיר מראכיש... וביום ר"ח אלול נתפס הנגיד ע"י מוסר אהה הוא
 „וישראל אחרים והפסידו שש מאות שקל ולמחר נתקצו הקהל ברחוב בין בתי
 „בנסיות ונדנו למי שהלשין ואע"פ שהוא מפירטם ואין שבוע שאין נותנים ארבע
 „מאות אוקיות ומט"ו יום לט"ו יום נותנים למלך אלף אוקיות מלבד חוק המוטל
 „עלינו וביום ה' בטבת שנת שע"ג ואנו קיברים איש ותחום כל העיר ונסגרו
 „הדלתות וברחו היהודים והניחו המת ברחוב העיר עד שהזרו קצת אנשים וקברוהו
 „והלכו כל הקהל לביה"ב ועשינו... והשלימו המלכים ועשו שלום ביום ח"י טבת
 „שנה הנז' היתה מלחמה גדולה בין פאם לבאלי והמלך על אודות לעשור ומעשר—
 „הרגון ורצו לתפוס למלך ויהי יום צרה ועשינו... וחזרו למקומם ובאי להשלים עם
 „המלך ובכ"א לטבת היה יום צרה ימבוכה שסבבו אנשי פאם לבאלי את העיר מכל
 „צד להכנס לפאם אודיד וחלק העיר החדשו ועשינו... ולא יכולו כט"ו לשכט
 „הלכה אם המלך להביא את משפחת בני-חסן דעור המלך ואנשי פאם אודיד
 „הולכים וכיום ה' יאמר די לצרותינו ובשלשה באדר כמעט נכנסו אנשי פאם
 „לבאלי מפתח באב אל-בוגיאת ואחד משערי העיר פאס והיתה עת צרה והיה
 „דיטרא שמן שיה... [כאן חסר בהכ"ז] ובערב שיק לא נשחט בשר ככל והיתה
 „העיר סוגרת ומסוגרת ובניסן שנה הנז' היתה עצירת גשמים וכמעט שיבשה

„הארץ והתבואה וגורנו תענית... ועדיין לא נענינו, וכיום ריח אייר התענינו...
„החכם המתפלל היה זקן וחסיד כמחיר ויראל הצרפתי הנקרא סיניור... ולא נענינו.
עד כאן הגיעו אצלנו חברי כתב הזכרונות הנזכר, ר"ש סרירו ועל פי
מקורות אחרים נודע לנו כי עוד כמה שנים אחרו שנת שעי"ג לא בא הקץ להרדפות
והפחדים שנמצאו בם יהודי מארוקו עד אז וכמעט כל החוין הזה שתיאר לעינינו
ר"ש סרירו במשך חשעת השנים שס"ד-שע"ג הרעב, כובד המסים, דבר, ופחד
המלחמת והמחומות, הכל חזר והוכפל עוד ביתר שאת בשנות שע"ד-שפ"ג בשנת
שע"ד עד שע"ו, היה רעב גדול והגיעה מדה של חטים חמשה אוקיות, ושש
מאות אוקיות לסחפא ומתו מן הגוים כשבעת אלפים" (טו) כן כותב סיפר-זכרונות
אחר מכלי הזכיר כמה מתו ברעב ההוא גם מן היהודים? בשנת שפ"א ושפ"ב-
יסיים סיפר הזכרונות הזה עוד-„היו מלחמות גדולות ומרירות בפאסו ובלכול וכבוד
„המסים על היהודים, בשנת שפ"ה בליל שבת כ"ב לאייר קודם איר היום היה
„ג"כ רעש גדול ונפלו כמה בתים בהאלמלאח והח"מה נסדקה אך לא מת שום
„יהודי, ובפאס אזרד מתו אחד עשר ישמעאלים, ובפאס אכלו מתו יותר מאלף
„וחמש מאות ישמעאלים, בעיר צפרו נפלו ארבעה בתים ולא מת אחד, ובעיר
„מבנאס מתו שני ישמעאלים ונהרסו שני מגדלים, והרעש התמיד כרביע שעה
„ובערב שביעות שנה הנז' כלילה היו רעמים חזקים ונפל ברד כבד, ועדים נאמנים
„שקרו מהם ארבעה אוקיות לאחת, ובשנת שפ"ו היה דבר חזק ורבים חללים הפיל,
הנה כן כמה השינוי התלאות והמצוקות במאה הזאת הרביעית, את היהודים
במארוקו בכללו, בני הרף, אך הם המצוקות האלה, עשו ביותר רושם נמרץ בקהלת
יהודי פאס, כי חלק גדול ונכבד ממנה אבד כלה על ידיהם, הרבה ממשפחות
המגורשים מספרד וכן גם מהתישבים משפחות צאצאי יהודי-פאס הקדמונים, נכחד
זכרם כליל מאז, וקהלת פאס נשארה מתי מעט, ורק עד תחלת המאה החמשית
גדלה ע"י מהגרים חדשים שבאו שמה מיתר מדינות המערב, כמו שזכיר עוד
המאה בקורות המאה הה' ואמנם בה בעת שבקהלות מארוקו היתה אז מנערת
לרגלי המצוקות ההם, הנה בארצות המזרח גדל אז מספר הקהלות המערביות
בהמין של משפחות רבות שניספו עליהם במאה הזאת מארץ המערב, קהלות
„המערבים" בארצות המזרח, ביחוד בערי מצרים, ובירושלם, ובצפת התכוננו
עוד מכבר לפני מאות שנים, ויהיו גם נבדלים כחיהם ובמנהגיהם, ובבתי-כנסיותיהם
כנידע, ואמנם במאה הזאת רב יותר מספרם ותהיינה קהלות גדולות ורבי'
ההשפעה יו).

טו) יתכן כי על שנות הרעב האלה או ש"ש שס"ד-שס"ז רמזו בהאגרת מר' ראובן בן זכרי
להנגיד רבי חביב מולידאנו שגדפסה בסוה"ם כמלואים בפרק י' ע"ש.

יו) אלהריווי בסי התחכמוני יזכיר כבר את „המערבים" בארצות המזרח, וכנראה גם
במסעות ר"ב, וכן גם נזכרו בהנוסע האיטלקי ש' רפ"ב ור"י סמברי בליקוטיום צד 77-77 יזכר
עוד הרוב שבין המערבים והמסתערבים במצרות ע"ש, ובתיקון יששכר כותב בכל מקום „ואנו
המערבים" על הקהלה המערבית בצפת, וראה גם בלוח-א"י של לונון ש' תרס"ה ע"ד הקהלה
המערבית בירושלם וע"י בפרק שאחר זה הערה פ"ד.

ובהביטנו על המצב הזה של יהודי מארוקו במאה הזאת כמעט לא ניכר להאמין כי אפשר היה למצוא או ביניהם אנשים שיכלו לעלות למשרה גבוהה ולהתרומם בהחברה המדינית, ואמנם מההקנה של שנת שס"ח שהכאני נדע כי גם בעת צרה ההיא, היו אנשים לא מעט שנחשבו בין משרתי המלך ובאי-ביתה, ואשר היה להם גם הורמנא ושררה בגלל זאת בין היהודים, כן נודע כבר כי אז כחצי המאה הזאת בערך נמנה האיש שמואל פליאני מטעם הממשלה במארוקו לציר בארץ נירדראנדיה, ועוד אחד מהאנשים הספרדים אלונו די-היריריה שנקרא אח"כ—בשובו ליהדותו—רכי אברהם קירירה ובעל „שער השמים" כנודע היה גם היא ציר מארוקי בעיר החוף קאדיקאס, והנה בעוד שזה האחרון ר"א הירירה לא ניכל לדעת איך ובאיזה אופן נתודע אל הממשלה המארוקאית, והאם ישב איזה זמן במארוקו? הנה הראשון שמואל פליאני נראה שהיה יליד פאס, ואולי אביו או אחיו הוא ר' יצחק פליאני אחד מחכמי פאס או ששמו נזכר בספר התקנית בתקנה של שנת שס"ח. הוא שמואל פליאני, היה הראשון שעורר את ראשי העיר מידלכורג ובפךך זילאנד להתישבות היהודים בניירדראנדה, ויעזור לזה אחרי כן הרבה, וכל כך היה גדול כבודו של שמואל פליאני שם בניירדראנד עד כי כמותו הלך הפרינץ אוראניען ושרי הממשלה אחרי ממתו (י) כנודע.

פרק עשירי.

גדולי ורבני המאה הרביעית, הדור השני להתישבות המגורשים.

הרבנים בעלי „התקנות" שבדור הזה ר' יוסף נכאי וכו' עד ר' שאול סירור, ופעולתם. הנגידים או בפאס, משה הלוי, יעקב רותי, יצחק גיקאטילא, דוד בן זמיר, אברהם בן וואעישי במארוקה, חביב טוליראנו כמכאנס, ר' משה ב"ר טימון אלבאז, ר' משה אסולין, ר' עזרא די פארירוש הסופר, ר' יצחק קוריאט במארוקה, ר' יהודא הכהן מפאס, ר' דוד הסבעוני הזקן ואחיו ר' ישועה מסאלי, ר' סאיר צבאק, ר"ח עזויאל, ר' שלמה בן דאנאן ר' יעקב בן דאנאן, מפאס, רבני תיטוואן ר' יוסף ביבאס ובנו ר' חיים ביבאס, ר' אברהם בן זמרה, ר' יעקב הלוי, ר' הנניה ארובאש, רבני מכאנס ר' חיים ור' יוסף טוליראנו, ר"י היוצר מתארודנת, רבנים שהתישבו בארצות שונות ר' יששכר בן סוסאן, חכמי-רוזן מעיר דרעא, ר"א הלוי ברזוכים, ר' יוסף טכול ובנו השר יעקב, ר' סולימאן בן אוחנא, ר"א כלון, חכמי המערבים במצרים, ר' שמואל חאניו בירושלם, ור' יצחק צבאח, ר' יצחק עזויאל באמ"ר, ר"א בנתמן הסכונה אבוואגלו לבית אוולאי בוינציאה, ר"א אוולאי בחכרון, ר' יצחק נכאי :

כמו בדור הקודם כן גם בדור הזה הדור השני להתישבות המגורשים בפאס עמדו חכמי המגורשים בראש הקהלות וימשיכו את פעולתם בתיקון ובסוס האמצעים

(י) גראטץ-שפר ח"ו צד 374 והלאה עפ"י בררוס. ונחזין להעיר כי בשעות בא אצל כותבי הדורות השם שמואל פאלאחי בחי"ת, כי זה נהלף להם עפ"י המכתב הספרדי שובטאו את J כמו ח'.

הצבוריים ביחוד או בזמן ההוא זמן התגברות הצרות ודלדול כח אנשי הקהלה. ואלה הם רבני הדור הזה, שמן הרבע הראשון של המאה הרביעית, עד סופה.

רבי יוסף גבאי ופעילתו בין ש"ך=ש"ל"ו א, וכנראה היה בנו של רבי בנימין גבאי הנז' בדור הקודם, רבי סעדיה ב"ר שמואל אבן הנאן הנזכר בדור הקודם ופעילתו בין ש"י=ש"ל"ח חיבר איזה ביאורים כהנ"ך ב, רבי בנימין נהון ובין ש"ך=ש"מ. יאילי היה בנו של רבי יצחק נהון הנז' בדור הקודם, רבי יצחק בן רבי ויראל הצרפתי ז' ובין ש"י=ש"ל בע"ז רבי יוסף בן עמרם ובין של"ה=ש"ן, רבי שלמה עיואל ובין של"ה=ש"מ"ה רבי שלמה בן סינבאל ובין של"ה=ש"מ"ה, רבי יצחק אבי-זרדיל, ובין של"ה=ש"ן, רבי יוסף אלמושינינו, בני של ר' אברהם אלמושינינו הנזכר בדור הקודם, היא נולד סביב לשנת ר"ן, ובשנת של"ו נחשב ל"נגיד" וראש הקהל, ויהי לו גם בית הכנסת מיוחדת. בשנת ש"מ נראתה פעולתו בתור אחד מגדולי הרבנים בעלי התקנות, ובשנת ש"ן בהתקנה שעשו רבני העיר ע"ד מצרנות והיא לא היה אז באותו מעמד לא חפצו שמנת הרבנים שישבו במעמד ההוא להחליט הדבר עד ששלחו ושאלו מה דעתו בהענין ההוא ד, היא מת—כנראה—סביב שנת ש"ס, כי עד שנת שנ"ח נזכר עמי בס' התקנית, מספריו שחיבר נודע לנו אלה, באור על נ"ב ועל אנדות רז"ל, ס' פסח שני, והוא באיר יקר על ההגדה ש"פ. בספרו זה הוא מזכיר את "מירו הרב הלוי ז"ל" שלא נדע עד כה מי הוא ד, ס' שרשי המצות, תיכו דעות הראשונים והנחות חדשית ממני כמנין המצות וכו' ויג' שרשים בסדר מצוין ונפלא, השנים הראשונים עודם בכ"ו, יחס' שרשי המצות נדפס (ירושלם תרס"ט) ה, מתלמידיו של ר"י אלמושינינו היה ר' אהרן אבן חיים שיוזכר לפנינו, גם בנו רבי משה אלמושינינו היה גדול בתורה אף כי לא נמנה בין רבני העיר, וגם הוא חיבר ביאור על הנ"ך שהיה נמצא בכ"ו ז, רבי אברהם הכהן ובין שכ"ח=ש"ס, רבי סעדיה בן רביח וש"מ=ח"ש"ס"ו יהיה לו בית-הכנסת מיוחדת בפאס, רבי אברהם בן רמוך ז' וש"מ=ש"ן, רבי יצחק בן שלום וש"מ=ח"שנ"ג יחיבר

אך אצל יהודי מארוקו שלמדו דבר כהערבואים וכמאור דש"י, והוא בקירוב כהמשפחה פאלאטי Palache שבטורקיה, ובלי ספק שהם צאצאי המשפחה "בני פלייג" שיוזכר הראב"ד בסה"ק ע"י, שמו של שמואל פלייאטי זה או אחר בשמו מצאנוהו בס' השירים כ"י באוקספורד נ"ו (118) עם חכם אחר שמו שלמה דוארן.

א) כל הגבלת זמני פעולת הרבנים האלה לאמר שנות רבנותם, כתבתי ע"פ ס' התקנות בצירוף עוד איזה מקורות אחרים.

ב) נזכר מהם בס' דרשות כ"ו מר' משה בר מרדכי אסולין, ושם הוא מתאר, "מרנא ורבנא ר"ס בן הנאן נר"ו פטרה המורה בישראל" ואחשוב כי ע"ז ר"ס אמורים הרבנים שבעומר השכחה קכ"ה ע"ד ע"ש. * אולי הוא בעל הס' "מאסף לכל המתנות" כ"י, שזכר באוצר הס' אות מ' ע"ש.

ג) מרביו ר"ש סירירו שנעתקו למעלה בפ"ט בקורות שנת שע"ב.

ד) ס' התקנות כ"ו, ד] ע"י להלן. הערה כ"ד.

ה) הס' הנזכר נדפס ע"י, משני העתקות כ"י ושם נכתבו תולדות ר"י אלמושינינו כפרטות שקיצורם נתתי פה עם קצת הוספות.

ו) ע"י בהקדמתי לס' שרשי המצות הנז', ומביאורי ר' משה נמצאו ליקוטם בכתבי רבני המערב, ז' אין זה ר"א בן חיים בן רמוך מחבר פי' תהלים שכ"ו אוקספורד, ראה

ספר בפסקי דינים שהיה נמצא בכ"י ה). רבי יעקב האגוני (שמ"ח-שפ"ו) ט). רבי יצחק האגוני בני של רבי שמואל האגוני הנזכר בדור הקודם, רבי שלמה בן דנאן נוכחתי כי חי ר' יעקב האגוני של ר' יצחק הנז' הוא הלך לירושלים ויהי בארץ המורת ומן מה יושב אח"כ לפאם ושם מת לפני שנת ש"ע"ה. רבי יוסף נהון וסביב לשנת ש"ן, ואולי היה בנו או אחיו של ר' בנימין נהון הנז' הוא כנראה מחבר ספר "הדרשות" כ"י באוקספורד יא) (ניבוייר ג' 1998). רבי ויראל הצרפתי בן ר' יצחק הנז' נולד בסוף המאה השלישית או בתחלת הרביעית, בשנת שכ"ו חיבר פירושו על המגלות יב) שמהם נשארו בכ"י עיד פ"י על איכה יג). ובזמן ההוא פחות או יותר מעט חיבר עוד יתר ספריו, ציף דבש השנית על הרא"מ, אמרי יושר על מדרש רבה (ויארשא 1874) דרך הקדש על הספרא נדפס מחדש, (הוסיאטין תרס"ח). פירוש על התורה כ"י יד) וספר "המפתח" תוכן עניני המדרשים והנחומים ומכילתא וכו', שעודנו ג"כ בכ"י בעיר פאם, סביב לשנת שנ"ח נמנה בין גדולי הרבנים בפאם ופעולתו עוד נמשכה עד סביב לשנת ש"ף טו). שאז גוע וימת. ובכך חי רבי ויראל הצרפתי זה, הידוע בין חכמי המערב בשם "רבי ויראל השני", כשזמנים שנה, רבי אברהם הכהן הרופא וסביב לשנת שנת"ח הוא נולד בערך ש"ג, ואז סביב לשנת שנ"ח נחשב בין גדולי הרבנים, אבן אחרי זקנתו לא יכול—כנראה—להשאר ולמלא תפקיד כזה ולכן לא נמצאהו עוד מנני בין רבני המערב, הוא האריך ימים ובהיותו כבן מאה ועשר שנים בשנת ת"ג נסע ירושלימה וימת שם אחרי ירחים מספר, ושני בנים היו לו בפאם אשר גם המה היו

באוצר הסי' אות פ' ג' נז' 657, כי מחבר הפי' הנז' היה קורם, עוד כתצי המאה השנית בספרד מצאנו שמו בהזכרה הכתוב בשבט יאורה.

חי נזכר בש"ת זכות אבות (פיסא תקע"ב) דף נ"א ע"א ובכרם חמד שו"ת ר"א אנקווה ה"ב דף י"ט ס"ו צ"ו.

ט) ע"י בס' התקנות ועפ"י פסק דין אחר כ"י שבא לדידי נכתב בשנת ישוע"ה ליצירה (שפ"ן) וזו התזמור ר' יעקב האגוני, ר' תיים עיוואל ור' שלמה בן דנאן נוכחתי כי חי ר' יעקב האגוני עוד עד ש"ש שפ"ו ואולי גם יותר, והנה עפ"י א"א לנו לומר שר' יעקב האגוני זה הוא אביו של ר"ש האגוני בעל מבקש ה', כי הס' מבקש ה' נדפס בש' שנ"ו, ושם נכתב המחבר על אביו, "ו"ף" צריכום הננו לומר שר' יעקב האגוני אביו של בעל מבקש ה' לא נמנה בין הרבנים, וזה אחר קרובו, אולי בן ר' אברהם האגוני הנז' בפרק הקודם, עם זה יש עוד להעיר כי במבקש ה' דף ל' ע"ב יזכור ה' אחר מאביו, וסדרו החכם הר' יצחק האגוני ו"ל ע"ש, והוא ר' יצחק האגוני הנז' לפנינו. י) כ"מ בגליון כ"י מר' שמואל בן דנאן שנכתב כע' ש"ע שכתב, שמעתי פירוש נחמד בפי ועמי תלואים פירש בו התה"ש התסיר ה"ר שלמה האגוני ולה"ה כבואו לכאן לפאם מירושלים ת"ו משם חכמי מורת יצ"ד.

יא) בהב"י ס' דרשות הנז' שבאוקספורד אין שום הוכחה—כפי שהודיעני החכם ר"י לאסש ג"י—אם היה ר' יוסף נהון מפאם, ורק השערה בעלמא.

יב) כ"ב בסוף פ"י מגלת אסתר בשם' נימוקי שמואל [אמ"ד תע"ח].

יג) מצאתי כמה בהסכמה מהרב יעב"ן [יעקב בן צור] כ"י שנתן להדפסת ס' אמרי יושר, הנה כמזכר אתי, יד) נזכר אצל החיד"א בשעה"ב בנחל קידומים ועוד.

טז) מדברי ר"ש סידור המועתקים בפ"ש שב' "והחכם המתפלל היה וקן וחסיד כמה"ר ויראל הצרפתי הנקרא סגנו"ה ידענו כבר שהו ר' ויראל בש' ש"ג, וכיחש פאם כ"י מזכיר עוד תשובה כ"י מר' יהודה כלין מתלמטאן לרבני פאם ותשובתם אליו בש' השבעיה ליצירה (שע"ו) והתום גם ר"ו הצרפתי.

רבנים וגדולי תורה (יו), רבי שמואל בן חכיב (יו) ושנתי—שס"ט, ואילי בני של ר' חיים בן חכיב הנז' בדור הקודם, רבי יהודה עזיאל השני וכערך אל הראשון הנזכר בדור הקודם) וכנראה הוא רבי יהודה ב"ר שמואל עזיאל שהיה חתן רבי יצחק פלייאני כנזכר בס' התקנות בתקנה של שנת שמי"ח, זמן רבנותו בין שס"ג—שס"ג, והיה רב גדול ומפורסם, חיבר ספר "בית העזיאל"י" דרשות, שנדפס וויניציא שס"ד (יה), גם חיבר ביאורים על התנ"ך (יש), וביאור על פירושי רש"י עה"ת, כג, הוא מת בין שס"ג—שס"ד. רבי יצחק אבן צור של רבי משה בן צור הנזכר בדור הקודם, (ש"ן—שס"ג) ולו היו בפאם עוד שני אחים, הר' אברהם בן צור והר' שמואל בן צירי כא, אבן רק רבי יצחק—שכנראה היה גם הגדול בשנים—הוא שנתפרסם בין רבני הדור וימנה לאחר מגדולי המעמד, הוא נהרג על ק"ה (כג) מסבה לא נדע שחרה, וכנראה שנהרג אז בשנת שס"ג שנת התגברות הרעב בפאם (עי' בפרק מ').

רבי שמואל ב"ר סעדיה בן דנאן והנ"ל, הרב הזה האריך ימים במשרתו וגם הצטיין ביותר בספרות יהודי המערב אז, הוא נולד בסוף המאה השלישית ובהיותו נער למד בשיבת רבי שמואל חאגוז (כג) הנזכר בדור הקודם, ואח"כ למד לפני רבי משה סדי-קארו הלוי אחר מחכמי פאם אז נדל, סביב לשנת ש"ל בעוד היה ר"ם אביו חי

(יו) קורא הרורות מר"ד קונפנרטי וז"ל, "ובש' תת"ג בא בירושלים מארץ המערב הרב רבי אברהם הכהן מערבי רב מובהק וזקן מופלג בשנים ואמר לנו שהיה בן מאה ועשר שנים ושהיה חבירו של הרב ר' אהרן בן חיים ז"ל ושהיו לו שני בנים רבנים בארץ המערב ואחריו ג' או ד' חדשים שבא בירושלים נלב"ע" והנה המלות "שהיו לו" נראים כי מתו שני בניו כמערכ בטרום שבא הוא לירושלים ויכול להיות א"כ שהם ר' יוסף הכהן זר' יהודה הכהן שזכרו לפנינו, וא"כ שיהיה אין לאחר את ר"א הכהן זה שבא ירושלימה עם ר"א הכהן הנז' לעיל שזמן רבנותו היה בין שב"ת ש"ס, שרחוק מאד לומר שבהיותו בן כ"ה שנה ביש' שב"ח נמנה לרב, וגם איננו מאמת חבירו של ר"א בן חיים כ"א גדול ממנו.

(יז) מסופקני אם יהיה זה ר"ש בן חכיב הנז' בעומר השכחה ס"ה ג', וכס' משניות כסף מהבדרשי ע"ש בהקדמה, וכאוצר הס' לכו"עקב אות מ' נו' 346.

(יח) בשער ס' בית העזיאל"י הנז' כתוב "הכינו... יאודה עזיאל זלה"ה אשר אור תורתו רוחה ותאיר על הארץ ולררים בכל ארצות המערב כדם אשר שמו את מיטיו זכים...".

(יט) אוצר הס' אות כ' נו' 383 ומ"ש רש"ש שם, לא נכון הוא, כי אנכי ראיתי מהביאורים הנז' פירוש על התהלים כ"ו, ולקיימים שונים עוד בכתבי רבני המערב.

(כ) עי' בספרי "אפריון" רשימת הפירושים על רש"י בהערה ז' מ"ש על זה,

(כא) עי' בס' התקנות בתקנה המתחלת לפי שר"א בן צור נ"ע, ובהיחש של משפחת ב"ן צור" שבס' מערת ידו המספלה 'כתוב שבנו של רבי משה בן צור הראשון אביו היחס, נקרא' שמואל, וביחש שבידו כ"י כתוב שר' יצחק בן צור שהוא הנז' בכלל רבני התקנות הוא היה בן רב משה, ומ"מ ידענו ששלשה בנים היה לר"מ בן צור.

(כב) כן הוא ביחש כ"י שבידו, ראש גולת אריאל... נר המערב... סבא דמשפטים... הצב ישראל וכו' השלמים אשר לה' קדוש ואמר לו הרב הגדול מוהר"ר יצחק זצ"ל ה' ינקום נקמתו.

(כג) כ"כ בתשו' אחת כ"י שנכתבה ביש' שנ"ד, (ומזה כתמשים שנה כהיותי נער-לומד בשיבת הרב ר' שמואל חאגוז ז"ל ובורנו" א"כ בשנת ש"ד כבר היה נער לומד ומה גם ידענו שנולד בסוף המאה השלישית, ע"ד ישיבת ר"ש חאגוז בפאם וזכר גם בעל מבקש ה' בהקדמתו ע"ש.

(כד) כן כותב בספרו חידושי דינים כ"י בכ"ט, ומורי התה"ש הכולל מוהר"ר משה סידקארו

שרת רבי שמואל בתור סיפר בתידין יחד עם חכם אחר שמו רבי מכלוף בן אסילין בהי בשנת ש"מ מצאניהו שהשיב בתור אחד מהבית דין תשובה אחת לעיר מהאביש כו' להרב שהיה אז ישם רבי יצחק קרייבאט שזכר לפנינו בשנת ש"ן היה גם לאחד מרבני המעמד, ופעמים רבות בשלא יכלו כל חברי המעמד להתאסף מפני איזה צרה. ההויק הוא מעמד להיות גם דן יחידי נו בשנת שס"ז אחרי שמת רבי סעדיה בן רבוח והנ"ל מלא הוא את מקומו וימנה או לראש רבני המעמד וכן נשאר במשרתו זאת עד יום מותו בין שנות שפ"א-שפ"ח כהי, ובכן היו ימי חייו בערך תשעים שנה. ברור הדבר שחיבר איזה ספרים, מהם ראיתי בכ"ה ספר "חידושי דינים" שנכתב בין ש"ע-שע"ה, ובו יחתים שמו לרוב "שב"ד", בספרו זה יתראה לעינינו כבקי גדול ימימחה במנהגי יהודי המערב ותקנות הכמי קאשמיליא, בן זכור יש מכתבי-יד רבני ספרד שהיו אתי פ"ה מחבריו וידידיו ביותר זכור את רבי יהודה עזיאל, ר' ישעיה בקיש, וחכמים אחרים שלא נודעו אלינו והם, רבי ברוך בן חיים, רבי עמרם השוחמי רבי עמרם בן ראש, ורבי משה סיריקארו הלוי רבנו שזכרנו, גם החליף מכתבים עם רבי יונה דיראן מאלגירה וזלת ספרו "חידושי דינים" הנזכר שהוא רק שארית הפליטה מחיבוריו, נשאר לנו עיד וברונות אחרים שכתב היא מקורות שאירעו בזמנו לו.

רבי ישעיה בקיש (ש"ס-ש"ע) חברו של ר"ש בן דנאן הנזכר, ותלמידו של רבי יהודה עזיאל הנ"ל לא, הוא היה מקובל גדול וממנו נמצאו עוד קטעים מביאוריו במקציע זה, גם חיבר פסקי דינים והשתמשו במ רבני המערב שאחריו לו. רבי אהרן אבן חיים ב"ר אברהם ב"ר שמואל (ש"ס-שס"ו) תלמיד של ר' יוסף אלמושיני הנ"ל לא, הוא נסע אכ"כ מפאס לארצות המזרח וישם נתפרסם יותר לרב

זלה"ה" וזכור ממנו איזה ביאורים ג"כ, וישם הרב הזה לא נודע לנו ממקום אחר, ואולי זהו הרב הלוי" מורו של ר' יוסף אלמושיני הנ"ל למעלה.

כה) ס' התקנות, (כו) ראיתיה בכ"ה, וכמדומני שהוכאה גם בשו"ת ויאמר יצחק מר"י בן וואלד, (כז) ראה בס' התקנות שישנם תקנות אחרות בהסכמתו לבר, (כח) כי חי עד שנת שפ"א נוכחתי מפירוש אחר שבא לירו בכ"י ממנו והתום שנת הוש"ע לפ"ק, וכי מת לפני שפ"ח הוא ע"פ מה שמצאתי בכ"י בנו ר' סעדיה [שזכור שמו הלאה] שהעתיק פירוש מאמרים וסוים, מצאתים באגרת דהח' השלם ה"ר ברוך בן חיים ז"ל שכתב לאדוני אבי מאור הגולה ז"ל, הצעיר סעדיה בן דנאן ובכתבי ב' טבת שנת חש"ף ה' את זרוב קדשו לפ"ק. כט) מהם יש לציון את אלה: 1. שאלות הכמי קאשמיליא מר' סעדיה בן דנאן הראשון ותשובותיו להם, 2. ס' משיח אלמים לר' יהודה בלן שחי בתחלת המאה השלישית, 3. פ' אבות לרב יוסף בן נחמיאש, 4. פירושי על האזהרות לרבי ישראל בן ישראל כלשון ערבי עני' ע"ז בס' שרשי המצות שהדפסתי צד כ"ה), 5. פירוש מאמרים מר' שמואל האגוי, 6. ס' תרומת השם שעשה ר' סעדיה בן יקר וששם כפ' מקץ כתוב, אמר שלמה המורשי היתי במערב ושאלוני חברי מנין וכו', והנה עד כת מורו הוא בעיני ישם האיש הזה "שלמה המורשי" וזמן היותו במערב?

ל) ראה למעלה בפיש בהערה י"ב, ובס' דברי הימים כ"ה שהשתמשו בידועותיו בכ"מ מעתיק הוא קורות זמנם מכ"י של ר"ש בן דנאן זה.

לא) כ"כ הוא בעצמו ר"י בקיש בענין אהר שישנו אתי בכ"י.

לב) בקונטרסים כ"ו מרבני המערב, ומהם בסוף ס' דברו בתראי כ"י [שבעת הוא אצל

הד"ר ר"י נאכט מפוקשאני ברומניא].

לג) עי' בס' שרשי המצות בהקדמתי צד 5 הערה ג,

וגדול בתורה שמה הרפים את ספריו קרבן אהרן על תוי"ב, ומדות אהרן, ולב אהרן שכלם לפי הנראה ברור חיברם עיר בהיותו בפאס. וזולת שלשת ספריו ההם שנדפסו חיבר עוד מצח אהרן, ומצנפת אהרן, ופירוש על ספרי ועל המכילתא, ומדרש ציץ הזוהב על שיה"ש לד, שהיו בכ"י ולא נדפסו.

רבי יצחק אבן זמרה, או בן זמירו—(שם"ב—שם"ט) בשם כזה נודע כבר חכם גדול ומשורר מצוין באפריקה הצפונית, הוא רבי מנדיל יצחק אבן זמרה בעל הפיוטים הרבים אשר במחזורי מנהג אפריקה, ושגם ר"א גאבישון יזכיר הרבה משיריו ויקראתו "המשורר הגדול בזמני", המשורר ההוא לפי מה שידענו ברור חי עוד אחרי שנת של"ג לה, ולכן הדבר ברור כי רבי יצחק בן זמרה המשורר ההוא, הוא בעצמו רבי יצחק בן זמרה זה שחי בפאס ושחתום עד שנת שס"ט בספר התקנות, ולפי הנראה היה בנו של רבי אברהם בן זמרה רב באספי והנזכר בדור הקידום שגם הוא לפי מה שכתבנו שם היה משורר ומלויץ גדול, ויתכן כי בא רבי אברהם הנז' או בנו ר' יצחק מעיר אספי לפאס ויתישב בה.

רבי יוסף הכהן (חתום בס' התקנות בשנת שס"ב), והוא מת ביום ח' חשוון שנת שע"א לו), רבי יחייא בירדגו ב"ר אהרן, (שם"ב—שם"ט) בשנת שס"ט או אחרי כן זמן מה, להגלי הדיפות שקרו אז (עי' בפ"ט) נסע הרב לעיר תיטוואן ושם נמנה בשנת שע"ד אי קודם, לסגן רב העיר ההיא ר' יוסף ביבאס לו) שיזכר הלאה רבי יצחק ביבי (חתום בשנת שס"ז) וחיבר כנראה ביאורים בתנ"ך לה.

רבי שאול בר דוד סירירו (שם"ב—תמ"ז) מגדולי יחש שבמשפחות המגורשים בפאס, הרב הזה הצטיין בידיעתו הגדולה בתורה, וגם האריך שנים ברבנותו, עוד לא נדע באיזו שנה נולד, אכן נראה הדבר כי נולד בסוף הרבע הראשון של המאה הזאת

לד) נזכר בהקדמת קרבן אהרן, והיה כיר ר"א אשכנזי מטוניס עי' בהקדמתו לס' הזכרון מר"א בוקראט, ומה שנוגע לתולדות ר"א בן חיים עי' בש"ג מהחיד"א, ובקורא הדורות כתב שהיו לו שני בנים וכו', ואפשר שכאו אתו יחד מפאס.

לה) השד"ל ומוכא דבריו באוצר הס' לבן-יעקב אות מ' נו' 908 בדברו אודות מהוריו אפריקה כתב, בארצות המערב נמשכו הפייטנים גם אחרי הגירוש ואולי עד היום, ומגדולי משורריהם... ור' מנדיל ב"ר אברהם אבן זמרה, ועיקר שמו יצחק, והיה בשנת ש', ואמת בן הוא בי בסירורי המערבים דפוס וכו' ישנם הרבה פיוטים מר' מנדיל יצחק זה, אכן כי היה בשנת ש' אין להכיר מפורטיו. כמובן ואמנם בעומד השכתה מר"א גאבישון ניכר בכ"מ שהיה חבר לר"י בן זמרה זה, עי"ש בתחלת הס' ובדק"י, וקכ"ב, קכ"ג, וקל"א, ובדף קל"ח ע"ד נמצא שיר חונה מר' יצחק על מות ר"א גאבישון בש' של"ג, ולפי הנראה שהיה המשורר הזה איזה זמן באלג'יר, ובצלצלי שמע דף מ"ט יש שיר לכבוד הרי"צ בן זמרה עי"ש ומוכן שהיה רי"צ אחר מאוחר, לו מדבריו ור' ש' סירירו המועתקים בפ"ט, וראה מ"ש כהערה י"ז למעלה.

לז) על פי תשובה אחת כ"י נכתבה בלשון ספרדית בי"ד אייר שנת שע"ד שנשלחה מר' יוסף ביבאס ור' יחייא בירדגו תיטוואן לפאס והוא בענין שטר עסקא על איש אחר ר משה צרפתי שמו.

לח) ע"פ קונטרסים כ"י מלוקטים מחכמי המערב שבהם איזה ביאורים מר"י. ביבי זה זכר מושפחה כוז, "ביבי" נמצא עוד בהקדמת ס' תיקוני הוזהר [מנטובא ש"ח] ר' משה ב"ר יוסף ביבי,

כי בשנת שס"ב התיצב כבר בין רבני המעמד, וכן נשאר על משמרתו ואת יותר מחמשים שנה עד שנת ה'ט"ו, ובשלישים השנים האחרונות מהם, אחרי מות רבי שמואל בן ראנאן הנ"ל, היה הוא לראש הרבנים, כפי שיסופר אידותיו היה גם "בעל נסים ובעל מעשים" (ט) ושמו היה מפורסם כ"כ, עד כי ר"ש צרור הרב באלג'יר או כתב (ט) אודותיו בזה"ל, ר"ש סירירו יחיד ברורו, ודבריו הלכה בכל מקום ומי כמיהו מורה בזה"ז, בכל גלילות המערב ומי זה שימלאו לבו לבוא אחריו, הוא היה לו בית-מדרש מיוחד בפאס שבו היו נמצאים כמה מספרי רבני ספרד כ"י, ורפי הנראה חיבר ספרים אחרים וביחוד בפסקים וחידושי דינים (מ), אכן מה שנדע הוא רק ס' "אורים ותומים" מפתח לכל דיני השתתן ערוך והראשונים, ובו ד' חלקים (מג), חיברו בשנת שס"ח, בספרו זה יאמר, "אני שאול סירירו ראיתי אחר שנקרא שמו שמואל לעשות מפתח... מזה נדע כי מפני איוו מחלה שינו את שמו ויקרא בשם שמואל, גם חיבר "קונטרסים" לקורות יהודי מארוקן שאירעו בזמנו (מז), גם "פרק השיעורים" (מח) עק המשקלים והמטבעות שבמקרא ובתלמוד, הוא מת באלול שנת ה'ט"ו (מח) וקן ושבע ימים כנראה קרוב לתשעים שנה, ועם הרב הזה רבי שאול סירירו כלה הדור השני לרבני המגורשים בעלי "התקנות". בהמאה הזאה הרביעית.

בזמנם של הרבנים ההם, "בערי התקנות" שמשו במשרת הנגידות האנשים הנכבדים האלה, רבי משה הלוי, רבי יעקב רוזי, רבי יצחק גיקאמילא, ורבי דוד בן זמירו (טו), בעיר מארוקה הברירה חי בשנת שס"ו הנגיד רבי אברהם בן

(ט) כמקור לרברים אחרים שכתבתי פה נציג מ"ש בעל הקרמה לס' תוספי הרא"ש (על יבמות וכתובות, דיוורנו תקל"ז) "והיה בימים ההם בשנת רכ"ב היה גירוש ספרד ובאו למערב כמה וכמה מקהלות הקדש קהלות קאסטיליא לעיר הגדולה מטרפולין של המערב היא עיר פאס המהוללה ומכלל ראשי משפחות המיוחסות גלות ירושלם אשר בספרד הבאים משכני הגולה לעיר פאס עד היום הזה... משפחת סירירו... ובכלל ספריהם שהביאו עמם הדור הראשון לעיר פאס הביאו כראשם ספרי הרא"ש... והיה ביד הרבנים סירירו זלה"ה באיסטוריאז (בית-הספרים) שלהם ביד האדם הגדול בענקים כעל נסים ובעל מעשים הדו"מ.. כמורה"ר שאול סירירו ז"ל ואחריו ביד..."

(מ) בסוף התשב"ץ סי' ה', וניכר משם כי היה ר' שאול סירירו איוו זמן בעיר תימוואן, (מא) בקונטרסים כ"י מהכמי המערב מוכא ככ"מ מפסקיו, ובדבריו כנראה כ"י החום על פס"ד אחר בשנת ת"ג.

(מב) ראה מ"ש בפרק ה' בע' רש"ט לארמה, ושני אכסמפלים נמצאו עוד מהכ"י הזה, אצלו ובעיר פאס,

(מג) ע"י בפרק ט' ששם הועתק רובו, (מד) נדפס בס' זכות אבות [פוסא תקע"ב] דף ג"ח ע"ד, ובאוצר הס' אות ז' העתיק בטעות "ר"ש פירורא".

(מה) יהא פאס כ"י בשם ר' עובד בן עטר כ"י שכתב שבאלול ה'ט"ו מת ר"ש סירירו ונולד אז ר' יהודה בן עטר אביו, ובסדר היתש של משפחת סירירו יתואר ר"ש סירירו "מר קשישא".

(מו) השנים הראשונים והאחרון נזכרו בס' התקנות, וארבעתם יחד בסדר שכתבתים מצאקי שתחומים על הסכמה אחת בפאס בשנת שנ"ה כ"י אצלי,

וואעיש מוז, זבער מכנאס הנניד וחכס חביב מולידאנו מת) שנקרא גם „רבי חביב החסיד“, ולכלם היה מהלכים בחצר המלכות בשלשת הערים ההם, פאס, מכנאס, ומארוקה.

עוד רבנים אחרים שלא נמנו בין בעלי „התקנות“ חיו אז בדור הזה בערים שונות במארוקו, ואלה הם: רבי משה בר מיימון אלכאז מעיר תארוונת בחבל שוש, חיבר ס' היכל קדש פירוש על התפלות עפ"י הזוהר והתחיל לחברו בשנת של"ה (נדפס אמ"ד תי"ג) מט), רבי משה ב"ר מרדכי בן אסולין מפאס, חיבר ס' דרשות כ"י בערך שנת ש"ל, ובספרו זה מזכיר שמות שני חכמים מפאס, והם, רבי מיסי בר מחפוטא, ורבי משה אלשקר ז.

עוד חכם אחד חי אז בפאס שמו רבי עזרא די פאירדוש, שהיה סיפר מיכהק ויצמ"ן במליצתי החרפה, וזאת אחת העיבודות שיניד אודותיו אחד מרבני הדור שאחריו, „שמענו עוד על הסופר המובהק הר"י עזרא די פאירדוש ז"ל שבימי החה"ש הר"י יהודה עיוזאל ז"ל (השני) באו שני אנשים נצים עד יונה אחת שגול אותה איש אחד בליער נקרא יונה קאלהוראנו והיתה ביניהם מחלוקת עצימה ושאל אותו החכם ז"ל לסופר הנ"י מה זה ועל מה זה, השיבו, יונה קנה יונה, והיונה שבה אל מעונה, הב לן דינא, מפני חרב היונה“ (נא)

רבי יצחק קרייאט רב במראקיש סביב לשנת שי"ב, חיבר כנראה ספרים אחדים והוא היה גם מקובל (נב), רבי יהודה הכהן מפאס, חיבר בשנת שמי"ט ספר חידושים על התורה שעודנו בכ"י (נז), והוא היה חותנו של רבי יעקב חאניז בן ר' שמואל חאניז (נד), רבי דוד הסבעוני הזקן (נה) ב"ר אהרן, ורבי ישועה דסבעוני אחיו, שניהם היו מרבני העיר סאלי בדור הזה, והראשון רבי דוד חיבר ספר דרושים

מו) ע"י להלן בהערה פ"ג. מת) ע"י להלן ובמדואים שבסו"ה"ס.

מט) שה"ג מהחיד"א בע"י היכל קדש.

ז) או אפשר להתחילו בר"מ אלשקר יהודעי, כי זה חי בפאס או בימי ר"מ אסולין בעל הדרשות כ"י, סביב לשנת ש"ל, ומשפחה זו היא מצויה הרבה בכרברוא, ובנוגע להרשות כ"י הנז', אע"פ כי ראיתי אותו בירושלם אצל איש אחד מערבי, וע"י למעלה הערה ב'.

נא) מצאתי זאת בסוף ס' חידושי דינים כ"י מר"ש בן דאנאן בהוספות שבנו רבי סעדיה.

נב) ראה למעלה הערה כ"ו, וכי חיבר איוה ספרים זאת נכיר ממה שהובא ממנו בס'

זכות אבות לאחר מורעו (פיסא תקע"ב) דף ס"ה ע"ד שכתב „העתקתי סכ"י ישן נושן מהרב המפורסם המקובל האלהי איש אלהים קדוש הוא מר זקונינו אבי יוחס כטוהר"ר יצחק קרייאט וצוק"ל“.

נג) נמצא עד עתה בפאס בעקר ספרים ש"ה הר"ר רפאל מאימראן ה"ו, ונכדו בעל מבקש

ח' דף כ"ה ודף ס"ו יזכירו „אודני זקוני החכם כטוהר"ר יהודה הכהן וצ"ל“ והנה מזה נדע שמת ר"י הכהן לפני שנת שני' שאז נדפס הס' מבקש ה', וע"י למעלה הערה י"ז.

נד) ע"י בהערה הקודמת, ויותר מכואר זה בהקדמת הל"ק"ט שיאמר המחבר ר"י חאניז „ומרעא דאהרן קאתינא הוא אבי זקנתי הרבנית פאלומבא תנצב"ה ה"ה הרב הגדול כטוהר"ר

יאודה הכהן ז"ל טוקני קשטיקוא וחכמיה ננה הוא אשר מביא וקורא בשמו לפעמים אבא מארי ז"ל בספריו. מורי זקני ה"ה כטוהר"ר וזה"ה“.

נה) נקרא בן בערך אל ר"ד הסבעוני נכדו שיוכר במאה החמשית, עיי"ש.

בכ"ו ונקרא „טוב רא"י נו), רבי מאיר צנאע מחכמי פאם נאורי בנו או נכדו של ר"א סנע ע"י בפרק ח"ז מת ביום ח' חשוון שנת שע"א נו), רבי חיים עזריאל, ורבי שלמה בן דאנאן, היו מרבני פאם בסוף המאה הזאת סביב לשנת שפ"ו (נח), ונלוו לפעמים אל רבי שאול סירירו הנזכר למעלה. במעמד הבית-דין, עוד רב אחד רבי יעקב בן דאנאן שמו נלווה לפעמים אל הנ"ל, הוא היה לראשונה עוד משנת שס"ו לסופר הבית-דין (נש), אך בסוף המאה הזאת נמנה לאחר מהב"ה, וחיבר ספר „פסקים" שהיה נמצא בכ"י ס).

בעיר תיטוואן [Tetonan] חי בחצי הראשון של המאה הזאת רבי יוסף ביבאס בנו של רבי חיים ביבאס הנזכר בדור הקודם, ובחצי האחרון חי בנו של ר' יוסף הנזכר רבי חיים ביבאס, וזימיו ח"ו עוד שם רבי אברהם בן זמרה (סא). רבי יעקב הלוי ורבי חנניה ארובאש (סב), כלם גדולי תורה וטורי-הוראה גדולים, רבי יעקב הלוי הנזכר היה גם מקיבל גדול, וחיבר ג"כ ספר שו"ת „בית יעקב" כ"י זגס נמצא ממנו איזה קינות ופיוטים (סג).

בעיר מכנאס [Meknas] ישבו מראשית המאה הזאת בני המשפחה טולידאנו שבאו מפאם ויכהנו ברבנות ובשררת ראשי הקהל שם במכנאס. רבי חיים ורבי יוסף טולידאנו בני רבי דניאל הנזכר בדור הקודם, נמנו או לדייני העיר הזאת ובנו של רבי חיים הנזכר הוא היה נגיד העדה רבי חביב טולידאנו שזכרנו מעלה. ובתורודאנת העיר אשר בנוף שוש [Sous] חי בחצי המאה הזאת רבי יעקב היוצר המכונה פרנאן, תלמידו של ר"מ בן מימון אלבאו הנ"ל מעלה, חיבר ס' פרת שושן כ"י סג פירוש על מסכת אבות עפ"י הקבלה. ובארצות חוץ ח"ו הרבנים האלה שארץ מולדתם היתה מארוקו, ר' יששכר

נו) טובא בכ"מ בדרשות נכדו ר"ד הסבועני השני הנ"ל בס' נאם דוד, כ"י, וס' הדרשות „טוב ראוי" של ר"ד הסבועני זה נמצא עד עתה בפאם ונכתב בשנת קרנ"ו (שנ"ז).

נו) ראה בדבריו ר"ש סירירו המועתקים בפרק מ', נח) מצאתי בן בתשובה כ"י הובא למעלה הערה מ', ור"ת עזריאל הנ"ל נר' שהיבר מה, כ, הובא בשמו ביאורים בכ"י.

נז) על פי ס' התקנות, ס) הובאו בפסקי חכמי המערב ובספר: דברו בתראי כ"י דף מ"ה כתוב „וכן נמ"ך בפסקי הרב מהר"ר יעקב דאנאן ז"ל... וע"י שו"ת זכות אבות ס"י ע"ו ובדף נ"א ס"י ק"ד.

סא) נזכר בתשו"י כ"י יחד עם ר"ת ביבאס ור"ת ארובאש הנ"ל פה, והובא גם בשו"ת ר"ש צרור ושכסוף התשב"ין ס' מ' בתשובה לתיטוואן שב' „וכ"ז אני כותב להלכה אך למעשה הנה החכם השלם הדיין כהה"ר אברהם בן זמרה נר"ו הוא מארי דאתרא ולו משפט ההוראה ואם יסכים... וכו' עת לכל הפי' דף ק"ו—ק"ה נדפסה בקשה יפה מר"ת ביבאס הנ"ל פה.

סב) ע"י בשו"ת אשר לשלמה לירושלם תרס"ד ס' מ"ו, ובדבריו בתראי כ"י דף ל' יש תשובה אחת ממנו לר"ש סירירו ור"י בן דנאן הנ"ל, ובנו הוא ר' יצחק ארובאש שיוזכר להלן במאה החמישית.

סג) ע"י אשר לשלמה שם ובחידושי הרינים שם או"מ ס' כ"ח, ובדבריו בתראי כ"י דף ל' נזכר ספרו בית יעקב כ"י הנז' וטובא ממנו גם איזה תשובות שם בדף ס"ה וס"ו, והקינות ופיוטים ישנם בפיוטי המערב דפוס וכ"י.

סד) נמצא באוצר הספרים שבקאנטבריא ובכיהמ"ד לרבנים בניויוארק, מכיל רנ"ח דפים 40.

בן סוסאן ב"ד מרדכי בעורו נער יצא בלויית אביו סביב לשנת ר"ץ מפאם עיר מוכרתו ושנים אחרות ישב בירושלם וילמוד שם לפני הרב רבי לוי בן חביב, אח"כ היה גם בצפת זמן מה ושיב נסע ממנה ואז בהיותו גולה ונדה בארצות חוץ חיבר את ספרו "תיקון יששכר" (עיבור שנים) מהדורא הראשונה, בשנת שיז חזר לצפת ושם הוסיף לתקן את ספרו ההוא עד שנת שביה שהדפיסו אז בקושטא, בצפת נספח רבי יששכר אל הקהלה המערבית ויחשב לאחד מנכבדיה (סד) ורפי הנראה נשאר בחיים עוד אחרי שנת ש"מ סה). בימים ההם נקבצו וכאו שם בצפת קבוצה של חכמים מקיבלים ובעלי ריון מנגב מארזקין מחבל דרעא [Draa], שבה מצאה אז חכמת הקבלה קן לה ורבים גם התפארו כי נגלה להם אליהו וכי ידעו לספר עתידות, מהם זכרנו כבר שם האיש מסעיד מצליח בן גיאשוש [פרק מ"ז] חוזה עתידות, וכן חי עוד שם החכמים האלה, רבי מסעיד הכהן שאולי הוא בעצמו מסעיד מצליח הנזכר, ורבי מסעיד זה יחד עם תלמיד-חכם אחד באו בשנת של"ז לצפת ויספרו עיר על... חכם אחד גדול הדיר ויודע עתידות ושמו רבי אברהם שלום בדרעא, גם רבי חיים מדרעא, ורבי מרדכי מדרעא, שניהם היו עיר ידועים אז למגיד עתידות ושנגלה להם אליהו, וכל אלו יצאו—כנראה—בזמן אחד ויתושבו בצפת, והאחרון רבי מרדכי חיבר ספר "מעניות חכמה" ונגנו, שם בצפת התודעו החכמים המקיבלים האלה לרבי חיים ויטאל הנודע, והוא סיפר בשכחם סז). עיר חיו בצפת או שלשה חכמים מקיבלים מערביים, שלמדו שם לפני האר"י, והם, רבי אברהם הלוי אלמוגרבי סז) ממשפחת ברוכים, שגם אידיתיו יסופר כי "ראה השכינה פנים בפנים בהק"ן ככותל מערבי", ורבי יוסף המערבי בן טבול, מקיבל גדול, וחיבר פירוש על הזוהר והאדרא סח), הוא נמנה שם בצפת סט) לאחד מרבני העיר ויתחתן גם עם ר' יו"ט

ושם בך ט"ז בא כל הספור שהעקתנו ב"פ"ט, ממנו, והנני הוגה תורה רבה להפריסר א, מוכס נ"י מניו יארק שהעירני על זה.

סד) כ"ו ע"ב מ"ש בהתיקון יששכר בהקדמתו ובהדפיס ב"ט, ל"ב ב', ל"ג א' נ"ז א' ס"א א' ס"ו, זס"ה, [מדפוס ווינציאה].

סה) כי הם' תיקון יששכר נדפס בשני הוצאות קושטא שכ"ד ווינציאה של"ט, ושניהם ע"י המחבר כנראה מתוך הספר ע"ש בך נ"ז א' שזכר את השלחן ערוך של ר"י קארו נר"ו, והש"ע נדפס לראשונה עד ש' שכ"ה, מזה נראה כי ההוצאה ב' נדפסה על ידו ואז הוסיף ר' יששכר הוספות עוד בספרו,

סז) הסקיד לכ"ו ראה בס' ההזיונות השלם למהרה"ו (בבל תר.), ובס' הגלגולים, ובשה"ג מההיד"א את ר' חיים מעיר דרעא ומעניות חכמה, והנה אעיר פה כי מזה שנים בא לירי ב"י ישן שנאמר אח"כ מאתו והוא כרך עב שהביל ענינים שונים, ובניהם ס' כסף ערוף על חכמת הערוף וכו' כ"ד הלקוב, אך כהכ"ו לא נשלם הספר, ונמצא רק אווה פרקים הראשונים, ובהקדמתו כותב המחבר כי עבר לפאס וקיבל מכתב מהרב הגדול ר' יהודה עזריאל ומשם הלך לעיר דרעא ויטעא הן בקהל עם עיר דרעא ובעיני השר של העיר, הספר נכתב בלשון צה ובכנגון יפה מאד ובתוכו כותב שהיבר עוד ספרים ומזכיר שם לרוב מספרו "סגלת המלכים" שבו ובאר מיני האכנים מחולפי המזג...

סח) ס' ההזיונות בש"י הש"ל וע"י קרוא הדורות דף ט' ע"ב ושה"ג את ר"א הלוי ברוכים, סח) אוצר חסי' אות פ' נו' 273 וע"ש אות א' נו' 792, אכן מ"ש שם כי הפירוש הנז' נמצא ב"ו באוקספורד נו' 1020, אינו ברור, כי ההכס לאט הודיעני כי אין שום זכר להפירוש מר"י טבול, כ"א מר"ט פאפירוש, וכי בכל האוצר האוקספורדי לא נמצא הפירוש הנז' מר"י טבול, סט) שר"ת ר"י ממראני ה"א ס' פ"ב ששם החום ר"י טבול בן רבני צפת בש' שם"א,

צהלון (מהריט"ן) ויקח את בתי ע. בני ר' יעקב טביל הלך למצרים ושם הצליח בעישרו ובכשרונותיו נמנה לאחד משרי העיר וגדולה אך אח"כ בקנאת-עם הארץ ממנו, נהרג עא) והרב השלישי שחי אז עוד בצפת, הוא רבי סלימאן בן איחנא מערבי עיר מולדתו היתה פאס ומשם נסע עד לצפת ויתישב בה, שם נחשב לאחד מגדולי זהרבים ויצטיין ג"ב במלאכת הכתיבה כי היה "סיפר סת"מ" ויותר מאלף זוגות תפילין יצאי מתחת ידו, ועיד עד כה נמצא בצפת ספר תורה עתיק שנכתב ע"י ר"ס בן איחנא, וההמון מעריצים אותו, הוא היה בקי גדול בידועות הקבלה, וכל ספר הוזהר וכמה מספרי הקבלה היו שגורים על פיו כאלף-ב"ת" עב), גם חיבר בפשט, פירוש על ספרא וספרי, ופירוש על המכילתא, וכנראה חיבר גם פירוש על התנ"ך עג).

עוד חכם אחד חי אז בצפת, שהיה ג"ב מחבל דרעא, ושמו רבי אברהם ב"ר שלמה עלון, והוא הוציא לאור ס' דרכי זוגמרא מר"י קנפנמן (מנטיבא שס"ג עד), ובמצרים חיו עוד כדור הזה הרבנים האלה, ראשי קהלת המערבים שם והם: רבי דוד חכריא, ר' שמואל האדאד, ר' יהודה מנחס, ר' יוסף חג', ר' יששכר בקבוק עה) ור' דוד מוגרבי עו) (מערבי), וזה האחרון היה גדם בשתי ידיו ויגר ברגליו ובכל זאת היה סופר מהיר וכותב בפיו ס"ת תפילין ומוזות.

ובירושלם נתישבו בזוצי האחרון של המאה הזאת שני הרבנים המערבים האלה רבי שמואל ב"ר יעקב עז) חאגיז, ורבי יצחק צבאה, הראשון נסע מפאס עיר מולדתו סביב לשנת ש"ן, ויעבור דרך טרופולי הכרכרית שבה ישב זמן מה עה), ואח"כ הלך לויניציאה, שם הדפיס בשנת שניו את ספרו מבקש ה' והוא דרשות עה"ת, ורבר שמואל על ס' דברים עט), איזה שנים אח"כ נסע לירושלם וישב בה, ובשנת ש"ף הוליד שם את בנו ר' יעקב חאגיז הנודע בספריו "הלבית קמנות" ועוד, ובשנת שצ"ג גוע וימת פ), הרב השני ר' יצחק צבאה היה לפי הנראה נכד ר' שמואל צבאה הנז'

ע) ס' החזיונות לר"ח, "ביש" שס"ט נשא ר"י בן טבול בתו של מהריט"ן ולא זכה לבוא אליה כדרך כל הארץ והיו העם מרננים אחריו למה אינו מרפא לנפשו אחרו שוכה לרוח"ק כפי מה שמעיד בן על עצמו".

עא) קורא הדורות דף מ' ע"ב.

עב) ראת בשו"ת ר"מ ג'נטי ס' קב"ד ושה"ג מהחיד"א ע' ר' סולימאן, ובטובת מראה (ירושלם תרנ"ז) דף צ"ד וצ"ה.

עג) נזכרו בס' ספרי דבי רב מר"ד פארדו, ובשכות יהודה על המכילתא וע"י בשה"ג ע' ר"א אוולאי.

עד) בהקדמתו שם יאמר ר"א עלון כי "ארץ מולדתו כמערב עיר נדושה של סופרים ושל חכמים נהר דעה וחיים הוה נתישכתי בצפת... להדפיס ספרים אחרים ספיר גורתם שנשארו לי מפליטת יתר ספרי ונכסי אשר אכלו הישמעאלים כמצרים בתעלוליהם...".

עה) לקוטים מר"י סמברי צד 76, עו) שם צד 80 ושו"ת הרמ"ע מפאנו דף ל"ה.

עז) ע' לעיל הערה מ', עח) ב"כ בסו"ס מבקש ה', עט) באכסמפליאר אחד מסי מבקש ה' ורבר שמואל, שבא לידי ראיתי בו בגליון הרבה הגהות כ"י שכתבם המחבר ר"ש חאגיז בסוף ימיו על ספריו הנ"ל.

פ) בתחלת ס' משנת חכמים לנכדו ר"מ חאגיז כ' שר"י חאגיז היה בן י"ג שנה כמות אביו ר"ש, ור"י חאגיז נולד בשנת ש"ף ע"י שה"ג.

ברור הקידום גם הוא נסע או סביב לשנת ש"ן מהמערב, ויתישב בירושלם. שם ישב מרבין תורה בתלמידים וימנה לאחד מרבינו העיר משך חמשים שנה עד שנת ת"ח שבה גוע וימת פא).

ובאמשטרם חי או רבי יצחק עזיאל מפאם, בנו של ר' אברהם עזיאל הנזכר ברור הקידום, בעקבות ר"א אביו אהב גם ר' יצחק את חבמת השיר והמליצה ויעש בה נפלאות. הוא שר שירים רבים ינבכדים מלאי-תוכן ונשואי-רעיונית נעלים, והיה גם מודקק יודע בחכמת השיעורים. כנראה שבשנת שס"ד-ס"ה, מפני ימי הרעב, יצא ר"י עזיאל מפאם יעבור דרך איראן, שם נתאכסן אצל ראש עדת היהודים שר וגדול ישמי יצחק פא, יתחל ר"י עזיאל אצלו כבוד ויקר, בשנת שס"ו נמצאהו כבר באמ"ד ששם נמנה בנידע לרב הקהלה, היא הקהלה הראשונה בהולאנדאי שנישבה אז מפליטי האנטוסים, בקהלה ההיא הביא ר"י עזיאל רוח חיים בדרשותיו הנמרצות, וחכמים נידעים לשם שחיו אחריו באמ"ד ומהם גם ר' מנשה בן ישראל, נחשבו לתלמידיו, ממנו נמצא ס' מענה לשין בדרוק, ושירים וקניות שמהם נדפסו במחזורי אפריקה, ומהם עודם בכ"י, הוא מת בשנת ש"ף.

רבי אברהם ב"ר ראובן בנחמן המכונה אבוזאגלו? ממשפחה אוילאי? מעיר מראביש (מארוקה), בכ"ף שנת שס"ד יצא החכם הזה מהעיר ההיא, כי נשלח בפקודת הנגיד רבי אברהם בן יאעיש קרובו לקנות למלך מארוקה אבני חפץ וכלים יקרים וילך עד לויניציאה, אכן אז שררו במארוקה איתם המאירעות שזכרנו כבר בפ"מ, מלחמה ודבר ירעב יער ידו זה לא יכול הנגיד ההוא לשלוח לרבי אברהם את הכסף מאת המלך, וישאר רבי אברהם שם בויניציא וישב ומוחה כשנה יחצי, ובין כה וכה היה לו גם דברי ריבית עם סוחר אחד שם בעיר ההיא יהי נאלץ להפסיד סכום רב, ואז הדפיס רבי אברהם את המשניות עם פירוש רמב"ם וברטרנורא בהגהה מדויקת ובאותיות מריביות להקל על הקרא" (ויניציא בניסן שס"ו) פא, משפחת אוילאי זאת שממנה היה רבי אברהם זה, היתה מושפחה רבת איכולוסין ונכבדה, אז במראביש וגם בפאם, וזולת

פא) קורא הדרות דף מ"ט והגם ששם כתב רק שר"י צבאח היה דיון יותר מארבעים שנה הנה בס"ס כתר תורה מר"ש די אבילא בהסכמות רבני ירושלם חתום הוא משנת שנ"ו עד ת"ח, ובס' זהרי תמה מר"א אוילאי באה הסכמתו בש' שפ"ג, ובהסכמה אחרת שם שזמנה בניסן ת"ה נשמט שמו, וא"כ מת קודם ניסן בשנת ת"ח.

פב) שו"ת ר"ש דוראן ס' ב"ה ב"א ע"ש הוטב, ולפי הנראה לו לשער כי השיר ההוא שמו היה יצחק קנשינו, וע"י כנראטין ה"ו עד צאט מיש לתולדות ר"י עזיאל זה בשם בררוס, ואחשוב שבכרובים המועטים שכתבתי פה יש חדשות שלא נודעו עוד, וע"ע במלואים.

פג) מפני שהמשניות וויניציאה שס"ו הנו' לא מצויים כ"כ, אציג הנה מהם מה שצריך לטקור דברינו, בשער הס' כתוב, 'משניות עם פי' הרע"ב ורמב"ם כדפוס ואותיות מרובעות הפנים והפירוש הביאו לדפוס החכם השלם מוהר"ר אברהם בר' הר"ר ראובן בנחמן ז"ל ממרוקוש עיר ואם בכרברוא י"ג ניסן שנת משנ"ד הדרך לפ"ק" (שס"ז), ובחקדמה כתב "אמר הצעיר אברהם בלא"א הר' ראובן בנחמן המכונה אבוזאגלו ממשפחת בית אוילאי מעיר מרוקוש ... שלו הייתי בכיתי והזמן מלטני פה וויניציאה כי שלחני פה הנגיד המעולה הר' אברהם בן וואעיש קרובי ממשפחתי הנזכרת? לקנות למלך כלים יקרים ואיש פה מצפה הרד שנה וחצי אודי תבוא האניה אשר בה ישלח אלי הטמון לענין הנו' והנה בעניות, בארצנו כל משפטיו הרעים הרב דבר ורעב כי המלך נלהם עם אחיו (מן' ויראן ומ' עכדאלה כנוכר בפ"ט) ואין יוצא ואין בא וגם פה לא שקטתי ולא

רבי אברהם הנזכר שישב לו בויניציא, היה עיר רבי אברהם אוולאי אחר כ"ר מרדכי מעיר פאם, נכד ר"א אוולאי הנז' בדור הקודם, וגם הוא יצא ונתיישב באה"ק, הרב הזה נידע כבר בספריו שחיבר, חסד לאברהם, אור החמה, זהרי חמה, בעלי ברית אברם על התני"ך, ועוד הרבה ספרים, ובהקדמת ספרו חס"ל הנזכר יאמר „זכרתי ימים מקדם „כאשר הייתי בימי חרפי בחלד עיר מיכרתי פאם עיר גדולה במעלה ותהלה, עיר של „יקרים וחכמים אנשי סגולה מיוחדים ואני בקרב חכמים שלימים וכן רבים יושב בשבת „תחכמוני להתחמם כנגד גחלתן... ויהי כי הקיפו עלי הימים ריש ולענה מנת כוסם „משברי הזמן ים זועף ואני בתוך ההפוכה אשר הפך ה' באפו ובחמתו עיר קברות אבותי „ע"ה עיר פאם המהוללה אשר היתה למשל ולשנינה ומרויב שיחי וכעסי ולחצי זה „הרחק ודלתי ביתי נקי מנכסי וחמדותי לבוא להתגורר בא"י... היא חברון, ויהי „היום בשנת שע"ט נהפך וכו' ואמלטה אני וביתי לעה"ק ירושלם וגם שם היה חרון „ה' ויגוף בעמו ובפרט בותר הפליטה הנמלט ממישברי ים התלאות שואית ומשואית „צרה ארוכה אשר נמלטו בציון עה"ק מן אנשי סגולה תושבי העיר פאם וסביבותיה „ורבם ככלם באי בחדרי שערי מות... ואני ובני ביתי אל סביבות חברון... „מדבריו של ר"א אוולאי אלה יוצא לנו כי יציאתו מפאם היא ובני ביתו היתה לרגלי הפורעניות ההם שזכרנו שהיו בין שנת שס"ד-שע"ג, או בשנות שע"ד-שע"ה, וכי עם ר"א אוולאי יצאו עוד המון רב מן יהודי פאם וסביבותיה פדו, אנשי סגולה, שהתישבו בירושלים ויאבדו רובם ככלם בהמגפה שהיתה שם בשנת שע"ט בירושלם.

רבי יצחק גבאי בן קרוש וחזיר דון שלמה גבאי בן דון חיים גבאי ספרד, מתישבי אספי [Safi] גם זה היה בין היוצאים ממארוקו אז בדור הזה וחיבר ספר „כף נחת" פירוש קצר על המשניות שהדפיסו בויניציאה בשנת שס"ט פה, ולפי הנראה שזקנו דון חיים גבאי הנזכר בא בשנת רנ"ב מספרד בין אנשי המשפחה הזאת גבאי, ודון חיים אי בנו אוו למושב להם את העיר ההיא אספי.

נחתי כי יש לי ריב ומדון עם סוחר אחד ועשיתי הוצאה גדולה בארץ הזאת ואשתומם על ענין הרע הזה ואשים על לבי דבר טוב לעשות המשניות הגדולות בדפוס... „ונשאלהעיר רק על הזרות, שיש לר"א זה שלש משפחות: בנחמן, אבוזאנאלה, ואוולאי, הן ידעתי כי במארוקו יש אנשים בשתי משפחות אחת עיקרית ואחת כינוית מאוזה סבה, אבל בש"ש מזור הוא בעיני. פד) ראה בפרק הקודם הערה י"ו. על אודות ר"א אוולאי זה וספריו יספיק לנו כבר מ"ש נכד נכדו הוזכר בשנה"ג ע' ר"א אוולאי, ויש להעיר כי עוד לפני ר"א אוולאי זה, חי באה"ק בצפת אחד מכני המשפחה הזאת שמו רבי מסעור אוולאי שהיה מתלמידי האר"י, ור"י טבול ור"א הלוי ברוכים הנז'ל, כמ"ש בקורא הדורות דף מ' ע"ב, ונזכר גם בשו"ת מהר"מ ט' סו"פ ב"ש' שס"א ובהקדמת ס' באר שבע, ומאומדנא נ"ל כי היה גם הוא מיוצאי מארוקו בתחלת המאה הזאת, פה) ונדפס עוד בהוצאות אחרות ראה באוצר הס' לכן יעקב.

פרק אחד עשר.

קורות המאה החמשית.

החצי הראשון של המאה ה'.

ארבעים שנות הכלכול ואי-סדר כמשטר הממלכותי בתחלת המאה ה'. אהרן בן משעאל מושל יהודי בסבצר תאזא, גזירות בש' ת"ו מטעם הנציב כו=בכיר בפאס ובטימוזאן ואלקצר, הריסות בתי כנסיות ובמ"ד וביתול ת"ת, צמיחת ממשלת העלאווין מתאפילאלת, מולאי ארשיד הכובש, ראשית כבושו כתאזא, הריגת המושל היהודי אהרן, ש' תכ"ח גירוש יהודי אזאוויא במספר י"ג מאות בעלי בתים והתישבותם בפאס ובצפרו, תנועת שכתו צנו כמארוקו, התפלגותם של יהודי מארוקו לכתות שונות, גירוש יהודי הכפרים הפליטים במהזו תאדלא וגזירות כמראקיש כפקודת מו' ארשיד, מות מו' ארשיד בשנת תל"ב והטושל החדש מולאי ישמעאל אחיו הנציב במכנאס, יחוסו הטוב כראשונה אל היהודים וביחוד ליהודי העיר מכנאס, התעלות המשפחות טולידאנו ומאימראן כחוג סמשלת מו' ישמעאל, רכי דניאל טולידאנו ובניו יוסף וחיים יועצי המלך וסגניו, חיים ואברהם טולידאנו בני אחיו של ר' דניאל סוכני סמונת כהצר המלכות, ירדת האיש אברהם טולידאנו הנז' ומאסרו, בני משפחת מאימראן, הנגידים יוסף ואברהם בנו, וקרוביהם, מות הנגיד יועץ= המלך אברהם, אחיו שמואל נתפס כמאסר, ויצחק בן שמואל נהרג.

המאה החמשית וכן גם המאה שאחריה, הששית, הם היו כמעט יותר מכל מאות השנים החילופית, מצוינות בהרדיופת המיוחדות כלפי היהודים כמארוקי, אם מקנאת-הדת, או משאיפת המושלים לחון היהודים ורכושם, מלבד זה לא חסרו—כנהוג—גם צרות מדינה, מפני בכליל מלחמות וריב אחים ויוקר ורעב וכדומה, ואלה מזה ואלה מזה, צרות המדינה והמקרים הרעים, עם הרדיופת נגד היהודים, המיטו אסון נורא על יהודי מארוקו אז, ושיד ושבר באי כתימם עליהם כמאה הזאת ושאהריה, עוד בתחלת המאה הזאת, החמשית, שררו כמארוקו ימו אי-סדר ומהומות רבות כהמשטר הממלכותי, הימים החם שארכו כארבעים שנה, נודעים כספרית הערביים לקורות מארוקי בשם "ארבעין סנא די לפתנא" לאמר "ארבעים שנות הכלכול", משפחה כרברית אחת שישבה כנפת שאווייא [Chaouya] סמיך לתאדלא [Tadla] משבט אדילאיין, כבשה לה לראשיתה את המלוכה, אכן מפני אי-ידיעתה לעצור כרוח העם ולהנהיג את שליטונה כרחבי המדינה, התקוממו פה ושם מורדים שנים אשר איש איש כמקימו מושלי כרוזע, כפאס לכרה היו כה ארבעה מושלים שכל אחד לקח לו חלק מיוחד מהעיר, וכיניהם נמצא גם בא—כחי של המושל אדילאיין כו=בכיר, ויהיו מתגרים זה בזה, כנף סיס מושל איש אחד, אדמומי, כמראביש נשאר למושל מולאי מחמד בנו של מו' זידאן ועי' כפ"ט) כהמכצר תאזא וכביבותיה מושל איש יהודי גבור-חיל שמו אהרן בן משעאל אז, כה שרר מצב של אי-שלטון-כללי ככל מארוקי אז כראשית

המאה הזאת מישיך זמן ארבעים שנה בערך, ובהמצב שר לא סדרום הזה, כמיזן הגיע גם ליהודים סבל תלאות ימציקות, בשנת ת"י שלח המושל הדילאי שהיה קנאי-דתי מאד, פקודה לבו-בכיר פקדו בפאם, לנהיש ולנתין את כל בתי ת"ת כנסיות ומדרשות אשר ליהודי פאם, וכן הרס השר ביכביר ההוא ראשונה את בית הכנסת שר היהודים התישבים, ואחריו כן, ביום כ"ג אלול של השנה ההוא נהרס ביהכ"נ של המגורשים, ואחריו ביהכ"נ של "אתאוי" וכיום ג' תשרי שנת ת"ז נהרס ביהכ"נ שבו היה גם ה"תלמוד תורה" הגדול, בערב יוה"ך נהרסו שני בתי מדרשות הישן והחדש, ובכ"ד תשרי ביהכ"נ של חכם אחד רבי יצחק אבירגיל, ולא נשארו כי אם שני בתי כנסיות, האחת שעל שם ר' סעדיה רביה, והשנית שעל שם הנגיד יעקב רותי (עי' בפרק יו) ושני צולו על ידי שוחדות, כן גזר עלירם לכטל לימוד תיניקות של בית רבן, וכמעשהו בפאם כן עשה גם בתימיואן להרוס עד היסוד את כל בתי כנסיותיה, וכן בעיר אלקצד וכל סביבותם מקום שיר המושל אדילאי שולמה, בתימיואן נהרגו עיד שלשה יהודים על קידוש השם, ותלו ראשה אחת היא ובנה על עין, וגם נפל על הקהלה לשלם סכום גדול, כן גם אחרי כן כאשר רבו המתקוממים על המושל האדלאי ההוא, רבו עוד יותר הצרות על היהודים, והנני מסיימים דברי הקורת האלה כפי שכתבם אחד מרבני הדור רבי שמיאל כ"ר שאיל אבן דאנאן, בלשיני בעצם, וכימיני ושל המושל אדילאי "ההיא] היו המושלים מיהדים בכל המדינות, ובפאם אודיד (החדש) היה המושל מוחמד "ארדידי ... והיו נלחמים זה עם זה וצרות היהודים והמסים רבו לאין קץ וידל "ישראל עד חדש תשרי (בשנת ת...?) שקם אחד ממשפחת בני-עאמר והרג אחיו של "הדילאי שהיה שקול כמו מלך ושמו סירי למשנאוני ... ומאיתת שנה ירד ממעלתו "ובכ"ז היהודים בצער וליצא ולבא אין שלים מן השר כובכיר שהיה מושל עיר בפאם "והיה מחזיק עדיין באמינת אדילאי הנז', יאנשי פאם אלכלי היו בהסכמה אחת עם "המורדים, ואחיב שלחו אחר שרף אחר מן האפילאלת שמו מילאי מוחמד והמלכותו עליהם והיו שערי פאם אודיד סגורים המשים יום ובר"ח תמוז בא מוזי מוחמד "מתפילאלת ופתחו לו שערי העיר ונתפס השר הצירר ההיא (בובכיר) ואסרוהו בזיקים "והמלך הלך וחנה פציאר אואווייא ויבאו כל בני פאם אלכלי לקראתה, ועשי לו כבוד גדול, ובחמשה לאב הוציאו את השר בובכיר הנז' ונקבו שני עקביו וגיררוהו עד "למרמס ואייב אחר תקע לו חרב בבטנו כן יאבדו כל אויביך ה' ובשנת תכ"ה בא "מולאי עלי אשרף מן הפילאלת לסוס והיה מערער על המלוכה ואסר אותו ארמימי "שהיה מושל שם בסוס, ונתן לו שפחה לשרתי בבית האסורים ושכב עמו שם וממנה "גילד מילאי ישמעאל אשר מלך אח"כ, ומקדם נתערר מילאי ארשיד בנו הגדול של "מז' עלי אשרף הנז' שבא מתפילאלת לתאזא והרג את אהרן בן משעאל היהודי "שהיה מילך שם, בערמה ביום השבת, ומלך במקומו, ובא אח"כ לפאם ופתחו לו באב- "לביזאת ילן אותה הצילה בהאלמלאח (ברחיב היהודים) בחצר יהודה מאנסאני שהיא "רישפיטיר של הקהל, ולמחר פתחו לו באב-אל-סאמרין של פאם אודיד ותלה את "מוחמד ארדידי המושל על עין ... ואחרי ש"ש שנים הלך מילאי ארשיד לערי אואווייא [Chaouya] והבניע להאירלאי הנז' והגלה הפלשתים (הברכרים) שהיו שם ונתן כל

האלווייא. והיהודים שהיו שם נתן להם זמן שלשה ימים לצאת מן העיר ינטלו כל מה שיכלו שאת מבסך. וזהב כי היו עשירים גדולים ובאי כל היהודים ההם לפאם שלש עשרה מאות בעלי בתים ברוח אב שנת תכ"ח ויש מהם באי לצפרו [Sefrou] ג, ילשאד מקימיה. ובי ביים נילדתי אני הכותב שמיאל בן דאנאן כ"ר שאיל, ומי ארשיד הלך למראקש ויש אחר היה רוכב על סוס, וקפץ הסוס והכה עין אחד במיתו וימת והביאחי וקברוהו בפאם בערב פסח שנת תל"ב נמצא זמן מלכותו שש שנים ומחצה, ובימי נפלה החמה והשמן והחמאה בזול גדול והיו... יכמיו היה מיראי ישמעאל אחיו משנה במכנאם, ובצפרו וכשמת מילאי ארשיד מיר בא מי ישמעאל והמלוכותו בפאם... ומאו והלאה ממלוך מילאי ישמעאל יאילך חזרה המליכה ירושה לאלעזרין, פירוש שהם מורע עלי אשרף הנזכר.

העתקנו דברי כותב הקורות הנאמן הזה. כמות שהם. למען שעל פיהם נדע את השתלשלות המקרים של "ארבעים שנות הבלביל" שזכרנו ועד מלוך מילאי ישמעאל אחיו של מילאי ארשיד, ואמנם עיר באיתם השנים במשך "ארבעים שנות הבלביל" ההם שלפני מלוך מילאי ישמעאל נקרו בין יהודי מארוקו דברים נכבדים שלא באי בדברי הכיתב הנזכר גם בניגע להשרובי בכיר ההיא שדפי דברי כותב הקורות הנזכר שגא את היהודים תכלית שנאה הנה בכל זאת ידענו כי מצא השר ההוא בעת הצורך חפץ ביהודים. בשנת ה'ט' בעת שקמי מתנגדים רבים לי ולמלכי הארולאיי ויצטרך לקרוא לעזרה את ממשלת ספרד, שלח או במלאכות כזו את רבי יעקב ששפירטש שהיה אז רב בעיר סאלה, לדבר על לב ממשלת ספרד כי תשלח לו אנשי צבא לעזרו נגד בני עמו המירדים עלי ג, ובימים ההם—כנראה מפני המלחמות שהיו לו להשר בוככור נגד אויביו—הוטל על יהודי פאם לתת סכומי כסף הרבה ליד השר ההוא, את זאת ידענו כבר מדברי כותב הקורות הנזכר במ"ש, והיו נדחמים זה עם זה וצרות היהודים והמסים רבו לאין קץ וידל ישראל עד מאד, ואך עוד ניכח גדעת ככה מהסכמה אחת שעשו ראשי הקהל בפאם אז בשנה ההוא, שאח העתקתה כפי התורף העיקרי הכ"י שבא לידנו, הננו נותנים פה.

אנו החתומים הסכמנו כלנו יחד בהסכמה אחת שמהיום הזה והלאה כל מה "שיראה דהחכם השגם הנגיד המעילה הר' יצחק הצרפתי נר"ו להעניש לשום אחד מבעני ברית בניפו או ממנינו על איזה דבר רע שימצא ח"ו שעשה שום בן ברית, ככלנו יחד נעמוד עם החכם נר"ו להעניש לאיש ההוא כפי מה שהשיג ידינו "להענישו בניפו וממנינו וכד מה שיסכים החכם הנגיד נר"ו להעניש לאיש ההוא "אין לסור ממאמרו ימין ושטאק ולקיים כל דבר נשבענו בשיית כרי מרמה ועזיכה ככל קיים ודהשגים כל הנז' על הדרך הנז' להיות מעוזרי החכם הנגיד נר"ו

ב) בעל כסא המלכות כ"ו בעתקו הדברים האלה סיים ואנו הצעיר מבני בניהם כי וקינינו הנכון והשוב הגביר הר' יצחק אלכנא ז"ל היה מהמגורשים אשר אני דור שביעי לו' ויש העיר כי יאסר בספרו ח"ג ער... השם לשער כי שאווייא הוא הנוף סוס Sous אכן שכן לראות את הכל Chaouya הירוע במארוקו קרוב להחוף Mazagan.

ג) דינאל בררוס, ע"י דברי ימי ישראל ח"ח כציון ב' ער 548, ובהקדמת שו"ת אהל יעקב שפורטש.

לעמוד לימינו לעשות כל חפצו ורצונו כפי הנטיות ממאמרו ימין ושמאל יען הוא „עומד בפרץ בעד בני קהלנו וגם נתחייבנו בכח השבועה שכל מה שיקרה „החכם הנגיד נרצו מנכסיו לתביעות שתובעים אלמכזין [חצר המלך] מהקהל יצוי „ערינו לעמוד לימינו עד שנגבה לו דמי הלואתו מנכסי הקהל יצוי כדו שרא „יפסיד מאומה מנכסיו ולפי שבכך הסכמנו ונתחייבנו בכח השבועה הנז' לקיים „ולתשרים כל הנז' עה"ד הנז' חתמנו פה בעשיר אמצעי לכסריו שנת ארבע מאות „ותשע לפ"ק. נאם ראשי ומנהיגי קהל הקדש קהלות פאס יע"א וקיים, ואם חזי „יגיע להחכם הנגיד נרצו שום הפסד עם אלמכזין בעד הקהל יצוי נעמוד כלנו „לימינו עד שנגבה לו דמי ההפסד ההוא מנכסי הקהל שכך אנו מתחייבים בכח „השבועה הנז' בזמן הנז' וקיים.

„סעדיה בן דנאן סי"ט. לוי...? בנימין הכהן ב... נחמן. שלמה לוי.
„אפרים הכהן בר מנשה סי"ט. משה ן' אמוזג. שמואל כלפון. יוסף ן' שניזור.
„יהודה בן רמיה. ס... קצבי. יחיאל ן' ארווח. יהודה משיח. צויל יהודה בן
סעדון.

ניכר הדבר כי נעשית ההסכמה הזאת נגד המלשינים והמוסרים שנמצאו אז בתוך הקהל שהוסיפו לגרום הפסדות והטלות עד ראשי העדה ועשיריה בעת רעה היא של שלטון בן-בכיר, ולכן התעוררו אז מנהיגי הקהל ההם עם רב העדה רבי סעדיה אבן דאנאן החתום ראשון, לייסר קשה ע"י הנגיד את המלשינים, ועם זה נתנו בידו של הנגיד יפוי-הכח לתת כל מה שידרש ממנו הטלות ומסים מבלי שידרשו ממנו דין וחשבון.

לא טוב מצבם אז, היה כמעט גם מצבם אחרי כן תחת המושל החדש מולאי ארשיר, אם כי לא יזכיר דבר מזה כותב הקורות רבי שמואל בן דאנאן הנז', הוא מו' ארשיר, הראה אמנם בימים הראשונים למלכותו, פנים שוחקות ליהודים, ויראה את סבלנותו ואי-קנאתו להדת, כמו שזכרנו התארח מו' ארשיר מיד כבואו לפאס בבית איש יהודי, אצל ממונה העדה יהודה מנסאנו, וכן כאשר הכניע את המישל האידלאיי שישב בהנף שאווייא ויגרש ככה את כל שבט הברברים הושבי הארץ, הרשה ליהודים שם לקחת אתם את רכושם והונם ויתן להם מקום לשבת בפאס ובערים אחרות, ובישרתו זאת שהראה מו' ארשיר לראשונה התנחמו אז גם יהודי סאלי וסביבותיה. ששם משל עד כה מושל עריץ ואכזר אמיר גיילאן אשר הציק להם מאד, „וגזר להשמיד להרוג ולאבד, לולא שוחד בחיקי, ורכים היו שנלחצו לעזוב את הארץ וללכת בגולה, אך בעת כבש מו' ארשיר את סאלי, ברח אמיר גיילאן למאנגיר, ואז האמינו יהודי סאלי כי יוטב מצבם כי היו „אימרים שמולאי ארשיר אוהב ישראל למאד" (ד). אמנם, לא כן היה, וכעבור זמן מועט שנה מו' ארשיר את טעמו ויהפך לאויב נורא להם, ולפי הנראה כי אמונת שבתאי צבי שהחזיקו בה אז הרוב הגדול מיהודי מארוקו במסירות נלהבה ואשר משכה אחריה גם רוב מפלגות הוסיפה להיות בעוברים להבאיש את ריחם בעיני מו' ארשיר

נפלא הרבר באמת, כי פה בארץ רחוקה כזאת במארוקו מצאה לה התנועה השבתאית או מעריצים רבים, בה בעת שצרות הכופות צפו על ראשם. בשנת תכ"ב החיט שרר רעב ובפן בערים רבות במארוקו ומסים וארנוניות הומרו או מטעם מולאי ארשיד ה) מפני המלחמות הרבות שהרבה ללחום כמושלים הקטנים, ובכ"ז הרבו יהודי מארוקו להתענין בהתנועה השבתאית וכמעט קט נהפכו כולם לשבתאים לזאת שנמצאו או בעלי צורה אחרים אשר לחמו נגדה ויעצרו בעד התפשטותה, בראש הלוחמים עמד כנודע רבי יעקב שאפורטש, שמאירופה מכין שכתו שגח מכתבים ואגרות להפר עצת השבתאים, ולימינו עזרו ביותר שני הרבנים רבי אהרן הסבעוני ועיין בפרק שאחר זהו בעיר סאלי ורבי דניאל טורדאנו (השני) במכנאס, ומקנאי השבתאים היו החכם רבי יעקב בן סערון בסאלי והנגיד מימון מאימראן ממכנאס והאיש שלמה אבישכול במראכיש, וזאת אלה השפיע אח"כ גם האיש אברהם קרונו מטריפולי באגרותיו כנודע, ולפי השערתנו נראה כי עוד השפיעו להתפשטות התנועה הזאת במארוקו. שני רבנים מארץ-ישראל שנמצאו או בעת ההיא בסאלי ובמכנאס והם: רבי אלישע אשכנזי אביו של נתן העוזי ורבי חייא דיין, שני הרבנים האלה שבאו בתור "שרד"ים מארץ ישראל התיישבו בסאלי ואח"כ במכנאס וירביצו תורה, וזהם היה חשיבות גדולה בעיני חכמי מארוקו וי קרוב הרבר כי היו שניהם מבעלי האמינה השבתאית וע"י השפעתם נגדו רבים אחריה שמה.

על פי חלופות המכתבים של ר"י שאפורטש הנזכר אפשר לדעת עד כמה התרחב חוג השבתאיות בין יהודי מארוקו אז. בשנת תכ"ז התכוננו בכך המערב כמעט, בפאס, מראכיש, הימיואן, סאלי, מכנאס, האדלא וסביבותיה פרטי חבל שאווייא הפילארת, וגרים, לבטל ט"ב ולקיימו יום משתה ושמחה, וקצתם ביטלוהו בפועל ואף כשנודע להם אח"כ דבר המרת הדת של ש"ץ נשארו במקומות רבים מחזיקים באמינתם זאת ומהם שהחרימי למו שאינו איכל ושתיה בט"ב. בשנת תכ"ט החלה התנועה להתרופף, ובפאס הכריחו הרבנים בגזרת נח"ש להקזק לציום, ולקהל המגדרשים מזאווייא שהביא מילאי ארשיד וישיבם בפאסו שכ"כ התעקשו להתחזק בשבתאיתם ולבטל את הצימית, איהם הביאו חכמי פאס, בבח הרהוקי ויכריחוים

ה) בן ראיתי באגרת כ"י ששלח ר' מסעור אתאיו רב סאלי לר' חסאן ארארוקו במכנאס על אודות חכם א' שמו ר' יהודה כעבאלו בן הריון המצוין ר' מסעור כעבאלו מטתא אספי, אשר נהפך עליו הזמן ושבעה נפשו ממי הדונוים בשני הרעב שש הגה היו, . . ועם היות שהיו רוב הקהל יצ"ו החוקים ביותר מתחת מסים וארנוניות, האגרת הזאת נכתבה בשנת תכ"ט, ובאגרת אחרת עוד מהנז' בשנת תל"א ב' "אחרי שבע שני הרעב והיוקר אשר אמרנו בסאלי נתיי, . . אפילו כרים וכסתות נשמטו מבעליהן ומי בכל עמו ישראל נשאר שלם בגופו ובממונו שנים שלשה גרגורים בראש אמיר הלא מצער הם, . . משתי האגרות אלה נבין מדוע כשנת תכ"ט היו רבים מיהודי מכנאס ופאס וכו' וישיבם בסאלי כנזכר לפנינו, שזה היה מפני הרעב, שבכאלי היה המצב טוב מיתר הערים, כמובן מהאגרת השנית שכתב, אשר אמרנו בסאלי נתיי, גם יצואתו של ר"י שאפורטש מקודם, היה גם מפני הרעב ע"י ציצית נובל דף ז"ך.

ו) ראה במקור חיים נאכט צד 8 וביציאת נובל דף ס"ה, ובכתבו רבני המערב כ"י מובא ח"י תורה משטם, ובס' עת לכל הפין מר' יעקב בן צור בהפ' ק"ג כתוב כי רבי אלישע אשכנזי 16 נר המערב תולדות ישראל במארוקו.

לשוב מדעתם. וכיהודי פאם עשו גם יהודי הטימיואן, מכנאם, ואלקצרי, להיות על משמרת הצומות" ואך במראקיש ותארלא היו רבים שלא רצו לצים. ובסארי נחלקו הקהל לארבע כתות, הכת האחת שבראשה עמדו רבי אהרן הסבעוני ורבי דניאל טויליראנו ממכנאם שנמצא אז היא ורבים מאנשי עירו (בסארי ז) התענו כל הצומות בפרהסיא מבלי להביט על כרוז החרם שהכריז החכם יעקב בן סעדון בפימבי נגדם. הכת השנית של החכם הוא יעקב והנגיד מימין מאיראן ממכנאם שנמצא אז בסארי. עשו יום טוב בטיב ויביאו משוררים לא יהודים לשורר להם בכלי שיר ובמנענעים, הכת השלישית היו מתענין בצנעא, והכת הרביעית האנשים אשר לא ידעו מה להחליט וכשרק נקראו עיי השבתהיים סעדו אתם מפני הבושה ויאכלו ויחוגו כמהם. בזמן ההוא גזר שר העיר תארלא בפקורת מו' ארשיד גזירות קשית על היהודים שם. הוא סגר את כל בתי דכנסיות ויתיר להם רק להתפרק בעשרה כביתם גם צוה לבל ינעלו מנעלים כ"א ללכת יחפים. את היהודים הפליטים שנשארו בחבר שאווייא ובכפרים, גירש לתארלא ומאין להם שם בעיר היא בתים לשבת נשארו גולים ומטימטלים באהלים וחרכות ויהיו שם כמצוק ובמציר גם במראקיש גזר הנציב על כל בתי כנסיות להחרים וגם הכביר עליהם מסים רבים ה). בכ"ז החזיקו יהודי הערים ההם כתקנתם השבתאית משך זמן מה (ט) עוד גם אחרי שהשבתאי האדוק יעקב בן סעדון ממכנאם התחרט כבר עוד משנת ת"ה.

הנה בן נמשכו שנות הכלכלה ההם, כלכלה כמשטר המדינה, וכלכלה כחיי היהודים והיהדות של טרטרול וגלות ממקום למקום ושך ריב מפלגות עיי התנועה השבתאית שארכה כמעט כל שנות ממשלת מולאי ארשיד, אך מן העת שבאה הממשלה ליד מולאי ישמעאל אחיו מני אז באה תקיפה חדשה כמו להמשטר הממלכתי כן גם ליהודי מארוקי. הם שאפו אז בשנים הראשונות של ממשלת מו' ישמעאל חיים חדשים, חיים שר עושר וכבוד, רוב המסחר והמעשה וגם חלק נכבד בהנהגת המדינה נמכרו אז בידו היהודים, סופר הזכרונות ר"ש בן דנאן כותב „כשנת ה'ל"ח עד שנת ה'מ' היה דבר כבד מאד עד שהיו מהים בפאם במדינה בכל יום ארץ, וברחוב היהודים בכל יום כ"ד נפשות בערך. ואח"כ היה גם רעב ויוקר אך היהודים לרוב עושרם לא הרגישו ביוקר". אך ביוחר שגשגה ותרף קהלת היהודים בעיר מכנאם, והקהלות הנלוות לה שבהערים צפרה, סארי,

הנו מת ביום ה' סיון תל"ג בעיר מכנאסא, ופקינטרם כ"י אחד ליקיטו חירושים כתוב על פירוש מאמר אחד "ע"כ ממחר"ר אהרן הסבעוני ז"ל ישמע מהר' אלישע חיים אשכנזי ז"ל.
(ז) ראה בהערה ה'.

(ח) כ"ז ע"פ ר"י ששפורטש בהמכתבים שקבל מסאלי עיי שם בעיצות נובל ד' אמ"ד דף ק"ב—ק"ג, ואעיר פה כי בהצפירה תרל"ה נז' 15 מוכא מכתב אחד משבתי צבי ששלח ביד הדי אהרן ממרוקה כי יחם על מעשיו... והמו"ל שם כתב שחשוד המכתב בעיניו וניכרת ההשערא לדעתו כי ר' אהרן הסבעוני הנו" פה הוא השליח אהרן ההוא גם שהמציא המכתב.
(ט) עיי שם בסו"ס ציצית נובל, וכנראה שגם „החלום של ר' יוסף בן צור מעיר מכנאם בשנת תל"ד" הנמצא בכ"י באוקספורד נז' 226, נראה ששיוך אל התקנה המשיחית שנשארה

וראבאמו עיר מכבר בימי מוי' ארשיר היה מוי' ישמעאל נציב של הערים החם וכיחיומי הטיב אל היהודים היו הקהלות החם מאישרים מותר יהודי המערב, והמינים רבים מערים אחרות במארוקו, באי ויתישבו כם ותהינה לערים גדולות ונכבדות, עד כי גם כאשר נמנה מוי' ישמעאל למושל כללי במארוקו, רכז את שלטינו במכנאס, תחת פאס הבירה, ובוה היתה העיר ההיא עיר גם לעיר ואם של היהודים, בה ישבו לא רק גדולי תורה רבים, כי אם גם "הננידים" הראשים ובא"כח היהודים במארוקו אצל הממשלה, ובא"כח אלה היה להם חוג השפעה רב-ערך גם מחוץ לעיני היהודים והיהדות, על ידי קרוב-הרעה שהיה להם בחצר המלכות ועם המלך, ביחוד הצטיינו ביותר שתי המשפחות טיליראני, מאימראן, בעיר מכנאס, עד כי מפני השפעתם ופעולתם שכ"כ גדלו מאז, נודעה עד כה בקרב יהודי המערב מליצה זאת "טיליראני ומאימראני, עליהם נתיסדה הארץ", או "להם לבדם נתנה הארץ".

אחרי הנגיד חביב טיליראני שזכרנו כמאת הקדמתו, עלו עיר או ע"י מוי' ישמעאל, אנשים שיניים מכני המשפחה הזאת במכנאס, למשרות גבוהות. רבי דניאל טיליראני מרבני העדה נמנה לאיש סידו יועצי של מוי' ישמעאל בהיותו עיר נציב במכנאס, ובכני של ר' דניאל, יוסף טיליראני, מצא אח"כ מוי' ישמעאל עור רב בהתמנותו למכר (ו) על מקום מוי' ארשיר אחיו, וימנה גם איתו, ליוסף טיליראני הבן, ליועץ ולמשרת-המלך, אח"כ נמנה לקונסיד בהרפיבליקה ההולאנדית ועל ידו נכרת ברית שלום בין זו ובין מוי' ישמעאל, יאז בהיות יוסף טיליראני בהולאנדיה, מלא את תפקידו, תפקיד יועץ ימשה-המלך, אחיו חיים טיליראני, איתו שלח מוי' ישמעאל עיר במלאכות נכבדה של עסק מדיני לפני מלך אנגליא, גם בני דורם של יוסף וחיים, אלה, והם חיים ואברהם, בני רבי ברוך אחיו של ר' דניאל הנזכר יאז, היה גם להם מהלכים בחצר המלכות, ויהיו נאמנים כ"כ בעיני בית המלך, עד כי המלכה אשת מילאי ישמעאל מצאה לה לנכין להפקיד רק אצלם סבימו כסף גדולים, וכני המדך גם כן שמי אותם לפקידהם בעיני ממונות, יאמנם הרבר הזה היה נסכה להמים כמעט אסין נרא על

במארוקו משך זמן אחרי שנפסקה התנועה השבתאית שם, וכעת אין בידי לדעת מהות הכ"י הנ"ל ועינינו.

(י) יאסט ח"ג צד 372 וע"י מקוה ישראל דר"מ כן ישראל וגראמין-שפ"ר ח"ח צד 277, ולמעלה בפ"ה, וע"י להלן בהערה הסמוכה.

(יא) ככרו להיות התקווא מושג ברור על מקורכי-המלכות אלה שבימי מוי' ישמעאל, וע"י המתחם אליהם בכלל, אצאמי המשפחה טיליראני, אציג הנה את סדר-היחס בכללו שכתב אחר מכני המשפחה הזאת, ר' חביב טיליראני, מרבני מכנאס או הנזכר בפרק י"ג להלן, וז"ל "זה הוא היחס שלנו משפחה טיליראני, אנהנו משאלונקו יע"א ובא החכם הכשר ראש ושיבת פאס יע"א ר' דניאל טיליראני מעור שאלונקו לפאס וראה בפרק ה' הערה ס"ו והוליד את החכם הר' חיים זהר' יוסף [שנזכרו בפרק הקודם], והה"ר חיים ילד את הר' חביב החסיד [נזכר ג"כ שם] ור' דניאל. והר' יוסף ילד את הר' דניאל זהר ברוך, והר' דניאל אחי הר' חביב החסיד ילד וילד אחר וקראו חיים, והר' חיים זה ילד את ר' דניאל ויוסף ומשה וברוך, והר' חביב ילד את אבא מארי החכם רבי חיים [ע"י בפרק י"ג להלן הערה י"א] ור' יצחק, ואבא מארי ר' חיים ילד את משה ואת חביב [הוא כותב היחש זה בעצמו] ואת יהודה, ור' יצחק אחיו ילד את חביב ואת משה ואת חיים, והר' דניאל אחי הר' ברוך ילד את יוסף ומשה ועינאר וחיים ואברהם ופנחס יהודה ונחמיה, והר' ברוך אחי הר' דניאל ילד את יוסף ומשה ופנחס וחיים ואברהם ויצחק, וזהו

האיש אברהם טולידאנו החיא, בשנת תס"ד בעת שמצב יהודי מאריקו נהפך לרעה ע"י התהפכות יחס מו"י ישמעאל אלידם כמו שידובר הלאה לפנינו, מוצא אז גם בני של מו"י ישמעאל מולאי עלי על ידי עסק ממון שהיה לו עם אברהם טולידאנו. תיאנה לקחת הון לא לז' המעשה היה כך: לחיים טולידאנו אחיו של אברהם, היה חוב של ארבעת אלפים איקיות על בן המלך החיא, מו"י עלי ויהי כאשר תבע אותו לשלם לו את נשיו. המחא אותו לגבות מהסכום שנתן לאברהם טולידאנו אחיו לפקדון, וכן נשען על דבריי אלה של מולאי עלי, הלך חיים טולידאנו יקבל את סכום החוב שלו מאברהם אחיו, לימים כשרדש מו"י עלי את סכום פקדונו מאת אברהם, נכה לו זה ממנו ארבעת אלפים האיקות אשר נתנם לחיים אחיו, ויראה לו את כתב-היד שנתן הוא מו"י עלי ביד חיים להרשיה לו בגבית הסך הזה ואמנם היא כחש בכל זה ע"י טענות שיא ושקר ויהי כאשר מאן אברהם טולידאנו לתת את הסך ארבעת אלפים איקיות, עלתה חמתו של מו"י עלי בן המלך, עד להשחית, ויסגיר את ידידו מאן את אברהם טולידאנו בבית הסהר, עד שזה היה אנוס לשלם מכיסו, וזה ניסח המכתב אשר שלח אז אברהם טולידאנו מכות כלליו, לאחיו חיים, למען ימציאו לו את הסכום החיא, לפדות נפשו, המכתב נכתב בלשין ערבית-מארוקנית, ואיתו הננו ניתנים פה בהעתקת עברית.

"ליד אחי הר' חיים טולידאנו ... סבת השירות האלה לכקשך בעד נפשו, פרני נא אחי דע כי בן המלך נהפך עלי כראיתו את היהודים כי אבדו ולא נשאר בידם "מאימה אמר לי לא אבדי כי אם בידך, ועתה אחי, הוא תפס אותי כהאלף וארבע "מאות שנתו לי מכבר אשר מהם נתתי לך ארבע מאות מתקאל (הם ד' אלפים איקיות) "עתה כהגיע כתבי זה לידך תחזיר על יד יהודה, הלוי ואחיו לסאלי סך ד' מתקאל "שנתתי לך, גם הנני צריך עוד לתשלום ההביעה ר"ן מתקאל, לך נא לאשתי לתת לך "משכין יתראה אצל מי ללית בערי ברבית שתהיה, והושיעני בהסך החיא, אני הנני יושב "בסוהר והקילד בציארי זה שני ימים, ואתה אחי הישיעני עם כנפי נשרים, כי אם

משפתתנו אני הכותב ועירא דמן הכרייא "ע"ה חביב בהח"ר חיים טולידאנו נר"ו", והמעתיק סיים "ע"כ מצאתי בכ"י ממש אנכי הקטן יהודה ס"ט בלא"א מאיר טולידאנו ס"ט בלא"צ משה נ"ע בלא"צ אלועור נ"ע, בלא"ז החת"ש יהודה טולידאנו ז"ל אחי הרב הכותב היחס הנז' ולה"ה, את סדר היחש הזה הנכתב מבר-סמכא הנתקתי פה כמו שהוא כי עוד יצטרך לנו בכ"מ, כמובן אחר ר' חביב כותב היחש הנזכר יש עוד שלשלת ארוכה מאנשים ורבנים שהיו בסוף המאה הח' ובמאה הישנית, בימי ואתנו כותב היחש רב חביב הנזכר אכן אין פה מקומם ופה צריך רק להעיר כי רבי דניאל ויעין-המלך הוא רב דניאל ב"ר יוסף ב"ר דניאל הראשון שבא משאלוויק ובנו יוסף ויעין המלך ג"כ הוא הבן הראשון משמות בניו של ר' דניאל הנזכרים כהיחש הנזכר וחיים אחיו שמלא מקומו הוא האח הרביעי, וחיים ואברהם בני הרב ברוך שנים מששת הבנים שהיו להרב ברוך הם שנזכרו פה כי היו פקודי-מטונות להמלכה ובן-המלך.

ויש להעיר כי כלשון לימודים ב"י נמצא באגרת הראשונה, נחמה לפטירת הרב דניאל טולידאנו נ"ע" ובזכרו שאיננה לר' דניאל ויעין המלך הנזכר כי שם כתוב שהוא נשדחה לרב ברוך טולידאנו ואחיו ובית אביו על חסרון האח המיושב"ה וגם זמנה שנת תס"ז וא"כ א"א לומר כן כי על רב דניאל היועין נכתבה שזה מת לפני זמן רב בין שנות ת"ל—ת"מ וגם לר"ד זה היה רק את אחד ובזכרו שהוא על רב דניאל האח הראשון של ארבעת האחים בניו רב חיים ב"ר דניאל ב"ר חיים הנז' כהיחש הנזכר, ולאחיו הצעיר ברוך כתב הרב יעב"ן את האגרת הנחמו על פטירת אחיו הגדול, מהאגרת החיא נדע שגם רב דניאל ב"ר חיים החוא היה איש נכבד בעמו.

ימשך הדבר עוד זמן לא תחשבי אותי כחיים כי אם סופי לידון בשרפה, ומשל
ההמון אימר היד האחת רוחצת חבירתה, ולכן רק ממך השועתי, ואם אספר לך צערי
לא יספיק לי נייר ודיו, אם תראני בידאי לא תכיר אותי מפני היגין והעיניים שאני
סובל באופן המשכן כל מה שיש לי ושלח אלי הסך המבוקש ההוא הנני כלוא ומעונה
אינני איכל ולא שיתה ינחשבתי כמה הישיעני מהר בשם ה' אחיך אברהם מילודאנו
החיתם ביום עשרים לחודש תמוז תס"ד, ואמנם ימי מאסרו לא ארכי כי כי אחיו
חיים שלח לי את הסך הדרושי, ואך עסק האחים ירר אח"כ מטה מטה (י).

ומבני המשפחה השנית שזכרנו משפחת מאימראן העלה מולאי ישמעאל עוד
אנשים אחרים ליועציו ולנגידו עדת היהודים, האיש יוסף מאימראן שחי בראשית המאה
הזאת נמנה ליועץ-המלך לנגיד העדה במכאנס (י), גם קרובי אי אחיו מימון מאימראן
נמנה לנגיד אחריו, וכך במשך ימי מלכותו של מולאי ישמעאל הצטיינו עוד האנשים
האלו מקרב המשפחה הזאת, והם שמעיה מאימראן אחי יוסף הנזכר ובניו שלמה,
ואברהם מאימראן (י), גם בניו של הנגיד יוסף הנזכר והם אברהם, ושמואל מאימראן,
ביחוד הצטיין הראשון אברהם שמלא מקום אביו יוסף והיה ליועץ המלך ואיש סידו
ולנגיד ראשי ומפקד על כל יהודי מארצו גדול ליהודים ודורש טוב לעמו, נגיד
ומציה לאימים, שר צבא ישראל וככה בתוארים כאלה תארו יהודי מארצו או את
הנגיד הזה אברהם בן יוסף מאימראן, שאמנם גדול היה כבודו מאד בעיניהם (טו) וגם
אצל הממשלה היה לי השפעה ופעולה רבה, היא מת בליל ט"ו טבת בשנת תפ"ג
ע"י רופא ישמעאלי שנתן לו רעל בתוך סם המרפא (י), ומיתתו של הנגיד או עיררה

(י) המקור לכ"ז בשו"ת משפט צדקה ביעקב ח"א ס' קצ"ט וס"י רע"ג ורע"ד, שם בסו'
קצ"ט מובא המכתב הזה שהועתק פה, ובסו' רע"ג שם מבוואר שהיום הנז' מת לפני שנת תע"ה
וירש אותו הר' חיים מילודאנו בן אחיו משה, והוא הר"ת מילודאנו שהיה לרב במכאנס בסוף
המאה הזאת שזוכור הלאה בפ"ג, והנה בסו"צ ביעקב הנז' בסו' קצ"י נמצאת שאלה ארוכה
בענין בני בית חיים נ"ע שהיה שליה מאת המלך לקהל וכל יש לו נתן בידו וכו" ע"ש, וברור
אצלו שהענין מוסב על אחד משני חיים מילודאנו שזכרנו פה, על חיים בן דניאל ויעין המלך או
על חיים בן ברוך בן דודו, וע"ש שהענין היה על אודות כלו הנשק שהפקוד המלך אצל חיים
שלוח הקהל, ואחרי מותו נמצא בהם הסרון, ועל ידי זה הטיל המלך על בני ביתו לשלם סכום זה,
וגו יאמט וגראטין שם ע"י כהערה י', ובכ"י שונים נודעתו שהיה גם לנגיד העדה וע"י עוד
להלן.

(יד) ע"י בס' לשון לימודים כ"י בסופו באגרת המתחלת, תחון נחום האלקושי אל אחינו
המדוכאים כאכל הזה הנגיד המעולה וגדול ליהודים כה"ר אברהם ב"ר יוסף מאימראן הר' אברהם
כה"ר שמעיה מאימראן ז"ל לפטירת ה"ר שלמה כה"ר שמעיה הנז' ז"ל" באגרת זו כתוב, והורידו
לארץ ראשם הורו יהודה שרים ושועים, ... וע"ש עוד באגרת ב' נחמה לפטירת ה"ר שלמה
מאימראן הי"ן, ... גדל הצער איך ולמה נשיא נשיאים, מחסה ומעוז לנבאים, ... לוקח לעמו הנם,
עורם ומגנב, ואף גם זאת גדולה, הנות לו מותה משינה ופזיחה, ... טוה נקף להבין כי היה שלמה
מאימראן זה נכבד בעמו, וכי מת הרגו או באיזה מיתה לא טבעית, בשנת תס"ד כנזכר שם,
טו) ראה בשו"ת משפט צדקה ביעקב ס' ט"ז שכ', ומלבד זה נודיע הדבר לשר צבא
ישראל הנגיד המרוסם כה"ר אברהם מאימראן נר"ו ולא די שיפר עצתם אלא שיוסף לקחת מהם
קנסות בתתם כתף סוררת, ... וע"ש עוד בסו"ם רנ"ג.

י"ז עת לכל הפני דף ק' ע"ב, ושם נמצאו החרוזים שהעתיקתי בפנים, ע"ש, וגראטין-שפ"ר

עצב רב לכל יהודי מארוקו וירבוי להספיד איתו, וחרוים אחרים נציג פה אשר קינן עליו אחד מרבני פאס אז המביעים את נודל כבודו ופעלו בעד עמו.

„איך סר שר מבחר היקומים, נגיד ומצוה לאימים.

יחד גדולים וקטנים, ספרו על מות איש אמונים, ראש כל קצינים וסגנים,

„פועל צדק הילך תמים, ריחו נודף כבשמים... עימד בפרץ על עמו ...

„נגיד רב תבונות ...”

כן חיו עוד אז בימי הנגיד הזה, קרוביו אלה, שגם להם היה חשיבות גדולה, והם, מאיר מאימראן איש נכבד וישיא פנים בעיני עמו ובעיני הממשלה, ופעמים רבות היה לפה ולמליץ להסב את לב הממשלה לטובת אחיו יו, ושמואל ב"ר יעקב מאימראן, עשיר וסוחר גדול אשר מטחרו פרץ בכל מארוקו ומחוצה לה באפריקה ואירופא, ובגלל זה היה לו יד ושם בין השרים ורבי המלוכה, יח אחרי הנגיד אברהם בן יוסף מאימראן מלא את מקומו לנגיד, מימון מאימראן, אחד מקרוביו, שגם הוא היה חשיב בעיני שרי המדינה, אך לפי הנראה כי כמות הנגיד אברהם מאימראן הגיעו ימים רעים לבני המשפחה הזאת לרגלי הרדיפות אז, ועל אחרים מהם עבר כיום חמתו של מו' ישמאעל, את אחיו של הנגיד, שמואל בן יוסף מאימראן, תפשה הממשלה ותשימהו במאסר, לרגלי איזו עלילה (ש) אשר לא נדע שחרה, גם בנו של שמואל, יצחק מאימראן היתה אחריתו מרה כי נהרג בשנת תפ"ח כליל כ"ג לחי' כסליו, ע"ז נגבים רוצחים שבאו לביתו והרגוהו וגם שרדו את רכושו כו).

(י) לשון לימודים כ"י אגרת חמשיית „נחמה על כה"ר מאיר מאימראן... שהיה מעיר לעזור עם השרים והסגנים...” ע"ש.

(יח) משפט וצדקה ביעקב סי' רמ"ט, ומה שמענו חכמי מכנאם שכבר ראו יתיד בדרור שהיה פורע ידעתו את האיש ושמו הה"ר שמואל ככה"ר יעקב מאימראן נ"ע ואלו היה רוצה שלא לפרוע מס כל"ה היה יכול כי בן דרך כל קרובו בעלי שררה ונגידים ומו יאמר לו מה תעשה... אלא שלנדיבות לבו היה פורע... ומפורסם ועומד היה וכבר יצא שמו בעולם בלא"ה כי אין כמוה בארץ כי היה מפורסם משאו ומתנו עם הנוצרים וישראלים ועם השרים ורבי המלוכה כמכנאם ובסאלי ובפאס ותיטוואן ותאזא וטרוויקום וככל ארצות המערב וגם בארצות ארום, וסחורותיו מצויים בכל עיר ומדינה... ומפני עין רעה שכבר שלטה בו וכממונו ? טרוב פרסומו ושהיה תגר גדול ומפורסם בכר העולם...”

[ז] נזכר כמו"צ ביעקב סי' קי"ז ע"ש.

(ט) שו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' ס' וע"ש סי' קצ"ו.

(כ) עת לכל חפץ דף ק"א ע"ב וע"ש הקינה שקונן עליו.

פרק שנים עשר.

קורות החצי האחרון של המאה החמישית.

ההתפכנות מו' ישמעאל להרע ליהודים, גירוש יהודי הכפר צאר=בן=משעאל, ריב בקהלת יהודי דיכודו, הסכמת רבני פאס בשנת תנ"ח למעט כנדוניות ספני העוני והתמוטטות הקהל, הגלות מסים כבדים בשנת ת"ס—תס"ה, נסיעת רבים מיהודי ערי מארוקו למכנאס, נרגנות ומלשינות בין הקהל לרגלי המסוס, צרות יהודי פאס בפרט ע"י בן=המלך מו' חפיר, שריפת היהודי מימון צנאה וכופר נפשו מהקהלה, מלאכות מיהודי פאס לפני מו' ישמעאל בסכנאס לקבול על כנו מו' חפיר, הורתם ריקם והריגת שנים מהם, עלילות שוא והריגות האנשים, יהודה בן צור, יצחק בן עמארא וכנו אהרן בשנת תע"ב, ר' משה הכהן ואהיו שם טוב בשנת תעד, התדרללות יהודי מארוקו והתרוששותם, שנות רעב בשנת תפ"א=א"ד, סות שני אלפים יהודים בכל שנה משנות הרעב ההם בפאס והמירו כאלף, הריסות ת"ן בתים והצרות מרחוב היהודים בפאס, שרודי ההרכב וההריסות, סחלת מו' ישמעאל ומותו בשנת תפ"ח, צרות על יהודי מארוקו, בלשת נרחוב היהודים והנוצרים בסכנאס, הריגת ק"ף יהודים שם ונאצות, ר' שלום נעמיאש חכם מא"י נהרג בשנת תצ"ג, שלל ביהודי מכנאס שנת תצ"ו, הרעב בשנת ת"ן ותוצאותיו האיומות, הנגידים בחצי האחרון של המאה הזאת, (ה"א ת"ן—ת"ק, 1690—1740)

על פי הרברים שכתבנו אודות האנשים בני המשפחה מילידאנו, ומאימראן, יקרבתם למלכות או בימי מו' ישמעאל, ידעני כבר כי המישל ההוא בישה זקנתו את כחירתו, ביחסו אל היהודים, ובעוד שכראשית ימי שלמינו במוציא חפץ ביהודים, התראה כאוהב נאמן להם ומבקש טיבתם, הנה אחרי כן שנה את מעמו ויהפך לאויב נירא, ראשית התנכרותו ואת החלה כמעט בחצי המאה הזאת, בשנת ת"ן מוצאים הנני כבר התיחסות רגשי איבה מצדו ליהודי כפר אחד במסבי עיר תאזא, כפר "צאר" בן=משעאל, שלפי הנראה נקרא כן על שם המישל היהודי אהרן בן משעאל שמשל על תאזא בתחלת המאה הזאת וראה בפרק הקידום, את יהודי הכפר ההוא גירש מו' ישמעאל או בשנת ת"ן וינשלם משם, בהכפר ההוא דרו משפחת יהודים מלפני זמן רב, ובסוף המאה הרביעית נוספה עליהם עיר משפחה נכבדה, משפחת סקילי—כהנים, שבאי מעיר דיבדו [Debdou] הסמוכה, ששם התישבו מגירוש שביליא בהמאה השנית, וראה בפ"ח סוף הערה ט"ו, ואח"כ התישבו איוה מהם או בהכפר צאר=בן=משעאל ההוא, וזקן המשפחה שמעון הכהן סקילי בנה בית הכנסת לכל יהודי הכפר להתפלל בו, כי עד כה התפללו בשדות, וגם בניו רבי יהודה, ורבי משה, ורבי שלמה, קבעו שם בתי ת"ת ללמד את ילדו בני הכפר, ורפי הנראה שגם המישל אהרן בן=משעאל היהודי הנזכר, היה ג"כ מקרב בני המשפחה הזאת, וכן נשאר שם בני המשפחה הזאת כחמשים שנה בקירוב עד לשנת ת"ן שבה גירשי משם בפקידת מו' ישמעאל ויש בו לדיכודו עיר מולדתם, שמה התחילל אח"כ ריב בינם, ובין שתי משפחות, מורצייאני, ובן=נאייס, שהספיקו במשך השנים ההם לרשת את מקום משפחת סקילי בתוך הקהלה, בחוקות

בהכ"נ ובשררות הצבור, והריב הזה הוגש גם עד לפני רבני פאס בשנת תע"ט א. ואי"כ התרחב לאט לאט בכל פנות העיר ויהי למלחמת כותי וריב קיים בקהלת יהודי העיר דיברו עד כי פעם בפעם הגיעו בתגרותיהם עד שפוך דם ג.

בשנת תנ"ח נראי כבר סימני הרלדול בקהל יהודי מארוק, מפני הלחץ והדוחק מצד שרי הממשלה, זה נדע מהסכמה כ"י מרבני פאס שנכתבה ביום כ"ד אב של זשנה הריא וז"ל "בהיותנו מקובצים... פקחנו עינינו על אשר בעוה"ר ננעלו כמעט שערי ההשפעה ורוב האנשים אשר כנות יולדו להם צר ומצוק מצאים... ודאגה על העתיד מיום לדתן עד הגיען לפרקן... לסבת המנהג הרע אשר נתפשט בימים האלה. לבלתי צאת הבנות מדלתי בית אביהן החיצה להיות לאיש כ"א בנדוניא רבה ועוד תיספת מרובה חפצים מכסף וזהב ובדולה ואבנים טובות או מעות בעין או קרקע לסייע החתן בתכשיטין המוטלין עליו לעשות באופן שרוב הבעלי בתים נשואים שלולים ויוצאים נקים מנכסיהם... ולכן ראינו לגזור על כל המשתדכים מהיום והלאה שאין רשות... להתנות שום הנאי תוספת על הנדוניא בשום אופן... ועל הכל השרכנים והסופרים המציים בעת השדוכין עליהם המצויה להיות כמוזכרים וכמוזכרים לכל ישמע על פיהם חיק התיספת על הנדוניא כלל וכלל ועיקר, והיה זה בכ"ד לחודש אב יה"ל בשנת תנ"ח, וחתומים הרבנים וראשי הקהל מנחם סירירו, ויראל הצרפתי, יהודה בן עטר, שמואל הצרפתי, דוד בן אמוזיג, אברהם בן שימול, שמואל אבן דנאן, שמואל למדוניג, אפרים קאלהורנו, שם טוב בן מנירה, חיים בן אמוזיג, יצחק צרפתי, יצחק בן יוסף, צ"ל סלימאן ביטבול, עיוש ין אורוואל" ג. והנה זה היה אז בעת שממשלת מולאי ישמעאל רק החלה להצר את צעדיהם ולנעול בפניהם שערי ההשפעה, ואמנם בזמן קרוב אח"כ התמיטט מצבם עיר יותר ויותר לרגלי גזרותיו של מ"י ישמעאל שעלו למרום קצם. בשנת ת"ס היטלו מסים רבים על יהודי מארוק, פה ושם בערים שניות ורבים מעשירי עם ירדו מנכסיהם ונדלדלו ר, נוסף על זה היתה

א) המקור לכ"ו בשנ"ת משפט צדקה בועקב סו"ב ע"ב בשאלה ארוכה מרבי יוסף הכהן סק"י, הבן הצעיר סבני שמעון הכהן סק"י הנז', השאלה היא נכתבה ברשון ערבי המדובר במארוק, ופה הצגתי את מה שצריך לעניינינו, שם נזכר ג"כ מ"ש שהמטפה סק"י תחלה משכיליא, וכי המטפה מורצוואנו תחלה מעיר נתסודלת היא קצבת-למבון [Kasbat de Mechssan] במארוק, וכתבתי זה לקדמוניות יהודי ערי המדבר ההם שכם ישבו הרבה סבני לפנים.

ב) יהש פאס כ"י, ובהתבצלת תרס"ב נו' 24 נזכר זאת בדבריו הכותב מאוראן יעקב סופר וע"ש עור מ"ש אודות יהודי העיר דיברו וכל התבל רי"ף.

ג) ההסכמה הזאת באה לידי בהתורף הכ"י שבו חתומים הרבנים וראשי הקהל הנז' בחתימת ידם בעצם, בהסכמה הזאת באו עוד תקנות וגזירות שהשמשטנוס פה מפני שאינם שייכים לעניינינו, כמו שלא לזמר ולנגן יחד אנשים עם הנשים בבית החתונה, שלא להניח לאנשים ללכת עם הכלה בעת הליכתה למקוה, שלא לשלוח קמיעין ושמירות שכתוב בהן שמות הקדש לבתי היולדת.

ד) רשון לימודים כ"י באגרות אחדות שנכתבו בשנת ת"ס, גם נמצאו דברים כאלה עם היות ערתינו בלחץ ודוחק עצום נערנו חצינו... "ועם היותינו כצאן מאכל... קשר של מוכסין... לרוב מנדא בלו והפך ארנונא ומסים ונהר דינור גלותא דלותא ושפלותא... בקרות איש המסים... ישבעי כוס התלאות... מלאו מתנינו תחלה לרוב מנדא בלו והלך עשאונו כמצורה..."

או גם עזירת גשמים ויוצר השערים יבצירת הו בשנת תס"א הטיל המלך מאה ככרי כסף מס על היהודים להגן המלחמה שהיתה לו למולאי ישמעאל או עם התוגרמים, וממאת ככרי הכסף סכים המס ההוא נפל לחלק יהודי פאם בלבד שנים יעשרים ככרים, יש שנתן עשרת אלפים איקיות, ויש שנתן שמנת אלפים, ולא היה מי שנתן פחות מאלף איקיות וה זולת הסכים ההיא הטיל עוד מו זוראן בן המלך סבימי מסים מיוחדים על יהודי פאם בפרט ומפני כבוד המסים האלה אי אילו מפני מלחמת התוגרמים הלכו רבים מיהודי פאם יערים אחרות או בשנה ההיא בשנת תס"א יתיישבו בעיר מכנאס וה וכנראה שבאמצעות הנגיד הראשי אברהם מאימראן ויתר מקורביו המלך שישבו שם במכנאס, היה מצב יהודי מכנאס נבדל לטיבה מיתר ערי מארוקו, ככה יש לשפוט גם עפוי אגרות שונות שנכתבו בעת ההיא מקהלות שינות במארוקו לראשי ירכני עיר מכנאס למען אשר וושימו להם עזרה כספית או משפטית, אגרות כאלה נכתבו בפרט לרבי הכוב מילודאנו הו אחד מגדולי הרבנים במכנאס, עסקן צבירי ישייך בקרבת-משפחה לאיתם האנשים מקורביו-המלכותי ובעלי ההון שבעיר.

ולא די היה ליהודי מארוקו ההפסדות יחסרון הכיס שמפני צרת כבוד המסים, כי עוד הוסיפה הצרה הזאת להם העקות פנימים, הרבה דברו ריבות ומחלוקות התלקחו או ביניהם ובין עצמם, כאשר כל איש מהם כאשר נלאה נשיא תשלומי כסף כיב כלו הרף השב לפטור את עצמו ילחטיל כבוד המשא על זולתו על ידי תואנות שינות, פעמים רבות היו גם מקרי נרגנות מולשינות איש ברעהו לפני הממשלה, ורבים מנכבדו יגם מחכמו הקהלות נתפסו או עיזו למלכות למען יאלצו לתת סבימי-כסף אי לפרסם את שמות האנשים שיש בתוך הקהלה שיכולת בידם עיר לשלם מו, ומפני הרבה הנה נפרדו או מיהודי פאם קהל אואווייא, שהושיבו מו ארשיד לפני שלשים וחמש שנים בפאם, יענה, בשנת תס"ג, היו לקהל מיוחד בפני עצמם, כי השרו ביהודי פאם המקימיים כי מלשינים הם עליהם לפני שרו העיר להטיל עליהם סבימי כסף ויתר מכפי ערכם ויבלתם הו עבירה רבה וקשה ניספה או גם על הרבנים שבכל עיר

(ה) שם באגרת שבת ת"ס, עם היותנו בלב מר ונפש יענה, שבני רוש ולענה, לחוצים (רהוקים... מנדה בלו והלך מס וארמונא הכסף אול מבלינו וכלאי קרנא ונוספה מחלתינו דלא נחית מיטרא בדי...)

(ו) דברו הימים כ"ו מר"ש בן דנאן מוכא ביהש פאם כ"י, ובלשון לימודים כ"י באגרת המתחלת "ראשי עם קדש וכו' נוכר אגרות מלחמת התוגרמים ואת וע"ש עיר ככמה אגרות שבא זכר לערת המס של מאה ככרי כסף הנל ושם רמז הו במספר מלת מ"ס, והד"ר נאכט מס' מקרי היום עד 4-5 נגע בענין הרדיפות האלה, אכן מפני שכמו שכתב הוא בעצמו שם שחסרו לו מקורות לזה, שנה בהרבה שגואות, שיוכנו מטרופת דכרינו ואין כדאי לפרטם.

ו משפט ועדקה ביעקב ס"ו ע"ה ע"ש.
הו ראה בלשון לימודים כ"י בכמה אגרות, ומ"ש אגרות רבי הכוב מילודאנו שהיה שייך בקרבת משפחה וכו', ראה בפרק שאחר זה, הערה קכ"א שמשם נדע כי עיר היה קרוב להנגודים ממשפחת מאימראן נוסף על היותו בן המשפחה מילודאנו, ע"י בפרק הקודם, מו ראה בלשון לימודים כ"י אגרות אחרות לאנשים או בעד אנשים שנתפסו למלכות או זכר בשו"ת משפט ועדקה ביעקב בכמה סימנים מתבאר זאת וע"ש דף קכ"ג ע"ג, ובחצירה שאח"ו, יו מו"צ ביעקב ס"ו ר"ב, יעין שמשנת ס"ג עלה על דעת קהל אואווייא וע"ו ליפרד מעל

יעיר למצוא סדר ומשטר בתשלימי המסים ולתקן תקנות ייחודיות שנתאימו לחפין הקהל כלם, בכדי להמלט מריב ומצח, ביהוד קשתר... על רבני פאס על כי הממשלה עינה כל כך את יהודי פאס ותלחין... וב... משנת תס"ד שאז נתן המלך את פאס למילאי חפיד בני למשיל... מילאי חפיד התאבד עוד יותר מאביו יימורר את חי היהודים במסים וארנוניות, עיר בשכיע הראשין כביאי שרף את יהודי אחד שמו מימין צבאה, יאחד פקד על היהודים לתת כיפר נפשו של הנשרף, כבר כסף אחד, ובה בלילה ההוא שלח את פקידיו גיבי המס וגיבי מיהודי פאס כל הסכים ההוא כאחת, וככה הוסיף מוי חפיד להטיל מסים שינים על יהודי פאס, עד כי כאשר לא יכלו נשיא שלחו מלאכית מיוחדת מהם אל מילאי ישמעאל אביו במכנאם, לאלקצבא מקום מושבו, ושם באי בועקה גדולה ומרה לפניו לקבול על עלילות מילאי חפיד בני ועל פקידיו גיבי המס וכן גם על הנגידים ראשי הקהלה כפאס כי שיללים הם אותם, אמנם המלך מוי ישמעאל אשר בעת בואם נבהל מצעקתם, קיבל אותם לראשונה, וגם שלח על יד הנגיד אברדם מאימראן להביא לפניו את נגידו קהל פאס יאת פקידיו מוי חפיד גיבי המס, אך כביאם רמוז מיד לאנשי-צבא החצר לירות על יהודי פאס ההם על אשר צעקו לפניו עד להבהיל אותו, וכן נהרגו או שנים מהם, ואחד נפצע, ועל הנשארים אים כי ישרפו אותם כבבשן האש, אך בדברו זאת הסב פניו וילחש לאחד משרו כי הוא מיסרם בידו הם, וכל יהודי פאס עד שיתנו עשרים כבר כסף, וכן נאלצו אז יהודי פאס לשלם את הסכים החדש ההוא ולשוב מאת מוי ישמעאל בפחינפש יא... בשנה ההוא שנת תס"ד שבי קרה המאירע הנזכר מצאני הסכמה כתבי-יד שעשו אז רבני פאס (יב) ששמנה גיבי, אפשר להכיר עד כמה הקפה הצרה את יהודי פאס לרגלי כיבד המסים ההם, וזה תוכן הסכמה ההוא „מפני רוב המהימה המשולחת בבני „קהלותינו קהל פאס וקהל אוואווייה עיי מיני מסים וארנוניות מינים ממינים שינים אשר „לא יתנום השב רוחם... וכמה בני אדם פשטי הרגל ותעל שיעת העיר השמימה... „והיסכמו כל קהל מהקהלות הנזכרים להעריך פנקסאות המס פעם אחת... ולכן פסקנו „שביום... יבחרו לנו כל קהל מהקהלות הנזכרים ארבעים אנשים המיבחרים שבעדה יראו ה' „מהם שמנה עשר מדארבעים שנגזר עליהם לקבל הענית למהר שהוא ערב ריח וכיום „התענית ילכו בית דין... לביהכנסי יקבצו הוי"ח אנשים וכן ילכו לב"ה אחר ויקבצו „הוי"ח אנשים אחרים... ויגזימו עליהם כפי בהם ויורו להם כמה הוא העונש המגיע

„קהל פאס בענין המסים והכריתו את קהל פאס עיי באומרם שבאנשי פאס יש הרבה מסורים ומלשינים „ודטו עליהו כאריה, ואחר הרבה דברו ריבות ומדנים הוברחו קהל פאס לפטל רצונם מפני רצון „קהל אוואווייה להשבות הטון גלי הטחולקת ונפרדו הקהלות הנזכרו מו... וטענו עתה אנשי „פאס שהרבה מהם נתמוטטו והרבה תולים עצמם כאידי הארץ... וידל עד מאור, ואנשי „אוואווייה השיבו שגם הם הרבה נתמוטטו מהם ויצאו נקיים מנכסיהם והרבה... והרבה מתו יש „מותת עצמם ויש במותה משונה רח"ל ויש שיצא מן הכלל ונדלדל פנקסם גם המה... ועיי שם „עוד בתשלום בתשובה דברים מעציבים ואיומים מתוצאות הרדיפות של המסים או.

(יא) דהיי מר"ש בן דנאן מוכא ביהם פאס כ"י ובכסא המלכים כ"י, וראה גם בלשון למודים כ"י באגרת לשלוח רח"א בוטון, וראה להלן בפרק י"ג הערה כ"ג.

(יב) ההסכמה הזאת באה לידי מכוי העוקרו שכו חתומים ד' הרבנים הנזכרים בעצם יום אך מפני יושנה בלו קצה השורות וא"א היה לו להעתיקה בלה בלי השמטות אחרות, ועיי במר"א כיעקב סי' רפ"ב שרמזו אליה.

"לעשים עיל... ישחרב מתוחה בציארים וכיוצא בדברים אלו בפני היכל הקדוש ויערכו
 "כל כחה מהבתור הנז' בלב איש איש לפי ערכו וכח ימפילי ומשאי ומתני וכאשר
 "גמרי ההערכה הנכפ ית... יתקום ליד ביה אח"כ יוכרו י"ח אחרים מהארבעים
 "הנז' ויערכו את העי... י"ז יאהר שיערכו הכל או ישלשו את הפנקסים...
 "פה בשלחי תמיו תס"ד בפא... יחודה בן עמר. שמואל הצרפתי. אברהם
 "בן דאנאן. יעקב ב"ר ראובן אבן ציר".

סיפר הזכרונות שסיפר את המאורע החזק של מלאכות יהודי פאם לפני מו'
 ישמעאל גמר עיד את דבריו בדברים האלה כי "לספר את התלאות והצרות והמסים
 שהיו בשנים ההם משנת תס"א עד תס"ה אין קץ ואין שיעור" ואמנם עוד גם אח"כ
 בשנת תס"ו והלאה לא חרלו כליל ושנה שנה הוטלו עליהם על כללות הצבור ועל
 אנשים פרטים. סכומים לא מעטים י"ז ויש שגם נהרגו ונשרפו או נפשות נקיים על
 לא הטם בכפם. בשנת תע"ב ביום י"א בתמוז נשרפו בעיר מכנאם הבחור החכם יהודה
 ב"ר משה בן צור. והסוחר הנכבד יצחק בן עמארא ולמחרת היום החזק ביום שבת
 י"ב בתמוז לעת ערב נשרף גם בנו אהרן בן עמארא ושניהם האהב והבן מתישבו פאם.
 י"ד מתוך המצוקות האלה יספר אחר מרבני מכנאם או כדבריו האלה "בחדש אלול
 ושנת תע"ג נתעוררה התשיבה פה מכנאם יע"א וכל העם מקצה שביום אל ה' בלב
 "שלם יכפרט מכסלוו שנת תע"ד ואילך רבים מפריצי עמנו שביום בתשיבה מעולה
 ומסגפים עצמם ביסודין קשים במלקית ימותת ב"ד ושימעים את דבר השם מפי
 מורנו נר"ו וקריב לשלש מאות איש יעמדי בחצי הלילה עד אור הבקר בוכים
 ומתהננים לשו"ת... ידגיעה התשיבה עד לב התניקות למחר בבכי גם הנשים
 נשקפים בעד החלונות לשמיע הדרש... בכל לילה ולילה אך גם בכל מצבם זה
 המריבה לא היה קץ להרדופות של ממשלת מו' ישמעאל ואף היספה עוד להציק להם
 וכן יסיום הכיתוב ההוא "בעיה"ר יבאשמותיני שגדלה עד לשמום גברת הקליפה...
 ינתעוררלי עלילות ברשע ותואנות העמים עלינו מה שאין הפה רשאי לספר מפחדם
 "ותכלית הענין נגמר דיני של הקדוש החסיד כמיה"ר משה הכהן ז"ל ינעשה גיפי
 ככברה פה עירני מכנאם יע"א הוא יאהו עם טוב שהיה מעשהו מעשה זבילון נתן
 "להיך פיו של אחיו הקדוש הנז' וכפירת ינניהם נתפרדה החבילה וכל איש לדרכי

(ג) ראה בלשון למודים כ"ו באגרת המתחלת וישר דברו אמת וכו' שזמנה כאלול תס"ז
 ואין בני מערבא כוכלו הולאים... זהב מעשקות נשנונו טובה והחוק קן עלמא... בקשר של
 מוכסין... עשירום בשפל ישבו... הדפוס הדופים רעבום ערומים יחפים ועמודי הפרנסה
 נשברו... ומסים וארנוגות רבו כמו רבו זמם הודונם כמו נר נצבו... "וכן שם באגרת
 המתחלת "בת ציון שמעתי וכו'" שזמנה בשנת תס"ז כתוב "ועם היות קהלינו מצער אהווי צער
 ולום זהב מכ"ס הפלאות הרשים לבקרום...".

(ד) עת לכך הפין דף צ"ה ובאון שמואל מר"ש די אבולא דרוש ו' דרש לפקודת
 השנה של ר"צ בן עמארא ובנו ע"ש ובמקור היום להד"ר נאכט צד 5 טעה להשוב שבשנת
 "הגע"ת" זמן השנה שבאון שמואל הנז' הוא דפ"ק וכו' או נשרפו ולא דקדק לראות שאו היתה
 פקודת השנה וגם הפרט הגע"ת הוא לפ"ג והנה בסו"צ כיועקב סי' ו' וסי' קצ"ו ור"ג הובאו
 איזה פס"ד בעניני מסון ע"ר ר"צ בן עמארא הנז' וזכר שהיה בעל נכסים ועשירי ושם בסו'
 ר"ב כתוב "גם הרי יצחק בן עמארא ואחיו ובנו י"א גור המלך שיפיעו מס לכהם לגוי מיוחד".

„פנה יאן דירש ואן מבקש לשמוע הדרש מפחד האימות והיה זה ביום ששירי לאליל „שנת תע"ד" שירי מוכן הדבר כי הריגתם של רבי משה הכהן ושמו טיב אחיו. היתה כתיבאות מסירות הנפשו והשפעתם על החמין לקנא קנאת האמונה, והנה על פי מקורות אחרים י"ו יש להגיד עיד פרטים אודות שני האחים ההריגים ההם. הם היו בני ר' נחמיה הכהן. איש נכבד ונשוא פנים מעיר פאס. רבי משה נולד בשבעה באדר שנת תמ"ג, והיה כשנהג בן ל"א שנים ומחצה, הוא היה לו גם בית מדרש מיוחד שבו הרבין תורה ויהי גם לדרשן ומוכיח, ואחיו שם טיב, היה מעשירי העיר וסחריה, הם נחרגו בפקודת מילאי ישמעאל. אך הוא לא הסתפק גם בזה כי אם עיד פקד על הנגיד אברהם מאימראן כי לא יתן רשות לקביר אתם כי אם אחרי שיתנו הורשים שני אלפים מתקאלים לאוצר הממשלה, יכן נשארה גיית שני האחים ההריגים ההם מוטלת מחצי היום הששי עת הריגתם ועד ליל מוצאי שבת, אחרי שוכלו הירשים להמציא את הסכום ההוא ולתתו ליד הנגיד י"ו.

בשנת תע"ו אחרי שיהידי מארוקי התריששי כבר, ריאים הנני גם אז שירה שר המלות ומסים, ובהסכמה אחת כ"י שנכתבה אז מרבני פאס שהננו נותנים אותה פה, אפשר להכיר ככמחזה את צרת השעה של יהודי מארוקי בכלל, ופאס בפרט, אז בעת ההיא, וזה תוכן ההסכמה.

„בראותנו אני ב"ד ריב התלאית החולפית ובאות על אחינו אנשי גאולתינו „קהל פיס יע"א בכל יום ויום הב הו, כסף וזהב, עד שכלתה פרוטה מן הכיס ורוב „בעלי בתים מתמיטסים ויורדים מנכסיהם וידל ישראל עד מאד עד שנשארו שנים „שלישה גרגירים בראש אמיר וכח הסכל אבד מהם לריב הלחץ יהדותק לא נשאר בלתי „אם נותינו ועל דבר המס מלאה הארץ המס כי קצת מבני ברית יש להם ענאיאת „ועוזרים יש הם נשענים עליהם כי שיח ושיג להם עם האלמבון והצר-המלך ופירקים „מעליהם עיד הצבור ואינם רוצים לפרוע מס בכלל הקהל ואף אם באילי מקבלים... „נותנים למחצה לשליש ולרביע... הכל לחקל מן קצת ולהכביר על קצת... ובכ"ז „לא שב אף ה' מעלינו זה רודה וזה מרדה וזה עישה בעברת זדון... וראינו לתקן „תקנה ישרה... שכל הקהל הדרים פה פאס כל וזקרא בשם עברי ומה שכמו לסכול

(טו) מצאתי כ"ז כפתקא אחת כ"י כתב ידו של מוהר"ר יהודה כירדגו שהי אז שזוכר להלן בין רבני המאה ה"ה, ומ"ש „מפי מורינו נר"ו" כיון לפי הנראה אל ר' הכיב טולידאנו אז ר' משה אחיו רבני מכנאס אז.

י) ע"י בעת לכל חפץ דף צ"ו ובצלעלי שמע שבסופו מר' משה בן צור דף מ"ג ומ"ד ובאון שמואל מר"ש די אבילא, גם כס' מערת שרה המכפלה כ"י בסופו מזכיר מהדרוש שדרש על ר' משה הכהן זה, ובמחזיק ברכה מהחיד"א או"ה ס' רכ"ה זכר את „הרב החסיד הקדוש רבי משה הכהן מעיר פאס" ע"ש, והוא זה שנהרג במכנאס, ובשורת מוצי' בינקב ס' ש"ז נמצאו אותה רמוס לענין זה ובנוגע לאבני האתים רבי נחמיה הכהן, וע"ש עוד בס' ק"ב.

יז) קונטרס רשימת הנפטרים כ"י מר' חיים טולידאנו אב"ד בסאלו שכתב וז"ל „החסיד הגדול שלם ככל טיילי דחסידותא ובתורה ובענוה כמוהיר משה הכהן ז"ל נחרג ע"י עלילה הוא ואחיו ה"ר שם טוב הי"ג ביום ששירי ר' לאלול תע"ד ולא נקברו עד מוצאי שבת ובליל מוצאי שבת הלך הנגיד המעולה ה"ר אברהם מאימראן במאמר המלך יריה ולקח מוירשיהם סך שני אלפים מתקאלים אוי לעינים שכך רואות".

עול צבור ואין לשים ב"ב לשען על שום מבון ולא על שום ענאיא . . . ובכן הסבמנו
 "ע"י הקהל יצאו להעריך . . . יבל מי שיתן כתף סוררת . . . רשאי הממונה של הקהל
 "שהוא הנגיד דמעילה ה"ר סעדיה להכין ו"ן הוא יהקהל בעצתם והסכמתם להעניש
 ולקנס . . . וחתמי פה פאם בר"ח אייר שהיא שלשים לניסן שנת תע"ו. יהודה בן
 "עטר. אברהם בן דאנאן. יעקב אבן צור. יח).

שנים אחרות עברו אחרי בן יליהודי מאדוקי באה עוד שיאה נראה אשר המיטה
 עיניהם חרבן וכליין חרוין משנת תפ"א עד תפ"ד היתה עצירת גשמים ירעב כבד
 מאד עד כי מהיהודים מתי בכל שנה מהשנים ההם כאלפים נפשו, והמירו דתם עוד
 כאלף נפשית, גם נהרסי בכלל. בערך ארבע מאות וחמשים בתים יחצירות מרחיב
 היהודים, ולמען תהיה לנו ידיעה מפירטת מהקירות האלה. הננו נתנים פה את הספיר
 בעצמי כאשר ספר מפי עד-הראיה רבי שמואל ב"ר שאיל אבן דנאן ישי, הלא כה דבריו
 "הם לבי בקרבי לספר את דברי הרעב והמהומות אשר קרה לנו בזמנינו זה, עד היום
 "יום המושי עשרה כטבת משנת תפ"ד. משנת תפ"א היינו בצער הגשמים זה שלש שנים
 והשנה הזאת היא הרביעית שנה אחר שנה שלא ירדו גשמים כ"א מעט מזער בסוף
 החורף מאד הסמוך לניסן יהלאה, ושנה זו לא ירדו כל עיקר עד שיבשו כל האילנות
 "הותים והגפנים והתאנים יכרתו איתם לעצים והחטה הולכת ומתקררת, ובשנה שעברה
 "היא שנת תפ"ג בחודש אדר הסמוך לניסן היתה שנה החטה מאה וחמשה ושלשים
 איקיות לסחפא . . . ובמכנאם ופלא ובצפרי עשי עצרת גדולה והוציאו ס"ת ולא נענו
 "בו כ"ם אלא לאח"כ ירדו גשמי רצין סוף אדר ב', שלשה ימים, ומר"ח ניסן ירדו
 "השערים והיתה החטה שיה עד ששים איקיות לסחפא. ית"ט הור יחסיף ועולה עד
 "היום יים עשרה כטבת מאה וחמשה ושלשים איקיות לסחפא ועד עצירה גדולה כזו
 "לא דגענו ואם באתי לספר הצרות והמורות שעברו עלינו בפאם ובלה הזמן והמה
 "לא יכלי . . . ימי ותן ראשי מים ועינו מקור דמעה ואבכה יומם ילילה את חללי בת
 "עמי על חללי פאם הערונה, איכה היתה קריה נאמנה, מלאתי משפט מכתי כנסיות
 "ובתי מדרשית ות"ח יושבים על משמרתם וקיראין גמרות כסדרן ועבשוו הם מפוזרים
 "ומפירדים כנכעות ובהרים, ככפרים ובערים, לשאול איכל לנפשם ולחזר על הפתחים,
 "שימו שמים על זאת ישערי הרבי מאד בתי כנסיות ואין מיצאין עשרה לכל דבר
 "שבקדישה, ובלילה אני מהפללן באפילה יאפילו נר אחד לאירה לא השיגה יד הקהלה
 "עיד נתקיים בנו בעיות ארצים שמומה אדמתכם לנגרכם זרים אוכלים איתה, כי
 "בתי העשירים עושר גדיל אשר לא ימד ולא יספר, הם חריבים ממש מבלי יושב, ופתחי
 "החצרות סגורים, ועלי עליהם העשבים, ייש שבאי גנבים לתוכם ולקחו את דלתי
 "הבתים והמטות של עין שנשארו כם ייש בתים שהרסי דבנין שלהם ילקחו האכנים
 "והעצים, ורוב המביאות בהאלמלאה (רהיב היהודים) הם חריבים וחצרותיהם סגורות
 "מבלי יושב, ויותר כמאה וחמשים חצרות היו בניים לשמא"ל הנכנס לפתח שער בית

יה) ההסכמה הזאת כחתומת שלשת הרבנים הנ"ל בעצם ידם, נמצאת אצלי בכ"י והיא
 ארוכה וטובלה עמוד גדול, אכן מה שצריך לעניננו בלבד הצגנו פה,
 (ש) בספרו דברי הימים כ"ג, וראה גם בשו"ת מו"צ ביעקב ס"י צ"ד בשאלה,

הקברות לצד המקום הנקרא אלגורנא, ומתו בעליהם ברעב והרסו את הבתים ועבשו
הם נתיצים עד לעפר ולקחי הגוים העצים והאבנים והם בנינים בהם כפאס אודיר וחלק
העיר החדש). וכן במקום אחר הנקרא אלערסא היו בנינים בה קרוב לשלש מאות
חצירות ובעלי בתים שוכנים בתוכם. כולם בעלי מלאכה שקטים על שמריהם ובהם
מלאים מרוב תבואת. ועתה הם חריבים וישוממים, והורסים את הבנין ומוכרים את
העצים והאבנים לגוים וכונים בהם כפאס אודיר, ויכידני לומר . . . לא נתמלא פאס
אודיר אלא מחירבנו של האלמלאה, וכני אדם נשתני פניהם ומראיהם, חשך משחיר
הארם וצפד עורם על בשרם. מוזרעב מושלבים ברחיבות יבשוקים ואין דורש ואין
מבקש, בני פאס היקרים הטסילאים בפז איכה נחשבו לנכלי חרם. חבקי אשפתית
ומנקרים בם כתרנגולים, ועיני ראו ולא זר מי שלוקח בידו הקרנים והטלפים ומוציץ
וגוזו בהם כגוזו את הפת ומכניסם בחיקו ומכסה אותם, אוי לעינים שבך רואות, והנשים
היקרות והצניעות ערימים יחיפים מכוסים כבלווי הכחבות והם מחזורים על ההנזיות...
ובשנים הנזכרות מתו ברעב ככל שנה קרוב לשני אלפים כמו שהם מפונקסין אצל
בעלי החברה וקוברי מתים) בפנקסם, והמירו דתם אנשים ונשים וטף ובחורים ובתולות
קרוב לאלף, אוי נא לנו כי שתים רעות עשה עמי יוקר השער וחסרון כנס ומיעוט
השפע, בית המטבחיים הם סגורים ואין שוחטים ככל השבוע כלל ובערב שבת שוחטין
בהמה אחת ואין נמכר אפילו מחציתה מאין קינים, ובמקום אשרי העם איכה יועם,
שאני הייתי שיחט בכך שבוע יותר מעשרים בהמות גדולות כבית המטבחיים מלבד
הכבשים והעזים, ומלבד מה שהיו שוחטים בעלי בתים בכתיהם, ומלבד תרנגולים וכני
יונה יותר מאלף בכך ערב שבת, וקרוב לארבע שנים שהייתי שוחט-תרנגולים
אני דברי במדינת פאס יע"א, והייתי גובה שני פרוטות לכל תרנגול, והייתי מקבץ
שנים עשר אוקיות ויותר בכך שבוע לזכות העניים וזה שלש שנים שאינם
שוחטים ככל המדינה אפילו אחת בכך שבוע...".

מדברי כותב-הקירות הנזכר יכולנו לדעת עוד דבר מענין אודות מספר
יהודי פאס וחשיבותם אז כמאה הזאת לפני שנות הרעב ההם, לפי דברי הכותב
הנאמן ההוא, היה מנרש היהודים-האלמלאה-כפאס, אז לפני שנות הרעב, עוד גם
אחרי רוע מצבם בשנים הקודמות, גדול כ"כ יותר מעשרים אלף נפשות. כן גם
כותב אחר מאוחר בן-העיר פאס (כ), יאמת את הדברים האלה ויעיד, כי בבית-
הקברות של יהודי פאס מיצאים עד כה יסודות של בתים וחצירות, מדרגות ומרצפות
אבנים שנחרבו אז, בשנות הרעב ההם, ובשנת הרעב שהיתה אח"כ, כשנת תצ"ח
כמו שזכיר הלאה לפנינו, וכי מערה אחת שנקבר בה רבי יהודה בן עטר אז בסוף
המאה הזאת (עי' בפרק שאח"ז), היתה לראשונה בית-הכנסת גדולה של בני משפחת
"הצרפתי" כפאס, וכשנחרבה אז בשנות תפ"א פ"ד, נעשתה למערת קברים, הכותב
הזה סיים בדבריו עוד ככה, "כאופן שלא נשאר מהאלמלאה ממדתו הראשונה לשריש
וררביע, ומה שהשאירו אחריהם הרעב של שנות תפ"א פ"ד אכל הרעב של שנת
ח"ץ הירדוע" כא).

(כ) יחש פאס כ"י.

(כא) מכל זה יש הכתשה ברורה להשערות הוקרים אחרים שהביא קיורולנג במכתב"ע

הנה כן היו שנית הרעב ההם של תפ"א=פ"ה, צרות המשכחות ראשונות, בהשאירם כה באופן נורא שזמין וריקית תוך קהלות יהודי מארוק, ופאם בפרט, ואמנם עיר יותר ניראים היו גם הצרות שאחרי כן במשך השנים האחרונות של המאה הזאת הה' כי יחד עם פגעים רעים היו אן גם מהפכות ורדיפות מדיניות, בשנת תפ"ז חלה מו' ישמעאל, ושכמים שונים התקימו אן, וע"י זה היו היהודים בפחד ובחלחלה, וזה מה שאמר אחר מרבני פאם אן, "מעת ביא . . . לא ראינו מאורות. יאין לך יום שאין קלתי מרובה מהבירו מציק העתים וחתחתים בדרך מעת חלות "המלך יר"ה, ואני בעניי נהייתי ונחלתי מקול פחדים אידים וכידים" (כ). בשנת תפ"ח מת המלך ההוא אשר ימי מלכותו ארכו יותר מיובל שנים, ואז היתה שערוריה רבה כי עשרת בניו התנשאו כל אחד מהם למלוך ויהי זה קם וזה נופל במלחמתם איש באחיו, ובחדש אב של השנה ההיא התלקחה המלחמה היותר נוראה, בין מולאי חמד אדהבי ובין עבד אלמדיך שני בני מו' ישמעאל, לעזרת הראשון באו גם מחנה רב של עבדים [שחורים] אשר עשו כחיל עבד אלמדיך שמוה, ויבזו את כל אוצרות הממשלה אשר היו בעיר מכנאס, ואח"כ פשמו לשלוח שלחן את כנסיות ובתי הנוצרים אשר במכנאס שכם נאצר הין רב שלחן ביום כ"ח חדרש ההוא ויבזו אותם, ובו ביום לעת ערב נכנסו לרחיב היהודים—האלמלא—ושלחו כל אשר להם וישארום ערומים, גם נהרגו מאה ושמינים יהודים והרבה עוד הוכו ונפצעו, ואחרי כל אלה אנסו ויענו את נשותיהם ובנותיהם, והבתולות כולם!—יאמר ספר דברי הקורות האלה—נבעלו לעיני אבותיהם וקרוביהם" (ג). הוצאת יום ההפכה והפרעות ההוא היה עוד כי התחילו סכסכים ודברי ריבות משך זמן מה בין יהודי מכנאס לרגלי הסכומים העצומים שאבדו להם איש אצל דעהו, בפקדונות והלוואות וכדומה (ד).

ובכה ארך מצב כזה של מלחמות=אחים בני מולאי ישמעאל עיר כשתי שנים בערך, עדי באה הממשלה ליד מולאי עבדאללה בן מולאי ישמעאל ומלכותו נכונה בידו, אך גם הוא המיד מסים ככדים על היהודים והרבה מהם נתפשו למכות אז בעלילות שונות (ה), בשנת הציג ביום כ"ח כסליו נהרג—בנראה בפקידת הממשלה—רבי שרום נעמיאש חכם וסוחר נכבד מארץ=ישראל אשר נמצא

Revue des Etudes Jewies XXXIX 315 ff. אודות מספר יהודי פאם גדור שאחר גירוש ספרד ע"ש.

(כ) משפט וצדקה ביעקב ח"א סי' י"ד וע"ש סי' קי"ז וש"ה.

(ג) כסא המלכים ב"ו, ובקונטרס רשימת הנפטרים כ"ו כתב גם כן וז"ל "יום ג' ל"ח לאב תפ"ח נבנסה בלשת למכנאס יע"א ונשלחו הכתים והתצורות כלם ונהרגו יותר ממאה נפשות ומזכים ופצויעים אין מספר וכו' ביום נהרגה מרת אמי תמ"ך" והנה כמקור הזה כתוב רק שנהרגו יותר ממאה נפשות, מכלי להודיע כמה יותר, אך בהמקור הראשון כתב כפירוש שנהרגו מאה ושמינים, ועל פיו הצגתי בפנים.

(ד) ראה במשפט וצדקה ביעקב ח"א סי' כ"ה, פ', פ"ה, ורמ"ט, ושם כתב ג"כ כי כאב תפ"ח היתה ההפיכה.

(ה) ראה במו"צ ביעקב הנז' סי' רע"ב, וסוסי' רמ"ט, וע"ש גם בתחלת סי' קי"ט ובהקדמת אוה"ח מר"ח בן עטר.

שם במארוקי הרגלי מסתרו כו', ובשנת תצ"ז בכחצי חדש השון נשלמו היהודים כמכנאם עיד פעם אחרת כו' אך לא נדע אם גם אז היו הרוגים ופצועים או אם רק בזה כסף ישראל הין, ועכ"פ ברור הדבר, כי סבת השלל הזה היה לא מפני בגבור מדיני כי אם רק מפני הרעב שהחל אז להיות בעצם תוקפו.

הרעב ההוא נודע בפי כותבי הקורות מעמנו במארוקי בשם, הרעב שה' שנת ח"ק"י כאשר זכרנו כבר, ואמנם עוד מקורם. משנת הצ"ה ניכרו עקבותיו ועד שנת הצ"ח נמשך ויגיע למרום תקפו מפני הרעב הזה נשמו קהלות רבות במארוקי ורבים גלו ממקומם ויפצו אנה ואנה אחד מחכמי פאס שגרה אז לעיר תימוואן יספר אודות הרעב הזה את הדברים האלה, "שנה ד' לחרבן פאס מתוקף הרעב שהגיע קב של חטים הנקרא, "מוד" לשבעה עשר אוקיות ממטבע המסור"א, והמילאי סמאעיר ירחמנו אל), והיו שכינינו הרעים עם פריצי עמנו מחריבים בתים, "וחצירות ומכורים לוחות ארו וקורות והיו הולכים הרוך ומיסוף לנתיש ולנתיץ, "להאביר ולהרום, ומיכרים האבנים ג"כ ומתו בעונינו רוב אנשי המדינה מתי רעב, "והנשארים הרה נסו, והרבה גרו פה עיר תימוואן יע"א ולא נשארו בעיר [כפאס] רק כמו ארבעים בעלי בתים, ונתקבצו כלם כמבוי אחד הנקרא אצאבא ה' ירחם עלינו" (ה). הדברים המעטים האלה דים הם לשפוט ע"ד המצב אז כימי הרעב הגדול ההוא של סוף המאה הזאת החמישית, אשר כמי שזכרנו בלה הרעב הזה כמעט את השאירית הנמצאה את אשר הותירו שנת הרעב שהיו לפנינו.

ומה נפלא הדבר, כי גם אז בחצי האחרון של המאה הזו בימים המשכלים ההם, גם אז היה היו פה ושם במארוקי אנשים בעלי צורה ונכבדו"עם, שבכורם היה יקר גם בעיני המלך והשרים מלבד האנשים בני המשפחות טוליראני ומאיכראן, שנזכרו מערה (בפרק הקודם). חי עיד כמכנאם בסוף דמאה הזאת נגיד העדה שמואל הלוי בן יורי (ש), איש עשיר ונכבד מאד ועם זה גם עושה חסד ומטיב, ובמדותיו אלה רכש לו חבת כל קהל יהודי מארוקי, עד שיש מחכמי דורו שכתבו שירי תהלה לכבודו (ל) כן יסופר כי פעם אחת הקך הנגיד הזה לפאס ליסר לאיש אחד

כז) קונטרס רשימת הנפטרים כ"ו וז"ל, "החכם כהה"ר שלום נעמיאש מא"י טוב"ב ותגר גדול נהרג יום ג' כ"ה לבסליו תצ"ג לפ"ק, ונזכר שמו גם בשו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' כ"ג, כז) קונטרס הנ"ל כ"ו בזכרו את יום פטירת רבי משה אדהאן (עי' בפרק שאח"ז במקומו) כיום שב"ק ט' השון תצ"ג, סיום וכתב, "ובתוך ימי אבדו נשללה עיר מקנאם יע"א פעם אחרת".

כח) יחש פאס כ"ו בשם לוח שנתי כ"ו, וראה בשו"ת מו"צ ביעקב סי' י"א ושני, וכס"י קו"ט כתוב, "כשבאו ימי הרעב הגדול שהיה בשנים הללו ההוצפים וגדל הכאב מאד, . . . שהנעתי מחמת דוחק לאכול ירשני עשבי השדה", ובשו"ת זכות אבות סי' רכ"ט דף ג"ט ע"ב כתב, "להיות שבישנת ח"ן כשגלינו מארצנו בעות"ר לעיר תימוואן", גם בשו"ת הלכה למשה מר"ם אלפאז (ירוש' תרנ"ח) בס"י א' נזכר כי בעיר צפרו רוב הקהל אבדו מן העיר או ברעב של ש' ח"ן ובהכנסם נסגרו מאין איש ע"ש, ועי' עוד בשו"ת מו"צ ביעקב הנ"ל סי' כ"ד.

כט) אולי נכדו הוא ה"ר שמואל הלוי בן יולי שהדפיס ס' הדר זקנים (ליוורנו ת"ר).
ל) קונטרס "שיר וידרות" כ"י מר' יצחק אצבאג, שירים כשכתב הנגיד ר"ש הלוי בן יולי הזכר בש' תצ"ה וכו' ה' דפיס 12, בתוך שפתיו שם יתואר בתור צדיק וחסיד עד שנתנו למשפחתו יולי את הנוטריון, יכואו וישתהוו לפניך יי".

שהיה מוטר ומלשין, וישלם לו כרשעתו, וגם קנס אותו בסך מה למען ישוב מדרכו הרעה, אך הדבר נידע אח"כ להממשלה שבמובן חרה לה מאד ע"ז על כי הביא המוסר ההוא תמיד תועלת לה, ותחפיץ לתפוס את הנגיד, אך הוא ידע תיכף ויברח לעירו למכנאס, וקפיצת הדרך נעשית לו, ואמנם השר שבפאס כתב אודותיו לשר הממשלה במכנאס, ועד מהרה נתפש הנגיד שם ויובל אסור בנחשתים לפאס ליהרג שם, ככל זאת-יסיים כותב המעשה הזה-ניצול הנגיד אחרי כן ע"י נס לא).

וזילת הנגידים-הראשונים, ננידי העדה במכנאס, היו עוד בערים אחרות, אז בחצי האחרון של המאה הזאת הה', הנגידים האלה, ר' אברהם בן שימול נגיד בפאס סביב לשנת תנ"ח לב) רבי סעדיה בן להבוז נגיד אחריו שם סביב לשנת תע"ז לג) רבי יהודה ב"ר נסים בן הרוש נגיד העדה בעיר צפרו [Sefrou] בשנת ת"ע-תפ"א, יאז בשנת תפ"א נתפש הנגיד הזה במאסר ע"י שר העיר לקאייד עבד-ארג'א שהלשין על הנגיד ועל אחיו לפני המלך, ואמנם הם ניצולו אח"כ ע"י שיחד לד), ובעיר סאלי חי אז הנגיד ר' שם-טוב י' עטר אחי ר"ח י' עטר הזקן וע"י בפרק שאח"ז, הם ניהלו בשותפות מסחר גדול ויובלו לבסס להם מעמד חשוב (יה), בשנת ת"ס או קודם מעט בעת שרבים מיהודי מארוקו בערים שונות החלו להמלט מפני הרעה למכנאס כאשר זכרנו מעלה, בא גם ר' שם-מייב בין הגולים לשם, אך כנראה לא יכול לסבול עול הנדוד והמלטול וימת שם אחרי זמן קצר בחדש תשרי תס"א לב) ואת מקומו בנגידות מלא בנו אחריו רבי משה בן עטר, אשר תפקידו זה מלא עוד יותר מאביו, ולא רק בסאלי כ"א גם בין כל יהודי מארוקו נחשב ראוי נגיד בעמו, ונדיב ושוע, והוא ואחיו היתה, אימתם מוטלת על הבריות ואין מי שיהת להם כתף סיררת כי נחשבו לראשי הדור ומנהיגיו" לב) בשנת ת"ף נתפש רבי משה הנגיד בעלילה והיטל עליו במאמר המלך לשלם סכום עצום לה, ובשנת תפ"ה מת לב).

לא) ספור המעשה הזה מ"כ מכ"ו חכם אחד מחכמי מכנאס במאה היששית ושמו אהרן ?
לב) נו' בהסכמה ש' תנ"ח לעיל ובשו"ת מו"צ ביעקב סי' רפ"ה,
לג) ראה בהסכמת ש' תע"ז לעיר.

לד) ע"י שו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' פ"ט,

לה) כי ר"ח בן עטר הזקן ואחיו רש"ט היו שותפים ווצא משו"ת מו"צ ביעקב סי' ר"א וכ' שם שגם אחיו שמת רבי ש"ט לא חלקו השותפות, ולפי הנראה שהאגרת שבלשון לימודים כ"י והעתקה במקור חיים [נאכט] צד 4 הערה 20 שכתבו רבני פאס לר"ח בן עטר הנו', נוגעת היא אל עסק השותפות ההוא.

לו) בלשון לימודים כ"י יש שני אנרות נחמה על רש"ט כן עטר שנשלחו לר"ח אחיו ובאחת מהם נכתב הזמן, תשרי תס"א, וכן בס' עת לכל הפין דף ע"ט נמצאה קינה עליו וכתוב הזמן כנ"ל.

לז) שו"ת מו"צ ביעקב סי' י"ד ע"ש תשובה ארוכה אודות הביהכ"ס הידועה לבני עטר בסאלי שקמו אח"כ עליה עוררים כש' תפ"ז, ושם דברים נכבדים לתולדות ר"מ בן עטר הנגיד וכן דודו, ר"מ בן ר"ה, ומשם העתקנו הדברים המפורזי שבפנים.

לח) שו"ת מו"צ ביעקב סי' צ"ב,

לט) ראה במקור חיים להד"ר נאכט צד 9 הערה 46.

פרק שלשה עשר.

רבני המאה החמישית:

רבני חצי הראשון של המאה הה' בכלל, וידיעות ע"ד הרבנים ר"ם בן דנאן האחרון.
ר' עמנואל סירירו, ר' יצחק הצרפתי ור' שמעון בן פעדון, כפאם; ור' דניאל ור'
חיים טולידאנו במכנאס, ר' אהרן הסכעוני בסאלו, ר' מאיר טאפיר ברבאט,
ר' יצחק ארובאש בתיטוואן, ר"א סמחון כתאפיללת, ר"ם הלוי אונקוט במראכיש, ר"י
עווילא האחרון ור' וידאל הצרפתי השלישי, ור' מנחם סירירו וכו' כפאם.

רבני חצי האחרון של המאה הה'. רבני פאס וחכמיה, וידיעות ע"ד הרבנים ר'
יהודה בן עטר, ר' שמואל צרפתי, ר' יעקב בן צור, ר' שלום אדרעי, ר' שמואל
בן אלבאז, ר' יעקב בן מלכא, ר' יוסף צרפתי, ר' שמואל בן זקן, ר' ש"ט בן
אמוג, ר' חנניה בן זכרי, ר' שמואל ב"ר שאול בן דאנאן בעל ס' דברי הימים
כ"ו, ר' מנחם סירירו השני, ור' יעקב קטן, רבני מכנאס וחכמיה, וידיעות ע"ד
הרבנים ר' משה טולידאנו ור' חביב אחיו, ר' משה בירדוגו, ר' משה די אבילא
ור' שמואל בנו, ר' מרדכי ב"ר יצחק אצכאן, ר' ברוך ור' חיים ור' יעקב שלשה
אחים בני הר' משה טולידאנו, ר' יהודה בירדוגו ור' מרדכי אחיו, רבני מראכיש
[מארוקה] וחכמיה, וידיעות ע"ד ר' יצחק די לוייה, ר' שלמה עמאר, ור"א אזולאי
האחרון, רבני תיטוואן וחכמיה, וידיעות ע"ד ר' יצחק ביבאס, ר' חסדאי אלמשינינו,
ר' יעקב בן מאראגי, ר' אברהם בן מוסא, ור' אברהם מונסון, רבני סאלי וחכמיה,
וידיעות ע"ד ר' מרדכי הכהן, ר' שמואל קארו, ר' שמואל אאווי, ר' חיים בן
עטר הזקן ובנו ר' משה ובן בנו ר' חיים בן עטר בעל אוה"ח, ר' דוד הסכעוני,
ר' משה בן צור, ור' שלום בן צור בנו, ור' יוסף ביבאס, רבני צפרו וחכמיה,
הרבנים ר' משה בן חסו ותלמידיו, ר' כליפא בן מלכא בעיר אנדירי, ר' מרדכי
עטיאה בעיר דמנאת, ר' שלמה אדהאן טתאלאלת, ר' יוסף אונאתי, ר' יוסף
צרפתי ב"ר אהרן, ר"ש בן יפנוז, [ה"א ת—ת"ק].

בחצי הראשון של המאה הזאת הה' חיו הרבנים האלה, אשר איזה מהם נולד,
וגדלו עוד בהמאה החולפת, וגם נספחו להרבנים בעלי "התקנות" א, בדור העבר, ואך
הדר פעלם ניכר ביותר אז בראשית המאה הזאת.

רבני פאס, רבי יוסף גיקטילא, רבי אברהם חאגיו ב, רבי סעדיה בן דאנאן
אחרון, וב"ר שמואל הנז' בפרק י"ו, רבי עמנואל סירירו, רבי יצחק הצרפתי שהיה גם

א) שו"ת ויאמר יצחק מר"י בן וואליד א"ה ס' קפ"ה וזהותם הרבנים שהיו קרובים
לרבוחינו בעלי התקנות ר"ש סירירו ר"י גיקטילא, ר"א חאגיו

ב) אולי הוא אחיו הצעיר של ר"ש חאגיו בעל מבקש ה' שנזכר בדור הקודם, ועי' במו"צ

נגיד העדה ג), רבי שמעון בן סערוק, ורבי דודר עויאל ד), ושנים מהם, ר"ס בן דאנאן ור' עמנואל סירירו, באו כמיו"מ של הלכה שאחריתו היה גם ריב ומצה, עם ר' יעקב ששפורטש, בשנת ה"ב, שאז היה הרב הוא מיו"צ בעיר סאלי ה). ומדברי הריב הוא ניכר כי ר' יעקב ששפורטש נכנע היה לפניהם, הראשון, ר"ס בן דאנאן, נמנה לדיין בפאם עיר בערך שנת ש"ף, יעד שנת תל"ט עמד בראש חכמי פאם, ממנו נמצא עיר שירים אחרים וכנראה ברור שעוד השאר אחריו חיבורים ו), ומחברו ר' עמנואל סירירו נמצא עיר שיטה על מסכת בבא קמא כ"י ז), גם ר' יצחק הצרפתי חיבר ספר דרישים כ"י שדרש איתם בפאם בשנות ת"ג-ת"ד, גם חיבר עיר קונטרסים מפתח למאמרי המדרש רבה על חמש מגילות, שעידנו ג"כ כ"כ ח), ורבי שמעון בן סערוק חיבר ספר כתונת תשבץ כ"י דרשות עה"ת ט).

ובערים אחרות חיו אז בדור ההוא הרבנים האלה, בעיר מכנאם, רבי דניאל מילדאנו שהיה גם ליועץ-המלך (ראה בפרק הקודם) ובה בכתובים עם ר' יעקב יששפורטש והיה רעו ומיודעו, וגם ההרהר החזיק אחריו בעומדו נגד הכת של ש"צ שהותה בסאלי ומכנאם י), רבי חיים מילדאנו ב"ר חביב, חיבר ספר שערי חכמה, ובו י"ח שערים בדרשות והנהגות וכל שער נקרא בשם מיוחד, נמצא עיר כ"י משנת תל"ד יא)

ג) נזכר בהסכמה מש' ת"ט שנעתקה למעלה בפ"א וראה עיר בשו"ת אהל יעקב ס' ג' וטו"צ כיעקב הנ"ל.

ד) משפט וצדקה כיעקב ס' ב' שב', כך קבלתי מרבותי . . . וכן קבלתי מהחכם השלם ספרא רבה ריש' בהה"ר דוד עויאל ולה"ה שהיו תמיד רבותי סומכים ע"ד קבלתי שקיבל מחכמים ראשונים בעיני תקנות ומנהגים".
ה) אהל יעקב ס' ב' וג'.

ו) ע"י קובץ שירים כ"י אוקספורד "גיבורי נז" 1189, שבו נמצאו קצת שירים מר"ס בן דנאן זה כש' הושע (שפ"א), וע"י בשו"ת אשר לשלמה ס' ד', ובס' התקנות בתקנה של שנת ה'תה [תט"ו], וכשו"ת זכות אבות דף נ"ג ס' קס"ג, ובמיו"צ כיעקב ס' רכ"ד ורל"ד ורל"ח.

ז) נמצאה עיר כ"י בשני העתקות, אחת היתה אצלי וכעת בביהמ"ד לרבנים בברלין, והשנית ישנה בפאם, אמנם בשניהם איננה שלימה על כל המסכת, ובאמצעה כתוב שנפטר המחבר ולא השלימה, ומוכן לפי זה כי חיברה בסוף ימיו

ח) שני הכ"י אלה ישנם עיר בפאם, וקונטרסים המפתח הנז' מצורף הוא א"ל ס' מפתח המדרשים" לאביו ר' ויראל הצרפתי בעל אמרי יושר הנז' ברור הקידם, והוא ר' יצחק השלום מה שחיסר אביו, ובאוצר הס' לכן יעקב אות ח' נז' 866 זכר ס' חידושים. לר' יצחק הצרפתי ב"ר ויראל. ובלי ספק הוא לר' יצחק זה,

ט) נזכר בס' מנחת יהודה כ"י טר"ו בן עטר ס' דברים, גם בליקוטים כ"י באו ח"י תורה משמו.

י) בפרק י"א אודותיו, ונזכר גם בשו"ת אהל יעקב ס' י"ג, "לאותב דבק מאת החכם ר' דניאל מילדאנו נר"ו בשלך הגבוה נסתכלת . . .".

יא) הכ"י שערי חכמה נמצא עיר בפאם, ואחשוב ברור כי חיבר עיר ספרים אחרים ובדרשות כ"י מר' משה טו' בעל מלאכת הקדש ס' ויצא, יזכר משמו וז"ל "ובכחכי אדוני וקוני מוהר"ה וצוקל פירש . . . ואני בן נדוד יראה לי . . . " וכן בס' מלאה"ק הנז' ויזכרו לפעמים, ושם בהקדמתו דף ה' כתב "שמעתי ועד הנה לא פסקה תורה מאבותינו ש"ל החיים והמתים ואם אמרתי אספיה . . . ואבינו הוקן אב בהכמה וכשנים ה"ה הרז"מ כמות"ר חיים מילדאנו וצוקל לא היה כמותו בכל הארץ למן היום היסרה ועד עתה, ויולד שלשה בנים . . .".

ישניהם ר' דניאל יר' חיים כתבו פסקי דינים להשיב לשואליהם (י). עם שני הרבנים הנזכרים היה שם במכנאס עיר רב שלישי ושמו רבי חסאן אדארוקי (ז). אכן לא נדע אם חבר מאימה ובסאלי חי רבי יעקב ששפורטש יליד איראן, שנמנה שם בסאדי לדיין ומו"צ עד שנת תמ"ו בערך, ואז יצא מושם, ועל מקומו נמנה ר' מסעיד אתאוי (יז), ועוד חי אז בסאלי החכם רבי אהרן הסכעני כ"ר ישיעה והנזכר בדור הקודם, ידירו של ר"י ששפורטש ואשר עוד לו הרבה לרכא את התנועה השבתאית במארוקי (טו), הוא חיבר ספר דרשות, ועוד לו הגהות בספר היכל הקדש לרמב"ם אלבאו הנזכר בדור הקודם. באחד מדרשותיו יזכור כי הוא היה תלמיד של רבי יצחק אתירקי? שם בלתי נודע לנו עיר, בעיר אספי (Safi) היה רבי מסעיד כעבאלו רב תלמודי גדול (יח), ובעיר רבאט (Rabat) חי חכם אחד רבי מאיר מאפירי שממנו נמצא עיד בכ"י סי דרשות עה"ת (יח), בספרו זה יזכור המחבר ההוא עיר רב אחד שחי בעיר ההוא או בעיר סמוכה לה ושמו רבי מסעיד בן נחמן רב גדול מליין ומדקדק, בשנת תל"ד, ובתימייאן חי רבי יצחק ארובאש כ"ר הננייה והנזכר בדור קודם (יח) וחיבר ספר זכתי צדק בדיני שו"ב (וינציאה תכ"ב) וסי' אמת ואמינה על תרי"ג מצות עם איזה דינים בלישון ספרד (וינציאה תכ"ז), ומספריו אלה ניכר כי היה חכם בדקדוק ומשירר נעלה (יח), ובניף תאפילאלת חי רבי שלמה אדהאן הזקן יט', ורבי אברהם בן סמחון, האחרון ישב בעיר קמנה, בגרסי"ם אחת מערי הנוף ההוא, ושם היה מרביץ תורה בתלמידים באופן מצוי שכל מה שהיה לומד עמם היה שונה מאה ואחד פעמים לכל ישכח מפייהם (כ)

(יב) עי' שו"ת זכות אבות דף ג"ב אות ק"ס, ונראה ברור ששניהם ר' דניאל ור' חיים טתו לפני ש' תמ"ב כי אז בשנה ההיא היה כבר ר' משה בנו של ר"ח זה, ור"א אלבאו, דינים במכנאס, כמובא להלן בשם מו"צ ביעקב סי' שני"ד.

(יג) עפי' אגרות כ"י שנשלחו לר' דניאל ור"ח הנז' ולר' חסאן זה.

(יד) נזכר שם באגרת הנ"ל ובשו"ת אהל יעקב סי' ט"ז בשנינו קצת "ר"מ אלתאשי".

(טו) ראה בפרק י"א, ובשם הגדולים מההיד"א אות, "היכל קדש", וסי' הדרשות שזכרתי מובא בלוקטסי חידושים כ"י אצלי, פירוש מאמר אחד-ממנו.

(יו) נז' באגרות כ"י הנ"ל בהערה י"ג ולמעלה בפ"א הערה ה'.

(יז) כ"י חסר נמצא אצלי.

(יח) ראה באוצר הספר לכו"נ יעקב בשמות שני הס' הנז' ובספר המעלות לשלמה לר"ש חזן אות ז' סי' י"ג.

(יט) הקדמת ס' בנאות דשא להרב נכדו שכתב "בן לאותו צדיק החה"ש הנודע שמו בשערים ואוהלים גדול ובקי שברופאים הזקן הכשר היושע העניו מורי ורבי אדוני וקניו כמותר"ר שלמה אדהאן וצוק"ל" ומוה עוד נדע כי היה ר"ש אדהאן הנז' רופא מוכהק במתוו תאפילאלת ועי' בהערה שאח"ז.

(כ) ס' בנאות דשא סוף פרק ב"א שכתב, "ושמעתי טפי החכם הזקן המופלג בדורו מורי א"ז ז"ל שהיה בק"ק בגרסי יע"א חכם אחד בדורו של וקניו ז"ל ושמו אשר יקראו לו כמותר"ר סמתון ז"ל שהיה לומד עם תלמידים וכל מה שהיה לומד עמהם היה קורא אותו מאה ואחד פעמים . . ." העיר בגרסי היא אחת מערי הנוף תאפילאלת הנז' וכאשר באמת שם היה גם מקום דירתו של ר"ש אדהאן הזקן כמ"ש בהקדמת נכדו בס' הנ"ל, והנה את אשר שכת להגיד ר"ש אדהאן, הוצאנו ממקום אחר, באהל יעקב לר"י ששפורטש סי' י"א נמצאה תשובה לר' אברהם בן סמחון מתאפילאלת, שבלי ספק הוא זה, כמיהר"ר סמתון" הנ"ל, והמופת שגם שם יתארהו ר"י ששפורטש בתואר הרומז לשקירתו המצוינה בלימוד, ששם כתב, "להחז"ש הרומ" בת"כ

הוא נמנה לדיין שם יחלף אנדרית עם ר' יעקב ששפורטש בחייתו בתלמסאן ובסאלאי
 באו, ובמראקיש חי רבי סעדיה הלוי אונקווי, חיבר ס' אגרת הפידוס, מעשה מגלת
 אסתר בחרוזי ואמ"ד תיזו. כל הדברים החם, חיי בראשית המאה הזאת, החו, אך עוד
 רבנים אחרים צעירים מהם לימים חיי בפאס או בחצי הראשון של המאה הזאת, ואלה
 נתפרסמו עוד יותר ויחשבו לגדולי התורה שבדור ההוא. יאלה הם, רבי יהודה עיואל
 ב"ר יצחק—האחרון ובערך אל הנזכרים כבר במאה השלישית והרביעית, נולד סביב
 לשי' שי"ף ומת ביום ו' י"ט אדר שנת תמ"ט. הוא היה בקי בכל מקציעות התורה, פשט
 רמו דרש סוד ודיון (כג.) וירבין תורה בפאס, רבי וידאל הצרפתי, השלישי, וב"ר
 יצחק? נולד ברביעי בשבת כ"ו אלול שצ"א ימת לבלי ה' י"ד כסליו תס"ד (כג.) חיבר
 פסקי דינים שהיו נמצאים כ"י (נד) וכנראה שנאברו כבר, הוא היה אב"ד אחרי ר"י עיואל
 הנזכר ויהי שיפט צדק ועשיו לבלי חת, יבמותי קינני עליו בפאס קנינת הרבה יתה, רבי
 מנחם ב"ר דוד סרורו רב מציון כ"ו שהעמוד תלמודים רבים וגדולים, חיבר ביאורו
 הנ"ך (כג.) יפסקי דינים והגהות על שי"ע כתי, וימת זקן ושבע ימים ביום שבת כ"ג אדר
 שני בשנת תס"א (כג.) רבי שאיל בן דאנאן ב"ר סעדיה הנזכר מעלה מת בשבעה
 באלול שנת תמ"ט ל' רבי מרמון אפלאלו מת אחרי שנת תניז לא, ועוד חי או בפאס
 כנראה ר' מרדכי אצבאן, שהיה מרביין תורה בתלמודים לא, אך לפי הנראה ברור לא
 נמנה לדיין.

שמורה בכל וערוכה בפיו, רהוטי ליה גמריה, . . . מר דינא ונחית, נושא ונותן עד יוציא
 לאור משפט"

(א) אהל יעקב שם כתח' התשובה ע"ש.

(ב) עת לכל הפין דף ע"ו ע"א בהקנה שקונן עליו.

(ג) שם דף פ"ח ע"ב וז"ל "בשעה א' ליל ה' י"ד כסליו . . . ש' תס"ד נתבקש כוש"מ
 ההח"ש ד"מ מורינו הרב הטובתק סבא המשפטים אבד"ק פאס כמותר"ר וידא הצרפתי וצוק"ל
 ומ"ח שעות קודם פטירתו נשתתק מהנוולות שגפל עליו, שני חיי ע"ב שנים וקצת ירחים כאשר
 נודע לי מכת"י הרב אביו ז"ל שנוולד ר' בשבת ז"ך אלול שצ"א, ונקבר באותה הלילה
 באשמורת הבקר ככנפואי רבה ולא יכלו להתמחמה יען היו מוכרתין להטמן ביום סחר מפני חמת
 המצוק [עי' בפרק הקודם] וקוננתי עליו"

(ד) עי' שו"ת זכות אבות סי' ע"ב וע"ש עוד בס"י פ"א.

(ה) ראה בעת לכל הפין הנ"ל דף פ"ח—צ"א.

(ו) כן מוכת מטה שמוכריו אותו ככבוד גדול תלמידיו ר"י בן עטר ור' יעב"ן
 בתשובותיהם עי' שו"ת מו"צ ביעקב בכ"מ, ובשו"ת דברי בתראי כ"י דף ו"א ע"ב כתב "כך
 ראינו לתהח"ש הדו"מ כמחור"ר מנחם סרורו ז"ל שהיה נוהג בן שהיה אדם גדול ששמש גדולים
 וגם היה כימי החח"ש כמחור"ר סעדיה בן דנאן ז"ל שגם הוא . . . " וראה במ"ש הרר' נאכט
 כס' מקור חיים צד 88 הערה 5.

(ז) נזכרו בספר מנחת יהודה כ"י מר"י בן עטר תלמידו, סדר עקב.

(ח) עי' שו"ת מו"צ ביעקב סי' רפ"ו וזכות אבות סי' מ"ז וסי' קס"ו דף נ"ג, ומדבריו בתראי
 כ"י דף מ"ל נמצא פס"ד מר"מ סרורו, והגהות על שי"ע שחיבר נזכרו כתשובה כ"י מרוב"ע תלמידו.
 (ט) עת לכל הפין דף פ"ב ושם נמצאו שלשה קינות עליו, גם כדשון לימודים כ"י נמצא
 אגרת ניהוטין על מות ר"מ סרורו ובה נרמז שמת ביום שבת.

(ל) עת לכל הפין דף ע"ו ע"ב, לא כ"ו עד שנת תניז, חתום בין רבני דורו הנ"ל עי'
 בשו"ת מו"צ ביעקב בכ"מ ובסי' רנ"ג, לא עי' להלן בהערה נ"ג והערה קי"ט.

אלה היו רבני החצי הראשון של המאה הזאת החמישית, אשר עם מותם יחל הדור שאחריהם. רבני חצי האחרון של המאה הזאת, ולמרות תוקף הרדיפות שהיו אז בפאס ובערי מארוקו בכלל, כמשך חמשים השנים ההם, נמצאו או בכ"ז רבנים גדולים שהרבה מהם השאירו חיבורים שינויים, והנני ניתנים פה שמות הרבנים האלה בכלל, עיר ועיר רבניה וחכמיה.

רבני פאס וחכמיה. רבי יהודה ב"ר יעקב בן עטר, רבי אברהם אבן דאנאן (לג) רבי שמואל ב"ר אברהם צרפתי, ר' ראיבן בן ציר, חכם מקיבל וחסיד גדול לג, רבי יעקב בן ציר בנו הנקרא גם בר"ת "יעב"ץ, רבי שלים אדרעי, רבי שמואל בן אלבאו, רבי אברהם בן עלאל (לד), רבי סעדיה ב"ר מימון אפלאלו (לה), (הנז) מעלתו, רבי יעקב בן מלכא, רבי יוסף קורקוס (לו), רבי יוסף ב"ר יצחק צרפתי, רבי שמואל בן זקן, רבי שם טוב בן אמויג, רבי שמואל בן סערון (לז), רבי יהושע סרירי (לח), רבי חנניה ב"ר ישעיה בן זכרי, רבי משה הכהן שנהרג על ק"ה בשנת תע"ד (ט), רבי שמואל ב"ר שאול בן דאנאן, רבי מנחם סרירי השני, רבי יעקב קטן (ס), מכל הרבנים והחכמים האלו שחיו בפאס התפרסמו ביותר, שלש אלה, רבי יהודה בן עטר, רבי יעקב בן ציר, ורבי שמואל בן אלבאו שנחשבו אז לאבות התורה וגדולי התורה בעיר פאס

(לב) מת לפני שנת תפ"ז ע"י משפט וצדקה. ביעקב סי' שי"ז, וכאז הסכמתו על ספר און שמואל מר"ש די אבילא ע"ש, והוא בנו של ר' שאול בן דאנאן הנזכר מעלה, בן נוכחתי ע"ש סדר היחס של משפחת בן דאנאן כ"י ושנדפס גם כהקדמת השו"ת אשר לשלמה (ירושלם תר"ם) ע"ש, ואחיו של ר"א זה הוא ר' שמואל ב"ר שאול הנז' בסמוך ע"י להלן בשמו.

(לג), "תלמידו של ר' מרדכי אצבאן הוקן והיה מתנהג בחסידות גדולה ומהמיר חומרות גדולות בענין המאכל וכיוצא וירעני ענין נפלא שאירע לו, כ"כ בצה"ג להחיד"א, ובנו בשו"ת מו"צ ביעקב סי' ט' דף ב"ה ע"א כתב, "שמו"ם שנודע לו להרב חסיד מר אבא זצוק"ל, . . . הרבה יחירו סגולה ובפרט במקומו יצ"א כראותם שהיה פורש מכליהם של איכילי אורו בפסת נמשכו אחריו והיו נוהגים כמנהגו ועד היום ת"ל אני ואחי ובית אבי ניהנין בן", מהתשובה ההיא נרע ג"כ כי ר' ראובן בן ציר מת לפני ש' תע"ג, ע"ש הט"ב.

(לד) החום בשו"ת מו"צ ביעקב סי' קכ"ד בשנת תצ"ה וע"ש בכ"מ, ובתשובה כ"י אצלו ע"ד מחלוקת רבני פאס עם ר"י בן מלכא החום ג"כ בין ההולקים על הנז' בשנת תצ"ד, (לה) החום במו"צ ביעקב סי' ס"ח בשנת תפ"ו, ובסי' פ"ד בשנת תפ"ט, ובסי' קט"ז בשנת תפ"ח, ובכ"ס עור.

(לו) נזכר במנחת יהודה כ"י נר"י בן עטר סי' בא וז"ל, "ואהובנו החכם כה"ר יוסף קורקוס נר"ו פירש" וכן כס' נימוקי שמואל כס' הקת כ' "והר"י קורקוס יצ"ו אטר". (לז) החום במו"צ ביעקב סי' ס"ז וצ"ו בשנת תפ"ה וע"ש עור בכ"מ, ואולי הוא בן ר' שמעון סערון הנז"ל.

(לח) ע"י במו"צ ביעקב סי' שני, וזכות אבות דף נ"ג סי' קס"ד, ובעת לכל הפי' דף צ"ז ע"ב נמצאה קינה "ע"ז הכהור והכס ה"ר שאול סרירי בן הה"ש עמיתנו וכו' כמה"ר יהושע סרירי שנפטר בחצי הלילה ה' שבט שנת תע"ח ככ"ב שנה" וכן יש אגרת נחמה עליו כהשון לימודים כ"י, אגרת לכהה"ר יהושע סרירי לנחם אותו בפטירת ה"ר שאול בנו, ובהקדמת סי' תוספי הרא"ש הזכיר המו"ל בין משפחת סרירי בפאס את ר' יו, (ט) ראה בפרק הקורם אודותיו ע"ש כהערה י"ז ו"ז.

(מ) שם משפחתו כזו נזכרה ג"כ בשו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' . . . הר' אברהם קטן, ובסי' שב"ז "מנחם קטן".

והראשון ריב"ע נידע בפי יהודי פאס בשם "רבי אל כביר" (רבינו הגדול) מאי היא נולד
באלול תמ"ז ומת ביום ג' י"ט סיון תצ"ג מנ"א אב"י רבי יעקב בן עמר היה נכדו של
רבי יעקב בן עמר שמת מדעב בשנת שס"ו כנזכר בפרק טז, מגז ובה בשנה ההיא נולד
נכדו זה רבי יעקב בן עמר וימת בשנת תל"ח מד"ו ואז היה בנו ר' יהודה ככ"ג שנים.
רבינו היו: ר' וידאל הצרפתי יר' מנחם סורירי הנזכרים מעלה מהו, ובשנת הנ"ח
נמנה היא עמהם לדיון בפאס מ"ו בשנת הס"א מצאניהו במכנאם לרגלי הרדופית
שהיו אז בפאס. שם במכנאם כבדוהו ובני העיר רבי משה מילידאני ור' חביב אחיו
ועוד להליות אליהם בכית דינס ויחתים אתם ככמה פסקי דינים שנכתבו אז שמה מ"ו
בשנת הס"ד חודש כסליו לפאס, יהיא ורבי שמיאל הצרפתי היו בשנה ההיא לכרם. ה"בית"
דין" של פאס מהו כי הרבנים שגלו אתם מכבר לא נמצאו אז בעיר. בכל ימי משרתו
כתור דיון יאב בית דין לא קיבץ שכירות מהקהל ולא נהנה מקופת הצבור אף כי עליו
היה לא רק הוצאת ביתו כ"א גם הוצאת בני ר' עובד ישני נכדיו יהודה ואברהם מ"ו
הוא התפרנס רק בביגוע כפי יכפי שיספר אידותיו היה צירף כסף גם יספר עליו כי
היה "מלומד בנסים" עד שההמין היו נשבעים בו. וכי פעם אחת, הושלך לגיב אריות
ונשאר יום ולילה שם ואח"כ ניצול יעיר סיפורו נפלאות כאלה יספרו עליו ג' שמהם
נדע כי גם בעירנו חי גדיל היה כבודו בעיני הקהל ומאד הוקירו ויעריצו אותו. מכל
ערי מארוקו פני אליו בשאלותיהם על כי מלכד ויריעתו בתירה היה בקי כל כך במנהגי
המערכ שנהגו רבני קאסטיליא נא, אכן מכל תשובותיו הרבות שהריץ לשיאליו
לא נדפכו כ"א מעט מהם פה ושם כספרי רבני המערב בני דורו ושאריו נב, ויתרם
נשאריו עיר בכ"י, היא חיבר עוד "חידושים" וקונטרסים ושיטות

מ"א זכ"כ ביחש פאס כ"י. (מב) זמן לירתו הוא ע"פ כ"י מבנו ר' עובד בן עמר מוכא
שם ביחש פאס כ"י. זמן מיתתו נזכר בקונטרס רשימת הנפטרים כ"י, ובעת לכל הפי' דף ק"ב
ע"כ כתוב ביום ג' י"ט סיון, וצ"ע בחשבון המולדו לדעת מי צודק.
מ"ג בהקדמת שיר מכתם נמצא יחש איזה דורות מרוב"ע ומעלה וזהו, ר' יהודה בן המשיבול
ונכון הסוד וכשר ועניו כה"ר יעקב ז"ל בלא"צ התה"ש כהכמת האלהות חסוד ועניו כה"ר
אברהם ז"ל בן לאיש חיל התה"ש רב פעלים החסוד הקדוש כמה"ר יעקב זצ"ל בן עמר" ובסגנון
דומה לזה ישנו היתח הזה בכ"י אצלי, ומשניהם ניכר כי ר' אברהם זקינו של ריב"ע היה
חכם מקובל.

מ"ד כ"כ ביחש פאס כ"י מבן ריב"ע, ר' עובד בן עמר.
מ"ה ע"י מ"צ ביעקב ס"י מ"א, וכדברי כתרתי כ"י דף ט"ל ע"א אחרי פס"ד אחד מר"מ
סורירו סיים ריב"ע כה"ל אלו דברי מורי ישיבה ואני תלמידו אתר נשיקות כפות רגליו ארון לפניו
מן הצד" וע"י מקור חיים צד" 38.
מ"ו שו"ת אשר לשלמה מר"ש בן הנאן ס"י ד' בשם תשובה כ"י מהרב יעב"ן ע"ש ה"טב.
מ"ז ע"י כשו"ת מ"צ ביעקב בכ"מ ובס"י ע"ח.
מ"ח שו"ת אשר לשלמה שם ס"י ד'.
מ"ט כ"י בני ר' עובד מוכא ביחש פאס כ"י.
נ' שם הגדולים מהחיד"א, בשמו.
נ"א ראה כמקור חיים צד" 35.
נ"ב ע"י שו"ת מ"צ ביעקב בכ"מ לרוב, ושו"ת זכות אבות כרם חמד מר"א אנקווא, משפטים
ישרים בירדגו, ויאמר יצחק ב"ת מר"י בן ואליד ובאר מוס חיים די אבילא, ועוד.

על התלמוד (ג). ופירושו על המדרש רבה. שנשאר ג"כ בכ"י גם ספר מנחת יהודה על התורה (ד). וספר שיר מכתם דיני שו"ב יטריפית עם פירושו (ה) נדפס כבר (ו) וראשו (תרל"ג). וזאת זה נדפסו עיד אלוי דיני גט והליצה (ז). ימנהגי טריפית בפאם (ח) שכם יש גם איזה היספות מר' יעקב בן צור.

רבי שמואל בר"א הצרפתי. הוא נכדו של ר' וידאל הצרפתי בר' יצחק. הנזכר בין רבני המאה הקדומה. נולד בשנת ת"ך ומת ביים ג' ב' אב' ש' תע"ג (ש). הוא נמנה — לפי הנראה — בזמן אחד יחד עם ר"י בן עטר הנזכר. לריון בפאם. חיבר שאלות ותשובות ופסקי דינים (ט). וקונטרסים בדיני טריפית כ"י שחיברו בשנת תס"ג (י). גם חיבר ס' פתח עינים על אגרות הש"ס. כ"ה (יא) וס' דברי שמואל על סיגיות (אמר' תנ"ט). ערוגת הבישם על מס' שבועות חיברו בשנת ת"ע. נימוקי שמואל על פירוש והרמב"ן עה"ת (כ). מעולפת ספרים על מס' ע"ז (אמר' תע"ח).

רבי יעקב בר' ראיבן בן צור (יעב"ץ). הרב הזה שנחשב שני בחשיבות ובפרסים אחרי ר"י בן עטר הנזכר. היה גדול בתורה, ויודע גם בתכונה. בדקדוק ובמליצה ושיר גם מקיבל (ג). הוא נולד ביים שבת כ"ז אייר תל"ג ומת ליליל שבת א' טבת תק"ג (סד). בימי עלומיו מתו עליו שני בניו ראיבן רבא. וראיבן זוטא

(ג) הקדמת ר' עובד בנו בס' שיר מכתם ע"ש.

(נד) ע"י שה"ג מהחיד"א, והיה אצלו בכ"י מצורף עם ס' שיר מכתם ג"כ. העתקת ר' דוד חסין ממכאנא, וקצת ממנו נדפס בס' מאור ושמש מר"א קרויאט (ליוורנו תקצ"ו) ולפי מה ששמעתי כי נדפס גם כלו מחדש באחת מערי אוסטריא.

(נה) לפי הנראה שהפירושו הוא מכנו ר' עובד ע"ש בהקדמה וכ"מ מסגנון לשון הפירושו וע"י שם בסוף תרווי דיני השחיטה. ואלם מדברי החיד"א בשה"ג אות "מנחת יאודה" ניכר שדעתו כי גם הפירושו הוא מן המחבר ר"י בן עטר.

(נו) שם הרפיט המו"ל גם תמונה מחתימת ידו של ריב"ע שהיתה ביד ר"ג קורנלי, ואצלו נמצא עוד מספר של אגרות זפס"ר בחתימת יד ריב"ע ג"כ בעצם.

(נז) בסוף ס' זכחים שלמים מר"א אנקאוזה (ליוורנו תר"ו).

(נה) בסוף ס' מקור היום להר"ר נאכט צד 88—40, ואגב יש להעיר כי שם צד 140 הערה 2 על מ"ש שם במנהגים "ובאל גדרו הנמצא ברואה . . . נכד הר"ר נאכט לדעת מה זה "אל גדרו" ע"ש מה שהגיה. אך היא מ"ה ערבית. שחולי האבעבוכות נקרא בן "אל גדרו" בערביתו כן יש להעיר כי תולדות ר"י בן עטר שכתב הר"ר נאכט שם צד 94—98, 45 שלמים הם כמו שוראה הקורא מתוך תולדותיו שכתבנו פה. ובכלל טעה הר"ר נאכט שם, להחליף את ר"י בן עטר השני הנכד, בריב"ע זה הזקן, ומפני כן חשב שם צד 86, לחבירו ריב"ע את ר' חיים דוד סורירו, ר"ש בן זמרה, ור"מ צבעי. שחיו אחריו הרבה. כמאה הששית. ושכאמת היו חביריו של ריב"ע הנכד שיוכר הלאה בסוקו. ואשר הר"ר נאכט לא ידע ממנו כלל.

(נט) הסכמת רבני פאם לס' נימוקי שמואל ועת לכל הפי' דף צ"ה ע"ב, ועלצלו שמע מר"מ בן צור דף מ"ב ע"ב ע"ש הקינות שקוננו עליו גם בס' און שמואל מר"ש די אבולא. דרוש ג' שדרש בהספדו אן.

(ס) הסכמת רבני פאם שם. (סא) ראיתו כ"י בשני העתקות.

(סב) בספרו זה יוכיר מחבירו את ר"ח ב"ג עטר (הוקן, כטובן) ר' הכיב טולידאנו, ר' יוסף קורקוס, ע"ש כפ' תקת.

(סג) יתש פאם כ"י, וזאת ניכר גם מספריו, וע"י גם כשה"ג מהחיד"א אות, ר"י בן צור, "ועט סופר".

(סד) עת לכל הפי' דף ק"ג ע"א בקינה שקונן עליו ר' רפאל עובד בנו, וזמן

סה) והראשון היה גם ילד חכם וממנו נמצאה „תחנה“ אחת סוג בשנת תנ"ח ניסף לר' יעב"ץ עוד יגון כי אחיו יוסף בן צור איש נבון וחכם מה ע"י שמן רותח שנפל על רגלו סוג ובשנת תס"ב בחודש שבט נלקחו עור שני בניו יוסף ומנשה סה) וכנראה, אז היה גם גולה יגדח חוץ למקומו, בעיר מכנאס מפני רדיפות המסים שגברו אז בפאס, שנים רבות הוטל על ר' יעב"ץ משרת סופר הבית-דין, וימלא תפקיד חשוב בתור עוזר גיב, ומשנת תס"ד נמנה לאחד מהם, סה) ובזמן מועט אח"כ היה לרוח-החיה בכל עניני הבית דין כי ראש הביד רבי יהודה בן עטר סמך עליו וימלא אה ידו בכל, כי עוד מנעוריהם הכירו זה את זה ושניהם יחד למרו בחברותא אחת לפני ר' וידאל הצרפתי ורבי מנחם סירידו, ע) בכל זאת היה רבי יעקב בן צור הושב עצמו כחלמיד חבר לפני האב"ד ריב"ע, ויקראו לו בשם „מריני“, ועניתו זאת יחד עם גדולתו בתורה נתנו לו לר' יעב"ץ עוד יותר כבוד ויקר, ומאו נמנה לאחד מהבית-דין הרבו גדולי וחכמי המערב לפנות אליו בשאלותיהם, הצדק היה אזור מתניו ולא החניף לאיש, וגם עם מיועדיו אחדים מרבני המערב דבר תוכחית עד כי נמשך גם ריב ומחלוקת לפעמים בינו ובניהם, ריב היה לו ביחוד עם ר' יעקב בן מלכא מפאס, ור' שמואל אואווי מסאכו ע"א, לא-פעם מצאנוהו לר' יעב"ץ מתגורר במכנאס, בימי הרדיפות של ת"ס-הס"ה, ובש' ת"ף-פ"ח ועוד, עב) ושם נלוה לרבני מכנאס בבית-דינים, בש' הצ"ח-ת"ק היה בין הגילים לרגלי הרעב, לעיר תימוואן ע"ג, וגם שם נמנה בין רבני הבית-דין של תימוואן, כסף ימיו בראיתו כי מפני הרדיפות יימי הרעב ירדה עירו פאס פלאים בחר לו חמשה אנשים מתלמידיו, ויסמך אותם לדיינים, והם נודעו אז בשם „בית דין של חמש“ (עד) שאיתם נוכר הלאה בין רבני המאה הששית, רבי יעב"ץ השאיר אחריו שי"ת רבות למאות מהם מפזורים בספרי רבני המערב, ועוד נדפס מקרוב ס' משפט וצדקה ביעקב ונא-אמון תרנ"ד שני חלקים ע"ה, כולל הרבה מתשובותיו שהחליף עם רבני דורה, ילתשובותיו אלה יש ערך מיוחד גם בהצד הקורותי שבהם, כי הרב המחבר ישם לבי תמיד בכל תשובותיו כמעט, להזכיר את זמני העניינים וקורות הזמנים וחיי

מותו בנו כתוב גם. בקונטרס רשימת הנפטרים כ"ו וז"ל „ככה נר המערבי סבא דמשפטים כמות"ר יעקב אבן צור ז"ל ליל שבת שנים לטבת ש' תקי"ג" בין זה למ"ש בעת לכל חפין יש רק השינוי א' או ב' טבת שזה כמוכן אפשר לברר ע"פ חשבון המולדות, סה) עת לכל חפין דף פ"ו ע"ב. סז) שם דף קי"ז ע"א. סח) שם דף ע"ה ע"ב. סח) שם דף פ"ו ע"ב.

סט) משפט וצדקה ביעקב ס"ו רמ"ש וז"ל: „ועפ"ז כתבתי אז פס"ד לכה"ר דוד אמוג נ"ע בהיותי סופר ב"ד והתמו . . . ואח"כ לאחר שנתמנתי דיון מוש' תס"ד ואילך כשכתי שער עלי קרת זנב האריות מורי הרב המובהק טוהר"ר יהודה בן עטר ז"ל והרב מהר"ש הצרפתי וההח"ש הר"ר אברהם אבן דנאן וז"ל תרברו הצרות... ועי' בשו"ת אשר לשלטה ס"ו ד'.

ע) כן כותב בספרו מו"צ ביעקב בכ"מ שרבותיו המובהקים הם ר"ו הצרפתי ור"ם סירידו, ע"ש ס"ו כ"ב ורפ"ה, ובשו"ת ויאמר יצחק ח"ב ס"ו קס"ז מחלק יו"ד.

עא) דהקן בשמותיהם, עב) עי' עת לכל חפין דף פ"ה ע"ב, ומו"צ ביעקב ס"ו ט"ו, כ"ה פ, צ"א-צ"ג, רל"ג, עג) עי' שם ס"ו כ"ג וע"ה, עד) יחש פאס כ"ו,

עה) החלק השני עורנו על מכבש הדפוס באלכסנדריה, ושיניהם וכן גם הם עת לכל חפין י"ל בהשתדלות הר"ה ר"א בן שמעון רב בקא"ירו.

האנשים נושאי הענין, וזאת השר"ת החם יש עוד שו"ת ממנו כ"י בפאס, גם חיבר ס' עט סופר דיני ותיקוני ישיברות ובעט אנרות, יס' לשון לימודים מליצות ינסחי מכתבים יאגרות שהחליף עם ידידי ע"ו, דרשית וביאורי הנ"ך ע"ו, הגהות עד ספר יסוד יוסף תיקון הקרי ע"ה, ועוד כתב הגהות בגילויני ספרים רבים ע"ה, וס' עת לכל חפץ שירים ותחנות וקנות ונא-אמון תרגומו, ועוד פייטנים שונים נמצאים ממנו בכ"י ובדפוס. רבי שלום אדרעי, חתום בהרבה פס"ד בתור דיון בפאס עם ריב"ע ור' יעב"ץ הנזכר, ופעולתו בין שנות תס"ז-תצ"ו (ה חיבר דרשות כ"י פא), ויחידושי ש"ס, שמהם נמצא עוד על ברכות ותענית בכ"י פא).

רבי שמואל בן אלבאז, נולד בשנת הנה"ה וזכה בסוף שנת תק"ט בן נ"ב שנה פא), אביו רבי יצחק אלבאז פדו, היה איש נכבד ויחסם לב ייחי רגיל לקרוא את כל ה"שלהן ערוך" ולסיימו בכל שלשים יום פה), הוא מת באחד בשבת כ"ז תמוז תס"ב פא) ובכן נשאר רבי שמואל בני אז יהום קטן כבן חמש שנים, בכל זאת הצליח הנער בלימודיו ויצטיין בבקיאותו ובחריפותו, בהיותו כבן ל"ו שנה, פחות אי יותר מעט, נמנה לאחד מהבית-ד"ן בפאס יחד עם ר' יעב"ץ ור"ש אדרעי הנזכרים, ועד מהרה נידע שמו בגדילים פא). ר' שמואל נשא לו אשה ראשונה נכדת ר' נחמיה הכהן אביהם של רבי משה הכהן ושם טוב אחיו שנהרגי על ק"ה פה), ומאשתו זאת ירש חזקת שררת בית הכנסת של ר' נחמיה הנזכר בפאס פא). שם תפיש לו ר' שמואל ושיכח וירביץ תורה בתלמידים צ"ו וחזקת השררה ההיא נשארה לו עוד גם אחרי אשר נשא אשה אחרת

(עו) שניהם ראיתם בכ"י, ורוכ הס' עט סופר נדפס בס' כרם חמד מר"א אנקווא, והד"ר נאכט במקור חיים צד 87 טעה להשוב ששניהם אחד ע"ש, (עו) ראה באוצר הס' אות ח' נ"ו 347 וראיתי מהם בכ"י, (עח) ראיתו כ"י, (עט) ע"ו שה"ג מהחיד"א שם שכ' יראה כל ספריו מלאים מהגהותיו וכו', והפייטנים שישנם עוד ממנו בדפוס, הם במתוודים למנהג המערב, וע"ו גם בס' שובע שמחות, בינה לעתים [אמ"ד תר"ב] ובשיר השירים שרה ד' ליוורנו תר"ז בסופו וכדומה, עם גמר דברי אעיר כי בהקדמת הס' עת לכל חפץ כ' שהרה"ג ר' רפאל בן צור רב בפאס היו ערך תולדות ר' יעב"ץ, ומי יתן שיצאו לאורה לדעת אולי עוד דברים חדשים כתולדות הרב הזה.

פ) ע"ו שו"ת מו"צ ביעקב סי' קס"ד שחתום בש' תס"ז וע"ש בס"י קכ"ד ובכ"מ ובס"י ל"א שחתום בש' תצ"ו, ואמנם שם בס"י של בתשובה זמנה תצ"ד כותב על ר"ש אדרעי "ז"ל", ובלי ספק מ"ס הוא.

פא) נזכרו בלוקטוס חידושים כ"ו אצלי, פב) הכ"י היה אצלי וזכת כביהמ"ד לרבנים בניוארק, והוא מכיל כמאתים דפוס תכנית 8, ונכתב בערך ת"ק,

פג) שה"ג מהחיד"א אות, עו והדר" ע"ש אודותיו, ואמנם כי בסדר היתם למשפחה אלבאז כ"י כתוב על ר"ש אלבאז זה "הרה"ג . . . גזור וס החכמה לגורים, היום דגל התורה סבא דמשפטים כמהור"ר שמואל זצוק"ל, וא"א שלאיש בן נ"ב שנה יותן לו התואר "סבא", ואמנם מפני ששמועותיו של השה"ג מדויקות רוב ו"ל בנקל כי התואר "סבא" הנ"ז לאו דוקא, וכי מת בש' תק"ט ע"ש כשה"ג שכתב זאת בדרך כסדומה, אכן דמינו צודק כי בשו"ת מו"צ ביעקב סי' מ"ז חתום ר"ש אלבאז בסיון תק"ט, ושם בס"י ק"ב כתוב כי בניסן תק"ו כבר מת ע"ש.

פד) סדר היתם כ"י הנ"ל, פה) עת לכל חפץ דף פ"ז ע"ב וכ"כ גם בסדר היתם ז"ל, "ענות וישל שחיו שגורים בפיו הארבעה טורים בהר"ר יצחק ז"ל", פו) עת לכל חפץ שם.

פו) ע"ו שו"ת מו"צ ביעקב סי' י"ג וס"י י"ד, פח) ע"ו בפרק הקורם, פט) שו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' ק"ב, צ) ע"ו שה"ג מהחיד"א שם ובשו"ת

יתהי גם לבניו אחריו רבני יהודה ורבני משה ורבני יעקב שלשתם בניו חכמים ולימדו תורה, ויחזיקו גם המה בשררת אביהם צא, מחבירו של רבני שמואל היה גם רבני חיים בן עטר השני שכתבו זה לזה ולמדו יחד פעמים רבות, יר"ח בן עטר לא היה קובע דבריו להלכה כי אם על פי עצת חבירו זה רבני שמואל והסכמתו צא, לפי הנראה כי השאיר ר' שמואל אחריו שו"ת ופסקי דינים צא, ואמנם זאת ידענו גם חיבר שימית על התלמוד, ומהם נודעו לנו ספר עז והדר, שיטה על מסכת עבודה זרה צד, ספר הנער שמואל שיטה על מסכת שביעית צה, גם חידושים על ז' מסכתות, ברכות שבת, ר"ה, מועד קטן, ביצה, נדה, סנהדרין, יקצת על מסכת אבות צו, יחידושי מסכת מגילה צו, כלם בכ"י, גם נמצא ממנו איזה פיוטים בכ"י.

רבני יעקב בן מלכא בר' יוסף, נולד לפני מוחצית המאה הזאת ומת אחריו שנת תקל"א צה, עיר לפני שנת תע"ז נמנה לסופר הכותב-דין בפאס, ומאו החל להתפרסם בשקידתי ובבקיאותי, אכן הוא היה איש אין להגדיל, וגם עשוי לבלי חת צט, ובה הסב עליו את חמת הכותב דין פעמים רבות, וגם אחריו היה לאחד מהכותב-דין, עברו פעם כפעם ביני ובין חבירי בבית דין, דברי ריבות וניגודים, וככה סבלו הרבה ממנו ארבעת חבירי הכותב דין, ר' יעב"ן, ר"ש ארדעי, ר"ש אלבא, יר"א עלאל, הראשונה לא נקה גם את מירי, האב"ד ר"י בן עטר ופעם דבר עליו כי עית את הדין, אכן בראיתי כי כה רבני פאס והמין הקהל חפצי להעניש איתו על זה, הסב את דבריו בפנים אחרית ויתנצל כי לא על הרב האב"ד כוין, כי אם על אחד מהכותב דין, הנה בן נצברה שנאה יאיבה בין ארבעת הרבנים ההם יבין רבני יעקב בן מלכא, ובשנת תצ"ד בחידוש אדר שני נקעה נפישם של ארבעת הרבנים ההם בו, וביחוד שטם איתו ביותר הגדול שבהם ר' יעב"ן, יחליטו סוף סוף שאחד מהצדדים יתפטר מהכותב דין ק, ולפי הנראה

הלכה למשה אה"ע רף ל' ע"ב כי וז"ל "שהתח... דיבר עם הרב מהר"ש אלבא וז"ל שהיה אחד מכני וישבתו".

צא) מו"צ ביעקב סו" ק"ב הנ"ל ע"ט, צב) הקדמת ס' פרי תואר מר"ח בן עטר ושם תורא לו "אחי הרשב"א".

צג) עי' שו"ת מו"צ ביעקב בכ"מ ושו"ת הלכה למשה אה"ע סו" מ' דל"ב ע"ב שמוזכר מפסקיו, צד) נזכר בשה"ג ושם כתב שהיכר בפלפול עצום וכו',

צה) נמצא בכ"י בפאס ונזכר ביחש פאס כ"י.

צו) נמצא שם בפאס בעקד הספרים של שאריתו הרה"ג ר' יוראל צרפתי הי"ו.

צז) ליקוטים ממנו יש בכ"י אצלי ש' תקע"א, צח) בשו"ת זכות אבות סו" רכ"ז

התום ככתב תקל"א, ובס' תהלה לדרד מר"ד הסין רף ס"ג נמצאה קונה על מותו, ע"ש.

צט) שם בהקונה קונן עקו שהיה תמיד אומר "תיתי לי דלא חניפנא".

ק) כ"ז הוצאתי בתשובה כ"ז זמנה ש' תצ"ד כאדר שני שחתומים בה ד' רבני פאס הנ"ל

נגד ר' יעקב בן מלכא, ראשית התשובה לראבנו חסד ולבן א"א לברר מה היה הסבה שעוררה

או את רבני פאס לצאת נגד ריב"ם במחאה עזה, אחרי סכלם בשתיקה שנים רבות, מתוך התשו

ניכר שלפני שנה בעוד ר"י בן עטר חי יצאו נגדו ויעזור להם גם ריב"ץ באיזה, מעשה בית דין

שכתב עליו, ובכ"ז נשאר הדבר תלוי עד לש' תצ"ד, והנה בשה"ג מהחיד"א דכל רו לא אינט

לזה רמז אל הדיוט הזה בין ר' יעב"ן ובין ר"י בן מלכא, שכתב ר"ב מוסקק במערב הפנימי בר

פלוניתיה הרב מהר"ר יעקב בן צור ז'ל ישמענו מהפלטת בקאותו והפליג בוקנה, והנה במוצאינו

שכשנ"ת מו"צ ביעקב התומים הם ר' יעב"ן וריב"ם זה עם זה בכ"מ, היה מקום לראות דברי

השה"ג הנזכר בתחומים, וכן העיר צ"ו הרה"ג ר"א בן שמוען שם בהקדמתו להשו"ת הנ"ל, אכן

היו לו לר' יעקב בן מלכא עיורים רבים בין הקהל שחפצו רק כי ישאר בכ"ה, ולכן לא יכלו אנשי-ריכו ארבעת הרבנים ההם לרחותו על נקלה. ויחפצו הם להתפטר. תוצאת הריב הזה לא נדע, אך זה ידענו כי ר' יעקב בן מלכא נשאר עוד בהבית דין הוא והרבנים ההם, ויחתים אתם באיזה פס"ד אח"כ, וכנן אין ספק כי שני הצדדים השלימו ביניהם, ואמנם מפני הרעב של שנת ח"ן גלה גם רבי ר"י בן מלכא מפאס, ואחרו שנים היה לרב ואב"ד בתימיוואן, שם נתפרסם שמו עוד יותר ויחשב לאחד מגדולי הרבנים של ראשית המאה הששית, שחיו במערב, וממנו נשארו הרבה פסקי דינים בכ"י. ר' יוסף ב"ר יצחק הצרפתי, נולד ביום ד' י"א תמוז בשנת ת"כ ומת בליל ב' כ"ז חשוון תע"ח בן ע"ה שנים וחצי בקירוב קא, הוא היה חסיד גדול קב, וחיבר קיצור דיני טרופות כפי מנהג פאס, כ"י קב, בני של ר' יוסף זה היה גם הוא איש חכם לב ושמו רבי אברהם הצרפתי והוא מת באביב ימיו ביום כ"י חשוון שנת תפ"ב קד, רבי שמואל בן זקן, נולד בראשית המאה הזאת ימת בערך שנת ת"ק, היא היה תלמיד ר' יהודה עווילאל הנזכר מעלה קה, וכימי עלימיו התרועע עוד עם רבי עמנואל סירירו והנז"ל, וילמדו בחברה אחת, וכנראה נחשב רק מחכמי פאס ולא נמנה לדיין חיבר ספר פרי עין הגן עה"ת ונ"ך שני חלקים, ספר פרי מגדים על אגדות ש"ס ואיזה שו"ת, חיברו סביב לשנת תפ"ז, ס' גפן פיריה על מסכתות ושו"ת חיברו סביב לשנת ת"ן, שני הספרים הראשון והאחרון נרפסי מקרוב (ירושלם תרס"ד) מכ"י קו, והספר פרי מגדים עודנו בכ"י.

רבי שם-טוב בן אמוזיג, חיברו של ר"ש בן זקן הנזכר קו, מת בין ת"ן—ת"ק כנראה, הוא היה מודע גם לר"ה בן עטר השני יפעם אחת כאשר בא ר"ה בן עטר

ע"פ התשובה כ"י הנזכר נכיר דברי התיד"א ההם לצודקים, והילך קטעים מהתשובה כ"י הנזכר "בשנודע הדבר אל הרב ז"ל (ר"י בן עטר) ולעזה עליו מדינה קפין ונשבע שלא עד הרב אמר "בן אלא" על אחד החתום באן שני (הוא ר"ש אררעין) והנה אף שנאמין לשבעתו ס"מ רופא "שכרו מעבירה המורה לקלה דסו"ס מי שרו להוציא ש"ר על דיון שאינו אב ב"ד כ"ש שהרגישו "ת"ח שנמצאו באותו מעמד כי לא דבר אלא כנגד הרב ז"ל ומפני חילוק ה' שינה . . . עוד פעם "אחת כתב הרב ז"ל פס"ד ועמד וכתר את דבריו וכתב לו ספר כריתות ב"ד השגות וקרא את "שם ה"ד החוקה והיה מתפאר ומתפעה בעיני ההמון בזה שידו הקצוצה גברה על הרב . . . "עוד פעם א' בקוין פ' תצא . . . וכראותם אותו התום בכמה פס"ד וחשבו שברשות עשה ולא ידעו דעייך בלא כה, עוד פעם בשנת תפ"ח . . . כללו של דבר כל ימיו זהו מעשהו זה מעשה לסתור ומערבב ומבלבל . . . והכל לקנתר וככדי שיאמרו זה חכם גדול עד כאן מה שנוגע לו "נגד הרב ז"ל, ובנוגע לאחד מהה"מ ראשון (ר' יעב"ן) אספרם מהול ירכון וכבר נודע פעם אז "שמים בפרסום וכמה סבל מהכעסותיו והזותיות גם החתום שני (ר"ש אררעין) גם החתום ג' (ר"ש "אלכאון) מכזה אותם בפני ע"ה וקראם עמי הארץ ומתקף ומגדף ואומר "שהוא יודע ד' טורים "יותר מהם . . . וראיש אשר אלה לו לא נוכל להלות אליו . . . אלא שא"א שלא יהיוק בידו איזה בני אדם ויעמידוהו באיזו הורמנא לא נוכל להתאפק לשבת יתרו עמו אלא כלנו נסתלק "וננחיהו לכדו כי גדל הכאב והפירוד והצמית מדגים בין איש לרעהו והקהל נעשו כמות כמות . . . "

קא) עת לכד הפין דף צ"ז ע"ב. (קב) שם ובסדר היהש של משפחת הצרפתי כ"י.
 קג) ראיתו כ"י וכו עשרה דפים זו. (קד) עת לכל הפין דף צ"ג ע"ב.
 קה) כ"כ בספר פרי מגדים כתי' ע"ז, (קו) ראה שם בהקדמתו תולדותיו בארובה ע"ש.
 (קז) כ"כ בספר פרי עין הגן להג"ל בדרוש אחד אשר דרש על רש"ט זה,

לפאם עשה לי לה' ששמיים כבוד הרבה כי ידע אותי למעיין גדיל קחי. ממוני נמצא
עוד ספר דרושים כ"י קט).

רבי הננוה ב"ר ישעיה בן זכרי נילד בפאם ילמד שם. אך אח"כ נסע למכנאס
בין תיס-הס"ה ויתישב בה. שם נכפת בתיר עיזר אי סיפר בות-דין. וחי עד סוף המאה
הזאת בערך. היא היה סופר מציין ופיסן. וממני נמצא עוד פייטום בכ"י. גם היא
שהעתיק הס' און שמיאל מד"ש די אבילא ועי' להלן בין רבני מכנאס ללה"ק. בשפה
צחה ונמרצה קי).

רבי שמיאל ב"ר שאיל בן דאנאן, אחי ר' אברהם בן דאנאן הנזכר מעלה. נילד
בר"ח אב תכ"ח קיא) ימת סביב לשנת ת"ץ קיב, היא היה השי"ב הראשי בפאס. גם
חיבר ספר "דברי הימים" קורות יהודי פאס מסוף המאה הג' עד המאה הזאת הה'
קיג. יבוכרניתיו אלה השאיר לנו ידיעות נכבדות מאד שהם היו לנו לעינים לתולדות
וקורות יהודי פאס אז ולתהלכות המשמר המדיני בכלל בימים ההם.

רבי מנחם סירורו השני. מת בן כ"ו שנים ביום ו' כ"ב סיון תע"ט. הוא היה
חתני של ר' יעב"ץ הגני מעלה. יאם כי מת בעירנו צעיר לימים הצטיין בלמדנותו. וחיבר
ספר "סבינא חריפא" בדיני סבין ואיסור והיתר קיד).

רבי יעקב קטן. חי סביב לשנת ה"ע. יהי חכם מציין בידיעת טבעי האבנים
ימלאכת הכימיא. וחיבר בזה "מלוציה" ארוכה בדרך חלום ופתרינו לגלות סוד החכמה
הזאת למי שיעמיק להבין דבריו קיג. גם נמצא ממני ספר רפואות יסגולות כמוני
העשבים. אשר נסדר ינכתב ע"י אחיבי ר' אלעזר בתליל מפאס כ"י שנת תע"ח קיז).

רבני מכנאס וחכמיה: רבי פנחס קיז) בן בריך טילדאנו, רבי משה טילדאנו,
רבי חביב אחיו, בני רבי חיים קיז) שהי בחצי הראשון של המאה הזאת, רבי אפרים

קת) יחש פאס כ"י. קט) נזכר שם. קי) עי' מקור חיים צד 8 וצד 6, וכשו"ת
טו"צ ביעקב סו" צ' קמ"ה, ור"ל חתום ר"ח בן זכרי במכנאס בין תע"ח — פ"ז.
קיב) כ"כ בספרו דה"י והוכחו דבריו בפ"א. קיג) עי' בפסק דין שבסו"ס אהבת
הקדמונים סירור יהודי פאס (ירושלים תרמ"ז).

קיז) הס' דה"י נמצא עד כה כ"י בפאס אצל אחד מבני המשפחה אבן דאנאן, ולדאבנז
לא היה ביב"תי להשיג את הכ"י היחודי הזוא. ורק השגתי העתקה לא 'שלומה, כתני הספר, ומה
שחבר מלאתי עפ"י קיצורים שנלקטו ממנו בס' יחש פאס כ"י ובס' כסא המלכים כ"י.
קיז) עת לכל הפין דף צ"ח ע"א עי' שם הקינה שקינן עליו תמוז ר' יעב"ץ, ונזכר גם
בהקדמת ס' תוספי הראש (לורנז תקל"ז).

קטז) בן מצאתי בס' באר שבע כ"י מר"מ אלבאז כחלק מוסדות תבר פ"ו.
קיז) כ"י אצלי הסר כסופו, וזה מ"ש המעתיק הנ"ל ר"א כהלוך "הנה נא הואלתי לאסוף
ולחבר וללקט איזה רפואות וסגולות וטבעי עשבים ופירות... מכתבי הקדמונים ז"ל ע"י אחיבנו
בסת"ר יעקב קטן נר"ו... פה פאס, תמוז תע"ח".

קיז) הוא האה השלישי מששת האחים בני ה"ר ברוך הנזכרים בסוף סדר היחש שנעתק
לעיל בפ"א הערה ו"א ע"י, ונזכר ר' פנחס זה גם בלשון לימודים כ"י כסופו שמתאר אותו "גאון
עיונו ועיני עדינו", גם בהקדמת ס' פה ישרים נזכר בתואר "הרב הגדול", וראיתי משמו חי' כ"י.
קיז) זולת השני אחים אלה ר' משה ור' חביב, היה עוד את שלישי להם, ר' יהודה
טולדאנו ראה בסדר היחש לעיל בפ"א הערה ו"א. שג"כ היה תלמודי גדול, ומת ביום ו' ד'
תמוז תפ"ש וישאור ארבעה בנים ויסקן חיים, אליעזר, ורניאה. הראשון ר' יוסף מת בכרתו

בן אלכאז, רבי יוסף בהתנית, רבי משה בירדגו—המשביר—תלמידו, רבי משה אדהאן, ור' מימון אחיו קיה, רבי משה די אבילא ור' שמואל בני, רב יצחק אצבאן קיט, ור' מרדכי בני, רבי דניאל ורבי ברוך ורבי חיים ורבי יעקב, ארבעה אחים בני הרב משה קב, בן ברוך טולידאנו, רבי אברהם בן חסין קאא, רבי יהודה בירדגו, רבי מרדכי אחיו, רבי שמואל בן מרני קבב, רבי יצחק אסבאג קבב.

גדול מכלם וקן-הרבנים שבהם היה רבי משה טולידאני, נולד בשנת ת"ג—ת"ד ומת ביום שבת כ"ב אדר שני שנת תפ"ג, כבן שמונים שנה קבב, ופעילותו בהבנית נמשכה מסביב לשנת ת"מ קבב—שאו מלא בנראה את מקום אביו רב חיים—יעד שנת סיתו, וכמשך שנות רבנותו אלה נלוו אתו הרבנים: רבי אפרים אלכאז, קבה, גוע וימת בחודש איר שנת תע"א, ורב יוסף בן בהתית, מסביב לשנת ת"ן, ועד שנת תע"א שאו בשנת ההיא ביום ה' י"ג ניסן מת קבבו, אך הוא, ר"י בהתית, היה ביותר רק מרביין תורה בתלמידים ולא התענין כ"כ בדיינות, ולכן נמנה עוד אז בכיה-דין, רב חביב אחיו של האב-בית-דין רבי משה, בשנת תס"ג מוצאו כבר את רבי חביב טולידאני

ביום כ' כסלו תע"ג, והשני הוא ר' חיים שהיה לאב"ד כסאלי בתחלת המאה הששית ע"ש במקומו והג' אלעזר היה מנצח הקהל כמכנאס כסוף המאה הזאת ונזכר בשו"ת מו"צ כיעקב סי' שכ"ז והרביעי הוא ר' דניאל אביו של בעה"מ מלאכת הקדש ע"י להלן בין רבני מכנאס שבמאה הששית, ובהקדמת הס' מלאכת הקדש הנו' דף ה' ע"ב זכר קצת הדברים האלה אודות ר' יהודה הנו' ור' בניו.

קיה נזכרו כשה"ג מהחיר"א וז"ל «מהר"ר משה אדהאן ואחיו מימון שני אחים נשואים בהכמה ובחסירות במערב הפנומי ושמענו מקדושתם וגדולתם, וכשו"ת מו"צ כיעקב כמה סימנים חתום ר' משה אדהאן עם המשביר, ואחיו רבי מימון חתום כ"ב שם בכ"מ עם ר' יהודה בירדגו ור' יעקב טולידאנו הנו' להלן בסמוך, ראה שם בסו' ע"א קס"ז, ר"ל, רמ"ג, רס"ב, ש"ב, וש"ז, משם נדע כי ר' מימון חי עוד אחרי שנת תק"ט, וא"כ מובן הדבר שאיננו מימון אדהאן שזכור עוד שם בסו' רמ"ט וקמ"ד שלפי המבואר שם מת לפני שנת תצ"ד, וע"ד ר' משה אדהאן מצאתי בקונטרס רשימת הנפטרים כ"י שמת ביום ט' חשוון שנת תצ"ז ע"י למעלה פ"יב הערה כ"ז, וממנו נמצאו איזה פיוטים כמחזורי אפריקה, ע"י בסו"ס קול יעקב מר"י בירדגו [אמ"ד ת"ח] ובסוף סידור חסד אלדים.

קיט חתום בשו"ת מו"צ כיעקב סי' פ"ג אחרו שנת תפ"ה, וכס' אמרי שפר כ"י דיני שו"ב מר"ש מאמאן דף צ"ט הובא פסק דין מר' משביר ור"י אצבאן יהר, ובלשון לימודים כ"י נמצאה אגרת אליו בתולדות ויהי מחוליו, והוא בנו של ר' מרדכי אצבאן הנזכר למעלה בחצי הראשון של המאה הזאת.

קב הוא האה השני מששת בני הר' ברוך שזכרו כסוף סדר היחש למעלה בפ"א הערה י"א, ובהקדמת ס' פה ישרים נזכרו כל ד' האחים האלה בני הר' משה, רק ששם נתחלף לו שם ר' דניאל בשם אהרן, ור' דניאל זה, האה הראשון, מת שנת תס"ו ועליו נמצאה אגרת בלשון לימודים כ"י שתחלתה, יום חשך ואפילה... אשר נשלחה לאחיו ר' ברוך.

קבא חתום במו"צ כיעקב סי' קב"ה, קמ"ד, ור"ל, וחי אחרו שנת תצ"ה, קבב נו' בהקדמת ס' מלאכת הקדש דף ד', שהיה מעיין גדול וקולע... קבב ראה למעלה בפרק הקודם הערה ל', שחיבר ספר שיר ידירות, ונראה שהוא ר"י אסבאג החתום במו"צ כיעקב סי' פ"ג בשנת תע"ז שהיה אז בפאס. קבג קונטרס רשימת הנפטרים כ"י, קבד שו"ת מו"צ כיעקב סי' ש"נד.

קבה קונט' רשימת הנפטרים כ"י, ואזן שמואל דרוש... וע"י במקור חיים צד 28 ישנה לשער שזה ר"א אביו של ר"ש בן אלכאז הנזכר בין רבני פאס למעלה וליתא וכמ"ש שם ושם אביו של ר"ש הנ"ל היה שמו יצחק.

קבז קונט' רשימת הנפטרים כ"י וכ"כ החיר"א כשה"ג אות משביר, ובאון שמואל דרוש

לאחר מהב"ד, ושניהם רבי משה ורבי חביב טולידאני היו לרוח-החיה בכל עניני הב"ד הנהגת הקהלה ככלל, ורבי פאם או החלפי תמיד ש"ת ואגרות רבות אתם יתנו כמי נבנעים לפני ר"מ ור"ח אחיו קבו), הם ר"מ ור"ח שניהם מתי בלא בניס קתה) אך בעוד שהראשון ר"מ האריך ימים כמו שכתבנו, הנה היו ימי ר' חביב אחיו מעט ירעים, בשנת תס"א בחודש סיון מתה עליו אשתו הראשונה בת אחד מקציני העיר, רבי שמעיה מאימראן קטן, ומאז לא ירע רבי חביב מנוחה, בשנת תס"ב חלה חילי אנוש שפרגלי שלחו רבני פאם אליו אגרת דרישת-שלום קל), ובשנת תע"ו בששה בתשון כהיותו בן המשים ישמנה שנה גיע וימת קלא), וכמוהו בר' משה אחיו הגדול, כתבו הרבה ש"ת יפסקו דינים קל), אך לא נשאר מהם עד מה, ומרבי משה ידענו שחוכר עוד דרושים כ"ו קל).

אחרי ר"מ ור"ח טולידאני, הם, כמעלה ובחשיבות אפשר לחשוב את תלמודו של ר' חביב, רבי משה בירדוגי. קלד, שנודע בקיצור מל"ן בשם המשב"ה הוא היה גם תלמודו של רב יוסף בהתית קתה) ויתפוש גם את אומנתו להרכיץ תורה בתלמודים אך גם בדוינות מלא תפקיד גדול, בתור אחד מהבית דין שרת מסביב לשנת תע"ה ועד שנת הפ"ג, ואז בשנה היא כמות האב"ד ר' משה טולידאני נמנה הוא לאב"ד החתיו אודותיו יספר אחד ממזדע"י רבי חיים בן עטר קלו), כי בשעת הדין כאשר היו הבעל-דינים עומדים לפני היה הוא רבי משה בירדוגי, נתן את מבטו למטה ולא נשא עינו למלל אחד מהבעלי דינים, למען לא יתבלבל השני לחשוב כי חפ"ן היא להצדיק את בעל דינו ויסתתמו מענותיו, בשנת תצ"א ביום ה' חשון מת המשב"ה קלו) ועל מקומו בתור אב"ד נמנה ר' משה אדהאן שחי עד שנת תצ"ז קתה) מחיבורי

א' וע"י בשו"ת מו"צ ביעקב סו"ק"מ וככ"מ, ושם כס"י ע"א נראה שהיה עוד ר' יוסף, בהתית אהר כמכנאם ? וראה עוד כמ' עת לכל חפ"ן דף ע"ה שיש שם קונה על חתנו של ר' ב' בהתית ר' ישעיה אוראד, שמת בש"ת תנ"ח, קבו) ע"י בהערה קל"ב להקו),

קתה) ס' מלאכת הקדש בהקדמה דף ה' שכתב "וילד ר' חיים (אביהם של ר"מ ור"ח) שלשה בניו מאוירים דארין ולדרים עליה ראשון שבראשון אין למעלה הימנו יודיע דרכיו למשה, וראה"ב יצא אחיו אחיה המרנא ונהנא האריותא עמיה שרי חביב לה' ולאנשים עשה אונים לתורה ובעו"ד לא היו רחם בנים כי אם בנות, . . ."

קביש) עת לכל חפ"ן דף פ"ה-פ"ו וראה גם בשו"ת מו"צ ביעקב סו" ב' ולעול כפ"ב,

קל) לשון לימודים, כ"ו באגרת לר' חביב בתלותו ויחי מחוליו, קלא) קונט' השימת הנפטרים כ"ו, קלכ) ראה בשו"ת מו"צ ביעקב סו" ו' ע"ה, ק"ס, קס"ו קפ"ב קצ"ט רל"ט רמ"א וכס"ו ש"ו, וכן נזכרו ר"מ ור"ח בספרו הרשות כ"ו ובשו"ת מרבני המערב וע"י מקור חיים עד א"ת ולעול הערה ס"ב ובפ"א הערה י"א ובשו"ת משאת משה סו" כ"ג באה שם הסכמה מר"ח הנו"ו וע"י לשון לימודים כ"ו שיש שם הרבה אגרות שנשלחו לר' משה ור' חביב,

קלג) נזכר בס' סולח עונות כ"ו לר' יהודה כ"ר מאיר טולידאנו בביאור ברכת אשר קידש ידיו, קלד) ראה בשו"ת זכות אבות סו" ל"ז שבאה שם תשובה כ"ו מהמשב"ה ובה כותב "מורי ורבי מוה"ר חביב טולידאנו ז"ל", קלה) ההיר"א כשה"ג אות משב"ה,

קלו) אור החיים ס' דברים א' ז"ו, קלז) קונט' השימת הנפטרים כ"ו וראה גם בהקדמת המדפיס בס' ראש משב"ה ובשו"ת תקפו של יוסף מר"י אלמליח רס"ו מ"ג כתב שהמשב"ה היה לו בן אחד וארבעה בנות שאחת מהם נשאת לר' מרדכי בירדוגי, בן דודו, הנזכר עוד להלן, וכלי ס' שהבן ההוא לא היה למדן ולא יבול למלא מקום אביו, קלח) ראה למעלה בהערה ק"ה אודותיו.

המשביר נידע לנו הספרים האלה ראש משביר על הש"ס שני חלקים. הח"א נדפס (ליורנו ת"ר) יח"ב כ"י קלט. כנף רננים דרשות על ספר בראשית וליקוטיו. כ"י קמ) שו"ת יפסקי דינים קמא. ביאורים והודושים בהנ"ך אשר מעט מהם נדפסו (ירושלם תרס"ט) קמג) פירוש על רש"י על התורה קמג) והנהגות קצרות על המשניות קמז).

רבי משה די אבילא ב"ר יצחק קמח) הוא לא נמנה בין דיני העיר ורק היה מרביין תורה ודרשן. גם עסקן צבורי. עשיר ינדיב קמח) ממונו נמצא איזה פסקי דינים קמז). הוא מת לפני שנת תפ"ד קמח). יבניו אחריו ר' יעקב ור' שמואל אחיו גם הם במדותיו אך הראשון ר' יעקב לא האריך ימים וימת בליל ט"ב שנת תפ"ה קמט) ור' ש (נולד תמ"ז ח) מלא מקום אביו. בהיותו בן י"ז שנה עוד בחיי אביו לקח לו את בת רבי משה בן עטר מסאלי קט). וילמיד לפני אבי חתניו ר"ח בן עטר הזקן שהתגורר אז במכנאם כשתי שנים וחצי בין תס"ה—ס"ז. הוא רבי שמואל. למד גם לפני רבי יוסף בן בהתית זמן מה קמא). וכבן י"ט שנה החל כבר לדרוש דרשותיו ברבים קנב) ולהטיף לקח לפני התמין. ביחוד היה נושא דרשותיו להוכיח פעם בפעם על דבר פיסור התלמידיו חכמים ועסקני-הצבור ממסים וארנוניות. ולפי השערתנו נגע הדבר הזה ביותר לו לעצמו. ראשי הקהל וגובי המס במכנאם עיניו או את רבי שמואל להעריך אותו בתור עשיר גדול ובעל הון ויטילו עליו מס גבוה כ"כ. כראיתם כי היה סוחר מפורסם, ואננית מיוחדות מליאות סחורות באו אליו מכל עבר. בגלל זה קרו הרבה סכסוכים וריבית בינו ובין גובי-המס. עד שמפני זה—כנראה—נסע רבי שמואל ממכנאם. יקבע דירתו בסאלי, אך גם שם לא הרפו מעליו גובי המס של מכנאם. יאף אחרי שנתרצה הוא לשלם שנים למאה מכל סכומי המסים שדומטו על קהל מכנאם. לא הסתפקי הם בזה וידרשו ממנו יותר, עד שנאלץ אז רבי שמואל להגיש את תלונותיו לפני רבני פאם קנז)

קלט) נמצא בעיר מכנאם והיה גם ביד המוס אברהם ביק מפרסבורג ובשה"ג חשב שהם "ראש משביר" הוא דרשות עה"ת וליתא שוה נקרא "כנף רננים" כנזכר בסמוך. קמ) נזכר שם כשה"ג והוא נמצא בעת כיר אחד מבני משפחת המחברו פה בטבריא. קמא) כ"י במכנאם וע"י גם כשו"ת זכות אבות בכ"מ שנעתיקו שם הרבה מתשובותיו. קמב) הביאורים ההם נדפסו בטעות בשם "כנף רננים ת"א" וליתא כי בשם זה נקרא דרשותיו כמ"ש בסמוך, ואלו הם ביאורים קצרים ונזכרו בס' בגדי אהרן מר"א פריץ ס' שלה דף ל' ע"ד. קמג) ראה במחברתי אפריון ס' קנ"ה. קמז) כ"י אצלי בו ארבע דפים ובו גם קצת הגהות מתלמידו ר' יעקב מוליראנו להלן ופה אעיר כי תולדות הרב המשביר נכתבו עוד בארובה בהקדמת הביאורים (ירושלים תרס"ט) הנ"ל. שכתבתי לדרושת המו"ל ע"ש. קמח) הנראה כי הוא ר' יצחק די אבילא ההחום עד שני ע"ס ר' חנניה בן זכרי כשו"ת מו"צ ביעקב ס' ז' בש' תע"ז. קמט) ראה בהקדמת ס' און שמואל. וכתר תורה מכנו, ובמקור חיים צד 3—8, ובלשון לימודים כ"י בסופו נמצאה אגרת לה"מ די אבילא, ומתואר ככה "חכם ונשוא פנים, איש חסד וזורף שלמונים, גומל חסדים טובים...". קמז) ע"י שו"ת משפטים ישרים (קראקא תרנ"א) דף ע"ג צ"ד. קמח) כי בהקדמת הס' כתר תורה שנדפס אמ"ר תפ"ד נכתב על ר' משה ז"ל". קמט) עת לכל הפיץ דף ק"א וע"י כמ"צ ביעקב ס' פ"ה אודותיו. קן) ע"י בסוף הפרק הקודם, קנא) הקדמת המחבר בספר און שמואל. קנב) שם בדרוש ג'. קנז) כל זה ע"י תשובה מיוחדת בענין זה כשו"ת מו"צ ביעקב ס' רס"א, שזמנה ש' תצ"א.

הנה כן מוכן הדבר כי להגלי העלבון הזה הוכיח ר' שמואל את ההמון בדרשותיו. וגם חיבר למטרה הזאת את ספרו כתר תורה ואמ"ד תפ"ד להוכיח גלוי כי הת"ח אף שהם עשירים אין עליהם חובת המס. הוא חיבר עוד, ס' און שמואל, דרושים ואמ"ד תע"הו, וספר מעיל שמואל כ"י קנד.

רבי מרדכי ב"ר יצחק אצבאן, הוא היה תלמיד המשביר קנה, וסביב לשנת ת"ץ ואולי עוד בשנות הרעב תפ"א-פ"ד. נסע ר' מרדכי ממבנאם, לראשונה ישב לו באימליא וימנה לרב בליוורנא, אח"כ נסע לעיר צובא בסוריא ויחשב גם שם לאחד מרבני העיר, ואח"כ בין שנות תצ"ה-ת"ק בקר את ירושלם קנו, חיבר ס' זובח תודה מנין המצות בדרך יודיו עם ביאור קצר (קישטא תצ"ג) וס' ישא ברכה? וחיבור על הטורים, והנהרות על ספרי האר"י קנו.

רבי ברוך מולידאנו, האח השני מארבעת האחים שזכרנו, כמוהו כאחיו הגדול ר' דניאל קנה, נחשבו רק מחכמי העיר לא מרבניה, אך ר' ברוך היה גם תלמודי גדול ושו"ב קנט. בשנת תע"א נסע לירושלים, ור' יעקב בן צור מרבני פאס אשר היה יודיו ורעו קס, כתב אז בעדו קינה אחת לקונן אותה שם על חרבות ציון קסא, אך כנראה שבמסרם הגיעה הקינה ההיא ליד ר' ברוך, באה שמועה לארץ המערב כי הוא מת ביום עשרה בטבת שנת תע"ב, ימים מועטים אחרי בואו ירושלימה, השמועה הזאת נשמעה ראשונה באלג'יר ויעשו עליו שם מספד גדול ואחר משליחי א"י ר' משה ישראל קסב, שנמצא אז באלג'יר הידיע זאת במכתב לפאס לר' יעקב בן צור, וזה כתב עליו שתי קינות וגם שרח יחד עם רבני פאס אגרת-ניחומים לאביו ואחיו של ר' ברוך קסג, לפי הנראה שהוא, ר' ברוך, לא חיבר ספרים, וממנו נדע רק איזה פיוטים וקינות בכ"י קסד.

קנד) נזכר בהקדמת ספרו-כתר תורה ע"ש. קנה) כ"ב בס' חידושים כ"י, ופירש ר"מ אצבאן בשם רבו המשביר ר'.

קנו) שה"ג מהחיד"א בע' יודיו גדול וזוכת תורה, שם כתב שראה לר"מ אצבאן כבואו לויארא לירושלים בהיותו הוא החיד"א קטן שהגיע לחינוך ואחרי שהחיד"א נודד בערך תפ"ה, א"כ כשכב ר"מ אצבאן ירושלימה היה בין שנות תצ"ה-ת"ק, וע"י גם בפתח עינים ח"י מציעא דף פ"ז שכתב והרב סה"ס אצבאן בעלותו ההרה ירושלם עה"ק אמר מ...

קנז) נזכרו בשה"ג שם ורק החיבור על הטורים ראיתי שנזכר בהקדמת ס' זוכת תורה. קנת) ראה למעלה הערה ק"ך אודותיו. קנט) כן כתוב בהשכתום שחאר אותו רבי יעב"ץ בהקונה שכתב עליו ע"י כסמוך, קס) ע"י למעלה הערה ק"ך, וכלשון לימודים כ"י יש עוד אגרת, לאהוב חכם ונכון כה"ר ברוך מולידאנו נר"ו לעיר סכנאם תגמול חסד שעשה ל"י. קסא) הקונה ההיא נדפסה בעת לכל חפ"ן, דף ע"ד ומתחלת "ארץ הצבי איומה, ראותך נפשי אותה". קסב) הוא ר"מ ישראל בעל השו"ת משאת משה ועוד.

קסג) המכתב שר ר"מ ישראל והאגרת-ניחומים מרבני פאס עם שתי הקינות מר' יעב"ץ; באו לידו ככ"י מעצם כתב ידו של רבי יעב"ץ הנזכר, מהם נדפסו רק שתי הקינות בעת לכל חפ"ן דף צ"ד, והמכתב והאגרת שלחתי מקרוב להדפיסם בהרכעון "ירושלים" הו"ל ע"י יודיו הרא"מ לונין, עפ"י הכ"י זה יכולו להפיץ אור ע"ד מותו של ר' ברוך בר משה טו' ונסיעתו לירושלם, ועל הכבוד שעשו לו במותו באלג'יר ובמערב, גם בהקדמת ס' פה ישרים (פירוש הגדה ש"פ) בזכרו את יחס משפחת מולידאנו, וזכר את ר' ברוך זה, וזי נקבר בירושלם, ומוכן שידע זאת המחבר פה ישרים הני"ל כקבלה מאבותיו, וראה עוד כמ"ש בהרבעון הנו"ך ברוך שמנינו בנוגע לזה. קסד) ראיתם כ"י, ושמו ברוך בר משה רמזו בראשי הבתים.

ואמנם יותר הצטיינו שני האחים האחרונים שמארבעת האחים ההם, והם, רבי חיים ור' יעקב, הראשון, רבי חיים טולידאנו, נולד בכחצי המאה הזאת ומת במגפה בשנת תק"ט-י, קשה לפני שנת ת"ף נפלה לו לר' חיים ירושה, מדודו חיים בן ברוך טולידאנו שהיה סוכן-ממונות בחצר מו"י ישמעאל קט"ו ועי"ז יכול היה רבי חיים לשקוד על לימודו, בשנת תפ"ג היה כבר לאחד מהבית-דין, ובשנת תצ"ז אחרי מות ר' משה אדהאן האב"ד, מלא הוא את מקומו קט"ו, הוא חיבר ספרים האלה ארבעה טורי אבן על ר' ש"ע, עין החיים ועין הדעת על הש"ס קשה, שאלות ותשובות הנקראים פסקי מהר"ט קט"ט, קונטרס לשון לימודים אגרות ומליצות קט"ז, כלם כ"י, גם נמצאו ממנו איזה קינות כ"י אך אחיו ר' יעקב טולידאנו הצטיין עוד יותר והוא נודע בין רבני המערב בשם "מורה רי"ט" הוא היה תלמיד מובהק של המשב"ר קט"א, ועוד בשנת ת"ץ בעוד רבו חי, נמנה גם הוא עם אחיו ר' חיים, בהבית-דין קט"ז, בשנת תצ"ו נמנה מטעם ראשי הקהל במכנאס, למשיגה כללי על קצבת היין-שרף שראוי לכל אחד מיחודי הקהל לעשות ולכל יוסף יותר מכדי-צרכו קט"ז, וכך, במשך עשרים השנים ת"ץ-תק"י מלא הוא ואחיו תפקיד גדול בדיינות ובכל שררות הנהגת העיר קט"ז ומשנת תק"י והלאה נשאר הוא האב"ד והמנהיג הראשי שבכ"י ועל ידו עזרו אז בניו וקרובי בני משפחתו אשר הצטיינו אז בדיעותיהם, עד כי נמצאו אז חכמים אחרים מבני משפחות אחרות במכנאס, אשר קנאו בהשפעתם המרובה של ר' יעקב טולידאנו ובני משפחתו, ויעוררו את ההמון נגדם וגם הקימו מקרבם דיינים, ושוחטים, למען תפוס בידם את ההנהגה הצבורית, ואמנם המתקימים ההם לא יכלו עמוד בהתנגדותם זאת, וסוף היה כי ר' יעקב וקרוביו נשארו הם המנהיגים הראשים ובעלי השררות קט"ז, הנה כן נחל ר' יעקב טולידאנו את העדה המכנאסית יותר מארבעים שנה, ויחשב

קשה) הקדמת ספר מלאכת הקדש דף ה' ע"א "מור הרו"ט כמורה"ר חיים טו' וזה"ה קרוב לנו האיש ויעץ לו ארבעה טורי אבן על ש"ע ועין חיים ועין הדעת על הש"ס, אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה שאהב רבינו את התורה כו' ויבנו לה, שש שנים ... ואח"כ החל הנגף לתפ"ן ונשב באהלי קר ר' חדשים ובתוך כך נתבקש רבי ... ואחזק בבגדי ואקרעם על עם ה' ועל מור שהיה שקול כנגד כלם".

קט"ו ראה דמעלה בפ"א אודותיו, וזה עפ"י שו"ת טו"צ ביעקב סי' רע"ג-ד', קט"ז עפ"י איזה תשובות כ"י מרה"ט עצמו שבאו לידו, וראה עוד בשו"ת טו"צ ביעקב סי' ע"א וקט"ו, וזכות אבות סי' ל"ח.

קשה) ראה בהערה קט"ה ומתירושו על הש"ס נמצא אצלי ככ"י ע"י מסכת זבחים ומנחות, קט"ז נמצאים כ"י במכנאס, קט"ז קצת ממנו נמצא בסוף סי' לשון לימודים לר' יעב"ץ כ"י שצורף אליו.

קט"א בס' ראש משב"ר ככ"מ מזכיר הוא את תלמידו זה מהרו"ט, קט"ז בן נוכחתי עפ"י תשובת כ"י.

קט"ז המינוי הזה כחתימת תשעה מראשי הקהל במכנאס, שומנו ו' אדר תצ"ו נמצא אתי ככ"י, וענין קצבת הי"ש זאת, היתה עפ"י הסכמה מרבני העיר וראשי הקהל מכבר, כראותם מי הרבו למכור י"ש להגויים ועי"ז קרו פעמים הרבה נזק והפסדות ליהודי מכנאס, ולכן הסכימו שכל איש ואיש מזהקל לא יוכל לאצור אצלו י"ש כי אם כדי צרכו לשחות הוא ובני ביתו, ולא יותר, קט"ז ע"י בשו"ת זכות אבות דף מ"ט ונ"ג ובכ"י ושו"ת טו"צ ביעקב סי' ס"ב, קט"ה, קי"ט, קכ"ד, קכ"ט, קמ"ד, קס"ג, ר"י רט"ו, ש"ז ושנ"ה.

קט"ז דבר הריב הזה קבלה הוא בידינו מאבותינו, וגרמו גם בהקדמת ספר מלאכת הקדש

גם לנישא דגל ההיראה בכל המערב משנת תק"י ועד שנת תקל"א, שאז בחדש אייר של השנה ההיא נוע וימת קעו). כמותו נשלחו הרבה אגרות נוחמים מרוב רבני המערב שבם יבליטו כי עם מיתו של ר' יעקב אבדה היהדות המערבית את רבה הגדול קעו). הוא השאיר אחריו בנים ותלמידים גדולים בתורה קעתו) וגם חיברו ביאור עה"ת, ודרושים, פירוש מאמרי אגרות והתלמוד, חיבור על ד' ש"ע, וחיבור על רוב הש"ס בשלשה חלקים, שאלות ותשובות כרך גדול, וסי אהל יעקב על פירש"י והרא"ם עה"ת קעט).

רבי יהודה בירדוגו ור' מרדכי אחיו, בני הר' יוסף, הם היו בני דודו של המשבי"ר קפא, והאחרון ר' מרדכי היה גם חתנו ותלמידו קפא, ונודע בקרב רבני המערב בשם "הרב המרכיבין" שניהם נמנו בין דיני העירו, ר' יהודה נמנה לדיין סביב לשנת ת"ץ וימת בין שנות ת"ק—תק"ד קפב). הוא היה חבירו מנוער של ר' חיים בן עמר (בעל אוה"ח), וחיבר ספר מים עמוקים ביאור קצר עה"ת שרצה לספחו אל הספר אור החיים של ידידי הנזכר, להדפיס יחד קעג), אך מסכה לא נדע שחרה לא נדפס,

הך ד' ע"ד שכתב "בשנת ידעת"י כ"י יעשה ה' דין [תקנ"ד] בס' נת התיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו ויצאו נוגשי העם ושוטרו ויקנאו ליעקב קדוש ה' ויאמרו לאמר כל הנפש לבית יעקב איש תם וישר רב ועצום ממנו מיניוהו מלכו ומיניוהו אפרכי הכו לכם עצה הלום ויועדו יהדיו ויקטו להם מקצותם כהני הכמות ויוכחו... ויאכילו את העם פרי בטן ר"ת כשר טרופה נכילה ובעת ההיא עת צרה ליעקב ולכל דרעו אתו לזלו ה' שהיה לנו או חיים בלענו ות"ל בסדר ויהו חתת אלדים ולא רדפו אחרי בני יעקב המה כשלו ונפרו ואנחנו קמנו ונתעורר וכבוד שמים במקומו מונה והמה עברו כרית ואם אמרתו אספרה... "

קעו) רשימת הנפטרים כ"י ונתנו סימן לשנת מותו שנת אשר"ך ישראל, קעו) ראה בלשון לימודים כ"י לר' יעקב בן צור, כסופו, ששם נמצאו שבעה אגרות-ניחומים לפטירת מהר"ט הנ"ל מרבני פאס, סאלו, וצפרו, וכן בס' תהרה לדוד מר"ד חסין דף ס"א ב' נמצאו שתי קינות על טות מהר"ט,

קעה) ראה הלאה ברבני המאה הששית.

קעטו) כל חיבורי מהר"ט אלה, נמצאים עוד כ"י במנכאס, ובחקדמת ספר מלאכת הקדש דף ה' ע"א כתב, ואשב כסתר ההר של איש צדיק מושיע רוב הוא ניהו הדו"מ כמהור"ר יעקב טולידאנו והנה עמקו ל"י מחשבותיו ולא למרתי חכמה דרמן כי כער אנכי ואדוני חכם במופלא ובמכובד כמלאך האלהים... אין די לכתוב קצת שבחיו, ומשי"ת רב גובריה ויעש לו... על פירש"י ועל הש"ס ועל ד' טורים... ובס' אהל יעקב על פירש"י וזכרתי גם במתברתי אפריון סי' ד' ע"ש ונשא רק להעיר כי בס' מראית העין להתיר"א דף ע"ד ג' כתב "שהחכם השלם ממשפחת רם כמה"ר יעקב טולידאנו הו"ו שלח לו מסכתות אחדות ממסכתות קטנות כ"י שנמצאו במערב הפנימי וכו' ויש לדעת כי איננו ר"י טולידאנו זה, כ"א אחר מאוחר שחי בחצי המאה השישית והוא כנראה ר' יעקב כ"ר משה טולידאנו שהדפיס ספר מלאכת הקדש [ליורנו תקס"ג], ור"י טולידאנו זה שלנו הוא שהתום ראשון בהסכתת רבני מנכאס בס' מנן גבורים, ומלאמת מצוה לר"א די אבולה, בשנת תקכ"ה, ע"ש.

קף) ראה בהקדמה לס' כנף רננים מהמשבי"ר [ירושלם תרכ"ט].

קפא) כ"ב בחי"ש של משפחת בירדוגו שבספר קול יעקב מר"י בירדוגו [אמ"ד תקי"צ] בהקדמה ע"ש, וע"י גם בשו"ת תקפו של יוסף כסי' מ"ג, קפב) כי בתשובה אחת, כמו"צ ביעקב סי' כ"ב שומנה תשרי תק"ד כתוב, ושאל השואל מהר"י בירדוגו ז"ל, ובשאלתו מזכיר הוא את הדבר והרעב של ש' תצ"ח, קפג) כן כתב בסוף ספרו הנ"ל, ונתפשרתי עם הידיד נפש רבי חיים בן עטר נר"ו שיביא רבות הדפוס את הספר מים עמוקים בציוף ספרו אור החיים על התורה

ואמנם זאת נדע כי ספרו זה מים עמוקים מצא לו מהלכים בין הלומדים בארץ המערב עד כי נתחברו עליו פירושים אחרים (קצד). וזאת הספר הזה מים עמוקים חיבר עוד ר"י בירדגנו ספר מחנה יהודה דרשות חיברו בשנת תע"ב, וס' מקיה מים על הפטרות כל השנה קפח, ולפי הנראה שחיבר גם איזה שאלות ותשובות קפח, ואמנם יותר מרבי יהודה התפרסם אחיו הצעיר, המרבי"ן, הוא נמנה בין הבית-דין כעשרים שנה קפח ובשנת תקכ"ג ביום י"ד לחדש אב גוע וימת קפח, וישאר אחריו בנים גדולים בתורה, וגם חיבר הס' האלה, שאלות ותשובות, דורש טיב על תנ"ך, פרשת מרדכי על התורה, מר דרור טעמים בדיני התורה, ומשנה למלך על משלי ופרקי אבות, כלם כ"י במכנאס.

רבני סאלי וחכמיה: רבי מרדכי הכהן, רבי יעקב ב"ר יוסף ביבאס, רבי יוסף צבע קפח, רבי יצחק הצרפתי קצ, רבי אהרן הצרפתי אחי ר' שמואל הצרפתי מרבני פאס, רבי שלמה הכהן ב"ר מרדכי הכהן הנזכר קצא, רבי שמואל בן שלמה קארו, רבי שמואל אזאווה, רבי חיים בן עטר הוקן, רבי משה בני, רבי חיים בן עטר בנו, רבי דוד ב"ר אהרן הסבעוני, רבי שלום הסבעוני, רבי שלום בן משה בן צור, ר' משה בן יצחק בן ציר, ר' יוסף ור' חיים ביבאס בני ר' יעקב ביבאס הנז, רבי יצחק איגריקס, ר' יעקב בן שיעא קצב.

רבי מרדכי הכהן מת בין הע"ז—ע"ט קצג) וחיבר ספר פסקי דינים קצד), רבי יעקב ביבאס מת לפני שנת תפ"ו קצה). הוא נולד בתיטוואן ומשם גלה לסאלי וימנה לדריין, שם נשא את בת נכדתו של ר' וידאל הצרפתי השני מפאס, ויולד ממנה את

גפל ומחבר לו.

קפד) הביאורים שגודעו לי הם ס' עינות מים מר"א לעשרי מאלג'ור נזכר בהקדמת ס' פתשגן הכתב מהג"ל (אלג'יר תרס"ה), וס' פותר מים מר' רפאל משה אלכאס נזכר בהקדמת השו"ת הלכה למשה מהג"ל (ירושלם תר"ג) וס' גלי עמוקתא מר' יעקב בירדגנו כ"י נמצא במכנאס, קפה) ראיתים כ"י ונמצאו עוד בהעתקה אחרת במכנאס,

קפז) ראה בשו"ת מו"צ כיעקב ס' כ"ב, וקו"ג, קמ"ד, קס"ב, וקפ"ג, ובשו"ת דברי בתראי כ"י ראיתי בשמו עוד כמה פס"ד, קפח) עי' שו"ת הג"ל בכמה סימנים,

קפה) קונט' רשימת הנפטרים כ"י ועי' בס' תהיה לרוד דף ס"א ב' ודף מ' ב', ובהקדמת ס' מלאכת הקדש דף ד' ע"ד כתב „ארי שבחבורה . . . ושמו מרדכי . . . ושומעו הולך בכל המדינות ובעוה"ר בירת אב אשתקד האיש מרדכי, בו נעדר" וכוונתו על ר' מרדכי בירדגנו זה.

קפט) שלשתם התומים בשו"ת מו"צ כיעקב ס' נ"ו בערך ת"ע ועי' שו"ת זכות אבות ס' ס"ה גם בס' נימוקי שמואל התומים בשנת תע"ז וכן בשו"ת מו"צ כיעקב ס' פ"ב,

קצ) התום ראשון במו"צ כיעקב ס' רס"ב שנת תפ"ו, ובס' י"ד יש שאלה ממנו בשנת תפ"ו, ובס' ק"ס נזכרו דבריו רוב בינו ובין רבני מכנאס, ור' הכיב מולידאנו רב במכנאס „כותב עליו „הה על הזמן שנעשה יצחק צרפתי פוסק", ובאגרת כ"י ראיתי שמת רי"צ הצרפתי בערך ת"ן, קצא) עי' במו"צ כיעקב ס' רס"ב ובהסכמת רבני סאלי על ספר חפ"ן ה' וס' כתר תורה שחתום בין תפ"ו—צ"א, ובשו"ת בית יהודה ס' ז' התומים ר"א צרפתי ור"ש כהן ור"ש קארו ומר"ש כהן הנז' ראיתי איזה קינות כ"י,

קצב) נזכרו במו"צ כיעקב ס' מ', והאחרון נזכר בשמו איזה ביאורים בספרים כ"י, קצג) ראה במצוין לעיל בהערה קפח, קצד) נזכר בשו"ת הלכה למשה ס' ל"ז דף ע"ג די, קצה) מו"צ כיעקב ס' י"ד,

ר' יוסף ור' חיים ביבאס קצו). אך הם היו רק מחכמי העיר ולא נמנו לדיינים. הראשון ר' יוסף חי עיר עד סוף המאה הזאת וחיבר ס' סדר זמנים על עיבור שנים קצו). ורבי חיים מת בערב ר"ח אב שנת תצ"ג קצה) בדמי ימיו ר' אהרן הצרפתי היה כנראה מילודי פאס ונתיישב אח"כ בסאל' וחיבר ספר משגב אמהות קצט). רבי שמואל קארו חי עיר אחרי שנת תק"ט וחיבר חידושי דינים רז). ר' שמואל אזאויי הוא היה לראשינה סופר הבית-דין וגם שיחט-מתא. ועל ידי השתדלות אצל רבני פאס ומכנאס עזרו לו להמנות לאחד מהבית-דין בסאל'. יאמנם עוד מכבר אהב ר' שמואל להתחרות את גדולים ממנו ראו. וגם אז התחרה תמיד את הבי"ד. את ר"י צרפתי ר"ש כהן, ור"ש קארו. עד כי התלקחו ביניהם מדנים. ושלושת הרבנים ההם השתדלו להורידו מכסא הדיינות, אך הוא התיצב נגדם בעקשנות. בורם הריב הזה נסחפו גם רבני פאס ומכנאס שאחרי עמדם בראשינה לימון ר' שמואל אזאויי שכו ויתחרטו. כי ראו כי גדלה צעקת העיר סאל'. נגד ר"ש אזאויי, ויחפצו רק להסירו ממשרתו. בראש מתנגדיו בפאס עמד אז ר' יעקב בן ציה, שעוד מכבר היתה בלבו עליו שנאה כבושה רב). והוא יחד עם רבני מכנאס ניעדו יחדיו בסיון שנת תפ"ו וכתבו אגרות לסאל' כי לא יכירו עוד איתו לדיין, ומטירו עליו חרפות רב). אחרית הריב הזה לא נדע ברור, אך לפי הנראה כי נשאר ר' שמואל בתור דיין בסאל' עיר אח"כ וגם החליף איזה שו"ת ופסקי דינים עם רבנים אחרים גדולי תורה רד).

קצו) שו"ת ויאמר יצחק סי' . . . קצו) נזכר ברשון לימודים כ"י באגרת המתהלת איש ירא את ה' מרבים וכו', שנישלתה לאמשטרדם לר' שלמה די אולורא למען ישתדל כהדפסת הס' סדר זמנים ההוא, ועוד נז' ר' יוסף ביבאס כמ"צ ביעקב סי' ט' וי"ד. קצה) קונט' רשימת הנפטרים כ"י. קצט) נזכר בהסכמות שבס' נימוקי שמואל והתום ר"א הצרפתי בהסכמת רבני סאל' בס' הפין ה' ש' תצ"א, ר) נזכר בשו"ת מ"צ ביעקב סי' רפ"ב, והתום ר"ש קארו בס' הפין ה' וכתר תורה, ובמוצבי סי' ש"ז תתום בש' תק"ט, והתנו היה ר' עיוש אלמליה מדייני סאל' בדור שאחר זה ראה להלן בפרק ט"ו.

רא) מ"צ ביעקב סי' ק"ס בתשובה מר' חביב מולידאנו לר' משה בן חמו [שמת בש' תס"ו ע' להלן ברבני צפרו] נאטרו דברים קשים על ר"ש אזאויי וז"ל, ובפרט האיש התועה שמואל אזאויי שכתב על הגדולים מאבותיו שסברתם שיכוש . . . כי כל כינתו להשתרר כי נצח בסברותיו הטועים לכל חכמי ישראל . . . וכן עושה לעשות לו שם בארץ חילל סמלכה ושריה . . . וראה עוד בהערה שאת"ו.

רב) ראה ברשון לימודים כ"י באגרת לר"ש אזאויי המתהלת, איש היה בארץ סאל' וכו', אגרת ארוכה מאד עם טורי חרוזים רבים, שבס מובע כל ענין המתלוקת שעברה בערך ש' ת"ס"ב בין ר' יעקב בן צור ור"ש אזאויי, ושהגיעה עד לירי בטוים וזלולים גסים ולידי נדוי ושמתא. ביניהם, באגרת ההיא נמצא גם את יתר הרבנים שהתערבו בריב ההוא והם ר' יהודה בן עטר, ר"ש הצרפתי, חכמי מכנאס, ר"מ בן חמו, וחכמי סאל' שעוררו את הריב לראשונה, ושעיקרו היה על כי הפצו הם חכמי סאל' לפוסלו לר"ש אזאויי מהיות עוד שו"ב ולהסירו מלהיות סופר ב"ד, מובן מאילוני כי לא עקה הדבר הזה בידי חכמי סאל' למדות מה ירכני פאס ומכנאס החזיקו בירם, וסוף היה שר"ש אזאויי נמנה אחרי שנים עוד לדיין. עד ש' תפ"ו. שהוכפל אז המתזה הזה של התנגדות דייני סאל' לר"ש אזאויי עוד פעם, להסירו מהדיינות.

רג) מ"צ ביעקב סי' רס"ב ע"ש הוטב.

רד) ראה כמ"צ ביעקב בס"מ וכס"ו ש"ו ושם נזכר כי בש' תק"ט כבר היה ר"ש

רבי חיים בן עטר הוקף הוא לא נמנה לדין אך היה "מרכיץ תורה וראש ישיבה פבית הכנסת הגדולה בסאלי, שנודעה בשם "ביהכנסי בני עטר" על כי היתה אחיות ר"ח ור' שם טוב אחיו הנגיד בסאלי (ה). ר"ח היה תלמיד ר' אלישע אישכנזי ור' חייא דיין מארץ ישראל, ושקידתו בתורה היתה כ"כ נפרזה עד כי גם בליצי המון עסק בה רוב הלילה, וניסף על שקידתו הוא הרבה גם לחחויק בידי לימדי התורה, וביתו היה בית ועד לחכמים בשנת תס"ה נסע למכנאס ויתעכב בה שנתים ומחצה (ו). ולפי הנראה שמטרת נסיעתו היתה לפקח על עסקי השותפות שהיתה בינו ובין רש"ט אחיו שמת זמן מה קודם, ושעוד אח"כ אחרי מות אחיו ההוא, לא נפרדה השותפות בין ר"ח ובין יורשי אחיו, הוא הארץ ימים והפליג בזקנה כנראה, יותר ממאה שנה, וימת בשנת תפ"א (ז), ולפי הנראה שחיבר איזה ביאורים.

ובעוד שר"ח הוקן היה איש גדול ומפורסם בערתו, הנה היו ר' משה בנו, ור"ח נכדו בכל עת היותו בסאלי אנשים פשימים בקרב עדתם, ופעולתם לא הוכרה כמעט כלל בין גדולי חכמי סאלי, הסבה לזה לא נדע עיד בכירורו, ואמנם בנינוע לר' משה אין ספק כי לא היה גדול בתורה כאביו, ולכן לא נחל כבוד וגדולה בעיני העדה בסאלי (ח). אך אידות רבי חיים בן עטר, הנכד, יתכן לשער כי סבת אי-פרטומו או בהיותו בסאלי—למרות מה שאח"כ בצאתו מסאלי התפרסם כ"כ—היה לרגלי סכסוכים חברתיים ומשפחתיים בעסקי ממון, סכסוכים שבפי הנראה כרור הסכו לר' חיים להיות בורד ונרחק מחוג רבני העיר וגדוליה, הסכסוכים ההם נמשכו ע"י ירושה של הון גדול שירש ר"ח מחמיו ר' משה הנגיד בנו של הנגיד רש"ט בן עטר וע"י בסוף פי"א, בההון ההוא הסתככו תביעות שונות מבני המשפחה וזולתם, כני ברית ושאינם ב"ב" וגם הממשלה לקחה חלק בתביעות ההם, כשבע שנים אחרי מות ר"מ הנגיד חמיו, נמשכו הדין ודברים והמריבות על אודות ההון ההוא שירש ר"ח, וימיטו עליו, על רחב"ע, נזקים והפסדות וגם מאסרים, עד כי נצלו אותו, וישללו ממנו כל כחו והוננו" (ט), ובכן מוכן מאליו כי השנאה והרדיפות שנדרף רחב"ע מצד בעלי הריב והממשלה, לא נתנו לו להתבצר בקרב הקהלה ולהפויש לו מקום חשוב כערכו, רחב"ע נחשב כנודע לאחד מגדולי הספרות התלמודית, ועיד בסוף ימיו ולאחר מותו, קנה לו ש"ט בהיהדות ובפרט בין החרדים וה"חסידים" בצפון וכמערכ אירופא, עד כי גם ספורי-כרדים והגדות-

אזוויו מת.

(ה) ראה במו"צ ביעקב סי' י"ד ולמעלה בסוף פי"א, (ו) ע"ש ושם זמקור חיים לר"ד נאכט, (ז) כ"כ בסוף סי' מקדש מלך סי' שמות דף ר"ה ע"ד מדפוס אמ"ד, ומ"ש כי היבר כנראה איזה ביאורים, שיערתי כן עפ"י מה שהובא בשמו בס' ניווקי שמואל סי' תקת ובאזה"ת לנכדו סי' נח פכ"א.

(ח) במו"צ ביעקב סי' י"ד נזכר זאת כפירוש בטענות בעל דינו של ר"מ בן עטר כי צאצאיו של ר"ח בן עטר הוקף, היו בהמון העם ולא היה להם כל השיבות ושררה, כי לא היו מרומים ראש בפני בני דודם אתו ר' משה הנגיד, ע"ש הישב, זמן התשובה היה בש' תפ"ז בעת שגם ר"ח בן עטר הנכד היה כבר בן ל"א שנה.

(ט) המקור לב"ו ראה בהקדמת סי' הפץ ה' וס' אוה"ת, ובס' מעשה הצדוקים לר"א סוסאן [ירוש' תרמ"ט] מוכא הספור אודות החצר של הנגיד ר' משה שבה היה גם בית מדרשו של רחב"ע בסאלי, כי במות הנגיד רבי משה לקחה המלכות אותה כתוב שהיה

סודיות לא מעט. נמצאו אודותיו ר"ה לספורים כאלה כמובן אין לתת שום ערך, אכן נפלא הדבר, כי כל כך מצא לו רחב"ע בחייו ובמיתו מעריצים רבים בארצות המזרח ובאירופא. הוא נולד בשנת ה'ת"י בסאלו ריאו, ובעודו עול-למים שקד על לימודו ויקח לקח מפי זקנו רבי חיים. בחיותו בן כ"ה שנה מת עליו מורו זקינו ההוא, אך הוא ירש מאתו את מדותיו, שקידתו, צדקתו וענתו ויהיו לו תמיד לעינים. הוא קבע לעצמו עתים עתים ללימודי הדת והקבלה, ויתנהג כ"כ בחסידות ובסנופים, ולפעמים צם משך שנים ושלשה ימים רצופים ריבא. אשתו הראשונה פאצוניא בת הנגיד ר"מ בן עטר, היתה מתעטפת בטלית ולובשת תפילין. כידועתו הסודיית השתמש גם בפועל לכתוב קמיעות לחילים וכדומה, אך עם זה שעה ר"ח לפעמים גם אל רעיונית פילוסופיים ויצמורם אל הקבלה. בבית מדרשו המיוחד בסאלו נשא בכל יום לפני שומעיו לקחו שני דרשות ולפעמים שלש דרשות ביום, ובענותו היתה נמלך בהוראותיו תמיד עם בני ישיבתו וביחוד עם ידירו ומכירו ר' שמואל בן אלבאז מרבני פאס אז בסוף המאה הזאת ריגא, היא היה ידיר ורע גם להמשב"ר, ור' יהודה בירדוגו מרבני מכנאס, ואמנם בכל ענותו של ר"ח לא נמנע מלהבליט את ערך עצמו. עם ר' חזקיה דיי-סלוא אחד הרבנים המציינים בספרות התלמודית, דבר קשור על ספרו פרי חרשו, וימסר עליו במיום חריפים ריגא, לפעמים לא נמלט גם מלסתור דבריו ראשונים ולחלוק עליהם ריגא גם ישתמש בפתגמים כה נשאים לאמר "אחמו לן מן שמויא קישמא", או "רוח הקדש הופיעה עליו", ופעם ירזומן מליו להתמר בתור משיח, כן יגזיר על מי שישגיג על דבריו וכה יאמר "יהיו דבריו אלה מיל כל קורא שאם לפקח הוא בא... נגידים אדבר להמת בעקיצת נחש". דבר שהיה למירת-רוח בעיני רבים מרבני הדור שאחריו ריגא, על גזירתו זאת המזורה, ואמנם היו רבים אשר לא חשו לדבריו אלה, וירבו להשיג על ספריו. ביחוד נמצאו מרבני המערב במאה הששית אשר לעגו לגזירת ר"ח זאת, וישתדלו להראות את טעיותיו באיזה ענינים, בפרט בענינים שמנהג המערב היה להקלו והוא ר"ח רצה לא לחיש למנהגם, ולהחמירו, כמו המנהגים של היתר הנפיחה בריאה שעוד מהדור הראשון של מגורשי-ספרד פשט היתרו ועי' בפ"ו, וכן היתר אכילת מין חנבים שנהגו מכבד במערב לאיכלם, ור"ח בנטייתו תמיד לצד החמרא לא הביט על קדמותם של מנהגים

חייב ר"מ להמטשלה, ונ"ל ברור כי התצר-היהו הוא בעצמה המהכניס של בני-עטר שוכרתו מעלה שבה ישב ר"ח הוקן וזרביין תורה, ושאיודתה היה הרוב שבמ"צ בעקב סי' י"ד ע"ש, וטובן שב"ז נגע אל התביעות שזכרנו, רי' ראה במקור היום להדר נאכט צד 31—24.

ריגא ברוב התולדה הזאת של ר"ח בן עטר, נמשכתי אחרי הר"ר נאכט כס' מקור חיים הנ"ל, המיוחד לענין זה, אכן באיזה פרטים איננו בדעה אחת אתו, ומהם מ"ש פה שבן כ"ה שנה היה רחב"ע כמות זקונה, שהוא כמובן עפימ"ש בהערה ר"ו ושלא כדבריו הר"ר נאכט בספרו הנ"ל צד 7 הערה 37, ריב' כן העיר החיד"א כס' ככר לאדן דף קכ"ד.

ריגא ראה למעלה בין רבני פאס אודותיו, ריגא ראה במקור חיים צד 16, 16, ריגא עיי' פרו תואר בכ"מ ובס' פ"ה, ריגא עיי' בהקדמת ס' סומור לדוד מר"ד פארו, ובהסכמת חכמי ישיבת רחב"ע בירושלים על חס' ראשון לציון התנצלו בעד רחב"ע שכוון בגזירתו זאת רק על המקנטרים וכו'.

כאלה, ויהי הוא הראשון בחכמי המערב שחתר לבטלם ריו, ואמנם לפי מה שנדע לא עשו דבריו בזה רושם ולא פעלו את פעולתם.

בבן ל"ו שנים הרפים כבר רחב"ע את ספרו חפ"ן ה' (אמ"ד תצ"ב), וגם גמר הספר פרו תואר, אך כטרם שהספיק להדפיסו נאלץ לגלות מסאלי עיר מולדתו מפני העלילות וכובד המסים ששררו אז בתגרת יד המושל מילא. עבדלה ופקידיו ריחו בדרכו התמהמה כנראה זמן לא מעט בפאם, מכנאם, ותיטיוואן, ויתרועע בלימודים עם ידידיו ומכיריו שם ריש, אח"כ נסע לאיטליה וישב בליורנו, וגם שם התעכב מעט, ובשנת תצ"ט מצאנוהו שהסכים על פסק-דין שכתב אחד-מרבני ליורנו דק"ו שם מצא לו ר"ח תומכים רבים לחפצו, ובעזרתם הדפוס אח"כ את ספרו פרו תואר (אמ"ד תק"ב) ואור החיים (וינציאה תק"ב), בשנת תק"א הגיע לירושלם מחזו חפצו, וקבע מיד בה ישיבת "כנסת ישראל" בהכנסה של שש מאות גרוש (ולחדש 1) אשר נשלחו לו לפי הנראה מידידיו בליורנו, בישיבת כנסת ישראל היא למדו אחד עשר חכמים וארבעה בחורים (וכא), שכלם לקחי לקח מפי רחב"ע ויחשבו לתלמידיו, ובחברתם חיבר אז את ספרו האחרון "ראשון לציון" (קישטא תקמ"ו). לאמרה הספר הראשון שחיבר בציון, ואמנם למגנת-ל"ב מעריציו ותלמידיו בירושלם, לא ארכו ימי שבתו שמה, ובשנת תק"ג יום

ריו) עי' בס' מזמור לדוד הנ"ל ובהקדמת ר"ד פינמו שם בשם ר' כליפא בן סלכא בס' רך טוב ב"ו וזכור גם במחויק כרכה מהחיד"א בקונט' אהרון סי' פ"ה, גם בס' פרו עין היים ב"י מר"ח מאימראן סי' שמוני, ובס' מלאכת הקדש סי' הנ"ל ובחיבור על יו"ד מר' רפאל בורדוגו כ"י, כלם מרבני מכנאם במאה הששית, השיגו בכל חוקף על ר"ח בן עטר בענין ההגבים, וראה למעלה בפ"ח בהערה י"ד, גם בענין הנפיתה ראיתי בספרו רבני המערב האחרונים כ"י שהשיגוהו ויסתרו את ראיותיו שהרבה להביא על זה בפרו תואר סי' ט"ל, וכן בענין התולעים נמצא לרחב"ע בספרו הנ"ל סי' פ"ד דין מחודש להחמיר וגם בו ראיתי בספרו האחרונים כ"י מרבני המערב שדחו את דבריו, ובאמת נראה ברור שוהיה הסבה שבמערב לא נתחכבו ספרו רחב"ע, כאותה המדה שנתחכבו כ"כ במורה ובאירופא, וכאשר העיר ע"ז גם הר"ר נאבט צד 18 שבסובן לא מצאו ספרו הן בעיותם על היותו מתנגד למנהגי קולותיהם ונוטה ביותר להחמיר.

ריו) במקור היים צד 9 שגה ליחס את הרדיפות של אז עת צאת רחב"ע מסאלי שרמו איתם בהקדמת סי' אה"ח. להמושל מולאי ישמעאל, וליתא, שזה מת כבר משי' תפ"ח, ראה בפ' הקו'. ריו) עי' פרו תואר סי' ט"ל, וההשערה כי התסממה שם בהערים ההם, יוצאה ממה שמצאנו בהקדמתו לפרו תואר שלמד הרבה עם ר"ש אלכאז בפאם, וראה עוד למעלה אודות ר' שם טוב בן אמויג מרבני פאם, גם בשה"ג עי' ר' אליהו הצרפתי כ' שהיה תלמיד רחב"ע, וא"כ מוכן שהתעכב רחב"ע בפאם, וע"ע לעול הערה קפ"ג. רך) עי' שו"ת בני יהודה סי' מ"ו, רכא) כ"כ ברשימת הישיבות שהיו בירושלם סביב לש' ת"ק אשר העתיק בס' המעלות לשלמה מר"ש חזן דף ק"ג וז"ל "ישיבה ו' כנסת ישראל מהרב חיים בן עטר בעל פרו תואר, מערי פראנקיא [אירופא] הכנסה שש מאות גרוש, ראש ישיבה ח"ר היים מונדיבין, שני ר' שם טוב נבאי (עי' שה"ג מהחיד"א אודותיו), ג' ח"ר יעקב אצבען, ד' ח"ר יעקב פרוינטו, ה' ח"ר צבי הלוי, ו' ח"ר עזריה לאורנים, ז' ח"ר אליהו דוד, ח' ח"ר שלמה ארגואיטין, ט' ח"ר מרדכי מערבי, י' ח"ר דוד חסאן (עי' מקור חיים צד 22) י"א ח"ר בכור לוי, ובחורים ארבעה, סדר לימוד הלכה" ובהקדמת סי' ראשון

מ"ו תמוז רכ"ג גוע רחב"ע וימת, הוא נקבר בשיפולי הר הזיתים יחד עם שתי נשיו ולפ"ה הנראה כי לא השאיר אחריו בנים ובנות כלל רכ"ג.

רבי דוד ב"ר אהרן הסבעוני רכ"ד, הוא העתיק את דירתו מסאלי רכה, כנראה לפאס, וחיבר ס' נאם דוד דרושים רכ"ז, וכפר פסקי דינים רכ"ז, רבי שלום הסבעוני, מת אחרי שנת תצ"ג רכה, וממנו נמצא איזה קינות בכ"י רבי שלום בן משה בן-צור אביו משה היה אחר מנכבדי סאלי והוא היה דודו של רבי יעקב בן צור מרבני פאס ומת שנת תס"ו יום ז' שבט רכ"ט, וישאיר אחריו שלשה בנים, שלום, יעקב, ויהודה רל, והראשון שבהם ר' שלום זה נחשב לאחד מחכמי סאלי ויהי לו בית-הכנסת מיוחדת שם רלא, הוא היה בקי בחכמת הרקדוק ונודע אז בדור הזה בתור "המדקדק הגדול שבמערב" רלג, גם משורר מצוין ומלומד בחכמת העיבור, חיבר בשנת ת"ע ספר שיר חדש כללי העיבור והתקופות בשיר עם פירושו (נא-אמון הרנ"ב), גם חיבר שירי ס וקינות רבים רלג, ופירושו קצר על פירשי עה"ת כ"י רלד, הוא מת לפני שנת תפ"ז רלה.

רבי משה בן יצחק בן-צור, חי בסאלי ואח"כ הלך לפאס או למכנאס רלז, חיבר ספר "מערת שדה המכפלה" קיצור ספר אוצרות חיים (מטהרח"ו) בשיר, עם שני פירושים

הציון, החומים ר"ד תסאן ורש"ט גבאי הנ"ל לבד, ונוספו עוד שם ר' יונה נבון, ר' חיים יאודה אסולג (נזכר עוד שם כראשון לציון חי' ביצת דף י"ט), ור' יאודה די אבולא, וקרוב לשער כי אלה היו גדולי הישיבה.

רכ"ג עי' מקור חיים צד 10, ובשארית יעקב מר"י אלגאוי ס' ויקרא.

רכ"ג עי' מקור חיים שם, וכן בהקדמתו לס' פרי תואר כותב רחב"ע, והכנים בני אלה תלמידי לומרי מדרש כנסת ישראל" מזה מובן שהתלמידים היו לו במקום בנים, וזה המקום להעיר כי עדת האשכנזים שהתיישבו לראשונה בירושלים החיוקן בחרו שהיתה בו ישיבת רחב"ע ויקראוה בשם ישיבת "אור החיים", עי' במקו"ת שם והאסיף תרמ"ה צד 72.

רכ"ד הוא ר"א הסבעוני הנז' בפרק זה כחצי הראשון של המאה הזאת, רכה) כ"ב בהקדמתו לס' נאם דוד, רכ"ז ראיתיו כ"י בעיה"קן צפת, ונעתק הרבה ממנו בליקוטים מר' יאודה מולדאנו כ"י שנת תק"ע שנמצא אתי.

רכ"ז נזכר בס' פרי מגדים כ"י מר"י מולדאנו הנ"ל, ס' ק', שם מעתיק ר"ד הסבעוני בתוך דבריו חידוש דין אחד מרביו מוטון ב"ר יוסף אביו הרמב"ם שכתב כלשון הגר, בענין הנזכה וכו', והוא בלי ספק החיבור בדיוני תפלה ומועד לאבי הרמב"ם שזכר בהתשב"ן ס' ב', שהיה א"ב מצוי עוד בידי ר"ד הסבעוני.

רכ"ח כי בקינה אחת ממנו כ"י מצאתי שקונן אותה על ר"י בן עטר מרבני פאס שמת שנת תצ"ג, ונזכר ר' שלום הסבעוני הזה כמו"צ כיעקב ס' צ"ד ור"ך ע"ש, ושם בס' של"ז נזכר עוד איש אחר בשם כזה שמת במכנאס קודם שנת תפ"ג.

רכ"ט עת לכל הפי' דף צ"ב וכן כלשון לימודים כ"י יש אגרת ניהומים עליו סבן אחיו ר' יעקב בן צור, רל) ראה בעת לכל הפי' שם ובדף צ"ה, והאת השלישי יהודה הוא שנשרף על קידוש השם כנזכר בפרק הקודם, רלא) עי' מו"צ כיעקב ס' מ' וי"ד.

רל"ב כ"כ בס' קב ונקי כ"י שהעתיק החכם כ"ג בהקדמת יין לבנון [פאריון].

רל"ג הלך מהם נדפס בס' צלצלי שמע ע"ש דף מ"ג—ס'ו, וכעת לכל הפי' דף צ"ט ב', וכלשון לימודים כ"י יש אגרות ממנו ואליו, רלד) נמצא אתי כ"י, "וראה במחברתי אפריון ס' ע"א ושם השבתיו כשעות לאחר מחכמי פאס, רלה) עפ"י מו"צ כיעקב ס' י"ד הנ"ל.

רל"ו עי' צלצלי שמע דף מ"א א' ודף מ"ב ומ"ג.

דברי קבלה, והלכה למושה רל"ט, וספר מבוא שער השמים, קיצור ספר מעין חכמה על הקבלה, עם שני פירושים, דברי אמה, יקרא משה רל"ט, ובשנת תע"ב חיבר ספר צלצלי שמע (נא-אמון הרנ"ב) שירים ויקנות, ובנראה שחיבר עוד קיצור ספר הפרדס רמונים (מרמ"ק) וגם קיצור דיני הש"ע רל"ט, בשיר והרוזים שנשאר בכ"י.

רבני תיטוואן וחכמיהו רבי יעקב אבוהב רמ"ט, רבי יצחק ביבאס רמ"ט, ורבי יהודה אחיו רמ"ט, רבי דוד הכהן רמ"ט, רבי חסדאי אלמושינינו רבי מנחם אנהורי, רבי משה בן זמרה, רבי אברהם אבורהם רמ"ט, רבי יצחק נהון רמ"ט, רבי מנחם עטיאה רמ"ט, רבי שלמה אבורהם רמ"ט, רבי יצחק הלוי רמ"ט, ורבי אברהם מונסון גיסו, רבי אברהם בן שלמה בן-מוסא, רבי יעקב בן מראני.

רבי חסדאי אלמושינינו עוד משנת תמ"ו נחשב לאחד מגדולי חכמי העיר רמ"ט ואח"כ נמנה לדיין, בשנת תנ"ט אחרי שרבי יצחק ביבאס לא היה בתיטוואן, נשאר

רל"ט) בשה"ג מהחיד"א ע' מערת שדה המכפלה כתב שעודנו בכ"י, אכן בהקדמת ס' עת לכל הפי' כתוב שכבר נדפס? (רל"ט) נזכר בשה"ג ע' מעין חכמה, שראהו בכ"י.

רל"ט) שניהם יעד המחבר לחברם ראה בסוף ס' צלצלי שמע דף מ"ה ב', רמ"ט) התום כמו"צ ביעקב סי' רצ"ב שנת תל"ט, וכסי' מ"א התום בתור אב"ד בשנת תמ"ו, ובלישון לימודים ב"י נמצאה בתחלתו אגרת שנכתבה מר"י אבוהב זה, כנראה סביב לש' ת"ט, רמ"ט) נזכר כמו"צ ביעקב סי' מ"א בשנת תמ"ו בעוד לא היה נמנה לדיין וע"ש סי' רמ"ט וכסי' רע"ב כתוב, רבנן קשישאי דתיטוואן המאורות הגדולים הרבנים ר' יצחק ביבאס ור"ד הכהן ור"ח אלמושינינו ז"ל, והנה בתשובה אחת כ"י ראיתי שר"י ביבאס זה נסע באוזה זמן לסאלו וראבאט וש"ש עם ר"ד הסבעוני מסאלו בעינין שרפש הכבד וכו' גם בלישון לימודים כ"י נמצאה אגרת בעד שלוהו תיטוואן, ר' מנחם עטיאה ור' יצחק ביבאס, שכאו לבקש עזר מיהודי פאס בעד קהל תיטוואן שהיו נתונים בצרה של הטלות וכובד מסום וכו', ולפי קורות הזמנים שירענו נכתבה לפי הנראה ברור האגרת היא בין ת"ס-ס"ה, ויכול להיות א"כ כי נסיעת ר"י ביבאס מתיטוואן היתה אז לרגלי השלחות בעד קהל תיטוואן וצרתם, לזה יש לצרף עוד ששכ"ז אשר לשלמה סי' ד' מעתיק מכ"י שמשנת תנ"ט נשאר רק ר"ד בהן ור"ח אלמושינינו דינים בתיטוואן, וצריך להקדים א"כ עוד את נסיעת ר"י ביבאס, משנת תנ"ט, ואמנם מה שקשה עלינו הוא שמוזר הדבר כ"כ שר' מנחם עטיאה שפעולתו ניכרה רק עד סוף המאה הזאת יתלה אל ר"י ביבאס שפעולתו ניכרה עוד לפני חצי המאה הזאת ולא זו בלבד, אלא שר"מ עטיאה נזכר באגרת החיה קודם ר"י ביבאס, ויכולנו אמנם להשיב, כי ר"מ עטיאה היה השליח העיקרי על כ"י עודנו ככתו, ור"י ביבאס נמפל לו לכבוד, בכ"ז עדיין הדבר צריך ברור ממקום אחר, ורק יש לנו עוד להעיר כי בשו"ת זכות אבות סי' צ' דף נ' א' נראה שחיבר ר"י ביבאס זה אוהו פסקי דינים, רמ"ט) ראיתי נזכר בתשובה כ"י.

רמ"ט) ע"י כסמ"ך, וכמוצ"ב סי' מ"א התום משנת תמ"ו, ובעת ככל הפי' צ"ב ב' כתוב שמת י"ט תמוז תס"ח היה רב גדול ומקובל.

רמ"ט) כמו"צ ביעקב סי' כ"ג, פ"ו, קצ"ט, שט"ו, התום בין תע"ב-ת"ק, רמ"ט) כמוצ"ב שם וכסי' נ"א ורע"ב התום בין תע"ב-פ"ה, וע"י זכות אבות סי' נ"ב, וברשימת הנפטרם כ"י כתוב שמת סיון ת"ק.

רמ"ט) ראה הערה רמ"א, ובמו"צ ביעקב סי' נ"ו, נ"א, פ"ו ושו"ת בית יהודה אה"ע סי' מ', התום בין תפ"ג-צ"ו, ובתשובה כ"י התום הוא ור"ש אבורהם הנזכר אחר זה בשנת תקנ"א וע"י לפנינו שהיה רבו של ר"א בן מוסא הנזכר אה"כ. רמ"ט) ע"י כמוצ"ב ה"ל וסי' מ"ו ושו"ת בית יהודה סי' ז', ובהקדמת שו"ת זכות אבות מתואר "הדו"מ הרב המקובל האלהי".

רמ"ט) ע"י מוצ"ב סי' נ"א שט"ו, ושו"ת בית יהודה שם, רמ"ט) מוצ"ב סי' מ"א.

רבי חסדאי עם רבי דוד הכהן דינינים לברם. ובשנת תס"ח במות רבי דוד הכהן האב"ד נשאף ה'אר' חסדאי לדין יחודי בעירו. ולפי הנראה כי מפני הצרות והרדופות שהקפיד אז את יהודי תיטייואן רנ"ג לא נשארו בנייהם בעלי הוראה שימלאו הפקיד הדיינות, ורק רבי חסדאי לבדו נשא עלי או את עול דעבורו ואמנם הוא הרבה גם להרביץ תורה בתלמידים, יבערך ש'ת"ע יכול לספח אליו אתי בחבות-דין אחדים מתלמידיו. את הרבנים החם. ר"מ. אנהילי. ר"מ בן זמרה. ר"א אביררהם. ור"י נהק, אשר עזרו למירם בהנהגת העבור וככות-דין, הוא האריך ימים עיר אח"כ בתיר אב"ד וימת זקן ושבע ימים בחדש שבת תפ"ח ה'א. היא חיבר ספר משמרת הקדש על פירשי' והדא"מ. וליוורנו תקפ"ה ופפר חסד אל דרושים וליוורנו תקפ"ו.

רבי אברהם מונסון. הוא היה סיחר בתיטייואן. אמנם אח"כ התמיטט מצבו ויהי נאלץ לנדוד מעירו וילך לאלג'יה. שם עסק עיד במסחר ולראשונה הצליח העסק בידי אך אחרי ימים מיעטים פנתה ההצלחה אליו עורף ויפסיד כל אשר אתו וגם נשארו עליו חיבות, עד כי הצטרך עיד פעם ללכת מהעיר ההיא, ויסע לאוראן, אך גם שם לא יכול לסיגן לו מעמדי. ובשנת תצ"ב בערך נסע למצרים, ושם נמצא לו איש בעל הון שאסף אותו אה בתי ויפסיק לי כל צרכיו, ואז קבע לי ר"א מונסון גם עתים לתורה עם תלמידים מובנים, לרגלי הרבה הזה פרץ אז סכסוך בין ר"א מונסון ובין אשתו שנשארה בתיטייואן. ולא הפצה לעקיר דירתה משם ולבוא אליו למצרים רנ"ב. אחרית הסכסוך הזה לא נדע, ואמנם זאת ידענו כי ר"א מונסון קבע סיים דירתו במצרים ויהשב אח"כ לאחד מגדולי חכמי העיר ההיא. גם חיבר שם, אשל אברהם שו"ה, גט כרותות קוציר ספר גט פשיט בדיני הגט. מוצאי יי"ט. קיציר ומפתח לספר התוספות יי"ט על המשניות. עין הדעת על שיע יי"ד. שלהן שבת קוציר הלכות שבת וכו' יי"ט סימנים, תוצאות חיים לישב קושיות ספר עין החיים על התורה (רנ"ג).

רבי אברהם בן שלמה (רנ"ג). בן-מוסא. תלמיד רבי מנחם עטיאה הנזכר (רנ"ה). חי בסוף המאה הזאת, וגם הוא נסע באיזה זמן מתיטייואן וילך לסאל'ה שם התמחה זמן מה יארח לחכמי העיר ההיא רנ"ה. אח"כ נסע לתוניס ויתישב שם רנ"ז. הוא היה גם מקובל וחיבר הגהות על ספרו האר"י (רנ"ה). גם חיבר שיטות על מסכתות, ופירוש על הגדה ש"פ ועל פירשי' עה"ה. ועוד נמצאי ממנו איזה קינות ופיוטים כיו רנ"ט.

(רנ) ראה הערה רמ"א כל זה.

(רנא) קונט' רשומת הנפטרים כ"ו.

(רנב) כיו עפ"י שו"ת בית יהודה מר"י עייאש הו"מ סי' ד' ע"ש, ונזכר זאת גם בש"ג

מהחיד"א ע' ר"א מונסון ש"בא מהמערכ והלך למצרים, ושם קורא לו ר"א מונסון האחרון על כי חי עור בשם כזה רב אחד במצרים לפני כמאה שנה שנזכר עוד שם. בש"ג.

(רנג) חיבורי ר"א מונסון אלה, נזכר מהם בש"ג הנ"ל, ומהם כ"ה המעלות לשלמה מר"ש

חזן שכתב שהיו אצלו ככ"י. (רנד) כן רומז שמו בהקינות ופיוטים שהיכר.

(רנה) כ"כ בפירושו על רש"י עה"ה כ"ו, ומורי הרב הגדול כמוהר"ר מנחם עטיאה נר"ו.

(רנו) ראה בסו"צ כיעקב סי' מ'.

(רנז) ראה בסו"צ כ"ו, וכן הפירוש על רש"י ראיתי קצתו כ"ה. אך השיטות והפירוש

שנה ג' נו' 11. (רנח) ראה בש"ג מהחיד"א ע' ר"א בן מוסא ע"ו בסמוך לפנינו אודות ר"י

בן מראני. (רנט) ראיתם כ"ו, וכן הפירוש על רש"י ראיתי קצתו כ"ה. אך השיטות והפירוש

להגדה נזכרו בש"ג. ומהשיטות ראיתי שיש על פיטת כ"ו בתינו, ושיטה על יומא והגינה כ"ו היה

אצלו וקצת בבוהמ"ד לרבנים כרלוק. ובס' ברית יעקב מר"י פיתוס [ליוורנו תק]. נדפסו קצת

רבי יעקב בן מראג, היא היה ירד ורע לר"א בן מוסא הנזכר ושניהם למרו בחברה אחת בקבלה, וכתבו הגהותיהם על ספרו האר"י רס"ו בן מראג חי חי עוני וצער ובכ"ז הפנה את עתותיו ללימוד התורה וגם חיבר פירושים רבים על הזוהר אך מהם נרפס רק פירוש על האדרות (וויז תר...).

רבני צפרו [Sefrou] יחכמיה, רבי משה בן חמי רס"א, ותלמידיו אלה רס"ב, רבי ישועה בן חמו בנו, רבי שמואל בן חותא רס"ג, רבי דוד בן שטרית, רבי מאיר ב"ד יוסף די אבילא רס"ד, רבי יוסף בן עטיאה רס"ה, רבי יוסף גבאי רס"ו, רבי מסעיד בן יוסף בן רביה רס"ז, ורבי יהיא באנון, הראשון ר"מ בן חמו נמנה לדיון עיד שנים רבות בסוף חצי הראשון של המאה הזאת ויבא בחליפות—מכתבים עם רבני פאס או ר' ויוראל הצרפתי ור' יהודה עזויאל ור' מנחם סירירו רס"ח, אמנם עיד יותר התפרסם שמו אח"כ, בתור רב ואב"ד ומנהיג ראשי בצפרו, בכל עניני העיר היה הוא הרוח-החיה ובלעדו לא הרים איש את ידו בשום שדרה, תמיד נשא מדברותיו לפני העדה וינהלם בצדק ובושר, הוא היה גם קנאי לכלי חת, ופעם אחת בראיתו לאיש בדיעל אחד מתישבו הכפרים הסמוכים, איש שהיה ידוע אז למוסר ולמדשין, כי היה עובר על דת לאביל מרופית, לא ירא ר' משה מהוכיח אותו על פניו אף שידע כי בזה ימיט רעה על עצמו וכן, המוסר ההוא הלשין את ר"מ לפני הממשלה, וכמעט היה בכל רע לולא שעלה בידו לפדות נפשו בסכום גדול, ר' משה הרביץ תורה בעירו עד כי יכלה עדת צפרו הקטנה להתחרות את העדות הגדולות במספר חכמיה יבוינה, שותי מימיו של ר"מ בן חמי, ולא רק בעיני עדתו היה רבי משה כה גדול ויכבד בו אם גם היה עוד שמעו הולך בכל המדינות בחכמתו ותורתו ויפי מדותיו ומכנף הארץ שבחיו נשמעו כי היה ראש המדברים עטרת זקונים ופאר החכמים ולפעמים כשהיה סר לפאס היתה העיר מאירה מכבודו וכל הקהל שמחו בהקבלת פניו יבדרושי ויחידושי הנעימים אשר הטיף לפניהם כנחר שאינו פוסק" רס"ח, היא מת זקן וישיש ביום כ"א אלול תס"ז

סחידושי, אך הפירוש על קל וחומר להרב בן מוסא שכם' מהררי נמרים (ווינצואה ש...), כמוכן הוא לר' משה בן מוסא, קדמון, ובטעות יחס אותו כאוצר הס' לבן-יעקב, לר"א בן מוסא זה, רס) שה"ג מהחיד"א ע' ר"י בן מראג, והגהותיהם על ס' אוצרות חיים נרפסו בליוורנו תר"ו, ד, רס"א בלשון לימודים כ"ו נמצאו איות אגרות אליו, גם שני אגרות לר' דוד בן חמו אחיו, רס"ב ראה אודותם כמוצ' ביעקב ס' ד"ו י"ג מ' מ"ו י"ד, ק"ד, קכ"ז—כ"ח" קט"ג—מ"ו, קס"א—ס"ט, ק"ג—ע"ט, ר"ד, ר"טו רכ"ד, ר"מ—ז', יכ"ב, ואודות הכן ר' ישועה מוכה יש שמת סבוב ת"ק, וכי בנו הר' משה, אשר נזכר עוד שם כמוצב"י ס' מ"ו, וקפ"א, נהג ע"י לסטים בע' תק"י ע"ש ס' קכ"ט.

רס"ג ראה כמוצב"י שם, ובלשון לימודים כ"ו יש אגרת אליו בשנת תס"ג, ועפ"י המוצב"י ס' קס"ב ורל"ב נוכל להוכיח כי מת ר"ש בן חותא בין תצ"א—צ"ב, רס"ד) מת לפני תצ"ג ע"י מוצב"י ס' רכ"א, רס"ה) ראה כמוצב"י שם וכס"י מ"ז ביחוד, וחי עוד עד תקי"א ראה שם ס' קכ"ט, רס"ו) ראה יש כמוצב"י ומבואר שם כס"י מ"ז שמת לפני תק"ט, רס"ז) ראה שם כמוצב"י, ובלשון לימודים כ"ו יש בסופו אגרת אליו כהמלו לו בן זכר, רס"ח) ראה כמוצב"י ס' קל"ד, קנ"ה רכ"ש, רע"א ועוד, רס"ח) כל זה עפ"י תשובה ארוכה כמוצ' ביעקב ס' מ"ו שתוכנה ע"ד שררת העיר צפרו שרצה נכרו של ר"מ בן חמו (ראה הערת רס"ב) להתחוק בה נגד מת שכבר התחוק בה אחרים ר"י בן עטיאה הנ"ל ועוד. ע"ש,

רס"ט) ועקבות פעולתו ע"י תלמידיו ממלאי מקומו היתה ניכרת ע"ד ראשית המאה הששית, ולפי הנראה ברור שחיבר ג"כ איזה ספרים רע"ג.

רבני מארוקה וחכמיה רבי יצחק די לויה רבי אברהם בן מאמאן רע"א, רב חייה בן ווייחמאן רע"ב, רבי שלמה עמאר, רבי אברהם אוילאי האחרון רע"ג, ורבי יעקב פינמו, ורבי ישעיה הכהן תלמידיו רע"ד.

רבי יצחק די לויה היה אב"ד ימרבין תורה בישיבה, ותלמידים רבים במארוקה והסביבה לקחי לקח מפיו. בשנת הס"א נמצאו אנשים בני בליעל אשר עוררו ריב נגדו וילשינו עליו לפני הממשלה, ואז מת עליו גם אחיו ר' יהודה די לויה בלי בניסו ובה בשביע ההיא שבה מת אחיו נתפס הוא ר' יצחק למלכות רעה, אך לא נדע מה היה אחרית תפיסתו. רבי יצחק היה מפורסם בתורה ובחסידות גם מחוץ לגבול מארוקה ואף רבני פאס ומכנאס כבדוהו ויוקירו איתו רע"ו. היא מת בירח אב תע"א רע"ו. ולא נדע אם חיבר איזה ספרים. אך איזה מתלמידיו שנחשבו לגדולי תורה מצוינים חיברו גם ספרים. מהם היו ר' שלמה עמאר ורבי אברהם אוילאי שזכרנו, הראשון מת בתמוז תצ"ה רע"ה וחיבר פסקי דינים כ"י רע"ט. שקצתם נדפסו רפ"א וראו אוילאי מת אחרי תצ"ה וחיבר הגהות על ספרי האר"י רפ"א ושאלות ותשובות רפ"ב והגהות על ש"ע רפ"ג. ופירוש על הוהר רפ"ד. הוא היה מקובל—מעשי יתמיד כתב קמיעות לחילים, ומספר עליו כי היה "מלומד בנסים" רפ"ה. וכמוהו בן גם תלמידיו רבי יעקב פינמו, ורבי ישעיה הכהן רפ"ו. הם היו גם המה מקובלים, וכנראה שחיברו ג"כ פירושים על הוהר רפ"ו.

יבדמנאת. [Demnath] אחת מערי גבול מארוקה חי עור אחד מתלמידיו רבי יצחק דילווייה ושמו רבי מרדכי עמיאה, והוא היה גם תלמיד חבר לרבי שלמה עמאר הנזכר שם בעיר דמנאת חיבר ספר מהדרור על מסכתות, ובסוף ימיו יצא ונתישב בתורקיה וידפוס שם את ספרו ההוא ואמיר ת"ן רפ"ו.

רס"ו) עת לכל הפי' דף צ"ב א' ע"י שם הקינה שנכתבה עליו. רע"ו ראה בס' ניוטקי שמואל [אמ"ד ת.], פ' תרויע ד"ה אחד לעולה שכתב, והרב' [הזקן] י"ג הסיד ועניו כמו' משה בן חמו ז"ל פירש ז"ל ולעני' בזה הלשון וכו', מזה מוכן שחיבר ר"ס בן חמו פירוש על רש"י או על התורה.

רע"א) מת כבואו לעיר מכנאס בערב ר"ח אב תצ"ג והוא היה דיון כמראבישו כ"כ בקונט' רשומת' הנפטרות כ"י. רע"ב) בלשון לימודים כ"י יש "אגרת הרב . . . ר' יצחק דילווייה נר"ו נפטרות אחד מהכתרו החכם ה"ה כמה"ר יחייא בן ווייזמן ז"ל" שנכתבה בשנת תנ"ו.

רע"ג) בערך אל ר"א אוילאי הקודמים שחיו בפאס, רע"ד) שה"ג, רע"ה) לשון לימודים כ"י ושם נמצאה עוד אגרת בשנת ת"ס, לפטירת אחיו החכם המרום ' משה די לויה". רע"ו) ראה בלשון לימודים הנ"ל ובמו"צ ביעקב ס' קפ"ב דף ק"ז ע"ד.

רע"ז) עת לכל הפי' דף צ"ד ע"ש. רע"ח) קונט' רשומת הנפטרות כ"י ובשה"ג ע' ר"א אוילאי הנכיל בשעות שנת מותו בש' תצ"ח רע"ט) נזכר מהם בספרי החיד"א ככ"מ וע"י טראית העין דף צ"ב ג'. רפ') כס' גושפנקא דמלכא מר' פארוו קרסנטי וליורנו ת"ר. דף ק"ד, נדפסו שם קצת ירושי דינים מר"ש עמאר מכ"ו ע"ש.

רפ"א) שה"ג ע' ר"א אוילאי ממרוקוס, ועל אוצרות היים נדפסו ליוורנו תר"ד. רפ"ב) אוצר הס' לכן יעקב אות ש' נ"ו 40. רפ"ג) נזכרו בכרכי יוסף או"ח ס' קנ"ט. רפ"ד) שה"ג ע' ר"א אוילאי ממרוקוס ע"ש. רפ"ה) שם. רפ"ו) ע"י בהקדמת ספר קדוש מלך מר"ש אבוואגלו תלמוד, רפ"ז) ראה בהקדמת המחבר שמשם המקור לכ"ז.

רפני אל-קצר [El-Kasar] וחכמיה רבי-מסעיד בן מויאל, רבי יוסף בוחביט,
 רבי משה בן מויאל, רבי יצחק בן מויאל רפח, ורבי ישעיה עטיאה רפטי,
 ובאגאדיר [Agadir] חיי, רבי כליפא בן מלכא, וחזנתי רבי יצחק מוגדיל רצו,
 ובתאפילאלה [Tafilelt] רבי מסעוד אדהאן רצו, ובני-בראלמר
 [Gibraltar] רבי דוד כלפון רצו, ועיד שני חכמים חיו אז במערב ? והם ריש ? בן יפנזי
 ורבי יוסף ב"ר שלמה אונאתי ואמנם מכל אלה, רק אחרים מהם יודעני כי חיברו
 ספרים והם אלה, רבי כליפא בן מלכא רצו, חיבר ספר קף, ונקו על התפלה, חמשה
 חלקים רצו, וספר רך ושוב על ש"ע, גם חיבר ספר בדרשות ופירושי מאמרים, וכלם ב"י
 רצו, ולפי הנראה שהיא יצא אח"כ בסוף ימיו מעירו ההיא מאגדיר, ויבא לירושלם
 ויתישב בה, ולפי זה חיו בערך כשמונים שנה ומת סביב לשנת תק"ך, פחית או יותר
 מעט רצו, רבי שלמה אדהאן, הוא יצא מתאפילאלת עיר מולדתו ויתישב בתישוואן,
 וחיבר ספר בנאות דשא דינים ומיסרים, שנרפסי פעמים אחרות, ריש בן יפנזי, חיבר

רפח ראה כמו"צ כיעקב סי' כ"ד ורמ"ט, והראשון ר' מסעוד בן מויאל מת בטבת ת"קו כ"ב
 בקונט' השימח הנפטרם ב"י, רפח) מת יום ג' ששה בתמוז תצ"ו כ"כ בקונט' ב"י הניל
 רצ) ע"י מוצ' כיעקב סי' רס"ח דברי ריכות שהיו ביניהם,
 רצא) הקדמת ספר בנאות דשא לבנו, בלא"צ המרבי"ן תורה קהלתו ושרתו החכם הנודל
 חסיד ועניו כלומר ר' מסעוד אדהאן ז"ל,

רצב) נזכר סביב ת"ן בשו"ת בית יהודה אה"ע סי' י"ט וחז"מ סי' ב' ז' מ' ע"ש שמוכא
 למנו פס"ד ושו"ט עם רבני סאלי (מארוקה),

רצג) ראה הערה ר"ן ובלשון לימודים ב"י נמצאה בסופו אגרת אליו, אורות בהור' אהר
 שמו"י וספ' מולדאנו ממאלו, שהלך לאגדיר ונתאכסן אצלו ונ"ל ברור שהאגרת ההיא כמו אגרות
 אחרות הקודמות לה, היא מר' חיים מולדאנו, שנזכר למעלה בדור הזה בין רבני מכנאס, וא"כ
 נכתבה בסוף המאה הזאת בין ת"ן--ת"ק בערך.

רצד) שה"ג כמע' ספרים ע' קף ונקי, וראה גם בשו"ת חיים שאל ח"ב סי' ל"ה אית ע' וזכרם
 חסד שו"ת ר"א אנקאה ח"ב דף ס"ה העתיק ממנו ענין שלם וכסופו כתוב, זהו מה שני"ל בחדש
 אדר תס"ג והח"ב ב"ג במבוא סי' יין לבנון כתב שבעקר הספרים של הכרון גינעבורג בפטרבורג נמצא
 חכ"י קף ונקי הנו, וראיתי בסליחות (ליורנו תק"ן 8) אשר הדפוס ר"א בן סעדון שמוכר בכ"מ
 קב ונקי למר זקינו ה"ה החה"ש החסיד כמה"ר כליפא בן מלכא זצ"ל, ואין ספק שהוא חס' קף
 ונקי הנ"ל.

רצה) חס' רך וטוב נזכר במחוק ברכת מהחיד"א בקונט' אחרון על יוד סי' פ"ה וראה גם
 כס' מוסר לרוד מר"ד פארדו בהקדמת ר"ד פינטו, שזכרתו למעלה הערה ר"ו, וספר הדרשות
 ופירושי מאמרים כ"ה, מוכא ממנו בספר ליקוטים כ"ו אצלי,

רצו) השערתי זאת נוסדה על מה שראיתי בשימח חכמי ישיבות ירושלם בשנת תקי"ח
 שנרפסה בהמעלות לשלמה מר"ש הון דף ק"ב--ג' י"ט בן חכמי מרדש, חסידו בית אל נרשם
 "שלישי ח"י" כליפא חסיד, וכבר ידענו שר"ב בן מלכא זה תיארוהו בתור "חסיד" ע"י בשה"ג ג"כ
 מצורף לזה ידענו כי חיבוריו, קף ונקי, ורך וטוב, הנ"ל נזכרו תדב"ה אצל החיד"א שמו ברושלם,
 וגם ר"ד פינטו הנ"ל בהערה הקודמת שמוכר את הספר רך וטוב הנ"ל, הי בארצות המזרח וז"כ
 באיזה אופן באו ספרו ר"ב בן מלכא שמו בקעה מארוקה, באגדיר, ליד חכמי המורה, דבר שכמהו
 לא מצאנו ביתר כתבי-היד, של רבני המערב, כלל, ומה ברור שר"ב בן מלכא בא בסוף ימיו וספרו
 אתו לאח"ק והוא "ח"ר כליפא חסיד" ההוא, שנמנה בין חכמי בית אל עיניו יש להוסיף שגם האיש
 יוסף מולדאנו שנתאכסן אצלו בהיותו באגדיר ראה בהערה רצ"ג, אולי בא ג"כ אתו ירושלימה, כי
 שם כזה מצאנו עוד בשימח ההיא בישיבה ח' ע"ש,

ספר דרשות כ"י רצ"ו, רבי יוסף ב"ר שלמה אונגאטי חיבר ספר כלי שרת בו שמנה פרקים בדיני קריאת ס"ת ודקדוקיה כ"י רצ"ח.

פרק ארבעה עשר.

קורות המאה הששית.

[ת"ק—ת"ר 1740—1840]

מצב היהודים כחצי הראשון של המאה הו', המקרים בשנות תשלום ממשלת מו' עבראלה. המצב המזהיר בימי המושל שאחריו בנו מו' מחמד, עשרה יהודים רכבו לפני מרכבתו בלבוש מלכות, המעטת כובד הטסים, היהודים מגדולי המלכות וידידו של מו' מחמד, משה בן מא מאן, ר' שלום ור' מרדכי די לאמאר, שני אחים למשפחת קרדוון, אליהו לוי, מרדכי אשרוקי־לחון בכא, מסעוד בן זכרי, יעקב עתאלי ואחיו, ר' שלמה די אבילא, מפעלותם ויהוסס אל עסם, רעב בשנת תקל"ט=מ"ב, מקרי הרג ושוד, מות מו' מחמד בשנת תק"ן ושלטון אליויר העריץ בנו, נקמתו ביהודי מארוקו, המצב המדוכא אז, פרעות ורציחות וכוה ונאצות ביהודים, יהודי תיטוואן ומכנאס, הצלת יהודי פאס בפעם הראשונה ע"י אם אליויר נוצריות=אנגלית, פרעות והטלות על יהודי תאזא, מאנגיר, ארוולא, אלקאסר, לאראני, ראבאט, מונאדור, ומכנאס ועוד, מיתות משונות ביהודים ידידי אביו של אליויר, גירוש יהודי פאס מהאלמלאח להאלקסבא מחוץ לעיר, וקורותיהם במשך כ"ב חדשים, הריסות ביה-הקברות של יהודי פאס ומערת רבני קאשטיליא, התחדשות החק שלא ללבוש גוון ירוק, הריסות מבתי כנסיות ובנין בית=מסגד גדול באלמלאח, תפיסת יהודי פאס ע"ד הוננו של החון בכא הנהרג, והשועתם ע"י שר אחד כפאס, מלחמת אליויר בסראכיש ומחשבתו או לשוכ ולעשות ליהודים כהמן, מות אליויר בסוף שבט תקנ"ב, שבות יהודי פאס להאלמלאח ותקומתם בימי המושל אחריו מו' סלימאן, הריסות בית המסגד והמבצר של אליויר באלמלאח, ע"י היהודים, ההיתר ללבוש ירוק, חורת אנוס=אליויר לדתם, מפלת האמהווסים צוררו=היהודים, התחזקות השפעתם של צוררו=היהודים אצל מו' סלימאן, עלילות ופרעות, שמועת כוא המשיח בשנת תקע"ו, המושל החדש מו' עכד=ארחמן, רעב בשנת תקפ"ה=פ"ו, פורים כ"ב כסליו תקצ"ב, שלל ע"י חיל הספרדים, רציחת העלמה סוליבא סגוויל, מגפה שנת תקצ"ה, הטלות מסיים בשנת תקצ"ט והריגת דון יאודה אברכנאל ממארוקה וכתו והתנו:

כמו בהמאה הקודמת, כן גם במאה הזאת הששית היה בהמחצית הראשון ממנה

רצ"ו נזכר בלוקטום כ"י אצלי.
רצ"ח) בעת הוא אצל הד"ר אד"ר בלונדון.

המצב של היהודים ויחס-המדיני אליהם, לא רע, ופעמים היה גם טוב ומאויש, אמנם כן. בשנים הראשונות, בעוד היה חי המושל מילאי עכדאלה, לא נשתנה או מצבם מאשר היה כבר בסוף המאה החולפת, והיוד האכזריה או של המושל הוא נחתה עוד עליהם והרועצו אותם מלבד זאת היסיפי להציק להם גם מקרים רעים שונים אשר קרו אז. אחרי הרעב של שנת הציח פרצה מגפה בשנת תק"ב-ג, ומספר נפשות מיהודי מארוקי מתו או ג, בשנות תק"ד-תק"ו החקומא שכתבי ערביים בערים אחדות במארוקי ופילו חתתם על מגרשי היהודים כס, את יהודי מכנאם שללו או בשנת תק"ו, ככל פה, וישאירו עיד מציר עליהם משך כחצי שנה ג, בשנת תק"ט היתה עוד מגפה חזקה שארכה מספר ירחים ד, ויש יום שהיו מתים-במכנאם -עשרים בני אדם ורבים היו עיד אשר נאלצו לעזוב את בתיהם ולהתגנר באהלי הערביים על פני המדבר, אחרי כן בא גם רעב, שנמשך עד שנת תק"א, וייסיף עוד לדכא את חייהם ה.

ככה החלגנו המקיים האלה בשנים מעטות ההם, ואמנם בה בשנה היא בשנת תק"א נחת שמש צרקה ליהודי מארוקי והשנה את מצבם לטיבה, המושל הוא מו עכדאלה מת או בשנת תק"א ותחתיו מקך בנו מילאי מחמר, שנודע כפי יהודי מארוקי או בתור „אוהב ישראל", וכן אמנם המושל החדש הוא לא היה קנאי כאבותיו, ויתחם בחכה אל היהודים, אכן הוא היה גם אוהב-בצע, וניח להתהפך מיד מאוהב לאויב-עריץ, אך בכלל אהבתו אל היהודים היתה חיון מצוי ונפרץ, רבים מהם נחשבו לאוהבי וידידי ואנשי-סודו ותמיד „היו עשרה יהודים מרעיו ומיודעיו אלה שרכבו עמי לפני מרכבת, לכושו מכבוד ועדויו עדי ג, היהודים האלה יודיו של מילאי מחמר לא התחשבו גם עם החקים וההגבלות ששררו עד כה על יהודי מארוקי, אף לא הכיטו ער קנאת התושבים

א) ראה בס' משא בערב מר"ש רוסאנילי (יוון תקצ"ד ער 24 הספור המסופר שם אודותיו מו עכדאלה זה.

ב) קונטרס רשימת הנפטרים כ"י שכתב בו או בהמגפה ההיא מתו כסאלי הנכון וחכם כהר"ר ראובן אבן צור ביום שני י"ג אב תק"ב וקודם לו ניגף היוד ועקב בנו . . . וכו' חשון תק"ג מת הכתור יהודה טוליראנו בן אחיו של הכותב בעל הקונטרס.

ג) כ"כ בס' דרשות כ"י מרבי משה טוליראנו בעל ספר מלאכת הקדש כסוף ס' צו „והאל בחסדו יפתח לנו שערי הרוחה שאנו כעוה"ר בצרה גדולה מפני הפלשתים שלקחו כל אשר לנו ועם כל זה הם צרים עלינו זה חמשה חדשים ואין יוצא ואין בא אל העיר שהאורב וישוב לנו בחר ודברתי זה היה יום המישי בשבת ט' שבט שנת תל"ז לפ"ק. ועי' מוצנ"י סו ק"א ורכ"ו. ד) קונטרס רשימת הנפטרים כ"י שכתב „הנכון כה"ר אליעזר אחי ד"ל גלב"ע במגפה ליל המישי

י"ט סיון תק"ט ובליל שבת כ"א בו ניגף הכתור בנו מאיר ג"ע ה' יגדור פרצותינו".
ה) דרשות כ"י טר"מ טוליראנו ס' אמר שכתב „שבעות"ר באה עלינו צרה גדולה . . . שבאה מכת הדבר רח"ו ונתו חסידים ואנשי מעשה ויש יום שהיו מתים עשרים בני אדם ונשתחה זה כמו שיש חדשים ואנו ברחנו לעיר אחרת ואחר עכור זה בא רעב ובלה ובלבל את הכל . . . היום יום ג' ששה בחשון שנת תק"א" ורמזו כ"ו בספר מלאכת הקדש להנ"ל כהקדמה דף ה' או ע"ש ובלו ספק שהדבר החל משנת תק"ט והוא שזכר קונטרס רשימת הנפטרים ונמשך עוד בשנת תק"ו ואח"כ היה הרעב.

ו) כ"כ בספר כסא המלכים כ"ו.

ושנאתם, ויתחלבו כגאון בכל המדינה, רוכבים על סוסים ופרדות, ונעליהם ברגליהם דבר שהיה עד כה נמנע ואי-אפשרי ממשלת מיכאי מחמד נמשכה קרוב לארבעים שנה (תק"ב-תק"ג). יבכל השנים ההם לא העמים מוי מחמד מסים כבדים על קהלות היהודים כמו מוי ישמעאל זקינו, ורק הוא נטל עליהם מסים מסויים. לתת מירי חרש בחרשו לבית גנזיו (ז) ואמנם אחרים מכניו של מוי מחמד שאחד מהם היה בני סנק, מוכאי אריאוויר העריץ. הם הכבירו אכפס פעם כפעם להטיב איזה הפרת על היהודים (ח) בכך זאת יכול ויכנו יהודי מארוקו או על ידי יחסי דמים של המישל מוי מהמד, להקים כמעט את הריסותיהם אחרי החרבן הנורא של סוף המאה החמישית. מסחרם פריץ או ייתפחה, וקהלותיהם השתכללו ביחוד ניכר היה השינוי-לטיבה בהקהלות שנושבו מערי-חוף אחרים, כמו מיגאדורה, אל-קצר לעראייש, מואאגא, יעיר, שעד כה לא נחשבו כמעט לקהלות, בערי-החוף כאלה מצאו גם ממשלות-חיים באירופא עוד ביהודים בתור אמצעים למסחרם ומערכתם, ויש שמלאו גם הפקיד של צירים ופקידים בהקונסוליה (ט).

מירודיו של מיכאי מחמד, ינושאי משרות גבוהות בממשלתו, אשר חיו או בין שנית תקי"א-תק"ף ידענו את שמות האנשים האלה, משה מאמאן, רבי שלום די לאמאר רבי מרדכי די לאמאר, שני אחים ממשפחת קרדווז, אליהו לוי, מרדכי אשריקי, שנקרא "לחון ככא" מסעור בן זכרי, יעקב עתאלי אחיו, רבי שלמה די אבילא יי, רובם חיו במכנאס, הראשון משה בן מאמאן, חי עוד בימי מוי עבראלה, אך אז לא היה מעמדו איתן יפעמים נתפש בעלילות יושם במאסר (ז) ואמנם בימי מוי מחמד נחשב לשר גדול בעדתי יהיו חשיב בחצר המלכות במכנאס, הוא היה גם בעל-תורה נדיב לב ועסקן צבירי, אך כבדו ועישרו נתפשו לי אחיב לרועין המון עם-הארץ קנאי בו קנאה

(ז) זכרון לבני ישראל בני, (ח) במכתב כ"י מר' אלואו הצרפתי מפאס לרבנו מכנאס ר' יעקב ור' שלמה טולדאנו, שבו הוא קובל על כי אינם מוכיחים את ערתם על שהם גובים גם מיהודי פאס הנמצאים במכנאס, סכומים רבים לפרעון המס שהוטל מאת בני המלך . . .".

(ט) ראה בספור מסעו של ר"ש רומאנולי (משא בערב וזין תקצ"ד) ושם עד 66 נזכר שם איש אחד מגיברלטר, יעקב פאסיפוק, פקיד בהקונסוליה האנגלית בראבאט ובצד 77 נזכר עוד האיש שלמה חסאן ציר ספרד בתיטואן.

(י) בתהלה לרוד מר"ד חסין (אמ"ד תקס"ו) וכמשא בערב, נזכרו שמות אחרים עוד מגדולי וזכבדי יהודי מארוקו או, ביחוד יש לציין מהם אנשי בית גדיליה שחיו אז כמגאדור והעשיר שלמה אכנאס ממכנאס. שהם התישבו אח"כ בלונדון ומצאצאיהם נודעו עד כה ה' חיים גדיליה, ויוסף סכאטו-מנטופיירו, מגדולי אחינו בלונדון, אך מפני שלא היה להם שית ושיג' בממשלה, כמובן אין נכנסים בנבול וחוג האנשים שהוזכרו.

(יא) כס' לשון לימודים כ"י נמצאו שני אנרות לר' משה בן מאמאן זה, והאחת מר' חיים טוידאנו, נשלחה לו בשנתם המלכות, ובה ותואר בתור גדול ונכבד בעמו והשנית לבקשת תמוכה ונשלחה מר' יעקב בן צור כנראה, ובשנת מו"צ בועקב מו' רמ"ט בתשובה נכתבה כש' ת"ץ כתוב "בענין הנכון והכס הר"מ בן מאמאן גר"ו שאף שזה כמה שנים הוא פורע מס בערך גדול גבוה מכל העם והיה סובל בעצמו לפניו מן השורה ובשנה זו עזר עליה כמה תרפתקי כידוע ובכ"ן רבין תחת מישאיו, ובהסכמה כ"י מראשי קהל מכנאס בענין מכירת הוי"ש, שנכתבה בשנת תצ"ו, תחתם הוא ר"מ בן מאמאן ראש הקהל.

עזה וישטמי איתי. וכיום כ"ד שבט בשנת תקכ"ג נהרג רי"מ בן מאמאן ע"י מושלמי אחד שהתגנב להכנס ארזי בהיותי יושב לבדו ויתקע חרב בכשני ימי.

רבי שלום די לאמאר, ורבי מרדכי די לאמאר, כנראה אב יבני פעולתם בין תק"ל-ק"ן בערך, האחרון ישב בעיר מאזאנץ, וינהל יחד עם שני אחיו שישבו אתי שם ועם עוד ארבע רביעי שישבו במגאדור, מסחר גדול וכותבאנק, שבו עבדו מספר מסוים של יהודים וצרפתים. ומלא גם תפקיד של סוכן איצר הממשלה שמה יבני שניהם רבי שלום ורבי מרדכי די לאמאר. הוא עיד נדיבים ותכני לב, הם נחשבו מגדולי יועציו ומנהיגיו של מ"מ מחמד, ופעם כפעם לוי איתו עוד במסעי בערי המדינה. אחר הפייטנים בן-הדור ההוא כפייט שפייט לכבוד ר' שלום די לאמאר, יאמר, אחרי עצתי דברי מלכות הן נחתכות . . . ועל ראשו קשירים בתר תורה וכתר מלכות . . . לפני מלכים יתיצב ימצא סעד וסמיכות . . . יחזו אייבוי וכלמי, בחרבו ישכלמי, וגם ידרוך עמ במהימנו . . . " (ג).

אך עוד יותר מרבי שלום ור' מרדכי די לאמאר, התניסו עוד בגדולתם ובגישרתם הברידים שישבו בטכנאס. מרדכי אשריקי אי. לחון כנאי, ומסעוד בן זכרי יהי אלה בהיותם קרובים למלכות, בני העיר טכנאס נקודת הכיבוד של הממשלה אז, וכלו הרבה למלא תפקיד יותר גדול וחשוב אצל מ"מ מחמד, ושניהם ישהו גם ראשי העדה ועסקני העבור, נחשבו עוד מראשי הממשלה ויהיו לירידיו ואנשי-סודו של מ"מ מחמד, ביחוד הצליח הראשון מרדכי אשריקי, לתפוש את לב המלך ההוא ולהטותו לכל אשר יחפין, ובתור יועצו הפרטי נמסרו לידו דברים חשובים בזמנהגת הממלכה. הוא ידע גם להכיר את עצמו ולהכבד על פני העם המושלמי-הקנאי, תמיד התראה ברחוב לעיני ההמון מעומד בהיד שר ממלכו, רוכב על סוס כגאון וגיבה, וכפיו מעלה עשן, וככ"ז היה ההמון הקנאי נאלץ להכריע על רגשי השנאה, והכל התחשבו אתו כאחד משרי הממשלה המושלמים. מ"מ מרדכי אשריקי בכל גדולתו לא שכח גם את אחיו ועמו, הוא דאג תמיד להטבת מצבם וישיג עליהם בעין פקידה וכאשר חפין בן המלך מולאי אליאזר העריץ, להרים ראש ולהשתרר על העם עיד בימי אב"י, ראה הוא מרדכי אשריקי, כי בזה יכולע ליהודים, וכי העריץ ההוא יפריע את מניחתם, ויחשוב לסכל

(א) רשימת הנפגרים כ"י וז"ל, "יום שני בשבת כ"ד לשבט שנת תקכ"ג שבט אלוה נגעה בנו בהריגת נר המערבו איש היל רב פעלים עושה צדקות בכל עת ההח"ש כהה"ד משה בן מאמאן ז"ל שנכנס גוי אחר לביתו והוא יושב לבדו ויתקע בו סכין והרגו ה"י"ן, ובתהלה לדוד מר"ד חסין דף ס"ב ב' נמצאה קונת עליו וכי נהרג במכת חרב, בהקונה ההיא יחואר, עטרת ראשיתו . . . שר וגדול בישראל . . . גבור לעמוד בפרץ . . ." וע"ש עוד דף מ"ב שיר לשמחת בנו יוסף מאמאן.

(ב) משה בערב צד 68-64, ויכול להיות כי על ר' מרדכי די לאמאר זה נכתב השיר שכתהלה לדוד דף מ"ד ב' ע"ש.

(ג) תהלה לדוד מ"ד א', ויען כי רוב השירים שבספר הנ"ל נכתבו סביב תק"מ ויש גם קודם, לכן שוערתי שר"ש די לאמאר הוא אביו של ר' מרדכי אשריקי ויבירהו בערך תק"ג. (ד) שני אלה נזכרו בתור "גדולים במלכות" בזכרון לבני ישראל כ"י מר' יהודה ב"ר עובד בן עטר, וכלי ספק כי מסעוד הנ"ל הוא, הגביר מסעוד שהיה עוסק בצרכי צבור "שם" תהלה לדוד דף מ"ד ג' נמצא פזיט עליו ומתואר "ידיו רב לה, כי רב הילו, הגדולה והממשלת".

את עצתו וכחשפעתו גירש מילאי אליאור מעל פני אביו בתור "מורד" (י) פ"טן-הדור
ההוא בן עירו של מרדכי אשריקי בפ"ט אשר כתב לכבודו (ז) ונהג את שכחו
בדברים כאלה. יאמר: "אשר בו כח ונכוחה לעמוד לפני השררה בחכמה ודעת וכברא
יעל ראשלא יעלה מורא. ית. . . עד עישק רש עין יפקח. . . דבריו למלכות נשמעים
כמי מסמרת נטיעים. . . לפני גדולים רבים נכנעים. . . הקים נשיא בתוכנו עומר
כעת צרה לנו".

קרוב למלכותו אך לא במדרגת אלה היה גם רבי שלמה די אבילא (ש) הוא
חי לראשונה בת"י ואין יאחזיק גר בראבאמי בתור סוחר גדול בעל נכסים יחכם מציין
התידע לרשות יתו השיב בעני הממשלה אך אח"כ נמצאו אנשים אשר מקנאתם בי
הפיתו כזבים ועלילות להכאישי בעני המלך. וזה שעיר מכבר למש את עיני על הין
ר"ש די אבילא התנכר אליו וימצא תואנה לקחת מאתו אנית סחורה מלאה פשתים. ימאז
חדל ר"ש די אבילא מהתקרב עיר אל קרובי המלכות ויבחר לו יותר להיות בודד כו.
ובעיר שהאנשים החסו משה בן מאמאן רבי שלום ורבי מרדכי די לאמאר
מרדכי אשריקי ומסעיד בן זכרי ור"ש די אבילא כלם יחד עם קרבתם למלכות וגדולתם
היו גם טיב"ל ב ידורשי מיכת עמכו הנה היו איתם קרובי-המלכות האחרים. שוכרני
אליהו לוי ישני האחים ממשפחת קרדווי ויעקב עתאלי ואחיו אנשים צרי-עין שיכרו
להשתמש בחשפעתם רק לטיבת עצמם ולהצר צעדי יתר הבריהם ידידי המלך אליהו
לוי חי במכנאס ויהי בעל נכסים רבים והוא ישני האחים קרדווי היה להם בת-מסחר
בעיר מואנאן. יכאליהי לוי בן גם האח האחר קרדווי נחשבי מגדולי ירדווי של המלך
מו מחמה ויהיו "מהוישבים ראשונה במלכות". ביחיד הצליח אליהו לוי להתגדל בעיני
המלך ויהי כמעט משישנהו ולמפקד-עליון בהנהגת הממלכה. ואף כי פעמים אחרות
הסב עליו את קנאת ההמין כ"כ ופעם הצליחי שינאו להורידו ממשרתו בכ"ו ידע הוא
אליהו לוי איך לרכיש לו אח"כ את לב המלך. וכן עמד במשרתי זאת הגדולה עד יום
מותו. ותמיד יכול להפיל את חתני על שימני ומשנאויו גם בני יבין קרדווי עברה
אח"כ רוח מדנים. והאחר חשב להפיל את השני מטעמיו. יסוף היה כי קרדווי השר
נהרג בתגרת-יד אליהו לוי וגם קרדווי האח השני הישם במאסר כמאנגיר מאו וכמי
אליהו לוי ישני האחים קרדווי היו גם יעקב עתאלי ואחיו הם היו ילידי תוניס וכמארקין
התישבי ויעשי להם יד ישם בממשלה אך הם השתמשי בזה רק לכצמם. ילהתגרות
בוזלתם ככ).

(י) שם צד 81.

(ז) תהלה לרוד דף מ"ז ב' וג' ואף ישם לא נזכר כי אם "גכיר חכם וקרוב למלכות ושמו
מרדכי" הנה בתוך השיר רמזו משפחתו אשריקי בהמלות "יום נוססה בני אהבה שוריקי עינא
ולבא" וכנראה שמרדכי אשריקי זה היה שם אביו רבי סעדיה שוריקי שנמצאה אליו אגרת בלשון
לסודרים כ"י. והובר גם קינות כ"י. (יה) מ"שון מורא ופתח. (ש) משא בערב צד 88.

(כ) שם צד 59—63. (כא) כ"ו שם צד 40—48, 56. ולפי הנראה לשער שקרדווי הנהרג
היה שמו אברהם קרדווי. כי בתהלה לרוד דף מ"ג ד' ומ"ד כ' נמצאו שני שירים לכבוד איש
ששמו אברהם שהיה מגדולי השרים של מו" מחמה ושהיו לו שניאנים כי בהשיר הראשון שם נמצאו
דברים כאלה "דום לאל והתחוללו אורריך וקללו קינם ארצה ועוללו. תחת ירך אברהם. . .".
(כב) משא בערב צד 41, 56 ע"ש.

הנה בן מיצאים הננו ביחוסו הטיב של מו' מחמד חויון לא-מצוי בין מישלי מארוקן כי הרבה לקרב אליו את רבים מיהודי מארוקן ולמנותם בין שרי ממשלתו ונפלא הדבר כי גם אז בימי האהבה ישראל¹ זה קרו לא-פעם ביהודי מארוקן מקרי הרג ישוד כג. ובשנת תקמ"ג קרה עיר כי שבעה יהודים שאיזה מהם היו מאנשי מכנאס, נרצחו כד. כנראה מפני בצע כסף ע"י ההמון הפרוע, ואמנם אין ספק כי מקרים כאלה היו לא מעטים אז בעת ההיא כגלל המחסיר ומצוקת-רעב ששררו בשנים ההם, הרעב ההוא נודע אצל כותבי-הקורות במארוקן בתור רעב כבד ונורא, הוא החל בשנת הקל"ט [1779] ונמשך עד שנת תקמ"ב [1782], מאות יהודים מתו אז בכל עיר ועיר מערי המערב, והרבה גם שהמירו את דתם למצוא איכל לנפשם כהו ובכן מוכן הדבר כי בעקבות הרעב ההוא נמשכו גם מקרי הרג ורצח לפעמים.

אמנם, במה נחשבו המקרים הבודדים האלה שקרו אז בימי-הטובה ההם, ימי ממשלת מו' מחמד, מול המקרים הרבים והרעים שבאו על יהודי מארוקן אח"כ במית המושל ההוא, במשך שנה ועשרה חדשים בערך, שבט נוסר השלטון ליד בני מולאי אליזיד העריץ, מו' מחמד מת בסוף ניסן תק"ן [1790] ומו' אליזיד בנו בן אשה ניצרות-אנגלית כז, שהיה ער כה בורה מאביו בא ויתפס מיד את רסן השלטון, הוא שגא את היהודים תכלית שנאה עיר מכבר, ובשנים האחרונות שגורש מאביו בהשפעת יודי-אביו היהודים, כאשר זכרנו, הוסיף עוד יותר לשטים אותם ולחכות ליום נקם לנקום בהם, וכן למגנת לב יהודי מארוקן ולהותם, בא היום ההוא יום פקדו של מו' אליזיד, ועת נקמתו בהם כז.

יהודי תיטואן [Tetouan] שעיר מכבר בעת כריחת מו' אליזיד מאביו דרש את עזרתם, אך הם מאנו לתת ידם לו, היו עתה הם הראשינים למטרה לחציו, ביום שבת בא מו' אליזיד שם לתיטואן, ויחד עם המון תושבי העיר שבאו להקביל את פניו באי גם כל ראשי הקהל והמון רב מיהודי תיטואן, ומנחה בידם לתת אליו, אך, רק ראה את זעומי נפשו אלה, ויצו מיד לקחת נקמתו מהם ולפגוע בהם, גם הכריז גלוי בפומבי להתיר את דם היהודים אשר בכל ערי מלכותו, וכי כל אשר יבוא לי ר א ש יהודי הרוג יקבל סך-מהו ככה חשב מו' אליזיד להכחיד את יהודי מארוקן בלה, כי כן

כג) כן נוכחתי מהרבה שאלות שבאו בספרי השו"ת כ"י ונדפסים מרכני המערב, שהיו אז בחצי הראשון של המאה הזאת, וראה עוד כמשא בערב צד 70.
כד) תהלה לדוד דף ס"ז א.

כה) יחש פאס כ"י וזכור גם בתהלה לדוד ס"ז ב' ע"ש קינה על צרת הרעב הזה, וע"ש גם בדף י"ז א' ובהקדמת ספר תורת היים לר' משה אררעי [לונדון תקנ"ב] רמזו ג"כ.
כו) נזכר זאת גם כמשא בערב צד 77.

כז) קצת מהקורות האלה שקרו ביהודי מארוקן ע"י מולאי אליזיד, נזכרו במשא בערב צד 83-76 שמתכרו ר"ש רומאנילו יושב אז במארוקן ובראשית החל הקורות האלה, נאלץ לברוח כמנוסת חרב להולאנדיוא ואמנם מה שקרה ככלל, הכל הצנינו עפ"י מקור נאמן של עד-ראיה ושמועה הוא ר' יהודה ב"ר עובד בן עטר מעיר פאס שכתב על זה קונטרסים מיוחד בשם זכרון לבני ישראל כ"י מלכד זה נמצא אודות הקורות האלה איזה קינות כ"י במערב ומהם היה גם לנגד עיני מהקונות שנכתבו ע"י נדפס ע"י הפרופיסור דוד קופמאנן שתי קינות אחת מו' יעקב אלמאליה והשנית מו' דוד בן חסין, כן הודיעני הפרופיסור א. מרקס מניוארק, והנה הקינה השנית מו' דוד בן חסין נמצאת

היי דבריו עיד טרם מלכו, אל שבט משפחת אמהיים (כה), שבט—קנאים וחפצי—נקם ביהודים, אשר רק בתנאי זה, נאותו לעזר אליו לתת בידו את רסן המלוכה בתנאי, שיהרוג את כל היהודים אשר במדינות מלכותו, ואמנם בעת יצאה הפקודה הזאת ראשונה, מאת אליוזר, בתיטוואן, נמצא אז שם כהן—מושלימו אחד שיעין אותו להמיר את פקודתו זאת באחרת, ותחת להרוג איתם, יתן את רכושם והונם לשלל, כי עני חשוב כמת ורק את איתם האנשים שהיו בעוכריו של אליוזר, בימי אביו, ויכל הוא להורגם, וכן העצה הזאת מצאה אז, קשבת בלב אליוזר, ויציא איתה מיד לפעולתה, המון—רב ממחנותיו נקראי בפקודתי להתנפל על רחיב היהודים ולנצל איתם, והיהודים אשר לא חבי לפקודה כזו, לא ידעו להתבונן אליה, ולמלט מרכושם עד מה, ופתאום ביום השבת ההוא, יום בוא אליוזר תיטוואנה לעת ערב, נמלא רחיב היהודים בהמון שידרדים רבים, אשר פשטי עד מהרה בכל הבתים ויקחי את כל אשר מצאו נטו, וגם את תכשיטי הנשים וכנדי האנשים הפשימו בהוקה מעליהם, יש שנתצו עוד קירות בתים וגנית, ויש שחפרו בארמה וכבורות סתומים, למציא אולי טמון מה בהם, גם את כתי—כנסיות ומדרשות הרסו ויקחיהן כל כלי-הקדש, ולא רק ברכוש ובנכסים שלחי ירם כ"א עיד נטלו את צרכי—האוכל וישאירו את היהודים בלי מזון, ואלה יש שנאלצו אח"כ לשליח את עולליהם לשאיל להם מתושבי-העיר, ומהם נשאר גועים כרעב שלשה ימים, נשים ובתולות רבות עני בתוך הבהלה ההוא, גם מקרי רצח והרג היו, ביחוד באיתם היהודים שהיה להם איזה יד ושם אצל מו" מחמד אביו של אליוזר, גם את ציר ספרד בתיטוואן, היהודי שלמה חאסאן לו, דמות אליוזר מיתה משונה ואכזרית על כי חשד איתו, שהוא גלה אז שר-העיר סוויטא, כי אליוזר חשב לשום על העיר מציר, כן גם שר-העיר תיטוואן הוא ושלשה סיפרו אתה, נהרג ע"י אליוזר לפי—חרב על כי לא אנם את יהודי העיר לעזור לה לאליוזר, בכרחו מפני אביו.

נקל לשער כמה היה נורא המצב של יהודי תיטוואן אז בעת—צרה ההוא, היו רבים אשר בחרו להם מות מחיים, ויש מי ששחת זקני בכעסה, ומי שרט בכשרו עד זיב, חבו, ככל זאת נפלא הדבר שלא נמצא אז אף אחד מיהודי תיטוואן שהמיר דתו, יאף אלה מהם אשר נשפטי ליהרג, הצדיקו את הדין על עצמם ויסבלו בדומיה.

מתיטוואן, אחרי כלה אליוזר את חמתו בהם, נשלחי מאתי עיד פקודת כאלה לאיזה ערים אחרות במארוקו, ולפאס, ומכנאס, הגיעו הפקידות ההם עיד בכחצי אייר, בחדש הראשון למלכו, בפאס נקבצי המון שחורים רבים בני—בריתו של אליוזר, וכראשם אחרים משרי וגדולי העיר, ויבואי ביום יד לחדש הזוא אל רחיב היהודים, ויתחלקו ביניהם למשמרות, משמרות, אשר כל משמר יבוא אל חלק מיוחד מרחיב-היהודים

גם אתי ככ"י, אך היא רק על אשר קרה ביהודי, מכנאס, וראה עוד בהקדמת ספר תורת חיים מר"מ אדרעי (לונדון תקנ"ב).

כה) נזכר ישם השבט הזה גם באגרות רטב"ם באגרת לבנו ר"א,

כט) ע"ד שלל תיטוואן זה נרמז בהקדמת ספר זכות אבות (פיסא תקע"ב) ראה בפרק שאח"ז בשם ד' יהודה קרויטאן, בזכרון לבני ישראל כ"י הנ"ל כתב, שאמרו הבאים מתיטוואן כי השוקלים נטלו טמון ומטלטלין עד היהודים בערך אלף ככרים, (ל ע"י לעיל הערה ט')

להיות השלל בסדר ומשטה, והאחד לא יכנס בגבול השני, ואת יום-הפרעיות קבעו להם ליום המחרת, כמוכן, יהידי הרחיב שראי זאת או בערב-יום-הפרעות, ההוא, כי שביניהם-צירוריהם, כבר מתכוננים הם לפרעות, נפר לבם מפחד, נשים רבות הרימו עוד או קיל צעקות, ויש גם שהפילו ילדיהן, ובלילה נקבצו אנשים ונשים למשפחות, לבבית על גורלם, עד כי-יאמר סופר-הקורות האלה-לא) לא היה אדם שלן בביתו באותה הלילה, ואמנם, לאישרם הגיעה צוחת היהודים עד לאוני אם אליזר, שישבה בפאם, אשר לקול הצעקה נכמדו רחמיה ותשלח צי אל ראשי הפורעים להדול ממחשבתם וכן, ניצולו או יהידי פאם בפעם ההוא, אך, לא כן קרה את יהודי מכנאם, הם, יהידי מכנאם, היותר שנואים-בנפש לאלזיר ידעו, כי אם ימלוך הוא ידו תהיה כם בראשינה ולכן רק מלך אליזר בסביבות הטייאי, מיהרו הם לשאת את אשר יכול, מרכושם והינם, ויעזבו את העיר ויתחבאו באהלי הערביים מכיריהם, עד יעביר זעם, ואמנם כאשר באה פקידת אליזר אל אנשי כריתו מכנאם, אל שבט ליראיה, רשלול את יהודי-העיר, עשו הם הלודאיים בערמה, להעביר כרוז בשם המלך, כי הוא קרא סליחה לכל העמים והאנשים אשר היו נגדו בהיותו מורד כאביו, וכי יוכלו לשיב לבתיהם באין מפריע, ובערמתם זאת יכלו לרמות את היהודים הנחבאים כמדבר לבוא ולהכנס אל העיר, ורק הם נכנסו, והאיכים הקיפו איתם מכל עבר, יש אשר התאחרו מבוא אל תוך העיר, אך אלה היה גורלם יותר רע, כי איתם תפסי השיודים מחיץ לעיר ויהרגים וככה "מחיץ שבלה חרב ומחררים אימה ותחי צרה גדולה ליהידי מכנאם אשר כמיה לא ראו אבותם ואבית אביתם", כן יאמר סופר הקורות ההוא, הבהלה הזאת היתה ביום י"ד אייר, שאז היה המון השיללים נפיץ בעיר וחיצה לה, אך בלילה שאחריו ליל חמשה עשר, נאספו כל השיללים ויבואו כסך אל תוך העיר, ועבודתם, עבודת-הבז, החלה אז, ותמשך עוד חמשה עשר יום, לא היתה בית אשר לא נכנסו בה השיללים, במקומות רבים חפרו עוד בקרקע הכתים וכחצרות וימצאו הרבה מטמוניות, ובכל זאת גם אחרי עבודה של חמשה עשר ימים, לא יצאו השיללים את העיר, אף כי לא היה להם עוד מה לשלול, והיהודים שבכל העת הזאת התגוררו מחיץ לעיר מהפחד השורר בעיר, לא יכלו עיד גם אז להכנס, וישארו ככה מתגוללים בחיץ משך אחד ועשרים יום, עד אשר ניתן להם רשיון לשוב.

והערוץ אליזר לא אמר די בפקודותיו אשר שלח, ויוסף לעשות זר מעשהו, הוא בעצמי, מתיטיואן נסע דרך תאזא, מאנגרי, ארוילא, אלקאסרו, לאראג'י, ראבאט, מוגאדור, לאו, ועוד למכנאם ופאם, ויעש שמות בקהלית היהודים שמה, ככל מקום אשר דרך עשה ישם רוישם נורא, אי מית או עיני, בעיר תאזא נתן את הין היהודים לשלל ואחרי כן גירש איתם לחיץ לעיר וישבו ערומים וחיפים במערות יבמחלות-עפר, ואת רחיב-היהודים השכין בהמין-השחורים לוחמי מלחמותי, הם הרסו את בית הכנסת שכרחיב

לא) ר"י ב"ר עובד בן עטר בספר זכרון לבני ישראל ב"י הג'ל.

לא) ר"ש רומאנולי שהתגורר בעיר הזאת הוכיר רק ההתחלה של פקודת אליזר, אך בסוף כי נשללו אחרי כן, ידענו ממקורות אחרים כ"י, וכן נזכר גם בהקדמת ס' תורת חיים מ"מ ארעי שכתב ותעמת צרה בעיר אצווירא אשר באו שודדים ושדדו את העיר וישארו האנשים ערומים ורעבים כי גדלה צרתם... " וידוע כי העיר אצווירא היא מוגאדור.

היהודים ושיב בני איתי בית מסגד. וכן, ישבו יהודי תאזה במערות שמחוץ לעיר בכפן ובחסר כל, משך שבועות אחרים. עד אשר השתדל שר-העיר אלחנף בעדם לפני אליזר, ויואל להשיב להם את החובם, בעיר מאנניר אלץ אליזר את יהודי העיר למכור גם את חפצי ביתם למען לשלם את הסכום-הרב אשר המיר עליהם, שם הפש גם את שני מורעי-אביו, יעקב עתאני ואחיו, את הגדול הרג ע"י כדור-עופרת שיצק לגרונו, אך האח השני הספיק להמיר את דתו ולמלט נפשו, כן במוגאדורה, ובארזילא, אלקאסר, לאראגי, וראבאט. נצל אליזר את היהודים, ויציגם ככלי ריק, בין המניצלים היה גם רבי שלמה די אבילא מראבאט, אשר לקח אליזר את כל הוני מכלי השאר לו שריר *) בלאראגי נתפש וועצו של מו' מחמד, אדירו לוי אך גם הוא, כמו עתאני לא עמד בנסיון, ועוד כטרם בואו לפני אליזר, מיד כשנתפש ע"י אנשי-צבא, המיר דתו ואז סגח לו אליזר וישלחהו לפאס למסוד את חקי דת מחמד אך שם לא ארכו ימיו וימת אחרי זמן קצר.

הנה כן ככל אשר פנה אליזר הרשיע אך ביותר עברה גבול רשעתו כבואו לסכנאס ולפאס, את אשר השאירו השוללים הלודאיים ביהודי סכנאס אבד זר-הלב אליזר, מיד כבואו מכנאסה, בחדש סיון, היה ראשית מעשהו להתנקם בזעומי-נפשו ידירי ויועצי אביו החל בהחוק-כבא, מרדכי אשריקי ויגמור ביתר חבירו, נשיו ובני ביתו של מרדכי אשריקי יכלו לברוח ולמלט גם את ההון אך הוא נהפש, שימרי אליזר יעצוהו אמנם בדרך בהביאם אותו כי ימיר את דתו ורק אז יוכל להמלט אך הוא באחת כי לא ימיר ויהי רק בא לפני אליזר ויבט בו מבט-נקם ויאמר אליו המצאתיך עתה אייבי וראש שומני? כי ליועץ נתנך אבי להרשיעני בעיניו מה עברתי! יעברך אלהים היום ויצו מיד להוציא לשורפו. אחרי מרדכי אשריקי תפש אליזר את מסעוד בן זכרי ועוד אחרים שהיו מידירי מו' מחמד ובעודם חיים תהה אותם בשער העיר מכנאס וישארו ככה הלויים בחייהם כחמשה עשר יום והמישלימים שינאיהם נתקבצו יום יום לעומתם להתרוצץ כם וגם אחרי שמתו לא נתן אליזר לקבור אותם עד עבור חדשים אחרים ובכך היתה עוד הפעם תבוסת יהודי מכנאס שלימה.

גם יהודי פאס, אשר בפעם הראשונה נקו מפקודותיו של אליזר, כאשר זכרנו, לקי הפעם מידו רוא, גבבלים, עיד אחרי הצלתם בראשונה ע"י אם אליזר, באה פקודה אח"כ מיד ביום י"ח אייר, ארבעה ימים אחרי הצלתם, מאת אליזר בהיותו עיד בתימיואן, כי על יהודי-פאס לתת מאה ככרי-כסף מס אליו, ולא יעזבו את מקומם לאחרים, הפקודה הזאת הביאה מגור כלבם, רבים מהם החשבו את הנידוד וימהרו לעזיב את העיר, אך יתר הקהל הנשארים באו במבוכה, הם נאספו ויטילו, הערבה בניניהם לקבץ כסף לפרעון המס ההוא, אך עם כל עממם יכלו לאסוף לא יותר משש-עשרה ככרים, ואמנם פקידו אליזר לא הסתפקו כמיבן בסכום כזה ויגשו למכור את חפצי היהודים וכרי-ביתם להשלים את מאת ככרי-הכסף, בין כה וכה, בעוד יהודי פאס מהמרמרים על כובד המס ההוא, והנה אליזר בא

*) ראה יאכטו קורות היהודים חלק ה' צד 47, ומקור חיים נאכט צד 1, והמקור לזה בר"ש רומאנולו שם.

בעצמי לפאם, ראשי הקהל מררו או לצאת לקראתו ולהביא לו מנחה, כי חשבו איננו בהתרפסס לפניו יקרה את עול המס מעליהם, אך אליזר ששנאתו אל היהודים עוד לא נתקררה, העלים עין מהם ולא שעה אל מנחתם, יביום כ"ד סיון, ימים אחרים אחרי כיואי לפאם שנה לאמר להם, כי אמנם מיחד הוא בסכום המס שדרש מהם, וגם לא יהן את חייהם ורכושם לשלם כאשר עשה ליהודי ערים אחרות, אך, אין הוא מרשה להם ליהודי פאם עוד, לשבת, "בהאלמלא" שישיבו בו עד כה, וכו' עליהם לצאת מוד והגדר מתוין לעיר, "בהאלקסבא-די-זראא", מקום שמם ומלא לכרך ורמשים, וכן כפיו אמר וכירו מלא, כי עד מהרה כאו רבים משרי אליזר ומאנשי-צבאו השחורים, ויחוקו על יהודי פאם להוציאם מרחובם, ויכריזו שכל מי ישאר מהם עד הלילה בהאלמלא, דמי בראשי, אי-אפשר-כותב בעד הזכרונות האלה (ב) שחיא בעצמו היה אחד מהגולים-לכתוב ולספר את כל הקורות שאירעו אז בעת המהומה הזיא, כמו, כל מלאכי-המשחית חברו יהודי להביא או על יהודי פאם אבדן חרוץ, גם חיס השמש ששרר אז כתיקף הציק עוד יותר להם, וביום ההוא, יום צאת היהודים מהאלמלא, עברה איזה רח-עיעים עם אליזר להוציא פקודה כזאת-מסכה לא נדע שחרה-גם על שבת אר-הודאיים שישיבו במכנאם ושמספרם היה כשששת אלפי איש, לצאת ממקומם ולכוא הגור בפאם, וימן השחורים שגרו בפאם הוישכ במכנאם על מקים הילודאיים, ויכן היו היהודים והשחורים יוצאים מפאם והילודאיים נכנסים, והרוחק והרחץ של ההמון הרב הציק כמוכן ביותר על היהודים היוצאים כמנוסי-חרכ, היו רבים אנשים וקנים ותשושי כח שעזבו את ממינם בהאלמלא, מיראתם פן יאחרו המיעד, ואה שיכנו להוציא ממינם אתם, נפגשו בדרך עם חמפנים ושודדים אשר לקחו מידם סכומים יחפצים רבים, מלבד זה השאירו הרבה כלי-בית, מכשירים ורהיטים, יכדימה, אשר עזבו בהאלמלא, מאין-אונים לשאת אותם ולהיכירם, ביחוד נעזבו שמה כל מכשירי בתי-כנסיות ומדרשות, תיבות היכלים, יפדוכות, וספרי תורה רבים, גם על פי פקודה מאליזר, נאלצו לעזוב את כל היין והשכר והצמקים אשר אצרו בשנה הזיא, כמית גדולה, שאיהם לקח אליזר לעצמו ובעור שהמישלימים התענגו על רב מיכ שהשאירו להם היהודים באלמלא, הנה היהודים, ניספו על מלמום והפסדם, סבלו עוד הרבה במקום מישינם החדש, בהאלקסבא, הם ישבו באהלים כערביים ויהיו, "החורב כיום ולקרח בלילה", (ג) כן, רח-הרע והוזהמא שמראו את חלל אהליהם, והזובים, הפרעושים, והעקרבים והנחשים שריחשו בקרקעותם, והחיס הרב עם האבק, כל אלה מררו את חייהם, ויולידו גם מחלות בקרבם, ביחוד דלקת-המוח בילדים, לרגלי חום השמש שלא הרגו בו, לפעמים בהתחולל רוח חזק וסיעד נסחרו גם האהלים ההם ויהיו צריכים פעם בפעם להקימם שוב.

יכמו לא די היה בעינוים ותליאות האלה שרסב אליזר ליהודי פאם, כי גם

(ב) ר"י ב"ר עובד בן עטר הנ"ל ובר"ש רומאנילי לא נזכר כלל ע"ד הקורות האלה של יהודי פאם, כי הם קרו אחרו צאת ר"ש רומאנילי ממארוק, אשר הוא יצא משם בר"ח חסון תקנ"ג, ראה במשא בערב ע"ד 86.

(ג) לשונו של כותב הזכרונות ר"י ב"ר עובד בן עטר הנ"ל.

היסיף עוד להכעיסם בגזרות עוד יותר נוראות, הוא גזר להרוס את כל שדה-קברות היהודים בפאס וליקח את האבנים והעפר לבנות בהם בית-מסגד למושלימים באלמלאח ועיר בתי-מסגד במקומות אחרים בפאס-המדינה בהמגרשים בוטאעה, ובולור, וארצ'ף, וחומה למגרש סלוקיא החדש, שדה-הקברות הוא שר יהודי פאס שהיה בזכ קדום ועתיק, הכיל חקת-ארץ כה גדולה מאד, שבה היו גם מפלות תחתים שניים ושלישים, של שורות שורות קברות עתיקים מסוף המאה השנית (ממבי) מעת נכנה דאלמלאח בפאס, לד) כן חצרות ובתים ושרידי-בנין נמצאו אז על ידי הפיריות המושלימים, בשדה-הקברות ההוא של האלמלאח, וכן תכריכי-מתים שבהם היה גם תכשיטי כסף וזהב, הכל לקחו המושלימים בחיפזם שמו, עד שהיו רבים מהם שהעשירו ממציאותיהם אלהו הפיריות בשדה-הקברות ארזי בשני חדשים אף כי כמות כמות של פיעלים עבדו בהפירות ההם, כל קברות ימערות רבני פאס הקדמונים ימגרשי-קאשמליא נהרסו אז עד הוסדה יעיני היהודים היו רואות וכלות ובעמל-רב הצליח ביד נגיד העדה יוסף עטיאה להעמיד ברשיין השר של האלקסבא איזה פיעלים ללקט את כל העצמות הנפלות ילתם בחפירה גדולה אשר כרו להם בהבקעה "אלגיסא" אשר בקצה שדה-הקברות, ככה נהרס יאבד שדה-הקברות ההוא של יהודי-פאס, המקום היותר חשוב ועתיק בקדמוניות יהודי המערב.

יאתרו כל עלילות אלזיר אלה יושטמתו קיה קיי יהודי פאס עוד גם אז כי גזרת אלזיר זאת להתקים מרחובו, לא העמיד לאורך ימים, יכי סוף סוף יביא הקץ לשגעונותיו, ימצא חפץ לחשוב איתם על מקומם, יביום הו בחדש אב כראיתם את אלזיר יושב ניכח שער האלקסבא השתמיש בהורמנית ואת לשלוח אליו מלאכות מיוחדת שמנה אנשים מחכמו הקהלה שביניהם נמנה גם כותב הזכרונות האלה רבי יהודה ביד עיכר כן עטרו יחד עם אחד מנגידי העדה דיד לכוויין, הלכו במלאכות זו יביאו לפני אלזיר ומנחה בידם, להשתדל לפניו כי יחזור להם יהודי פאס, את האלמלאח, אמנם בלעומת שבאי כן שבו, כי אלזיר לא הביט אליהם כלל ולא חפץ לשמוע מבקשתם, ואך, עד אחרי חדש ימים, ביום י"ג אלול, שלח אליהם, ובנראה במרמז, כי יוכלו לשוב ולחאחו בקצה האחד של האלמלאח במקום הסמוך לבית-הקברות הנחרסו אמנם רק הם באו ותישבו שמה, אחרי אשר העתיק את אחיהם וכל חפציהם, ויתעכבו ארבעה עשר יום, הפך דכרו אליהם וישלח להם פקודה לשוב אל האלקסבא, וכן החזוין המדכא של יום גלותם הראשין מהאלמלאח, יום ביד סיון נכפל עוד הפעם ביום כ"ז אלול, באיפו עוד יותר קשה, כי בפעם הזאת, לא נתן להם אלזיר להוציא את מטלטליהם אף מעט מהרבה שנשארו אצלם, גם החיים אז עת שלהי דקיסא, הרבה עוד יותר לרבא אותם.

בעת ההוא אחרי גלות יהודי פאס מהאלמלאח, בפעם השנית, התנברה עוד יותר רוח הנקמה באלזיר נגד היהודים, וכשכיר מתרונן סיון התענג לראות בעם ועוסי נפשו, ביהודים, מחנות של הריגות, שיר וכוה, תועבות ונאציות, יעליות רשע, כן שם לי לחק כי לא יתראה ורא ידבר עם איש ישראלי כי נחשב בעיניו לחרפת-אדם וכזוי.

(לד) ראה למעלה בפ"ו צד 44.

עם, גם את החוק הישן שהיה על יהודי מארוקו עיר מכבד, שלא יוכלו ללבוש גיון ירוק, אשר בימי מולאי מחמד אביו של אליזיר כמעט שלא הישם אליו לב ורכים מיהודי מארוקו לבישו אז בגדים ומתכשירים ירוקים, חידש עתה אליזיר ככל תקף, ויגרום בזה הפסד רב ליהודי מארוקו, כי כל הבגדים ממין כזה נאלצו או לצובעם בצבע אחר, ובזה היו בלים ונשהתים בזמן קצר.

הנה כן חשוב חשבו יהודי-פאס כי יוכלו ע"י השתדלותם לפני אליזיר להטיב קצת את גורלם, ויהי להם ההיפך, כי עוד הקשה או אליזיר את לכבו להרע להם יותר, רבים היו מיהודי פאס כפרט ומיהודי מארוקו בכלל, שלרוב המצוקות ההם, המירו את דתם ורוב קהל יהודי פאס יהחכמים והרכנים נדרו הלכו אז מן האלקסבא, להתרחק מלפני אליזיר, וכבלתו ויכלהם לשבת עוד באהלים, יש שהלכו למכנאם, ורובם הלכו לצפרו (Sefra) ויש שמצאי להם מחסה בבתי מוכריהם המושלמים בפאס המדינה ויהיו באים מערב שבת לערב שבת לקנות בשר כשר מהאלקסבא וחוזרים להם, וכן אמנם, טוב היה גורל איתם אשר עזבו את האלקסבא, מאלה יתר הקהל הנשארים שם שעיד סכלו אחרי כן צרות רבות ורעות, כאשר החל החורף לבוא, חורף שנת תקנ"א למען לעצור בעד הגשם והקור, היו נאלצים אלה שנשארו בהאלקסבא, לסכך את אהליהם בקנים ולטוּח אותם בטיט, ובזה קרו לפעמים מקרי-שריפה בתיך אהליהם ויהי גם אסון בנפשות, ובחדש אדר של השנה ההיא תקנ"א, ואח"כ בליל כ"ג תשרי תקנ"ב, היו שריפות כ"כ נוראות, מאות אהלים, וכלי בית וחפצים רבים, וספרים וס"ת, אכרו או בהשריפות ההם, כן גם פני הארמה בכל האלקסבא הושחרה כפחם, ע"י השריפות האלה מרה נפשם של יהודי פאס עוד יותר, בישיבתם כאלקסבא, עד כי מרוב תלאותיהם, נסו עוד הפעם להשתדל אולי יותן להם רשיון לשיב אל האלמלאח, והפעם ידעו כי על אליזיר לא יפעלו דבריהם עד מה, ויאמרו להשתדל לפני אם אליזיר, גם יכלו לפעול על ראשי שבט הלודאיים ירדיו של אליזיר כי הם ימליצו טיב בעדם, וכן נעתרו לבקשתם, ושתייהם, אם אליזיר יראשי הלודאיים, ביארו לו לאליזיר את כל קישי מצבם של היהודים בהאלקסבא ואת מה שמרה להם בגלל השריפות, ויציעו לו לחמיל עליהם ולהשיב להם את האלמלאח, אך, כל ההשתדלויות האלה לא יכלו לרכך את לב אליזיר המאבן והאכזר, ולהיפך, תחת להועיל יכלו רק להזיק, אליזיר בחפצו כי לא ישיב את פני הלודאיים המשתדלים רוקם, ציה כי הם בעצמם יקחו את האלמלאח להאחו בו, וליהודים לא ינתן בשום אופן, וכו' הלודאיים אשר לא חבו לזה, שמחו כמובן על פקודת אליזיר זאת, וסיד נכנסו להאלמלאח ויתחלקו איתו ביניהם למכואות ולחצרות, למשפחותיהם, ויהי להם לאחוזו, ועוד מכבד לפני התאחו הלודאיים כאלמלאח, ישבו בו איזה משפחות ערביים-פראים ורעי-לב אשר בימי שבתם בו הרסו את רוב בתי כנסיות ומדרשות ויקחו את עציהם להסיק, גם את בית-הוועד שבו ניעדו תמיד רכני העדה הפכו המשפחות ההם למקום-ומה-ועתה כאשר נאחו בו, בהאלמלאח הלודאיים, ברשיון אליזיר, בנו את בית-הכנסת הגדולה של התישבים-יהודי-פאס, שהיתה כבר חריבה, לבית מסגד ענקי, גדול ונהדר.

ובכן התקוות אשר שמו יהודי פאס זה פעמים, באליזיר, כי ישיבם אל האלמלאח היו לתקוות שוא ולמפח נפש, ומלבד אשר עוד נשארו סובלים בשבתם במקום—

גלותם בהאלקסבא. גם אז לא ידעה נפש אליויד שבעה ויוסף עיר לענותם, וכאחד הימים, זמן מה אחרי מקרה השרפה האחרונה שבשנת תקנ"ב, שלח אליויד את אחד מכהני-הדת ושריף-איש בלבב אליויד, רע-לב ובליעל, להפוש שלשה אנשים מראשי הקהל בנימין בן סמחון ואחיו, ויעקב בן סעדון, אשר איתם חשד אליויד כי בידם הופקד הממון של החוץ-בכא מרדכי אשריקי, וועצו ואיש סודו של מולאי מחמד אבי-אליויד, אשר נשרף במכנאם בפקידת אליויד, ושלשת האנשים ההם שהיה להם כנראה איזה שייכות עם החוץ-בכא בחייו. נפל עליהם החשד כי בידם נשאר ממינו, ואותם הפש כהן-הדת ההוא ויכם מכות אכזריות כמשך יום ולילה. עד כי אלץ אותם להודות לפני השופטים ולהגיד בעצמם כי אמנם ממינו של רחון-בכא נמסר בידם, למען לבוא או בעלילות על הקהל בכלל, וכן על ידי הודאתם זו של שלשת האנשים ההם, בא כהן-הדת ההוא ביום המחרת ויסגור את שערי האלקסבא, יאח"כ שם כמאסר את כל נכבדי הקהל והחכמים, ורק אחרים מהם הצליחו להמלט ממחבואות, בין הנחכאים היה גם כיתב-הזכרונות האלה, רבי יהודה ב"ר עובד בן עטר, אשר נטמן כל היום ההוא בחפירה אחת תחת הקרקע, ואותם הנתפסים הוכו ע"י הכהן ההוא מכות נמרצות, ויגזיר כי עליהם להמציא את הממון לערב, לא יאוחר יותר, אחרים מהם בראיתם צרת-נפשם התחילו איש איש לתת איזה סכומים אף כי יותר מכפי יכולתם, ושלשת האנשים הנזכרים נתנו הם לבדם שלשת אלפים מתקאלים לה, אך, טרם שפרעו יתר הקהל, כל הנתפסים, התעוררה אשה אחת, יאקית, אשת נגיד העדה, יוסף בן עמיאה, אשר הרהיבה עז ללכת לפני שר אחר בפאס-המדינה אלגנימי, שהיה לו איזה השפעה על אליויד, וגם התיחס אל היהודים כאופן לא-רע, ותספר לו את תעלולי כהן-הדת ההוא בא כח אליויד, התוקף את היהודים באלקסבא באכזריות נוראה, ובי מבקשים הם, אותו שימחר לבוא להצלתם, וכן בקשת האשה ההיא, יאקית, לא שבה ריקם ועד מהרה בא השר ההוא, אלגנימי, ויוכיח קשה את כהן-הדת ההוא על התנהגותו את היהודים כה באכזריות נפרזה, עד כי כינו, בין השר אלגנימי, ובין כהן-הדת ההוא, התלקח ריב וימטירו האחד על השני קללות יחרפיות, אך השר אלגנימי לא הסתפק בזה, וילך עוד גם אל אליויד, ויראה לו כי לא נכין הרבר הזה אשר הכהן ההוא עושה בתור בא-כחו, ויערוב לפני אליויד כי הוא ידבר על לב היהודים לראות אם באמת נמצא ממון החוץ-בכא בידם, לקחתו מהם, ודא, מרוע ימית הוא אליויד קהלה שלימה חנם, נפלא הדבר כי בפעם הזאת פעלו דברי ההמצאה אלה על לב אליויד, ויצו להתירם ממאסרם, וגם פקד על כהן הדת ההוא לכל יהי לו מגע יד עם עוה, וכן, אף כי אותם הסכימים שלקח כהן הדת ההוא כבר מיד איזה מהם, לא הושבו אל בעליהם, כי נתנו כבר ליד אליויד, אבל יתר הקהל אשר לא שלמו עוד, נפטרו מלשלם, בעזרת השר אלגנימי ההוא, ויצאו ממאסרם, וגם הנחכאים יצאו איש איש ממחבואו, היום ההוא שבו קרה המקרה הזה ככלל, של תפיסת הקהל ויציאתם, יום ערב שבת היה, וככל זאת יאמר—כותב הזכרונות הנזכר שיצא אז גם הוא ממחבואו.—לא הזמין אדם דבר מה לשבת כי היה חרון אף הרבה ובהלה ימהומה ופחד בלב כל הקהל עד ששלח ה' תשועה".

והתשועה הזאת, האחת והיחידית בימי הדיכופות של אלזויר, היתה גם כמבשרת טוב בי קצו של אלזויר נכון לבואו ובי ימי האלקסבא, הרחוב-בלאס של יהודי פאס, לא יארבי עוה, אמנם כן, הרבה הרבה, השב אלזויר לעשות עיר ביהודים: ירבה היה עם לבני להרע להם, לו ארכי ימי, לולא קדמתי המות וישם לאל כל מזמנותי, כיתב-הזכרונות ההוא, יספר, כי בסוף שבט של השנה ההיא תקנ"ב, בחדש העשרים לגלות יהודי פאס באלקסבא יצא אלזויר להלחם עם אחיו מו' היסאם במראכיש (מארזקה) ומרו לבתו אמר לשרוי, דעו כי בחדש הבא אדר יש ליהודים הג פירים אשר יחינו אותו לזכרון הריגת המן אשר חשב על היהודים לאבדם, והנני נשבע כי בשיבי מן מראכיש בעטרת נצחון, אעשה להם כהמן, ואמנם, כלהמן הראשון אשר הושבה מחשבתו על ראשו, כן היה גם לאלזויר, לראשונה הצליח אמנם אלזויר להכנס למראכיש בעזרת אחד משומרי העיר שפתח לו את השער הפינה לרחוב היהודים, הוא עשה פרעות רבות בתישבי העיר מראכיש, ויהרוג בהם הרג רב, עד שהיו-יאמר כיתב הזכרונות ההוא- כל המבואות והשיקים מלאים בפגרי מתים" לו), כמובן גם את היהודים לא נקה, ועיר בליל הכנסו, דרך רחוב היהודים, שמה את חילותיו הרבים לשליל אותם, יבכקר לפני אור היום, בעיר שרוב יהודי הרחוב היו ישיבים, נכנסו חילות אלזויר במח יעשו זר מעשיהם, הרבה נפשית נהרגו וביניהם גם אחד מחבמי העדה, והרבה נשים יבתילות עני, ויש שהתעללו כם עיר בפני בעליהן ויהי זה קם זה נפל לו", והרבה גם לקחי כשביה, גם ברכיש שלחי את ידם וישללו ויבזו את כל אשר מצאו לפניהם ואף דלתות החצרות והבתים לקחי להם, וכן ארכי ימי השלל ביהודי מראכיש על פי פקורת אלזויר, משך שלשה ימים, עד כי נעשה רחוב היהודים, כמצילה שאין בה הגים" לח), ובכן, גם יהודי מראכיש אשר נחשבו כמאשרים לעומת יתר אחיהם שכערו צפין מארוקי, בחסותם תחת שלטין מו' היסאם, שתי סוף סוף, גם המה את כוס חמת אלזויר אך, לא לעולם חסן, זה היה בשביע הראשון לבוא אלזויר למראכיש, אז קרו כל הפרעות האלה ביהודים שם ובתישבי-העיר בכלל, אך בשבוע השנית אחרו שכבר היה הנצחון שלם על צדו, נפגע על ידי כדור אשר ירה בו אחד מאנשי המלחמה, ועיר ברגעו האחרונים כמו חפין היה לנקים את כל נקמתו משינאיו, בכלל או כאחת, ויצו להביא לפניו מאה משרי-העיר מראכיש ואחרי אשר סגר את עיניהם בסרינים הרג אותם, כן פקר על סיפרו לכתוב אנרותו לפאס, למכנאס, ולמיגאדור, ועוה, כי יתפשו את כל שרו וגדולי העיר ויהרגום, ולגרש את היהודים מקרבם, ואמנם טרם הספיקו האגרות ההם לפעול את פעולתם, מת אלזויר ביום המחרת למכתו, ועד מהרה הגיעה השמיעה לפאס ולמכנאס, ושם המליכי מיד את מולאי סלימאן אחיו של אלזויר.

המישר החדש הזה מולאי סלימאן, היה אמנם דתי-אדוק, אך בכל זאת היה איש ישר ומסתפק במיעט, עיד ביום הראשון למלכו ביום י"ז אדר צוה לבטל הרבה מסים וארניניות אשר שלמו התושבים מימי אביו מו' מחמד ואח"כ בימו אלזויר, כי אמר שעל פי הדת אסור לקבלם משים גזל, גם על יהודי פאס ישם לחק לשלם רק אלה אוקיות בכך חדש וכזה נכלל גם מס הנלגלתו, הסכים הזה הוא עיד פחות מחסבים החדשי אשר שלמו גם בימי מו' מחמד אביו, ובוה הראה כבר מו' סלימאן את התיחסותו

להיהודים, אך עוד יותר הוכרה נטיות היהדותיות אליהם ביום המחרת למלכו שאז הלכו ראשי הקהל בפאם לקבל פניו. הוא קבל איתם בסכר פנים יפות ובידידות רבה, ויראה את רגשי אהבתי אליהם באימרו להם „את אשר בלבבכם לבקש ממני ידעתי כבר ונבין אני למלא את חפצכם“, הדברים האלה שכמובן רום ירומין על דבר שכות יהודי פאם להאלמלאה, עוררו את רוחם הנהלאה של יהודי פאם ויחכו ליים צאת הבטחתו זאת של מילאי סלימאן לפיעלו וכן, המושל הזה לא אחר מלא את הבטחתו, יאחרו שנים שלשה ימים, כאשר רצה מיו סלימאן ללכת למכנאם קרא לשלשה מראשי הקהל ללכת אתו, והם יוסף בן עטיאה דוד לברייף, ובנימין בן סמחון, שהתעכבו יחד עם מיו סלימאן במכנאם, עד יום יו ניסן, יום-טיב השני של חג הפסח, ואז באו שלשת ראשי הקהל ההם ואגרות בידם לשרי העיר פאם מאת מיו סלימאן, לתת להיהודים לשיב מן האלקסבא להאלמלאה שלהם, שנים ועשרים חדש היו ימי גלותם של יהודי פאם באלקסבא והבשורה הזאת אז כימי החג היתה כדבר בעתי, ישמחים ויטיבו-לב נסעו מיד ביום מוצאי יום-טיב מן האלקסבא אל האלמלאה, שמחתם לא היתה אמנם שלמה, כי הלוודאיים שהושיב אליזר באלמלאה, כאשר שמעו כי מיו סלימאן החזיר את האלמלאה אל היהודים, מיהרו עוד כליל בוא הרשוין ליל מוצאי יום-טיב, ויקחו את כל מכשירי הכתים והחצירות שהשאירו היהודים, בעונם את האלמלאה, וגם קירות, דלתות, ודברים השקועים בבנין, סתרו ויקחו איתם, וישאירו רק מעט מהרבה, את אשר לא הספיקו לסתורם, אך גם המעט ההוא הנשאר, לא יכלו היהודים בביאם ביום המחרת לקחת אותה, כי אם עד אשר נתנו בסף מחירו להלוודאיים, כיתה-הזכרונות ההוא יאמר כי מפני שהמלכות עדיין היתה רופפת אז בידי מיו סלימאן לכן נאלצו היהודים לכלי להתעקש עם הלוודאיים ובעל-כרחם שלמו להם את דמי קירותיהם הם, בכל זאת יאחרו עוד כמה היצאות אשר היה על יהודי פאם לעשות לתקן באלמלאה החרים, שמחו על כי סוף סוף שבו לאחוזתם, הם הרפו את בית המסגד הגדול אשר בני הלוודאיים באלמלאה כאשר זכרנו מעלה, כמובן בחוקי המישלימים ובחגי קנאי-הדת כממארקין, קשה היה מאד לעשות כזאת, אך הם יהודי פאם השכיכו ויקחו פסק-דין מכתן-הדת היותר גדול בפאם, סירי-תיואתי, אשר מפני שלש סבות התייר ליהודים להרוס את בית-המסגד ההוא, מפני שנבנה מעפר ומאבנים של קברות יהודים שהם אסורים בהנאה להמושלימים, ומפני ששכר הפועלים שעבדו בכנינו ודמי הסיד, שלם אליזר מדמי הדין-שרף שלקח מאת היהודים, והדין-שרף ודמי אסורים בהנאה על המושלימים, וגם על כי נבנה בית-המסגד בקרקע גזולה, באלמלאה של היהודים, יעל פי שלשת התהרים האלה נתן גם המלך מיו סלימאן רשוין להריסת בית-המסגד ההוא וכי באבניו ועציו יעשו בית-מרחץ, כותב הדברים האלה יספר עוד כי גדול בית-המסגד ההוא ושכלולו בקימה ובייפי, באבני שיש ירוק ואדום... היה מפליא כל רואיו, ימי כשהיו הירסים איתו היו שכיניהם התישבים חרקים שן ומתמרמרים, ולא מצאו כל אנשי חיל לדבר אתם כי נפל פחד המלך והיהודים עליהם, כן יוסף כיתה הזכרונות ההוא לספר, כי אחרי כן נתן המלך עוד רשוין להרים את המבצר אשר היה מול בית-הקברות של היהודים, המבצר ההוא בנה איתו

אלויר עוד בחיי אביו מו' מחמד, ובו ישב פעם כפעם לראות בנשי היהודים אשר תבאנה לבכות על קברו בעליהן וקרוביהן, למען לציר אותם ולהתעלל בהן, כן ע"י המבצר ההיא התגרה תמיד ביהודי פאס בכדי לקחת מהם סכמי-כסף, פעם שלח את משרתיו להרוג בקברות היהודים, ופעם ארב לאנשים מחשיבי העיר וחכמיה בעיבורם סמוך להמבצר ויאסרם ישם בכבלים, עד אשר היו היהודים נאלצים לשחד איתו בכסף, ומעולם יאמר כותב הזכרונות ההוא—היה המבצר ההוא של אלויר רציעת מדרות לישראל ואפילי לגוים. יאת המבצר הזה הרם עתה מו' סלימאן על פי חפץ היהודים ובקשתם (ט).

הנה כן, את אשר בנה אלויר העריץ, נתין מו' סלימאן אחיו, ואת אשר הרם אלויר בעברתו, הקים מו' סלימאן וישר והסבילו כותב-הזכרונות ההוא יספר את תקומת האדמלאח או מיד אחרו ישיב יהודי פאס, וכה יאמר „גם כל הקהל והחכמים אשר היו בורחים חורו וכאו מארץ גלותם ומן „ההרים אשר נפוצו שמה וחזרה עטרה ליושנה ובניני בתי-כנסיות שנחרבו „לגמרי גם חורני ללבוש בגדי ירוק ועם היות שקרג בפני המלך על זה „שיפט אחה, כעם עליו המלך יאמר לו מה לך לרכב כזה, אני איני עושה אלא „מעשה אבי (מו' מחמד), ונתמלאה העיר באיכלוסין כי באו לדור אף מערים „קהלות אחרות... ועם היות שאין המנהג לברך המלך, זה המלך אנו מכרבים „אותו בכל יום שבת ויום טוב בכתי כנסיות כי הוא ראוי לברכה, כי אינו מתנהג „בממשלתו כי אם על פי דיניהם בין לגוים בין לישראל“ כותב אחר (ט) עוד יספר, כי המלך הזה מו' סלימאן נתן רשות לכל האנשים אשר נשתמדו בימי אלויר מתקף הצרות, לחזור לדת ישראל בלי מעצור.

„לכל זמן“ אמר קהלת, ויהודי מארצו שבמעט נואשו מלהיות בימי אלויר, שבו מיד בימי מו' סלימאן לתחיה, ולעימות זאת איהם משפחות-הערביים משכנז אמהויס, אויבי-היהודים היותר עזים, אשר עזרו לרסות את אלויר ביהודים וישמחו לאידם, בא זמנם עתה ויפקד עונם, הם דתקוממו בקיין של שנת תקנ"ג למרוד במו' סלימאן ויתקבצו בארבעת אלפים איש שבראשם עמר אחי-המלך מילאי סלאמה שהיה מורד גם הוא באחיו, ויכאו עד מכנאס להלחם בחיל המלך, אמנם עוד טרם יצאו המערכה וכמו חרדת-אלהים נפלה על מילאי סלאמה מצביאים ויברה, ואז נרדפו האמהויסים ע"י חיל המלך ויובו שיק על ירך, ורבים מהם הפשיטים ערומים ויוצגו לקלון, וכן, ערומים יחפים באו עד עיר אגוראי (Agouray) אחת הערים הסמוכות לתחנת שכנז האמהויסים, ושם יהודי העיר ההוא יצאו לקראתם לבוית ולחרף איתם, ויהיו המה שומעים חרפתם ויאנם משיבום, ואמנם נמצאו אז מראשי העדה אשר קיבצו אח"כ איוה סכמי-כסף

(ט) דבר הריסות המסגד והמבצר הנ"ל נזכר עוד—זולתי בכותב-הזכרונות ההוא ר"י בר עובד בן עטר—גם אצל חכם אחר מחכמי פאס אז, רבי חיים מנסאנו, ראה דבריו שנעתקו להלן בפרק ט"ז הערה ל"ג, וביחש פאס כ"ז מזכיר גם הוא את הריסת המסגד וכותב כי עד היום עוד רישומו ניכר וזי החצר שבנו היהודים על מקומו נקראת, „צ'אר אנ'אמא“ לאמר חצר המסגד, (ט) כסא המלכים כ"ו.

יבגדים ויתנו להם להאמהווסים לכבוד בשר-ערוה לכל יהיו לבנו ולקלון, טובה הראו היהודים ההם את טוב-לבם בשלום-האמהווסים טובה תחת רעה מאו.

ואמנם, מצב יהודי מארוקו עוד או בימי המושל ההיא מו' סלימאן לא נשאר מוחר כ"כ לאורך ימים, פגעים רעים מצד האחר והשפעתם של צוררי היהודים על המישל, ההיא מצד האחר, הפכו עד מהרה את מצבם לרעה, בשנת תקנ"ח (1795) נהרגו שלשה יהודים מעיר מוכנאם על קיריש השם, ושם אחד מהם דוד בן הרוש מאו בשנת תקנ"ט (1799) שררה מגפה במארוקה, יהודי מוכנאם, וכנראה עיר יהודי ערים אחרות, היו נאלצים או לעזוב את בתיהם ולגיס חוץ לעיר (מכ), בשנת תקע"א (1811) ברכיעי בשפת בים עשרים לחדש סיון נשרפו מוכנאם שלשה בתי-בנסיות ובהם ארבע ספרות-תורה, יבתיים וחצירות הרבה ברחוב-היהודים, ניסף על זה נכנסו המון רב מתישבי העיר ויתגנבו לשלול מכתבי יהודים בעת שהיו אלה בהילום לכבוד את השרופה, בן בגלל השרפה ההוא גזר או שר-העיר על פי פקודה מאת המלך שכל בתי-בנסיות החדשים שנבנו בעיר בשנה ההיא צריכים להרוס אותם (מג), בשנת תקע"ב (1812) נמצאו איזה מהישיב-פאם אייבי היהודים אשר הלשינו לפני המלך על יהודי פאם, ויצטרכו אלה לתת אחר עשר ככרי-כסף מדי, לפי הנראה מדבריו בכתב-הקורות האלה כי איזה מיחודי הקהל היו אשמים להמיט על עצמם את המלשינות ההיא שבגללה נאשמו כל קהל יהודי פאם, בכתב-הקורות ההוא יאמר כי לרגלי המלשינות ההוא נגזר על הרבה מהקהל, וארכעה מחכמי העיר שילכו למכנאם—כנראה להשפט שם—ועברה צרה גדולה והיו "בימים ומתידים על פשעם ואירעו דברים שלא נתנו להכתב", ואמנם, עד כה לא יכולנו לדעת סבת העלילה הזאת מה היתה, ולפי הנראה כי נגעה בדבר מדיני בלפי הממשלה, בשנת תקע"ו (1816) נשמע בין יהודי מארוקה הד-קול כי בא המשיח והיו—יאמר בכתב הדברים האלה מה ענינים מתמיהים אשר אין הפה יכול לספר? ומן השנה והלאה—יוסף הכיתב ההוא לומר—לא ראי יהודי מארוקו מאורות כי מצרה אל צרה יצאו דבר וחרב ורעב, רשמי הצרות ההם יסופרו גם אצל בעלי זכרונות אחרים, בשנת תקפ"ף (1820) היה המלך מו' סלימאן נלהם בסכיבות מראכיש ומארוקה ואז יצא קיל ללא-אמת כי היא מת שם במלחמה, ועד מהרה באו הלוראיים—שעיר שנאתם כבישה כלבם עד כי לקח המלך את האלמלאח מורם והחזירו אל היהודים—ויכנסו להאלמלאח בפאם, וכמרוצת הברק עפו רנה והנה בכתבי היהודים לשלול שלר ולבזו בו, ויהי מהומה יבהלה גדולה ליהודי פאם על כי לא התכוננו לזה, הרבה נפשית כחפזם לגיס דרך פתח האלמלאח, נרמסו ברגלי הנכנסים והיוצאים, הרבה נשים ענו ונהרגו, גם בתוך כמה משפחות היתה ערוביה נוראה, אבות בקשו ילדיהן, אם על בנה ואשה על בעלה (מז), בשנת תקפ"ג בכסליו (1822) מת מו' סלימאן והחזיון הזה

(מא) כ"ז על פי ר"י בן עובד בן עטר בס' זכרון לבני ישראל הנ"ל.

(מב) וילקט יוסף דרשות טריו הליואה כ"ג, (מג) יחש פאם כ"י זכסי פה ישרים על הגדה ש"פ טר' הכיב ביר אליעזר טולידאנו [ליוורנו תקצ"ח] דף. ג. גם ברשימת הנפגרים כ"ו כתוב מהמעתוקר' יהודה ב"ר מאיר מולידאנו כזה"ל "מורי ורבי החה"ש הרב יצחק אסקירא ז"ל נלב"ע ליל י"ט סיון תקנ"ט במגפה לתפ"ן". (מז) זכרון לבני ישראל כ"ג, טד) שם כהנ"ל, טה) ס' פה ישרים בהקדמתו, (מו) יחש פאם כ"י זכסא

של שלל יהודי פאם ע"י הלודאיים נכפל עוד פעם או כי חזרו וישללו את הפליטה הנשארת של האלמלאח ויציגום ככ"י ריק מזו. מלבד זה החלה אז מצוקת רעב בכל מארוקו, שהוסיפה על הצרה של "בין מלכא למלכא" אחרי מית המושר ההוא מוי סלימאן, המושל אשר מלך אחריו היה בן-אחיו. מולאי עבד-ארחמן בן מוי היסאם, הוא היה כפי שיוסופר עליו מזו איש ישר ונטה חסד ליהודים. אך, כמו המושל הקודם מוי סלימאן, לא נצול גם הוא מהשפעה רעה של צורר-היהודים, גם, המלחמות הרבות אשר היו לו במשך שנות מלכותו פעלו עליו לרעה לדרוף את יהודי מארוקו ולנצל איתם, ולכן לא נפין אם נאמר כי מצבם של יהודי מארוקו אז בימי המושל מוי עבד ארחמן, היה בכל רע. עוד בראשית שנות מלכותו עוד יותר להיותם תוקף הרעב שעלה אז למרום קצו, ושכגללו נמשך גם שבוש הדרכים ומהומות של תגרות שונות בין הערביים ועם הממשלה (מח). בשנת תקפ"ה (1825) עלה מחיר התבואה במארוקו כמעט פי ארבעים מהמחיר הרגיל, והי מספר חללי הרעב אז לדברת כותב אחד טילירי הארץ בן-הדור ההוא, בערך שלשת אלפים וחמש מאות נפש מהיהודים בלבד (מט). ובשנת תקפ"ו (1826) הגיע מספר המתים בפאם לבדה לאלף ושמנה מאות נפש יהודים (נ), ובתוך מהומת הרעב ההוא לא חסרו כמוכנ גם מקרי רצח ושוד. בחדש חשון בשנה ההיא נהרגו לא רחוק מהעיר מכנאס כחמשה עשר איש, ומתם היו שני ווגות של שני אחים. גם נמצאו ביניהם איזה תלמיד-חכמים שמשמיהם ידענו רק שני-אלה. ר' מסעוד בן מזור, ורבי משה בן מלכא מעיר אגוראי (נא), עוד חכם אחר ידענו שנהרג אז בשנה ההיא אחרי חג הסוכות, ושמו רבי משה בן חליואה, אשר בכואו מכפר אזרו [Azrou] למכנאס, נהרג בידי לסמים (נד).

ובעוד לא הספיקו יהודי מארוקו לנוח מתלאות הרעב ההוא ושבוש הדרכים, והנה קם מרד עוד בפנים המדינה, הלודאיים שנושבו בפאם עוד מימי אלזויר, התקוממו בשנת תקצ"א (1841) כמו' עבד-ארחמן עד כי היה נאלץ לנים מפניהם למכנאס, אך שם הצליח לרכוש לו המון צבא-רב שבעזרתם שב לכבוש את פאס, ואז בהכבוש ההוא היו היהודים—מטרה לחציו. המלך שמעו כי הלודאיים התחבאו בהאלמלאח של היהודים להתכצר שם, ויכונן את פיות מקלעיו ניכח האלמלאח, בתים רבים נהפכו לערמות עפר, והרבה נפשות נעשו בתיהם קבריהם, אמנם סוף סוף נגפו הלודאיים לפני מוי עבד ארחמן ביום כ"ב כסליו תקצ"ב ויפור אותם מעט הנה ומעט הנה במרחבי מארוקו, לזכר הדבר הזה נקבע היום ההוא יום כ"ב כסליו שנה שנה בין איזה משפחות

המלכים כ"י וזוכר אודות השלל הזה של ש' תק"ף בשו"ת ליצחק ריה מר"י בן דאנאן (ליוורנו תרס"ב) בח"ב דף ל"א ע"ג, ובס' לדוד להוכיר מר"ד זאגורי (לונדון? תרנ"א) נמצא בסופ איזה שירים על שהיה כלוא במאסר כמוגאדור בין תק"פ—פ"א.

מזו יחש פאס כ"י גם בשו"ת כרם חמד מר"א אנקאוה ח"א הו"מ סי' קס"א נזכר השלל הזה של ש' תקפ"ג. [מזו יחש פאס כ"י וכסא המלכים כ"י.]

מח) ס' קול יעקב מר"י בירדגו (אמ"ד תקצ). בהקדמת ר"א חליואה.

מט) הקדמת ס' פה ישרים.

ס' פה לאדם מר"מ חליואה (קניגסברג תר"ג). [נא] קול יעקב מר"י בירדגו בחלק הקינות.

נד) כ"ב בנו ר' אהרן חליואה בהקדמת ס' פה לאדם וע"י כפרק שאח"ז.

מיהודי פאם, ליום פורים, לזכרון יום כ"ב כסליו של השנה ההיא שבו נחו יהודי פאם מאיביהם הלודאיים, אשר בהיותם סמוכים להאלמלאח היו תמיד לשכים בצדם, ויום פורים הזה נקרא כפי יהודי פאם בשם „פורים די-לכור“, לאמר פורים של יריות המקלעים (ג).

בימים ההם היו למי עבד-ארחמן תגרות מלחמה גם עם ממשלת ספרד, ואז היו היהודים אשר בערי חוף אחרים, לשיד ולשלל ע"י חיל הספרדים, ורבים מהם הגלו ויטלטלו ממקומם (ד).

בשנת תקצ"ד קרה מקרה מעציב שעיד זכרוננו לא ימוש מפי יהודי מארוקו עד כה, בעיר טאנגיר חיתה נערה יפה מאד שמה סוליבא למשפחת חנוויל. אחת ממשפחת נכבדות שבין יהודי טאנגיר, בהיות הנערה כבת י"ג שנה פרץ סכסוך בין קרוביה אשר כל אחד חפץ לקחתה לו לאשה, ודבר הריב הזה הגיע עד לפני המלך מו' עבד-ארחמן אך הוא כאשר רק שמע אודותה דבקה נפשו בה, ויציע לה להמיר דתה ולהנשא אליו, ואמנם היא לא הפצה להסכים להצעתו זאת בשום אופן, ובכל האמצעים שהשתמש בהם לחפצו זה לא יכול להסב את לבה, יסף היה כי מסרה את נפשה להורגים, ובפקידת המלך נהרגה בעיר פאם ותקבר שם (ה), וכל כך הרגיו המקרה הזה את לבות יהודי מארוקו, עד כי ציינו למקום קדוש את „קבר הצדקת“ היא עד היום הזה, גם נמצאי שירי-נהי וקנינת בלשון ערבי המדובר במארוקו, ובעברית, לזכר המקרה הזה ופעולתה הכבירה של הצדקת העלמה והיפה ההיא (ו).

בשנת תקצ"ה בחדש כסליו החלה מגפה נוראה במארוקו ואלפי נפשות נפלו חללים (ז) בשנת תקצ"ט [1839] שנת מלחמת הצרפתים באלג'יר, עברו על יהודי מארוקו צרות והטלות מסים כבדים, מו' עבד ארחמן התחשב אז מפני צרפת ויהי צריך להתכונן וכבוא לעזרת עבד אל-קדיר איש מלחמתם של הצרפתים, ולמען מלא את איצר הממשלה כסף בעוד מיעד, והטיל על היהודים סכמים עצומים, ובמארוקה קרה אז בעקבית הדבר הזה מקרה מרגיו לכ, שם בין יהודי מארוקה הצטיין בעושרו וביחוסו וחבמת לבה איש זקן דון יהודה בן לוי בן מאיר אברבנאל, מצאצאי השר הנידע דון יצחק אברבנאל, אביו לוי אברבנאל היה גם הוא נכבד בעדתו, ולרגלו איזה מלחמה שפרצה לפני שנים במארוקה אילי במלחמת מו' סלימאן בשנ' תק"ף (1820) שזכרנו מעלה, נמצאי אנשי בליעל שהלשינו עליו כי ידו היתה בקישרים נגד המלך, ומכלי חקור אם אמת נכון הדבר, נהרג מיד על פי דבר מלכות וכל רכישו הוחרם לאיצר הממשלה, וככה כגורל האב, כן היה אז בשנת תקצ"ט, גם גורל הבן דון יהודה אברבנאל, הממשלה עינה אותו והפקוד עליו להסגיר בידה את הונו, אך הוא לא חפץ למלא את פקודתה, ואז שמה אותו במאסר בככלי ברזל ימים אחרים ואחר נהרג

(ג) יהש פאם כ"ו וכסא המלכים כ"ו, (ד) הקדמת ס' לחם עוני על הגדה ש"ס
מרי רפאל הסאן, ליוורנו תקצ"ד, (ה) יהש פאם כ"ו וכסא המלכים כ"ו וראה בהערה שאח"ז.
(ז) שירי-נהי כאלה על הצדקת סוליבא ידועים הם כפי יהודי מארוקו וראיתי מהם בכ"ו גם
בס' קול יעקב מרי בירדנו בחלק הקנינת נמצאה קינת ע"ז וכס' קצות האר"ש סיפורים כלשון
ערבי דפוס ליוורנו נמצא גם „קצות סוליבא“ הספור של המקרה הזה בארומות,
(ז) יהש פאם כ"ו וכסא המלכים כ"ו.

בעינינו נראים אך עיר כטרם מיתו בעיר שהיא סובל במאסרו המיטה הממשלה אסין יותר נראה כתיך ביתו השיטרים נכנסו לחפש בכל חדריו בכדי למצוא את החין ייפגשו בכחו הצעירה של דון יהודה בת שבע עשרה שנה שהצמיחה כ"ב ביופיה ראש השיטרים מיד כראיתו איתה חשב לקחת אותה בחוקה ולהוליכה אל המלך אך בני כיתו של דון יהודה שכבר נפשו מרה מפני מאסרו של דון יהודה חנסו לא יכלו לסבול גם את העלבון הזה ויסתערו בחרף נפש על השיטרים להניאם ממעשיהם ביחוד הערה למות נפשו חתנו הצעיר של דון יהודה כנימוק מילידי מארוקו אשר רק לפני שמנה ימים ארש את העלמה ההיא היא ראה כי עוד מעט וארוסתו המכר בידי השיטרים המזוינים וביאוש מר הסתער על אחד השיטרים ויגזיל את החרב מידו ויפן אל ארוסתו ויאמר "נפש תמה וטהורה ברחי לך מידי אכזרים פראים האלה ועלי לך השמימה אל מקום ששם נתעלם יחד באהבתנו" וכדברי כדברים האלה תקע את החרב בלבה ואחר דקר גם את עצמו ודמיו ברמי ארוסתו נגעו את המאורע האיום הזה כנראה לא ידע או דון יהודה האב שכבר נטה למות מרוב עינוי במאסרו וביום המחרת אחרי שגם דון יהודה נהרג הובלו שלשת הגיוות היקרות האלה דין יהודה ובתו וחתנו שלשתם הרוגים לקברות וכל יהודי מארוקה התאבלו על המקרה הנורא הזה והקורע לב נח.

ככה מחזית ניראים כאלה קרו אז בימים לא רחוקים לפני כשבעים שנה בימים שעין התרבות האירופאית היתה כבר ציפיה גם במארוקו ובכל זאת לא בושיו אף לא פגשו שום מעצור עושי-הרשעה ההם מלעשות זר מעשיהם.

נח) הספור הזה בא בהעברי תרמ"ט צד ש"ס — שצ"ב בהמאמר "נשפה בלא משפט" מהסופר נ"ד הופמאנן ואף כי שם לא הערה את מקורה מוכן ברור כי יסודתו על מקור נאמן וראה שם בהספור עוד דברים מענינים בזה.

ודע כי בהמליין 1902 נ"ו 80 נזכר כי אחד המלומדים ברומא במשאו או לפני ביהמ"ד לרבנים שם זכר בין היהודים שהיו באי כח מטשלות שיגות את השמות יצחק סומבאט בש' 1791, ומשה כהן מקובין שנים אחדות אח"כ שהיו צירי מבשלת מארוקו ומפני שלא נודע לי עוד המקור לזה לא הצנתיים בין גדולי היהודים קרובי המלכות כמאה הזאת, ורו בזה להערה.

פרק חמשה עשר.

רבני המאה הששית

רבני החצי הראשון של המאה ה'.

בית-דון של חמש כפאס הלמידו ר' יעקב בן צור, ור' יעקב בן נאיים, ר' יוסף בן סאמון, ור' אברהם מנאנו וחבוריהם, בית-דון של שלש כמכנאס, ור' חיים טולידאנו ב"ר יהודה, ר' משה טולידאנו ב"ר יעקב, ור' יוסף בנו ר' משה מאימראן ור' חיים בנו, ר' דוד ב"ר אהרן בן חסין, וחיבוריהם, רבני מארוקה, ר' שלום בוזאגלו, רבי שאול ישועה אבוטכול רב צפרו, רבני סאלי-ראכאט, ר' אליעזר די אבילא, ר' יחיאל חים, ור' יצחק צבע, רבני תיטוואן, ר' יהודה קורויאט ור' יהודה הלוי וחיבוריהם.

רבני החצי האחרון של המאה ה'.

צאצאי הרבנים ר' שמואל בן צור ור' אליהו הערפתי ור' מתתיה סירורו ור' משה בן זמרה כפאס, ר' יהודה בן עטר השני, ר' ירדיה מונסנייגו, ור' יעקב בן סמחון וחיבוריהם, רבני מכנאס ר' רפאל בירדוגו, ר' ברוך ב"ר יעקב טולידאנו, ר' פתחיה מרדכי בירדוגו, ור' שמואל בן וואעישי, ר' מיימון בירדוגו, ר' יעקב בירדוגו, ר' חיים טולידאנו האחרון, ר' יוסף בירדוגו, ר' בנימין לכרייף, ר' שלמה תליוואה, ר' שלמה בירדוגו, ר' שלמה מאימראן, ר' יהודה ב"ר יעקב טולידאנו, ר' יוסף תליוואה ובנו ר' אברהם ור' משה, ר' יהודה ב"ר מאיר טולידאנו, ר' אליעזר טולידאנו ב"ר הוב, ור' חביב בנו, ר' שלום בן סאמאן, ור' שמואל הלוי בן יולי, וחיבוריהם, ר' יהודה אהנא מטרבוניש, רבני סאלי-ראכאט, ר' יוסף אלמאליה, ר' משה די אבילא, ר' שמואל די אבילא, ור' יצחק צבע, וחיבוריהם, רבני תיטוואן ר' יצחק קורויאט, ר' רפאל אברהם קורויאט וכו', ר' יהודה קורויאט, ור' יצחק בן וואליר וחיבוריהם, ר' משה ארעני, ר' אברהם קורויאט ור' רפאל חסאן מסוגאדור, ר' יוסף קורקוס מגיבולטאר, ר' שלמה ואענונו, ור' משה אלקאיים וחיבוריהם, [ה"א ת"ק—ת"ר 1740—1840].

כמי שזכרנו כבר (בפרק י"ג) נשארו בתחלת המאה הזאת שרידים מרבני הדור הקודם, והם רבי יעקב בן ציר כפאס, רבי יעקב טולידאנו כמכנאס, ירבי יעקב בן מלכא בעיר תיטוואן, בתור ראשי וזקני הרבנים של ראשית המאה הזאת, שלשת הרבנים ההם ביחוד השנים הראשונות העמידו תלמידים יבנים רבים, שהיו גדולי תורה מצוינים יאשר מהם נשתלחו כמעט רוב רבני וחכמי המאה הזאת.

כפאס נסמכו ברבנות ע"י רבי יעקב בן ציר הנזכר, חמשת הרבנים האלה, רבי שמואל שאיל ב"ר יעקב בן דאנאן וכן רבי שאיל בן דאנאן הנזכר בחצי הא' של המאה

הקדמתו, נולד סביב ת"ס א) ומת בין תקכ"ו--ל ב), רבי אפרים בן אברהם מינסניינו. נילר סביב ת"ע, ובערך תק"י נמנה בין דיני העיר ג), אחרי כן לפני שנת תקי"ח נסע ד) תימויאן ושם נמנה לסגן האב"ד רבי יעקב בן מלבא ה), ובמיתו זה בשנת תקל"א נמנה הוא לאב"ד, וימת בערך תקי"ט ו), רבי רפאל עובד בן צור בנו של רבי יעקב בן צור הנזכר, נולד סביב ת"ע, ובערך תק"י נמנה מטעם אביו בהבית דין, ומת בין תקכ"ו--ל ז). רבי אליהו ב"ר יוסף הצרפתי (נזכר בדור הקודם) נילר תעיה ומת בגיל ו' כחצית הלילה ביום כ"ז אבול תקס"ה בן צ"א שנה ח), יש אימרים כי היה תלמיד רבי חיים בן עטר מפאלי ט), אך לדעתנו נראה כי כבעל השמועה הזאת נהחלף שם ר"ח בן עטר במקום רבי יהודה בן עטר רב בפאס בחצי האחרון של המאה החולפת, שיותר נכון לאמר שהיה ר"א הצרפתי תלמידו, ר"א הצרפתי היה--לפי סדר היחש המקיבל בידי בני המשפחה הזאת הצרפתי-הדור החמש עשרה עד רבינו הס נכד רש"י ו), רבי מתתיה סרירי ב"ר מנחם סרירי השני (הנזכר בדיר הקודם), ובן כתו של רבי יעקב בן צור הנזכר יא), נסמך גם הוא מטעם זקני לאחר מהבית דין סביב לשנת תק"י, ומת בין תקמ"ב--ן יב), חמשת הרבנים האלה נודעו אז בשם „בית דין של חמש בפאס יג), ובערך שנת

- א) כן נזכרתו מהפסק-דין הנדפס בסוף סרירי אהבת הקדמונים שב' שרי שאלו זה היה בש' תע"ה צעיר לימים שלא נתמלא זקנו, וראה בשו"ת מו"צ ביעקב סי' א', ל"ו.
- ב) ראה בשו"ת הנ"ל סי' ק"ב ובכ"מ, ובשו"ת זכות אבות סי' ע' דף מ"ה ד'.
- ג) ע"י כמו"צ ביעקב הנ"ל סי' א', קב"ט, ועוד.
- ד) כי שם סי' ל"ו כחשובה שנכתבה שנת תקי"ח לא חתום שמו.
- ה) ראה בהקדמת סי' מגן גבורים מר"א די אבולא בהסכמת רבני תימויאן שנת תקכ"ה ובשו"ת זכות אבות בכ"מ, ואודות נסיעתו לתימויאן וזכור גם תלמידו ר"י בן נאיים בהקדמת השו"ת זרע יעקב ושם יתארוהו „הרב הגדול המקובל האלהי“.
- ו) ראה במקור חיים לד"ר נאכט צד 87 בהתשובה משו"ת משפטים ישרים.
- ז) ע"י בשו"ת מוצ"ב סי' א' ל"ו ובכ"מ, וזכות אבות דף ג"ט ע"ד, ונזכר הרב הזה עוד בשו"ת ויאמר יצחק ח"ב סי' צ"ו ונדפסה ממנו קינה על מות אביו בספר עת ללך חפץ דף ק"ג.
- ח) כ"כ בנו ר' רפאל מנחם הצרפתי הועתק בס' יחש פאס כ"י.
- ט) שה"ג מהחיד"א ע"י ר"א הצרפתי, והגם שיש לקיים דברי החיד"א אלה ולומר שר"א הצרפתי היה איזה זמן בסוף המאה החולפת בפאלי, או אולי בעת שהתגורר ר"ח בן עטר בפאס בדרך נסיעתו לא"י כמ"ש בפרק י"ג, למד או הצרפתי לפניו, בכל זאת אחרשום שההשערה שכתבתי בפנים היא יותר קרובה אל האמת.
- י) שה"ג שם.
- יא) ראה למעלה בפ"ג כי ר' מנחם סרירי השני היה חתנו של ר"י בן צור, וא"כ ר' מתתיה זה בנו של ר' מנחם יהיה נכד ר"י בן צור, וכן בשו"ת זכות אבות דף ג"ט נמצא פס"ד מר"י מתתיה סרירי זה ושם מזכיר את ר"י בן צור בתור „מר זקנו“, ובהיחש של משפחת סרירי בפאס הנדפס בהקדמת ספר תוספי הרא"ש (ליוורנו הקל"ז) כותב המו"ל על ר' מתתיה זה בזה"ל „אשר בנו של ר' מנחם סרירי השני הוא החה"ש הרו"מ היושב על כסא ההוראה היום שם (כפאס) ויש לו בנים ת"ח כלם שמוותיהם על שם אבותם... כסה"ר מתתיה סרירי יח"ש"ל...“ ואודות בנו של ר' מתתיה שזכר בעל הקדמה הנ"ל, עוד נזכר גם בפרק זה.
- יב) ראה בהקדמת ספר תהיה דודור מר"י חסין שנמצאה הסכמת ר"א הצרפתי ור' מתתיה סרירי בשנת תקמ"ב, וכי מת לפני תק"ן הוא עפ"י ר"י ב"ר עובד בן עטר סופר דברי הקורות של יהודי פאס ע"י אליזר (ע"י פרק הקודם) שבהזכירו שם את דבר הריסות בית הקברות בשנת תק"ן, וזכור שהרסו גם את קבר ר' מתתיה סרירי.
- יג) ראה כמו"צ ביעקב בכמת סימנים ושו"ת הלכה למשה מרר"מ ארכאז או"ח סי' ד' וזה"ע סי' ל"ו ויתר ספרי השו"ת מרבני המערב במאה הזאת.

תק"ו, כנראה אחרי אשר נסע רבי אפרים מונסניינו לתיטוואן כאשר זכרנו נמנה או אתם רבי משה בן זמרה מגדולי חכמי העיר, ושעיד לפני בן מימי רבי יעקב בן צור, היה הוא ר"מ בן זמרה ספר-הכית-דין, יד) היא מת ביום א' חיה"מ סוכות ש' תקל"ח טו).

ששת הרבנים האלה בכלל, נחשבו לראשי רבני פאס או כחצי הראשין של המאה הזאת הששית, ולפי הנראה שכלם חיברו ספרים, ומשלשה מהם נדע ברור כי השאירו איזה כ"י, והם: ר"א מונסניינו ור"א הצרפתי ור"מ בן זמרה, הראשין חיבר שו"ת ופסקי דינים כ"י, יו) והשני ר"א הצרפתי חיבר ג"כ פסקים ושו"ת, יז) יס' אליה זוטא? יח) וס' איל המלואים דרשית, כד הקמח על הגדה ש"פ, למד מלמד על איזה מסכתות, נער בוכה דרשית-הספר, וקול אליהו על התורה, כלם עורם כ"י, יט) והשלישי רבי משה בן זמרה חיבר דרושים ופירושי תנ"ך קובצים גדולים שעוד נמצאים כ"י אצל צאצאיו בפאס כ).

ובימי ראשי רבני פאס ההם חיו עוד בפאס החכמים האלה, רבי עמניאל מנסאני, היה סופר הכית-דין בתחלת המאה הזאת ומת לפני תק"ל, כא) רבי יעקב חיים בן נאיים הוא היה תלמיד רבי אפרים מונסניינו הנזכר, ובערך ש' תק"ך אי אח"כ זמן מעט נסע מפאס ללכת לארץ-ישראל, אך במסעו דרך אלגיריין התמהמה איזה זמן בעיר למעסר [Mascara] יבש תקב"ד בא לעיר אלגיר ויתקבל שם לאב-בית-דין משך שמונה עשרה שנה, בש' תקל"ז עברו דברי ריבות בינו ובין אחרים מחכמי העיר אלגיר שביניהם נמצא גם אחד מרבני תיטוואן רבי יהודה הלוי שיזכר שמו עוד לפנינו, ושישב או באלגיר, דבר הריב ההוא היה להגלי איש אחד אהרן הכהן סלומין שמו, מיהודי אלגיר, שהיה לו יד במלכות ואימתו היתה מוטלת על הקהל, ובסכסוך פרטי שהיה לו עם אחד מיחירי הקהל, לא חש אליו רי"ח בן נאיים ויחייב אותו בדין, ובזה הסב עליו רי"ח בן נאיים את חמתו של האיש התקוף ההוא אשר נמצאו לו עוזרים רבים גם מחכמי העיר, כב) אחרית הריב הזה לא נדעו, אמנם כמו שזכרנו נשאר רי"ח בן נאיים עוד על משמרתו בתור רב ואבי"ד באלגיר, עד שנת תקמ"ב, שאז נסע לליורנו ויתישב שם, כג) ואן הרפ"ס את ספריו זרע יעקב שו"ת וישועות יעקב דרשית וליורנו תקמ"ד גם נשתדל בהדפסת ספר הזוהר מוגה (שם תקמ"ו, כד) הוא מת שם בליורנו ביום ג' כ"ה תשרי תקס"ד וכבוד גדול נעשה לו במותו עד כי איזה מחכמי ליורנו הרפ"סו ביום שאחרי קבורתו קונטרס מיוחד אמת ליעקב וליורנו תקס"ד הספרים וקניות עליו, כה)

יד) ע"י שו"ת מוצבי" ס' קצ"ג, מז) יחש פאס כ"י, יז) נזכרו בשו"ת ליצחק רות ככ"מ, יח) נזכרו שם ובשו"ת הלכה למשה ועוד, יח) נזכר ביחש פאס כ"י, יט) שמו ומהם אצלי בכ"י, כ) שם, כא) ראה בשו"ת מוצ"צ ביעקב ס' קצ"ג ושו"ת זכות אבות ס' ר"ל.

כב) כ"ז ע"פ תשובה אחת בשו"ת ר"י שקמה הלוי שבסוף ח"י הרישב"א על שבת [סאלונקי תקנ"ג] ע"ש ס' א', שם בתוך התשובה בדרך ס"ח ג' יאמר על רי"ח בן נאיים, "להיותו אב"ד ומומחה לרבים בידוע לכל, הרב הטובה יעקב כחור ה' היא, וכל הטהרה אחריו כאלו טהרה אחר השכינה". כג) הקדמת המחבר כס' זרע יעקב והמספיד ר' ישראל נחמן בקונט' אמת ליעקב.

כד) בן כתוב בהשער של הוצאת הזוהר הנו' כי נדפס והוגה ע"י הרב ר"י בן נאיים ור' אברהם מיוחס, כה) על דבר שנת ויום מותו נזכר מלבד כהקונטרס אמת ליעקב

כתשע שנים אח"כ נדפסו חידושי ברכות וסיכה מר"י בן נאיים (נו) ימזה נראה כי זולת ספריו שהרפים בחיו השאיר אחריו עוד בכתיב"ד.

רבי יוסף בן סאמון חי בפאסי בראשית המאה הזאת בני יאח"כ נר איזה זמן בתיטוואן, כתי הוא היה ירד ורע לר' אליהו הצרפתי הנזכר למעלה, וסביב לש' תק"ך כנראה נסע ותישב בליוורנו, חיבר עדות כיהוסף ש"ת וחי' מסכתות וליוורני ת"ק... ומת לפני שי' תקנ"ח כ"ט.

רבי שמואל בן ציר בן רבי רפאל עיבד בן ציר הנז' מעלה נמנה לדין בפאס בערך תק"ל אחרי מות אביו (ל' יחי עיר אחרי תקמ"ב) לא רבי עיבד בן עמר בן רבי יהודה בן עטר הנזכר בדור הקודם. ל"ג רבי אברהם מנסאני רבי חיים מנסאני ורבי אליהו מנסאני כנראה שלשתם אחים. ל"ד רבי מרדכי בן עטר (ל' ורבי שלמה אדהאן, (ה) אלה היו מחכמי פאס או בחצי הראשון של המאה הזאת ור' אברהם מנסאני הנזכר, היה תלמיד רבי שמואל בן אלכאז הנזכר בדור הקודם

הנז', גם בס' חיים וחסד דרושים מר' עזיאל לחאיך דרוש י"ט.

(כו) נדפסו בתוך הספר חסד ואמת מר"י צבע סאלונוקי תקע"ג.

(כז) כ"ב בשו"ת שבספרו עדות כיהוסף סי' ב' כי עיר מולדתו היחה פאס.

(כח) בן ראיתי באגרת כ"י בקובץ אגרות לר"א הצרפתי בפאס.

(כט) כי החיד"א בספרו ועד להכמים ח"ב שנדפס ליוורנו תקנ"ה מובירו בע' עדות כיהוסף וכותב עליו „זלה"ה.

(ל) עיי' זכות אבות דף נ"ט ב' ובאגרת כ"י ראיתיו התום כהבי"ד שנת תקל"ב.

(לא) כי או מצאנוהו מסכים בספר תהלה לדוד חסין.

(לב) הוא בעל הקדמה לספר שיר מכתם (ווארשא תרל"ט) סאביו ע"ש וכמקור חיים דר"ר

נאכט צד 85, ולמעלה צד 140—189.

(לג) אורי מורע יהודה מנסאני. ממונה הקהל בפאס שזכרנו בפרק י"א שחי' בראשית המאה החולפת, ושלשתם אלה יחד מצאנום התומים באגרת בלשין לימודים כ"י בסופו, ששכתו למכנאם לפטירת מהר"ט (וי' יעקב טולדאנו) בשנת תקל"א, ובשו"ת משפטים ישרים מרד"ך בורדוגו ח"ב סי' רס"א נזכרו ר' אברהם ור' חיים מנסאני ראה במקור חיים לד"ר נאכט צד 88 בהערה ונזכרו עוד באיזה שו"ת מרבני הטערב, ובקובץ אגרות כ"י לר"א הצרפתי נזכרו ג"כ באיזה אגרות וניכר משם שגם ר' עמנואל מנסאנו הנזכר למעלה היה אחיהם הגדול או עב"פ אחיו של ר' אברהם.

ובגליון כ"י שבא לידי מפאס ראיתי איזה זכרונות מכ"י של ר' חיים מנסאני ואעתיקם פה לתועלת מה' בסומן טוב נולד לי הבן יקר לוי שאול בני בצפרו וע"א בשנת לב נשכ"ד [תקנ"ב] ח"י לאדר בשני בשבת ואני גולה ונדה ה' יאמר לצרתינו דה' בכא מלך סי' מולאי סלומאן יר"ה בפאס כחוקה"מ של פסח בשנה הנ"ל נכנסנו דהאלמלאה ואמר לנו המלך לנתוש ולהרוס את הבית ואת המגדל ערו ערו עד היסוד כה' שבנה אחיו [אליויר] האזור, בס"ט נולדה לי הבת הוקרה רחל ד' טבת תקנ"ה בפאס... נז"ד לי יהודה בני בשנת תקנ"ה ליל מ"ש ב' אדר, חיים מנסאני' מוכן הדבר שבח"י לאדר תקנ"ב שהיה גולה ונדה בעיר צפרו, זה היה בעת גלות יהודי פאס באלקסנדר, ושאה"כ כחוקה"מ פסח בשנה ההיא תורו כבר ואז הרסו את הבית והמגדל, המה המסגד והמבצר של אליויר בפאס, ראה בפרק הקודם ובהערה ל"ט שם.

לד' נזכר בשו"ת משפטים ישרים ח"ב סי' רס"א הנ"ל, ובקובץ אגרות כ"י לר"א הצרפתי. (לה) בספר מנחת יוסף מר"י אירגאס דף ע"ו ב' נדפסה שם אגרת פני משה וכתב, שהגיעה אלינו באב שנת תקמ"ה על יד הרב כמורה"ר שלמה אדהאן דמתא פאס וע"א ונתישב בעה"ק ת"י" ומוכן שאין שום שייכות לר"ש אדהאן זה עם ר"ש אדהאן שחי' בסוף המאה החולפת שהיכר ספר בנאות דשא עיי' בפ"ג.

והיה חכם מקיבל ומלויק. וחיבר ס' מאה שערים וס' דרך צדיקים ועיד קיבוצים גדולים
בהרשות וביאורי התנ"ך נמצאים עד כה בכ"י בפאס. (ל) הוא מת כיום די ט'
אלור הקמ"א (ל).

ובמכנאם נמנו אז בסוף הרבע האי של המאה הזאת. על ידי רבי יעקב
טילידאני, כאשר זכרנו, הרבנים האלה. רבי שלמה ב"ר אליעזר (לח) טילידאני. רבי
מושה בן דניאל לשו טילידאני, ורבי יקתיאל ב"ר מרדכי בירדוגו הנזכר בדור
הקודם. הרבנים האלה נודעו אז אחרו מית האב"ד רבי יעקב טילידאני שמת בש"י
תקל"א כמו שזכרנו כבר (כפ"ג) בשם "בית-דין של ירוש' במכנאם". ויחליפו הרבה
אגרות ושיות עם הבית-דין של חמש בפאס שזכרנו מעלה. מי ישלשם חיברו
ספרים. הראשון רבי שרמה טילידאני חיבר שיות 'פסקים אשר נקראו בפ"י רבני
המערב שאחריו בשם 'פסקי מהרש"ש' כ"י גם ראיתי ממנו איזה דרושים כ"י. הוא
מת כיום בי"ד מבת תקמ"ט. מאי יהשני רבי משה ב"ר דניאל טילידאני נולד בש"י
הפ"ה. ובימי נעוריו למד לפני רבי חיים בן משה טילידאני (עי' בפ"ג) ואח"כ
לפני אחיו רבי יעקב טילידאני הנזכר. בעתים שנית התגורר רבי משה פעם
בסאל' ופעם באהרי הערביים מחזין לעיר מפני רעב ידבר ששררו בעיר במכנאם.
ובתוך הדבר שחיה אז שם כראשית המאה הזאת מתה עליו אשתו הראשונה,
בשנת תקכ"א—כ"ח מתו על כרכ"י ארבעת בניו יכת אחת בשנת תקכ"ט ביום כ"א
מבת נמנה בין הבית-דין (מב) אך לא האריך ימים במשרתי זאת כי הוא מת בש"י
תקל"ג ליל שבת י"ג טבת. מי חיבר פירוש גדול על פירש"י עה"ת כחמשה ספרים.
אדמת קדש. בגדי קדש. מלאכת הקדש. בונה ירושלים. אם הבנים שחיברם בין
תק"ך—ל' והתני של המחבר ה"ר מאיר טילידאני קיצר אותם יסדרם בספר אחד
בשם מלאכת הקדש שנדרס אח"כ (לויורני תקס"ג). מדי גם חיבר משחת קדש?

(ל) יהש פאס כ"י. (לו) לוקטני הירושים כ"י.

(לח) טל' שני אלה אליעזר ודניאל אחים היו בני הר' יהודה האה בסדר היתש בפרק י"א
הערה י"א. כמ"ש שם. ועל האיש דניאל הנזכר אביו של רבי משה נמצאה קינה בספר תהלה לדוד
מר"ד חסין דף ס"ז כי שמת בחדש אב תקמ"ב ע"ש.

(מ) איזה מהאגרות ההם ישנם אתי בכ"י בקובץ אגרות לר"א הערפתי.

(מא) רשימת הנפטרם כ"י. ובאה הסכמתו של רש"ש זה כס' תהלה לדוד מר"ד חסין. בשנת
תקמ"ב, גם בהקדמת ס' פה ישרים כותב בתוך יחוסו. אחי הרב הגדול כמוהר"ר שלמה בני
איש חיל".

(מב) כל זה עפ"י מ"ש רמט"ו בעצמו בהקדמותיו לספרו מלאכת הקדש ע"ש היטבו וראה
עוד כמ"ש בישמו בתהלת הפרק הקודם.

(מג) רשימת הנפטרם כ"י וז"ל "מלא חכמה וענוה וכל דרכי הגאווה, הנע והעוהה, יושב
אהליב ושוקר על לימודו למוד תורה לשמה ההה"ש הותיק דו"מ כמוהר"ר משה טילידאנו ולהיה
יתוד לאמו ולאביו ה"ר דניאל אחי נהפך תוך שמנה ימים לחלויו ליל ש"ק י"ג טבת שנת מ"ב
ויש"ר דפ"ק" ובס' תהלה לדוד מר"ד חסין דף ס"א ס"ב נמצאו שתי קינות עליו ע"ש.

(מד) ראה במהכרתו אפרון ס' קו"ד, ומ"ש שם שהמבוא לביה"ד ה"ר יעקב ב"ר מאיר
טילידאנו סדרם וכללם כס' אחד וכו', שלא בדיוק כתבתי אז כן, כי אמנם המבוא לביה"ד הוא
ה"ר יעקב, אך לא בנו של ה"ר מאיר היה כי אם אחיו. וגם לא הוא שכללם וסדרם לספר אחד,
כי אם אחיו ה"ר מאיר שהיה התני של המחבר, כמביאר כ"ו בהקדמת הס' מלאה"ק ע"ש, וזה

מה ינזר הקדש הרשית עה"ת, והשמים החדשים שו"ת, ושני הספרים האלה ישנם עוד בכ"י מ"ו, והרב השלישי מכות-דין של שלש ההם רבי יקותיאל בירדוגי (טו) מת שנת תקס"ב, וחיבר נמוקים על הכתובים עודם כ"י מת, ולפי הנראה שחיבר גם פסקי דינים (טז).

והולת שלשת הרבנים ההם חי עיד בתחלת המאה הזאת שם במכנאס, רבי חיים ב"ר יהודה טולידאנו, אחי אביהם שר ריש יר"מ טולידאנו הנזכרים (ז) אשר גם הוא נמנה אז לאחד מדויני העיר. אמנם הוא נתיישב אחרי כן בסאל'י בכ"י הנני כותבים פה את תולדותיו בתור אחד מרבני מכנאס, הוא נולד בערך ת"ס או אח"כ מעט ילמד לפני רבי משה בירדוגי הנזכר בדור הקודם. בשנת הפ"ז ט"ו אלול מתה עליו אשת נעוריו שמחה בת רבי יוסף טולידאנו אחיו, בלי זרע, ויקנן עליה קונה בספר הקניות שחיברו בשנת תק"ט מצאניהו כבר חתים רביעי כהכותב-דין במכנאס אחרי רבי חיים בן משה ואחיו ר' יעקב טולידאנו ורבי מרדכי בירדוגי (א) הנזכרים בדור הקודם, ובערך תק"י נסע לסאל'י ושם נמנה לדין העיר בשלשים שנה, ובענותו ובנדיבות לבו רכש לו ידידים רבים ויהי רציו בעיני כל (ב); הוא מת ביום ג' י"א שבט הקמ"ג (ג) וקן וישיש וישאיר כתבי-יד רבים, ומהם ידענו הספרים האלה: שאלות ותשובות שנקראו אח"כ "שו"ת מהרח"ט של סאל'י" (נד), וליקוטי דינים (נה), ודרושים (נו), וקניות (נז), גם קונטרסים רשימת הנפטרים (נח) שזיכור בו שנית מות רבני המערב שחיו משנת תע"ד עד תקל"ג, והקונטרסים הקטן הזה היה לנו לתועלת הרבה בניגע לתולדות רבני המערב ההם וימי חייהם.

עיד הכתמים אחרים חיי במכנאס או בחצי הראשון של המאה הזאת, והם רבי משה טולידאנו בן רבי יעקב הנזכר בדור הקודם ולמעלה, ורבי יוסף בני רבי משה

המקום להעיר כי היר מאיר טולידאנו הנ"ל מתעסק הרבה בהעתקת ספרים כ"י, וכשלושים ספרים כ"י ממחברים שונים הגיעו לידי מהעתקתו, ומהם ספריו רבי שמואל בן זקן הנזכר בדור הקודם שנדפסו מקורב בירושלים ע"פ העתקתו של היר מאיר הנ"ל, ככתוב בהקדמת הספרים ההם ע"ש. (מה) נזכר בספרו נזר הקדש כ' ויצא, (מו) הראשון ס' נזר הקדש כ"י אצלי, והשני ס' השמים החדשים כ"י בעיר מכנאס ונזכר גם בסוף הקדמות המחבר בס' מלאכת הקדש ושם כתב כי חיברו בשנת תקל"ג.

(מז) בס' תהלה לרוד מר"ד חסין דף ס"ה ב' נמצאה קונה על אשת ר' יקותיאל זה שמתה מתמת לידה. (מח) כ"י במכנאס, (מט) כי משמו של ר' יקותיאל נזכר איוה פס"ד בספריו רבני המערב, (נ) ראה בפ"א הערה י"א, (נא) שו"ת מו"צ ביעקב ס' קט"ו, (נב) הקדמת ס' מלאכת הקדש דף ר' ע"ד, ונסע לעיר מכנר סאל'י ומצאתי שם את שאהבה נפשו הודו והררי התה"ש הר"מ אדוני דודי במהה"ר חיים טולידאנו נר"ו ענותן כהלל ורציו לרב אחיו... "וכן בתהלה לרוד דף ס"ו ג' יתאר את רח"ט"ו זה "פאר החכמים גזע ישישים, טוב עם אחרים ועם אנשים", וכשו"ת באר מוס חיים מר"א די אבולא נזכר בכ"מ ע"ש דף י"ב, מ"מ, ג, נ"א, ושם נמצאה גם הסכמתו בש' תקכ"ב ע"ש.

(נז) הוספה לקונטרס רשימת הנפטרים כ"י ותהרה לרוד שם בהקניה שקנן עליו, והזכירו גם בהמעלות לשלמה חזן דף ל"ב.

(נד) כ"י במכנאס, (נה) נזכר בשו"ת מו"צ ביעקב ס' רפ"ג בהגהה, (נו) נ"ו בס' ליקוטי חרושים כ"י, (נז) ראתיו כ"י, (נח) כ"י אצלי מקיל ה' עמודים קטנים והוספה מהמעתיק היר יהודה ב"ר מאיר טולידאנו.

מאימראן, ורבי חיים בנני, רבי אברהם חליואה הראשון (נא), ורבי משה בנו ס', רבי יעקב אדהאן (א) ב"ר משה אדהאן הנזכר בדור הקודם. רבי דוד ב"ר אהרן חסין, רבי אברהם אצבאן (ב), ורבי מסעוד ארוואח (ג).

יאלה מהם שחיברו ספרים, הראשון רבי משה ב"ר יעקב טיליראנו חיבר ספר מגיני שלמה על פירש"י עה"ת סו', וספר דרישים למועדים ולנפטרים, נמצאים כ"ו במכנאם, היא מת שנת תקל"ח ד' בשבת י"ז אלול (סה), ובנו רבי יוסף מת תקמ"ח, ב"ד אלול סו', וחיבר גם הוא פירוש על רש"י עה"ת יפסקי דינים סו', גם רבי משה מאימראן ירבי חיים בנני, שניהם חיברו ספרים, הא' רבי משה חיבר שיטת על כמה מסכתות (סה, ודרושים סט), יפסקי דינים עו', ונימיקים על החומש עא', הוא היה חתנו של רבי יעקב טוליראנו הנזכר בדור הקודם, ומת ז' אב תקמ"ז עכ', ובנו רבי חיים הצטין עוד יותר מאביו, הוא נידד תקכ"ה ומת בי"ח תשרי תקמ"ה עכ', בן עשרים שנה, ונפלא הדבר כי בכל זאת אף כי היה עול-ימים כיב הצטין מאד ברוחב ידיעתו התלמודית ובחריפותו הכלת-מצויה כמעט בין רבני המערב, בהרבה מקומות מספריו מצאנוהו עיד חילק על רבנים מפורסמים ורוחה דבריהם כלאחר יד, הוא חיבר שיטות על מסכתות קידושין ע"ז הירוות ושבעות, ספר פרי עין חיים על רש"י והרא"ם ערו, חקת הפסח על

(נא) ראיתו התום על פס"ד מהכתי מכנאם שנת תקל"ז כ"ו והוא אביו זקנו של ר"א חליואה שזכר עוד בסוף הסאה הזאת כאשר יכתוב בחתימתו בס' קול יעקב מר"ו בירדגו (אמ"ד תקצ"ג), בתקדמה, "אברהם חליואה בן . . . יין ונכר לא"צ בגולה ובנסתר במהרה"ר אברהם חליואה זצ"ל".

(ס) נזכר בחתימת ר"א חליואה נכדו, הנ"ל בהערה הקודמת, וכס' וילקט יוסף כ"ו מכן ר"מ חליואה זה שזכר בחצי השני של המאה הזאת נמצא דרשות הספר על מות אביו ושם ב' שמת כ"ז אב שנת תקנ"ג, גם מזכיר משמו איזה ביאורים ומסוים כס' ע"כ מצאתי כתוב מא"א מו"ר ולה"ה" ומה מוכן שחיבר ר"מ חליואה איזה דרשות.

(סא) נזכר בס' תהלה לדוד דף מ"א, ונ"ט ב', ותתום באגרת בין חכמי צפרו על פטירת מהר"ש בלשון לימודים כ"ו, ומוכן שחי בצפרו בש' תקל"א מאוזה סכה, וכקובין פיוטים כ"ו ראיתי פיוטים אחרים בשמו.

(סב) התום באגרת שבלשון לימודים כ"ו שנשלחה על פטירת מהר"ש בש' תקל"א, ובלקוטי חידושים כ"ו מועתק הרבה פירושי פסוקים ומאמרים שכסופם כתוב "מכ"י החכם כסתר"א אצבאן ולה"ה" ומה נראה שחיבר ס' דרשות.

(סג) ממנו נמצא שתי שירים בתהלה לדוד דף ל"א, ל"ב, וע"ש דף נ"ט ב' וכס' חיי אברהם מר"א כלפון דף נ"ז מזכיר חידוש אחד ממנו.

(סד) ראה במחברתי אפריון סי' ק"ט.

(סה) הוספה לרשימת הנפטרים כ"ו ובלקוטי חידושים כ"ו בדרוש הספר עליו, ונזכר ר"מ זה בתור ראשון שבאחים באגרות לפטירת אביהם מהר"ש בלשון לימודים כ"ו כסופו.

(סז) הוספה הנ"ל, ובפס"ד כ"ו מרבני מכנאם ע"ד חלק ר' יוסף זה בהירושה מאביו.

(סז) שניהם כ"י אצלי, וראה במחברתי אפריון סי' ע"א וקמ"ז. (סה) ראיתים כ"י פה

ונמכרו מקרוב לסוחר עתיקות אחד בירושלים. (סט) נזכר ממנו הרבה ביאורים בליקוטי

חידושים כ"י. (ע) הובא מהם בס' דברי בתראי כ"י דף י"ט. (עא) נזכרו בפירוש

ההגדה ש"פ מבני ר"ח הנז' לתלן בסמוך. (עב) כ"י אחיו ר' שלמה מאימראן וראה גם

במחברתי אפריון סי' קס"ו, ובס' תהלה לדוד מר"ר חסין באה הסכמת ר"מ מאימראן ע"ש.

(עג) כ"י דודו ר"ש מאימראן הנ"ל וע"י באפריון שם.

(עד) ע"ש במחברתי הנ"ל.

הגדה ש"פ עה), ודרשית עו). ובפירושו על רש"י, הווא, וזכר המיד את מורו וקנו רבי יעקב מולידאנו הנזכר.

רבי דוד ב"ר אהרן בן חסין נולד סביב ת"ץ ע"ו ומת אחריו תק"ן ע"ח. הוא היה תלמידו ותלמידו של רבי מרדכי בירדני הנזכר בדור הקודם ע"ו והיה פ"טן נעים ומירות ופיוטי נודעי הרבה והתאזרחו בין יהודי המערב. ויש שמצאי להם מהלכים גם במזרח וביחוד בארץ ישראל כמו הפיוטים „אערך מהלל ניב"ו „אחיל יום י"ג אשתהח" תהלה לדוד דף כ"א ד"ו וכ"ג כ"ו) וכן אמנם יש לפעמים בפיוטיו סגנון חי ועשיר, אך הוא פשוט וחסר כל רעיון ותיכון, מפיוטיו נדפס ספר תהלה לדוד (אמ"ר תקס"ז) בו שירות, פיוטים אחרות וקנינות. גם קונטרסים מקימן של זבחים, שיר גדיל כילל דיני שחיטה וטריפות ויתר פיוטיו, נשארו עוד בכ"ו פ), הוא חיבר גם ספר דרושים פא).

ובמארוקה ומראבישו נודעו לנו אז כחצי הראשון של המאה הזאת הרבנים, רבי יצחק חרוש, רבי אברהם ב"ר יעקב פינטי הנזכר בדור הקודם, והוא כנראה שחיבר חי מס' כתובות ונדפס בספר חסד ואמת מר"י צבע, שאלוניקי תקע"ג). רבי משה בן עטר, רבי שלמה בן שלום אסכאג פנ), ורבי שלום בר משה כוזאנלו, האחרון היה תלמיד ר"א אוילאי ורבי יעקב פינטי ורבי ישעיה הכהן בני הדור הקודם, הוא נסע לאמשטרדם ושם הדפיס ספריו הדרת מלך, כסא מלך, ומקדש מלך, על הזוה"ק והתיקונים (אמ"ד תקכ"ו—תקכ"ט) ובערך תקל"א נסע ללונדון ודפיס עוד שם את הספרים: הדרת מלך בשנת תקל"ב, מעשה שהיה כך היה, ומעשה ה' כי נירא הוא, תוכחה לשייכבים ותקנה לשייכבים מכתב שני להנ"ל, ארבעתם נדפסו בשנת תקל"ד, הוא מת שם בלונדון בשנת תק"מ פג).

יבעיר צפרו חי אז, רבי שאיל ישועה אבישכול, אחד מגדולי הרבנים בדור הזה, פד), חיבר ספר בדיני הטריפות פה), כפי מנהגי המערב, ופסקי דינים פ"ו, ולפי הנראה ברור כי האריך ימים והוא מת בכ"ה אלול תקס"ט פו).

ובעיר סאלי והמבצר ראבט הסמוך לה, חי יחד עם רבי חיים ב"ר יהודה

עה) כ"ו אצלי בהעתקה מאוחרת ש' תר"ח שהעתיק הטעתיק מכ"י המספר,

עו) נזכר בספרו פרו עין חיים כ"ו ס' שמות,

עז) כי הוא העתיק הס' שיר מכתם מר"י בן עטר ש' תק"ו ראיתו כ"י, ומוכן כי לא היה אז פחות מן מ"ו שנה פחות או יותר מעט. עח) ראה בפרק הקודם הערה ל'.

עט) ראה בהקדמת ר' רפאל בירדגו גיטו בס' תהלה לדוד ובדף מ' ע"ד שם,

פ) מפוזרים בקובצי פיוטים וקנינות כ"י במערב, פא) הקדמת ר"פ בירדגו הנ"ל ונזכרו גם בליקוטי חידושים כ"ו.

פב) ארבעתם החומים בהסכמה ש' תקמ"ג בס' תהלה לדוד מר"ד חסין, גם נזכרו בשו"ת ליצחק ריח ס' ל"ג, פג) בן כתב אלי הרה"ה הנודע ד"ר אהזנן הכהן אדלער נ"ו מלונדון במכתב מיום כ"ד מאיז 1904, מבלי להעיר על המקור שממנו שאב, וצ"ע אם זה הוא ר' שדום כוזאנלו שראיתי נזכר בשו"ת מו"צ ביעקב ס' של"ג כש' תק"ה בפאס, או אחר כישמו.

פד) בלשון לימודים כ"ו בסופו יש אגרת ממנו בש' תקל"א ששלח לפטירת מהר"ש, ובס' קדמי ראמים (שאלוניקי תקע"ב) נמצאה הסכמתו, והוא נזכר בשו"ת רבנו המערב שאחריו בר"ת „הרב שיש"א" ובס' תהלה לדוד מר"ד בן חסין דף מ"ו שר המספר שיר לכבודו ולכבוד בנו ר' רפאל שיוזר עוד הלאה, פה) טובא בס' ליצחק ריח ס' מ"א ובולתו.

פו) נו' בשו"ת אשר לשלמה ס' מ"ו ובכ"ט, פז) קול יעקב מר"י בירדגו בחלק קול נהי.

טולידאנו ממכאס שנמנה לאב"ד בסאל"ו כמי שזכרנו כבר פה, עיד הרבנים האלה, רבי אליעזר ב"ר שמיאל די אבילא הנזכר בדור הקודם, רבי יחיא ב"ר פנחס חימי רבי עיוש אלמאליח התני של רבי שמיאל קארי פה הנזכר בדור הקודם, רבי אברהם דורדיגו, רבי שם מיב בן עמר רבי יצחק צבע צ' ורבי יהודה אנהורי צא).

המציין שבהם בחכמה וכפרסים מרבני סאל"ו ראבאט אלה, היה הראשון, רבי אליעזר די אבילא הנודע בין חכמי המערב בחשם האמוראי רב אר"א תרמי מצד האב כי מצד האם היו גדולים בתורה וחשיבים במעלה כאשר זכרנו בדור הקודם, ואחי אמו היה ריח בן עמר המפורסם ולכן, במצב כזה יכול היה רב אר"א לשקוד על לימודו ולהצטיין בו כ"כ, הוא נולד בשנת תע"ד, ובשנת הפ"ט כבר היה נשוי אשה, וימיה אחת בתי של ה"ר אליהו הלוי בן שישן, אחד מנכדיו סאל"ו צב, ואז עם היותו רק בן ט"ו שנה היה בקי בטיב ידיעת מושא ומתן צב, ובחכמת התלמוד, וכבר התחיל אז לחבר חידושים על איזה מסכתות גדו, אך מפני חריפותו הרתחנית ואימתנותו אז, לא עמד על דעתו והיה כותב יחזור ומוחק צה, הוא שקד הרבה ללימוד יחידי ועם תלמידים רבים אשר לקחי לקח מפיו, וגם בלילות לא נתן שינה לעיניו כמעט צב, ולכן אף כי לא האריך ימים יכול היה בשנתיו הקצרים להשאיר חיבורים רבים, את חיבוריו הפין היה להדפיסם עיד בהיוו יאחזיק לנסיע לירושלם להתישב שם, אך מקרי ראשית המאה הזאת דבר ורעב ששררו אז (ראה בפרק הקידום) לא נתנו לו לבצע את זממו ולפעמים לא מצא מנוחה אף בעירו סאל"ו והתגרר באהלי הערביים מחוץ לעיר צב, וכן נשארה תקינה זאת של ר"א די אבילא, להדפיס ספריו בחייו ולסיע לירושלם, מעלו ועוד בדמי ימיו בהיותו בן ט"ו שנה ביים שבת ג' אדר ראשון שנת תקכ"א, גוע וימת צח, היא

פח) ע"י בשו"ת באר מים חיים המצוין למעלה בהערה ג"כ.

פס) בן כתוב בהקדמת השו"ת תקפו של יוסף סבנו ר"י אלמלאליח (ע"י דהלן במקומן) ר"י יוסף ב"ר עיוש אלמאליח חתן הרמ"ג המקובל האלתי רב שמואל קארו... וסובן שהכוונה על האב ולא על הבן, ובקובץ אגרות כ"ו מר"י אליהו הצרפתי ראיתי אגרת אחת מר"י עיוש אלמאליח ורש"ט בן עמר לר"א הצרפתי שי תקד"ה, ויתכן שר"י יעקב אלמאליח בעל הקינה על הדרדופות של שנת תק"ן ראה בפרק הקודם הערה ל', היה אזוי אחיו או בנו של ר"י עיוש אלמאליח זה.

צ) כלם התומים בשו"ת באר מים חיים דף ט"ז—נ"א, בש' תקי"ה, וע"י בשו"ת ליצחק ריח ס"ו ל"ג, ובקובץ אגרות כ"ו לר"א הצרפתי ראיתי מכתב שנכתב בע"י תקל"ה מרש"ט בן עמר ורבי עיוש אלמאליח הנ"ל לר"א הצרפתי בפאס, ומקיים מר"ח ב"ר יהודה טולידאנו האב"ר.

צא) נזכר בהקדמת ר"ם אדרעי לס' תהלה לדוד וס' תורת חיים, כי היה ריין מצויון ורב מובהק ומרביץ תורה רבנים בסאל"ו וראבאט בבית מדרשו וכו', ושם בהקדמת תורת חיים כתב שפת ר"י אנהורי בש' תקנ"ב, ויכול להיות שהוא בנו של ר' מנחם אנהורי הנזכר בדור הקודם, וכן ר' משה אנהורי שהוזכר למעלה עד 57 הערה י"ב ויתכן שהיה בנו של ר' יהודה אנהורי זה, צב) שו"ת מו"צ ביעקב ס"י י"ז ע"ש הדין ודברים שהיה לר"ש די אבילא אביו של ר"א עם אפטרופוסם של היתומה בלח.

צג) שם בס'י הנ"ל אות ג', ולענין החצר שכנה הר"ש ופען שכנו כה"ר אליעזר נר"ך היה סרסור... צד) הקדמת ר"ש די אבילא בס' באמ"ח והחיד"א בשנה"ג אות מגן נבורים.

צה) שם בשנה"ג, צו) שם, צו) הקדמת ר"ש די אבילא הנ"ל.

צח) ר"ח ב"ר יהודה טולידאנו בהקדמתו לספרו רב אד"א שנדפס, וכ"כ גם בקונטרסו רשימת הנפטרות כ"י בזה"ל, ככה אור המנורה הרב המופלא דוי"ט במנה"ר אליעזר די אבילא

השאיר בת אחת, שהיתה נשיאה לאחד מבני משפחתו, רבי שלמה די אבילף, הנזכר בפרק הקידוש. וזה השתדל ודפוס מחיבורי חמיו את הספרים האלה, מגן גבורים על מסכתות שני חלקים וליוורנו תקמ"א—מ"ה מלחמת מציה על סוגיות וחסד ואמת דרשיה ושם תקס"ה באר מים חיים שו"ת ושם תקס"ו מעין גנים על טושי"ע ושם תקס"ז ועוד הוכנו לדפוס סי שאלות ותשובות דרב אד"א, וקונטרס אחרון ביאורי תנ"ך צט אשר מאיזה סבה לא נדפסו אח"כ.

רבי יחייא ב"ר פנחס חמיו חיבר חידושים על מסכתות ק, רבי יצחק צבע, חיבר ספר שיפרא דשטרי נוסחי ותיקוני שטרות קא) כמנהגי המערב, ולפי הנראה ברור חיבר עוד ביאורים בתנ"ך קכ).

ובתיטוואן חיו הרבנים האלה, רבי יהודה ב"ר יוסף אבודרהם, רבי יהודה ב"ר אברהם קורייאט קג), נכד רבי יצחק קורייאט הנזכר במאה הדי, ורבי יהודה הלוי שנמנו יחד עם רבי יעקב בן מלכא ואח"כ עם רבי אפרים מונסנייגו, שכמו מפאס ונמנו לאב"ד בתיטוואן כאשר זכרנו מעלה, הראשון ר"י אבודרהם מת אחרי תקמ"ו ולו היו שלשה בנים חכמים אשר שנים מהם יוסף ומנחם מתו עיד בחייו כמשך חרש אחד קד), ולא נדע אם חיבר איזה ספרים, אמנם מהשנים האחרונים ידענו שהיברו ספרים, האחד רבי יהודה קורייאט, חיבר שו"ת ופסקי דינים, ודרושים, ועוד, אך רוב כתביו נשללו אחרי מיתו בשלל העיר תיטוואן בשנת תקנ"ו ומעט היבלו—ע"י בנו רבי יצחק קורייאט שיזכר עוד הלאה—לירושלם, וכנראה שנאכדו אח"כ, ורק איזה חידושי דינים וביאורים בשם "טופח סביב" ו"נופך ספיר", נותרו מכתביו הרבים, והם נדפסו אח"כ (פיסא תקע"ב) קה) גם נדפס ממנו "פיוט לכבוד מצות מילה" קו), הוא החליף הרבה מכתבים עם רבי אליהו,

ז"ל יום שב"ק ג' לאדר א' תקכ"א, ויש ג' קינות עליו בס' תהלה לרוד דף ס' ס"א.

צט) הקדמת רבני מנאסא דס' באר מים חיים, ופה יש עוד להעיר כי הובאה התימתו של ר' אליעזר די אבילא גם על איזה פס"ד בספרי רבני המערב וע"י בשו"ת מו"צ ביעקב ס' קמ"א וש"ו, וזכות אבות ס' קס"ט, ועוד, ואצלו יש פס"ד קצר ששלח ר"א די אבילא בכתב ידו לר' שמואל בן אלכאז בפאס.

ובמקור חיים דהד"ר נאכט נ"י צד 6, וכן בהאנציקלופדיא אוצר ישראל [נוארק 1907] צד 41 נכתבו תולדות ר"א די אבילא, אך לא כמלואם, ופה כתבנו מה שיש בו די.

ק) מהם יש אצלי קצת מחידושי מס' תגינה בהעתקה ש' תקע"א שהועתקה מס' המחבר, קא) נדפס בס' חסד ואמת לנכדו ר"י צבע, שאלוניקי תקע"ג.

קב) הובא משמו בס' ליקוטי חידושים כ"ו.

קג) חתומים בהסכמה על ס' מגן גבורים ובאמ"ח טר"א די אבילא, בש' תקכ"ה, והראשון החום עוד שם בשו"ת באמ"ח דף כ"ו ע"ד בש' תקך, וע"י שו"ת זכות אבות דף נ"ט א'.

קד) תהלה לרוד דף ס"ד ב' וע"ש דף מ"א ומ"ב, והקינות שיש שם על שני בני ר' יהודה נכתבו לפי הניכר שם בערך תקמ"ט, וזוה ידענו ג"כ שהאב ר' יהודה חי עוד אחרי תקמ"ט. קה) כס' זכות אבות לבנו דף ט"ל ואולך וע"ש בהקדמה המקור לכ"ו. קו) כס' מאור ושמש לנכדו, ליוורנו תקצ"ח. דף י"א, וראה גם בקובץ שירים כ"ו

הצרפתי מפאסו קו) ימית כשי תקמ"ח או תקמ"ט בתיטוואן, קת) והשני רבי יהודה הלוי ידענו ממנו שחיבר הרשית קט) וכנראה חיבר עוד מה, הוא נולד בסוף המאה החולפת להירים נכבדים מראשי הקהל בתיטוואן, ביש' תק"י נשא אשה בת אחר מגדולי חכמי העיר, קי) ביש' תקל"ו היה באלג'יר ועמד ברוב נגד האב"ד שטרבי יעקב בן נאיים (עיי' זה למעלה). אחרי כן שב לתיטוואן, וביש' תקמ"ה כאשר לא מצא מנוחה בעירו יצא עוד פעם ממנה יחפצי היה אז לנסוע לאח"ק להתישב בה קי) אמנם בצאתו עבר דרך גיברלטאר ויתישב בה כחמש שנים, וגם קבע לו שם ישיבה וירבין תורה בתלמודים קי) גם בתיטוואן השאיר ר"י הלוי ישיבה עם בית הכנסת אשר הקדיש מממוני טרם צאתו משם, קי) ותלמידו שתי ישיבותיו אלה העדיפו את שמו ויוקרתו מאד, הם החשיבוהו לאיש קדוש וגורא "עניש וקטיל" אשר ברוח שפתיו ימית רשע, קי) ביש' תק"ן לפני חג הפסח חפץ לשוב תיטוואנה, אך היה סערה נשאה את הספינה שבה נסע ותביאה לחוף אלג'יר, המקרה הזה היה לרוחתי ולהצלתי של ר"י הלוי, כי אחרי ימים מועטים קרו הפרעות ביהודי תיטוואן בתגרת יד אליזר וראה בפרק הקודם, ויהי הוא מאושר על כי לא היה אז שמה, קט) ואמנם הוננו של ר"י הלוי שנשאר עוד בתיטוואן לא נמלט מירי השודדים ויהי לבו, קי) באלג'יר התמהמה ר"י הלוי זמן מה ושוב ביש' תקנ"ז מצאנוהו בליוורנו קי) ולפי הנראה ברור כי אח"כ שב גיברלטאר ויבלה בה את שארית ימיו, שם בגיברלטאר התישב או בעת ההיא—ביחוד אחרי הפרעות של שנת תק"ן—הרבה מיהודי מארוקו בכלל, ומיהודי תיטוואן בפרט, בין המתישבים האלה היו גם בני משפחתו של רבי יהודה הלוי וקרוביו, אשר הצטיינו אח"כ בקרב יהודי גיברלטאר בעושרם ובחשיבותם, ואז נוסדה גם בית הכנסת "נפוצות יהודה" בגיברלטאר, קי) אשר לפי השערתינו היא ישיבתו של ר"י הלוי בגיברלטאר ונקראה כן על שמו, וכמו בחצי הראשון כן גם בחצי האחרון של המאה הששית, עוד אחרי הפרעות של תק"ן-ב, חיו עוד רבנים וחכמי לב, ביחוד הצטיינו מאד והלאה

ק) קובץ אגרות ר"י אליהו הצרפתי כ"י אצל.

קת) כי ער' ש' תקמ"ה מצאנוהו החום בס' זכות אבות דף נ"ט סוף ע"א ע"ש ור"ש רומאנולי כמסעו [משא בערב צד 27] וזכיר ביש' תק"ן את ר' יהודה קורייאט הנפטר בתיטוואן וכנראה שעל אודותיו היו הדברים שכתב שם צד 39 בדבר הרב שמת אז כע' תקמ"ח בתיטוואן ושהיה חותנו של חתן רבי יהודה הלוי.

קט) מוזכר-בליקוטי חידושים כ"י על איזה פירושים המובאים בשמו וסיים בס' בזה"ל "מכתיבת יד הרב כמהר"ר יהודה הלוי זצ"ל אב"ד דק"ק תיטוואן יע"א".

קי) זכות אבות סי' ג' דף ט' ע"ב, קיא) שם, קיב) ראה במשא בערב צד

29, 80, קיג) זכות אבות סי' ח' ט"ו, קיד) משא בערב הנז"ל, קטו) שם צד 83.

קיז) זכות אבות דף ט' ב' "שאמר לנו מהר"ל שנשללו ממנו כל שמותיו כשנשללה העיר לתפ"ן".

קיח) שם דף ט' א' שכתחיתו בליוורנו שאל מר' יעקב בן נאיים ומבעל המחבר זכות אבות, ופה צריך להעיר כי אין להחליף את ר"י הלוי זה ברבו יהודה הלוי החתום בשו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' פ"ט ושל"ה, כי ר"י הלוי הנזכר שם חי בפאס מספר שנים לפני זה, ויכול היות רק, שזה היה נכדו.

קיח) ראה אנציקלופדיא אוצר ישראל ת"ג צד 273 ע' גיברלטאר.

צאצאי איתם הרבנים שזכרנו, רבני החצי הראשון של המאה הששית, ושלישלת נכבדה של גדולי תורה השתלשלה מהם כאשר יתבאר ממרוצת דברינו.

כפאם שמשו או ברבנית וברינות צאצאי הרבנים רבי שמואל בן צור ורבי אליהו הצרפתי ורבי מתתיה סירירו ורבי משה בן זמרה הנזכרים מעלה להראשון ר"ש בן צור היו שני בנים, רבי רפאל בן צורה קיש ורבי יעקב בן צור ומת שו תר"י כבן שבעים שנה. מרבני פאם אז, ובנו של רבי רפאל, רבי שלמה בן צור ומת ביום ר"ה שנת תר"ג בן ל"ז שנה וי"ח ימים) אף כי לא נמנה בדיונית, נחשב גם הוא מגדולי חבמי העיר, גם חיבר ס' זבחי רצון דיני שוי"ב ע"פ דעות האחרונים, וליקוטי דינים על ש"ע אה"ע וח"מ. קד).

ורבי אליהו הצרפתי השאיר אחריו גם הוא שני בנים, רבי ישראל יעקב הצרפתי ומת י"ב תשרי תקפ"ו ושני חיוו יותר משנים שנה. ורבי רפאל מנחם הצרפתי ומת ערב יוה"כ תר"ג שניהם הכתרו בכתרי תורה וגדולה ויהי להם מהלכים בחצר הממשלה. קבא) ונכדו של הא"ר ישראל יעקב, רבי וידאל הצרפתי, נולד תקנ"ז ומת כ"ח אב תר"ו) נמנה גם הוא לדין וחבר פסקי דינים ושיות כ"ו קבב).

ורבי מתתיה סירירו, היליד שבעה בנים חכמים, והם, רבי שאול, קבג) ורבי מנחם, קבד) ורבי יהושע ומת כ"ט סיון תקע"ד) ורבי חיים דוד ומת בן ע"ז שנה בש' תקפ"ו) ורבי יעקב ומת בן פ"ב שנה בש' תר"א) ורבי יהודה ומת כמגפה בש' תקצ"ה) ורבי נחמן, שבעת בני רבי מתתיה סירירו, אלה, נידעו בפאם אז בחצי האחרון של המאה הזאת, בידיעתם כתורה ובחסידותם, ועל אידות שנים מהם, רבי יהושע, ורבי יהודה, יסופר כי הם התענו כל ימיהם קנה) וארבעה מהם, רבי שאול ור' יהושע, ור' חיים דוד, ור' יעקב, נמנו לדיינים ואבות בית-דין זה אחר זה, קבז)

קיט) עיי' שו"ת הלכה למשה אלבאז סי' ר' ובשו"ת ויאמר יצחק ח"ב דף פ"ד ועוד. קך) כל זה על פי יחש פאם כ"י, ושני הספרים, זבחי רצון וליקוטי דינים נדפסו כמעט רובם ע"י הר"א אנקאוזה כס' זכתיים שלמים (ליורנו תר"ו) וס' כרם הסר (שם תרל"א) שנשלחו אליו כ"י מפאם סאת בנו של המחבר הרה"ג רבי רפאל בן צור ר"מ ורב בפאם, כ"ב בהקדמה לס' אהבת הקדמונים (ירושלים תרמ"ט), והספר זבחי רצון נדפס גם באוצר הס' אות ז' נו' 36 והיה גם אצלי בכ"י.

קבא) יחש פאם כ"י, ובקובץ אנרות כ"י לר' חיים טולודאנו האחרון הנז' להלן בין רבני מבנאס, ראיתי איזה אנרות מר' רפאל מנחם הצרפתי ואליה, ומהם ניכר כי היה בן-בית בחצר המלך והשרים בפאם, וישפיע הרבה לטובת יהודי מארוקו. קבב) כיכ בנו בעל יחש פאם הנז', ועיי' גם בשו"ת ויאמר יצחק ח"א יו"ד סי' פ"ח, וראיתי התימתו כ"י על איזה אנרות.

קבג) התום בשו"ת הלכה למשה סי' ד' בש' תקס"ה, ובכלל, נזכרו בניו של ר' מתתיה אלה גם בהקדמת ס' תוספי הרא"ש, ראה למעלה הערה י"א.

קבד) עליו נמצאה קינה בס' תהלה לדוד דף ס"ד ב', ובס' אנרות ומליצות כ"י מאתו רבי חיים דוד נמצאו ג"כ איזה קינות עליו. קכה) כ"ז עפ"י יחש פאם כ"י.

קכו) ראה בשו"ת הלכה למשה אלבאז דף כ' כ"ו ג', ג"ה ב', צ"ב ב', ובשו"ת יצחק ריה, ויאמר יצחק, אשר לשלמה מר"ש בן דאנאן, שמוכא בס' כ"ט שמות הרבנים הנז' ובנו של ר' יהושע סירירו הנזכר, רבי ראובן סירירו נמנה גם הוא בין דייני פאם, ומת שנת תרט"ו, כיכ ביחש פאם כ"י, ונזכר גם בהשו"ת הנז'.

אמנם מכלם התפרסם ביותר הכן הרביעי, רבי חיים דוד סירירי, קב"ו הוא חיבר פסקי דינים ושו"ת רבות גם אגרות ומליצות וקנינות כ"י קמ"ח.

ולרבי משה בן זמרה היה בן אחר, רבי שמואל ואברהם בן זמרה וחי לערך צ"ג שנה ומת סביב תק"ץ הוא נמנה לדיין עם רבי חיים דוד סירירי הנזכר, קב"ו ובנו רבי החיים דוד בן זמרה, ומת כ"ז חשוון ה"ח נמנה ג"כ לדיין אחריו, וחיבר שו"ת, יאגרות ומליצות כ"י קל"ו אלה הם צאצאי ארבעת הרבנים שזכרנו, שהם גם מראשי המשפחות האציליות והמיוחסות שבפאס עיר מזכר ועד הנה, ואמנם עיר רבנים אחרים ממשפחות שניות היו אז בחצי האחרון של המאה הששית, שנמנו יחד עם הרבנים ההם ואלה הם :

רבי יהודה בן עטר השני ונכד ר"י בן עטר הנזכר במאה הקודמת, ובנו של רבי עיבד בן עטר הנז' מעלהו נולד סביב תפ"ה קלא' ומת אחרי תקע"ב, קל"ב סביב לש' תק"ס נמנה לדיין יחד עם ר' שאול סירירי הנ"ל, ובערך תק"ע היה לאב"ד. בהרדופות של אלזיר בשנת תק"ן—נ"ב בעת שרוב נכדיו ירבני פאס ברחו למקומות שונים, נשאר הוא ר"י בן עטר מתגורר תחת שואית התלאות והצרות שסבלו יחידי פאס או בהאלקסא מקום גלותם, יפעם נאלץ היה להטמן בתוך חפירה אחת תחת הקרקע כל היים, קל"ו בן גם בש' תקע"ב לרגלו המלשינות שהולשני אז הקהל וגזר המלך שילכו רוב הקהל וארבעה מהחכמים למבנאס, היה הוא, בסכנה גדולה, אך הוא השיביל לשחד את שר העיר בסכום כסף למען יחליף אותו באיש אחר, ובה הציל את נפשו, קל"ו הוא חיבר לפי הנראה איזה פסקי דינים, קל"ו גם ס' זכרון לבני ישראל כ"י קצ"ו שבו יספר בתור עד-ראיה את הקורות והרדופות של שניה תק"ן—תקע"ב, שזכרנו בפרק הקודם, ובסיפורו זה השאיר לנו באמת תמונה בהירה מכל הקורות ההם כאשר ראינו כבר.

רבי רפאל דוד בן עטר אחי רבי יהודה הנזכר, קל"ו רבי דניאל בן צולטאן (תק"מ—ק"ו) חיבר ס' דברי חכמים דרישום, כ"י בפאס, רבי רפאל אהרן מונסנייגי, פסקן ודרשן ומליץ ומשירר, חי יותר מששנים שנה ומת בי"ט אב שנת ת"ר, קל"ו ולפי הנראה השאיר אחריו איזה חיבורים כ"י קל"ט ובנו, רבי ידידיה מונסנייגי, נמנה גם

קב"ו בס' תהלה לרוד מר"ד חסין נמצאה הקדמה מרח"ד סירירי זה עוד משנת תקמ"ב. קבת) ראיתו כ"י ובאגרותיו מזכיר להרבה מחבטיו דורו במערב, (קב"ט) ראה במצוין בהערה קכ"ו, (קל) כ"י אצלי.

קלא' כי ככ"י ר' עובד בן עטר אביו, כותב, שהוא ודני בניו יהודה ואברהם ניוזנו אצל רוב"ע הזקן וזה ידענו כבר שמת בש' תקצ"ג, א"כ בש' תצ"ג כבר היה ר' יהודה הנכד זה ואחיו שאחריו נולדים.

קל"ב זכרון לבני ישראל כ"י, (קב"ט) ראה בפרק הקודם.

קל"ו זכרון לבני ישראל הנ"ל, (קל"ה) ראה במצוין הערה קכ"ו, ובמקור חיים להד"ר נאכט צד 86 ובס"ש למעלה צד 140 הערה נ"ח.

קל"ו כ"י בפאס וממנו נמצאה העתקה אצלי, (קל"ו) ראה במצוין הערה קכ"ו.

קל"ה יחש פאס ה"י, (קל"ט) כי טובא מכתביו בשו"ת ליצחק ריה, ובשו"ת הלכה

למשה דב"ש ר"י ופ"ג א"ו וע"י בהערה שאחר זה,

היא מדייני פאס קמ) ימת בער"ח בסלוי שנת תרכ"ח, והשאיר חיבורים רבים, והם קיפת הרובלים וספר זכירה ב' חלקים ציונים בש"ע יו"ד ע"ס אי"ב. קרבן בני אהרן ובני ציון היקרים שני חלקים דרושים. גם שאלות ותשובות רבות בשמות האלה משפט אביונים, וא"ל המשפטים, אלה תילדות אהרן, תימך נופלים, משפט האורים, חיים ביר לשון, משפט צדק, מוציא אסירים, מציל נפשות, פוקה עורים, בן אסף המזכיר, האית עניים, שועת עניים, משפט כתוב, אסף המזכיר, ספא שיפט צדק, גם מנחת זכרון ציונים בש"ע חיימו ועניים במשפט על שיע הנז, ודבר אמת דרושים, כלם כ"י בפאס, קמא) רבי יעקב בן סמחון (מת תר"ו) היא היה תלמיד רבי חיים דוד סירירו הנז' מעלה, וחיבר ס' בת רבים, ומשחא דרבנותא, על ש"ע חיימ כ"י בפאס, קמב).

וכמו בפאס כן גם במכנאס נמנו אז בחצי האחרון של המאה הששית צאצאיהם וקרוביהם של רבני החצי הראשון שזכרנו, הם ילדי המשפחות טולידאנו ובירדוג, רבי רפאל בירדוג אחיו ותלמידו של ר' יקותיאל הנזיל, רבי ברוך ב"ר יעקב טולידאנו, אחיו השני של רבי משה ב"ר יעקב, הנזכר מעלה, ורבי פתחיה מרדכי בירדוג בן ר' יקותיאל הנזיל, שלשתם נמנו אז לרבני ודייני מכנאס, ועמחם נלוח עוד א' מבן-משפחה אחרת רבי שמואל בן וואעיש, קמג).

הא' רבי רפאל בירדוג, נתפרסם בין חכמי המערב לאחר מגדולי הרבנים המצוינים, הוא נולד בש' תק"ו ומת בן ע"ה שנים ביום ז' של חג הסיכות ש' תקפ"ב, קמד) וחיבר, שו"ת משפטים ישרים ב' חלקים (קראקא תרנ"א), מי מניחת על הפרשיותו וח"א על בראשית ושמות נדפס בירושלים תרס"א, וח"ב עודנו כ"י, קמה) שרכיט הזהב על מסכתות קמז) חסד ואמת דרושים לזמנים ולנפטרים, פשטים על הנז"ך ובסופו קונטרסים מענה לשין על רש"י והרא"ם, נמוקים על ד' מושיע, חירושי אגדות קונטרסים קמן על הרשב"א ותשב"ץ, קיצור תקנות רבני קאשטיליא עם פירוש עליהם קמז) דיני שו"ב כמנהגי המערב וחירושי דינים, קמה) שרח (תרגום) על התורה

קמ) עי' בשו"ת הלכה למשה בכ"מ, ובקובץ מכתבים כ"י זמר' חיים טולידאנו האחרון נמצאו איזה מכתבים מר' יודיה זה ומאביו לר"ת ט"ו,

קמא) הרשימה הזאת מספרו ר' יודיה, השגתי מאחד מטכורי בפאס, שקיבל מנכדו של המחבר שאצלו נמצאים הכ"י הנז'.

קמב) נזכר גם בשו"ת ריצחק ריה בליקוטי דינים ע"ש בכ"מ.

קמג) היה תלמידו של ר' מרדכי בירדוג הנזכר כמאה החולפת, והיו ימיו ע"ש שנים, נולד תצ"ח ומת תקע"ו, ובעת מותו נראו פליאות רבות ושהיה חסיד ומעיון גדול, כל זה כתב ר"י בירדוג בס' קול יעקב בחלק קול נהו, ובס' מלאכת הקדש כאה הסכמתו בשנת תקס"ב, וראיתי הסכמתו על ספק דין אחד באדר ב' תקס"ב ככתב ידו והחיתתו, וכתיתתו מרהיבה עין באופן נפלא, קמד) קול יעקב הנ"ל שם והוספה לרשימת הנפטרים כ"י.

קמה) שניהם נדפסו בהשגרות יודי המנוח החכם הנעדרה כה"ר רפאל פימיניטא נ"ע, זכרה לו אדרי לטובה.

קמו) העתקה מהס' שרכיט הזהב הנז' באה לידי כ"י, אך חסר איזה דפים, ובעת הוא כביהמ"ד לרבנים בניוארק.

קמז) הובא ממנו בס' כרם חמד לר"א אנקאוה וכאיוה שו"ת מרבני המערב,

קמח) הובא ממנו בס' זכחים שלמים מהנ"ל,

והפטרות בלשון ערכי המדובר במארוקן, קמטי מולבד ספריו אלה נודע בתור הרשן ומטוין, ותיקן תקנות שונות לטובת הקהל במכנאס.

יהשני רבי בריך טילדאני, היה גם הוא גדול בהורה, לפעמים רכות היה ריב בינו ובין ר' רפאל בירדוגי הנזכר, ודברים קשים ועקיצות המטירו פעם בפעם איש על רעהו. הוא נולד בש' הצ"ח ומת בן שמונים שנה ד' תמוז תקע"ז. קף וחיבר חידושי דינים וש"ת כ"י. קנא.

יהשלישי רבי פתחיה מרדכי בירדוגי, נולד תקכ"ד ומת בן נ"ז שנה בש' תק"ף, קנכ חיבר ס' נפת צופים שו"ת, וס' פתחי חותם על הש"ס, קנג).

יאחרי ארבעת הרבנים הנזכרים נמנו על מקומם לדייני מכנאס בסוף המאה ה"ה הרבנים האלה, רבי מימון בירדוגי, כ"ר רפאל הנזכר, רבי יעקב בירדוגי ב"ר יקיתאל, אחיו של רבי פתחיה מרדכי הנזכר, רבי חיים טילדאני האחרון קנד, ב"ר יוסף ב"ר משה ב"ר יעקב, רבי יוסף בירדוגי, הראשון נודע בין חכמי המערב בשם "הרב המכין" ובי כן חתם שמו בר"ת, מימין בירדוגי נר"ו, מת בשנת תקפ"ד, קנה) וחיבר שו"ת על ד' מוש"ע, וביאור על מנהגי טריפות מאכיו, קנו) וס' פני מכין על ש"ע חו"מ, כ"י במכנאס, והשני רבי יעקב בירדוגי, מת בש' תר"ג, וחיבר ס' קול יעקב או מעבר יבקן, שירים פיוטים וקניות, ובסיפו הלכתא למשיחא שו"ת ואמירי לינדון תר"ז וס' קהלת יעקב שו"ת על ד' מוש"ע, קדושת שבת על מס' שבת, קרני ראם קרניו על רש"י והרא"ם, שבות יעקב על חו"מ, יגל יעקב שירים לשמחות, כלם כ"י, קנו) והשלישי רבי חיים טילדאני נחשב בסוף המאה ה"ו לאחד מגדולי הדור במערב, ומכתבים רבים החליפו אתו רבני המערב וארץ-ישראל, קנה) הוא מת י"ג תמוז תר"ח, קנט) וחיבר ביאור קצר על התורה ושאלות ותשובות, וחיבר על ד' מוש"ע, ופירוש על הגדה ש"פ כ"י, והדו רבי יוסף בירדוגי, מת תרט"ו, וחיבר ס'

קמט) היה כ"י אצלי בשני העתקות ואחת מהם היא בעת ביד הד"ר אלחנן אדלער נ"י בלונדון, וכל ספריו ר' רפאל בירדוגי אלה ככלל, ישנם כ"י במכנאס בידי בני המשפחה, קן) קול יעקב בחלק קול נהי וע"ש שהרבה לספר בשבחיו, ובהוספה לרשימת הנפטרים כ"י כתוב שמת יום ש"ק ג' תמוז תקע"ט, ולא ידעתי איפוא מי מהם צודק, ופה אעיר כי ר' ברוך זה הוא אבי זקיני.

קנא) כ"י אצלי, קנב) קול יעקב בחלק קול נהי, ובהוספה לרשימת הנפטרים כ"י הוסיף יום ו' י"ז לאדר, קנג) כ"י בעיר מכנאס ומובאים נ"ב בספריו השו"ת מרבני המערב שאחריו ועי' שו"ת הלכה למשה דף ג' ובכ"מ, ואשר לשלמה בליקוטי דינים אות ט' ס' ג', ובתהלה לדוד מר"ד חסין דף כ"ה ד' נמצא שיר עליו.

קנד) בערך אל ר"ח טולדאנו הנזכרים במאה ה"ה ולמעלה בחצי הא' של המאה הזאת, קנה) על פי כ"י ממכנאס.

קנו) מובא מסנו בס' זכחים שלמים מר"א אנקאווה, ובס' צרור החיים מר"ח קצבי [ליוורנו תרכ"ט] ע"ש, ועוד.

קנז) כ"י במכנאס, ונודעו לו ע"פ רשימת כ"י מש"ס, ועי' בהערה ק"ס להלן, ובמכתבתי אפריון ס' קמ"ט נרשם בטעות שם הס' קהלת יעקב על רש"י והרא"ם.

קנה) קובץ אנרות לרמט"ו הנ"ל כ"י אצלי, והאנרות ההם בכלל נכתבו בין תק"צ—תר"ז, קנט) ס' קניות כ"י בו נמצאה קונה ששימנה רפאל על מות רמט"ו זה בש' רכו"ת

בתורת יוסף שו"ת, יכתובת יוסף על רמב"ם ושי"ע, וכן השרשים על חיי"מ ומגלה עמוקות קט) על ס' מים עמוקים עה"ת שחיבר אבי זקינו רבי יהודה בירדוגו הנזכר בהמאה הקודמת.

אלה הם ראשי רבני מכנאם או בחצי האחרון של המאה הששית, ואמנם זולת אלה, היו עוד בין חכמי העיר או שחיברו איזה ספרים, ואלה הם:

רבי בנימין לכרייף קטא, חיבר פסקי דינים, קטב) רבי שלמה חליואה חיבר קנינת קטג) ומהם על דבר הדיניות של שנות תקנן נ"ב רבי שלמה בירדוגו ב"ר יהודה בירדוגו הנזכר במאה החלפתה, חי בין תק"ע-ע, וחיבר פירוש על רש"י עה"ת, קטד) ביאור על חנ"ך ועין יעקב, וחי' על שי"ם, רבי שלמה מאימראן אחי ותלמידו וחתנו של רבי משה מאימראן הנזכר למעלה, נולד באילול תקכ"ד וחי אחרו תק"ף קטה) חיבר קונטרס שפת אמת על דקדוק נוסח התפלה, קטו) רבי יהודה טולידאנו ב"ר יעקב, אחי רבי משה ורבי ברוך הנזכרים מעלה, מת יום י"א ניסן תקס"ד קטז) וחיבר שאלות ותשובות, יס) שדה ציפים על נביאים, קטח) רבי יוסף חליואה ב"ר משה הנזכר מעלה חיבר ס' וילקט יוסף קטט) דרשות שדרש בין תק"ף-ע, יכניו, רבי אברהם, ורבי משה, נחשבו גם הם מנכבדי חכמי העיר, והראשון ר"א חליואה נשלח בשי' תקפ"ה לאירופא מטעם הקהלה במכנאם לקבין כסף לעזרת עניי הקהלה מפני תוקף הרעב שהציק להם אז כ"ב, קט) אך בכואי ללינדון בחרה בו עדת הספרדים שם לרב ומי"צ, ולפי הנראה עזרו לבחירתו זאת משפחת יהודי מארוקו מידעיו שהתישבו לפני זמן מה בלינדון, ושאיזה מהם ככני משפחת גדליה ואסכנא הספיקו או כבר להיות לבעלי-השפעה בקרב העדה הספרדית הלינדונית, ר"א חליואה חיבר בנראה איזה חבורים ואמנם מהם ידענו רק איזה פסקים ופיוטים אשר נדפסו ג"כ, קעא) גם אחיו רבי משה חיבר שירים ופיוטים ובקשות יקניות, אך רק איזה מהם נדפסו ע"י בנו ר' אהרן חליואה בשם פה לאדם וקניגסברג

אנחותי, ושם יתואר, מנהיג הדור, גדול חכמה ועצה פאר הדור, כליל אבן הראשה... לחם מלחמת מצוה קולע אל השערה, רב פעלים, זוי משוש ארין פוסק הלכות גבור לעמוד כפרין... קס) נמצאים כ"י במכנאם ורוב ספרי חכ"י אלה לרבני בית בירדוגו הנזכרים, נרשמו גם בהקדמת ס' משפטים ישרים קראקא תרנ"א, ומי מנותות ירושלים תרס"א ע"ש, וע"י גם בהקדמת הס' כנף רננים מהמשוב"ר, ירושלים תרס"ט.

קסא) נזכר בהקדמת ס' תהלה לדוד מר"ד חסין וכי היה התנו, קסב) כן מצאתי שהובא בשמו באיזה כ"י.

קסג) נמצאים כ"י אצלי חסרים, וראה למעלה בפרק הקודם הערה ל', קסד) ראיתיו כ"י ושם נזכרו יתר ספריו הנ"ל, ומתירושו על שי"ם נמצא פה בטבריא אצל אחד מנכדיו עד הוריות וחוקין ושבת כ"י, קסה) כ"מ כגליון כתב ידו, קסו) היה בכ"י אצלי, קסז) כ"מ כגליון כ"י, קסה) קצת משני הספרים הנ"ל ראיתים כ"י באו ידי ממכנאם.

קסט) ראיתיו כ"י בירושלים אצל מערבי אחד, וכו במאה דפים כתבנית 8, ונזכר ר' יוסף חליואה זה בס' תהלה לדוד מר"ד חסין דף כ"ד כ"ה.

קע) כ"כ בהקדמתו לס' קול יעקב מר"י בירדוגו, ומ"ש כי אז נמנה בלונדון לרב, והו עפ"י השערה ניכרת.

קעא) ראה בס' קול יעקב הנז' ובקונטרס הלכתא למשיחא שבסופו.

תרינגו, ויתרם נשללו מאת המחבר בעת הפיסתו, שכמו שזכרנו כבר נהרג רבי משה הלויאה זה ע"י ליסטים בסוף תשרי תקפ"ו, ואז נלקחו גם כתביו יאבדו. קעט.

רבי יהודה ב"ר מאיר קעטו טולידאני, ינקרא גם רבי הרום, נילד תק"ט ומת ט"ו ניסן תקי"ג. קעטו כאביו הרבה גם הוא לעבוד בל"ה הרף בהעתיקות ספרו כתב"יד ובלק"ט ביאורים והדושים מספדי ראשונים ואחרונים, ומעתיקותיו הם ניכר כי היו נמצאים תחת ידו מספר מסים של כתביו יד קדמונים. קעה ואמנם זילת העתיקותיו וליק"טיו שכתב למכירה, חיבר הוא בעצמו איזה ספרים, וזה מה שירעני מהם ביאור על התורה קיבין גדול חיברו בשנת ה'ת"ט לימי חייו ש' תקנ"ט, חידושי מס' ברכות ביצה מ"ק חניגה והוריות, כ"י תקס"ג, סולח עניות ביאור על הסליחה כ"י תקס"ד, אנקת אסיר ביאור על הדושינות יברכות נשיאין יתקון הגשם והמל' כ"י תקס"ד, עטרת פז על טיש"ע אי"ח כ"י תקס"ו, כף אחת דיני מאה ברכות בכל יום יביאדם כ"י תקע"ו, אמרו בניה על רש"י עה"ת כ"י תקע"ט, פרי מגדים חידושי דינים כשי"ע אי"ח כ"י תקע"ט, מוכן פתאים על התפלות, אמרו נייעם על משלי, קעטו, רבי אליעזר טולידאני ב"ר חביבו, חי סביב תק"ע וחובר ס' מנחת עני ? קעטו, יבני רבי חביב טולידאני, נילד תק"ט, קעה ולפני תקפ"ה נסע ממכנאס והיה זמן מה בניברלמאר, שם עזר הרבה להצלת בני עדתו במכנאס בעת הרעב, על ידי העזרה אשר השתדל להמציא בעדם מנדוכי ניברלמאר, אח"כ הלך לתונים ולאויטליא ושם הדפיס את ספריו פה ישרים פירוש על הגדה ש"פ (לויורני תקצ"ד) יס' תרומת הקדש ויכוח ומענות נגד שד"ך בקדמות הקבלה והזוהר, ושם תר"כ, ועוד חיבר איזה ספרים שלא נדפסו קעט).

רבי שלום ב"ר רפאל בן מאמאן, חיבר ס' אמרו שפר דיני שחיטה ומריפות כפי מנהגי ערו המערב יסגלמסא דיני אסיר והזת, חיברו בשנת תקפ"ג קף, רבי שמואל הלוי בן יולה, הוא גר אח"כ בטאננר וניברלמאר, יהדפיס ס' הדר וקנים פירוש התוספות יהרא"ש עה"ת (לויירני ת"ר) גם חיבר ס' קיל כלה פירוש על מסכת כלה רבתי, כ"י קפא).

ובמראקיש ידענו אז שם חכם אחר, רבי יהודה ב"ר אליעזר איחנא, היא נסע

קעט) כ"כ בהקדמת בנו בס' פה לאדם הנ"ל.

קעט) ראה למעלה הערה מ"ר. קעט) כ"ט בנילויין כ"י.

קעה) מכתב"יד קדמונים כאלה שזכור ר' יהודה טו בהעתיקותיו יש לציון את הכ"י האלה, ס' התמיד לה"א בן היום, ס' אין העזר פירוש על הראב"ע מרבו יהודה די ליאון ? משה אלמס פירוש על רש"י עה"ת מר' יהודה כלאין, פירוש הרשב"ן על התורה, ועוד הרבה מספרו הכמו קשטיליא, וכאשר זכרנו בשמו במרוצת דברינו בכ"ט מספר הזה, וראה גם במחברתי אפריון דף כ"ה וס' ו' קנ"ו והערה מ'.

קעט) כל הכ"י האלה ראיתים כ"י, ורק האחרון אמרו נועם נזכר בספרו אמרו בניה.

קעט) נזכר בס' פה ישרים לבנו ועי' שם בהקדמה

קעה) כו בהקדמתו כתב שבי' תקע"ז היה בן י"ז שנה.

קעט) נזכרו בהקדמת ס' תרומת הקדש הנז' ע"ש.

קף) כ"י אצלי.

קפא) נזכר בהקדמת ס' הדר וקנים הנ"ל.

אח"כ לתונים ויתיישב שם חיבר ס' פרי מגדים דרשית יפרפראית על תנ"ך ומגלות כ"י תקס"ה, קפכ).

ובסאל-ראבאט חי הרבנים רבי יוסף ב"ר עיוש אמאית הנז"ל, רבי משה די אבילא די שמיאל די אבילא אחי, נכדיו, ובני בתו של רבי אליעזר די אבילא הנז"ל למעלה, קפג). הראשון ר"י אלמאליה נמנה לאביד עיד לפני שנת תקמ"ח ומת י"א איל תקפ"ג, קפד) וחיבר שו"ת תקפי של יוסף ב' חלקים (ליוורני תקפ"ג-תרמ"ו) ורבי שמיאל די אבילא חיבר שנים ועשרים קונטרסים על הש"ס קפה) ומחם נדפס ס' עז והדר על מס' שבועות והזרות יע"ז ובס"ס תקפו של יוסף ח"א, ליוורני תרמ"ו). עיד חכם אחד חי אז בסאלי, רבי יצחק צבע, נכד רבי יצחק צבע הנזכר למעלה בחצי האי של המאה הזאת, הוא היה תלמיד רבי משה די אבילא הנזכר, קפו) אח"כ נסע מעירו סאלי ויתגורר בערים שונות במארוקו, באוראן, ובתינים, ושוב הלך לשאלוניקי, חיבר ס' מנחת אליהו, אפיק נחלים, קונטרס דרושים, בית יצחק על ש"ס ורמב"ם, קפז) קרני ראמים וכן ראמים על פירשי עה"ת ושאלוניקי תקע"ב). חסד ואמת על ש"ס, ושערי בינה ביאורים על ס' הכוונות מהאר"י, שניהם ליקטם מרבני וחכמי המערב והדפיסם (שאלוניקית קע"ג) קפח).

ובתיטוואן חי הרבנים, רבי יצחק קוריאט ורבי רפאל אברהם קוריאט בני רבי יהודה קוריאט הנזכר למעלה, רבי שלמה אבירתם השני, קפצ) רבי אברהם מונסונייגו, קיף רבי שלמה רפא, ורבי משה אבן צור קצא) הראשון רבי יצחק קוריאט נסע מתיטוואן אחרי ש' תק"ן ויתישב בירושלים, קצב) הוא מת י"ז כסלו תקס"ה, קצג) וחיבר ס' מעשה רוקם שיטה על קידושין ומציעא עם תוספי הרא"ש על קידושין (פיסא תקס"ו), ואחיו רבי רפאל אברהם קוריאט, יצא גם הוא מתיטוואן עיד משנת תקמ"ז קצד) שלש שנים לפני הפרעות, ויתגורר זמן מה במוגאדור, אח"כ בשנת תקנ"ב-ה' מצאנוהו

קפכ) היה פה בטבריא כ"י אצל כן משפחתו ר' רפאל אוחנא ג"ע בעהמ"ה ס' טובת מראה, ומראה הילדים וכו'.

קפג) ראה בהקדמת המלכה"ד ס' באר מים חיים, ומגן גבורים מר"א די אבילא, קפד) הקדמת המגיה לס' תוקפו ש"י ח"א.

קפה) הקדמת המגיה לס' עז והדר וכו' ראה אותם במוגאדור אצל ר"י אלמאליה נכדו, קפז) כ"כ המחבר בהקדמתו בס' קרני ראמים וכו' וישלח דף מ' א' ושם כתב כי למד גם לפני ר' אברהם בן צור (מסאלי?).

קפח) ספריו אלה זכרם המחבר שם בס' קרני ראמים ע"ש בהקדמה וכדף ה' כ"ה, ל' מ"ו צ"ח, ק"ב.

קפח) שני הספרים האחרונים הנז' לא ראיתים, כ"א עפ"י מה שנזכרו בס' המעלות לשלמה מר"ש, הון.

קפט) בערך אל ר"ש אבירתם הנזכר במאה החולפת, ומצאנוהו אח"כ בש' תקס"ב רב בגיברלשאר ע"י בהסכמות לס' מלאכת הקדש מר"ם טולידאנו, והיה מקובל גדול ומת לפני תקע"ב בן סבואר בהקדמת ס' זכות אבות ע"ש.

קצ) אולי בן ר' אפרים מונסונייגו הנזכר למעלה בחצי האי של המאה הזאת, קצא) הארבעה האחרונים נזכרו בשו"ת זכות אבות ס' ב' וכו', ובפס"ד כ"י.

קצב) הקדמת ס' זכות אבות, קצג) הקדמת ס' מעשה רוקם,

קצד) הקדמת ס' זכות אבות וראה גם במשא בערב צד 77.

בניבולטאר קעה) ואח"כ גם בליוורנו קעוו. הוא מת י"א חשוון תקס"ו קעוו. וחיבר ספר זכות אבות שי"ת יררשית (פיסא תקע"ב) יבנו רבי יהודה קוריאט השני קעה) נולד בתיטוואן. יבשנת תקמ"ו יצא יחד עם אביו למוגאדיר קעט) וחבר ס' מאור ושמש עה"ת עם ביאורים בקבלה מבי קדמונים (ליוורנו תק"צ). ובסוף המאה הזאת חי רבי יצחק בן ויאליה. מת בן צ"ג שנה בשנת תר"ל. וחיבר שי"ת י"אמר יצחק שני חלקים (ליוורנו תר"ו) וכנראה חיבר עוד ספרים אחרים.

ובמוגאדיר ידענו שם חכם אחד אז. ר' משה בן יצחק אדרעי. חכם מקובל הוא נולד שם במוגאדיר בערך שנת תקל"ה או אח"כ מעט. ועוד בהיותו בן י"ג שנה הלך לראבאט-סאלי ויחק לקח בשיבת רבי יהודה אנהירו שזכרניהו מעלה. ולפני שנת תק"ץ חזר שוב לעיר מולדתו מוגאדיר. אך עד מהרה נאלץ לעזוב את מקומו לרגלי הרדיפות של שנית תק"ץ-ג"ב. ויסע לאירופא בשנת תקנ"ב מצאניהו בלונדון אחד מחכמי בית-המדרש "עין חיים" שר הערה הספרדית של שם. ואז הדפיס את ספרו תורת חיים לימודים מהוחר (לינדון. תמו תקנ"ב) אח"כ יצא מלינדון ויסבב ארצות שונות משך עשרה שנים. במסעי זה סבל רבי משה צרות רבות ביחוד מפני השנאה הרתית אשר פגש על דרכו בכל מקום בואי. יאת צרותיו ותלאותיו ההם כתב בס' מיוחד. קראו מעשה נשיב. בשנת תקס"ב-ג הגיע לאמישטרדם. ויהי גם שם לאחד מחכמי ביהמ"ד הגדול של עדת הספרדים שמה. לפעמים נקרא גם להיות מגיה בבית הדפוס פרופס הידוע באמ"ה. גם נמנה למורה בלשונות הקדם. שם באמ"ד חיבר והדפיס את ספריו יד משה י"ד דרושים (אמ"ד תקס"ט). ומעשה נסים על אמתת נהר סמכטיון ומציאות עשרת הישכמים (שם תקע"ד) ונדפס אח"כ בשם שארית ישראל (למברג תר"ו) וגם נעתק ללשונות אישכניות ואנגלית. ר"מ אדרעי היה אח"כ בשנת תקפ"ט בארינבורג בשויםלאנד (ר). ולפי הנראה מת אז אחרי זמן קצר.

שם במוגאדיר חיו עירו. בסוף המאה הזאת הששית. הרבנים. רבי חיים פינטי רב מקיבל (רא). רבי אברהם קוריאט בן רבי יהודה קוריאט השני הנזכר מעלה. חיבר ס' ישידים ופייטים שנאכר בשלל העיר בש' תר"ד. (ר). וס' ברית אבות דרושים (ליוורנו תר"ו). רבי רפאל הסאן. היא נסע ויהישב בלונדון. (ר). וחיבר ס' לחם עוני על הגדה ש"פ (ליוורנו תקצ"ד). ובטנני"ר חי סביב לשנת תק"ס רבי אברהם טילידאנו (ר). ובנו אחריו

קעה) בן סבואר בשו"ת זכות אבות בכמה תשובות. קעוו) שם ס' ב"ה וכן בהסכמות

ס' מלאכת הקדש חתום עם רבני ליוורנו בש' תקס"ג.
קעוו) הקדמת ס' מעשה רוקם. קעה) בערך אל ר"י קוריאט זקנו הנזכר בחצי הא' של המאה הזאה. קעט) כ"כ בהקדמתו לס' זכות אבות.

(ר) תולדותיו של ר"מ אדרעי אלה בכלל נערכו על פי הקדמותיו לס' תורת חיים וספר תהלה לזרז מר"ד הסין (אמ"ד תקס"ו) שהוגת על ידו. ועל פי מערך תולדותיו כהאנציקלופדיא אוצר ישראל ח"א (ניו יארק תרס"ו) ער 155, שם נזכר כי כהדוואיש אנציקלופדיא באנגלית באה גם תמונתו אך מ"ש שם שנולה בתהלת המאה י"ט. בלי ספק שט"ס נפל וצ"ל היות. ואמנם כבר כתבתי בפנים שבאמת נולד בערך תקל"ה (1775). וזכרנו שראיתי אוהרות עם הקדמה מר"מ אדרעי שנדפסו בירושלם תר"ב. (רא) נזכר בספר לזרז להזכיר מר"ד זאגרוי תלמידו. וראיתי חתימתו עם ר"א קוריאט הנזכר אחריו בשנת תר"ה.

(רב) כ"כ בהקדמת הסידור גהלת אבות ליוורנו תר"ג.
(ר) כ"כ בהקדמת ספרו לחם עוני. (ר). והסכמתו באה בס' מלאכת הקדש ליוורנו תקס"ב.

רבי יוסף טולידאני (ה). ובגיברלטאר חיו בסוף המאה הזאת רבי יצחק הכהן ורבי יוסף קורקיס. הראשון עזר הרבה בעת הרעב של ש' תקפ"ה לאחיו הנענים בערי מארוקו ור"י קורקיס חיבר ס' יוסף חן עהות ושיעיר קימה (ליוורנו תקפ"ה). ובאיזה מערי מארוקו שלא נרע שמם חיו אז עוד. רבי שלמה וואעננוני חיבר ס' הכולא רבא לימורים ליל ליל (ליוורנו תקע"ט). ר"י, ורבי משה ב"ר שמעיה אלקאיים חיבר ס' תועפות ראם על פירש"י וראים (ליוורנו תקפ"ה).

פרק ששה עשר.

השקפה על מצב יהודי מארוקו בשבעים השנים האחרונות. נסיונות שנעשו ע"י יהודי אירופא להטיב מצבם. פעולות חברת כל ישראל חברים בעד יהודי מארוקו. התיחסות המושלים כמאה הזאת אל היהודים, הסקרים שקרו את יהודי מארוקו בשבעים השנים האלה. התרבות "קהלות המערבים" בארצות המזרח, ויסוד קהלות חדשות בפורטוגאל וספרד ע"י המהגרים ממארוקו. טעמים המדיני של יהודי מארוקו כמאה הזאת והשפעתם בהתפתחות המדינה. יעקב בן אברהם בירידאר נשלח בשנת 1870 במלאכות השוכה מהשולטאן לפני ממשלת אנגליא. ובשנת תרס"ג נספחו איזה יהודים אל המלאכות שנשלחה לאירופא. שמות רבנים בשבעים השנים האלה שחיברו איזה ספרים. [ה'א ת"רע — 1840—1910]

כמו קללת אלהים רבצת על יהודי מארוקו להיות כה במצב תלוי ובלתי בטוח תחת שובכוהם של ההמון ומושלי הארץ. כי גם כמאה הזאת, המאה התרבותית שהביאה בכנפיה מרפא וישע עוד להמושכות הסמוכות באפריקה הצפונית, אלג'יר, ותוניס, במארוקו כמעט שלא הביאה שינוי מורגש למויבת היהודים, וכמאז כן גם עתה מסירים הם ליד החפץ של מושלי עיר ועיר ביחוסם אל היהודים, ולא רק במקרים יוצאים מן הכלל. כי אם עוד נפגשים הם עד כה באותם החוקים המיוחדים וההגבלות ששררו מכבר שידועים הם למדי עד כה אין ליהודי לצאת מחוץ להאלמלאח טבלי שיהלויץ את מנעוליה גם לא יוכל לרכוב על פרד וסוס, כאשר יגע איש יהודי כמושלימי ביחוד בבוקר לפני עת תפלתם יחשב לו זאת לעין, כי כטמא הוא בעיני ההמון המושלימי מפני זה לא ירחצו היהודים במרחצאות המושלימים ולא יוכלו לשתות מבארם. עדות היהודים על מושלימים לא נאמנה בבתי ערכאותיהם. הורג נפש יהודי עליו לתת כופר סביו מצער והסכים ההיא יקחו רובו פקדי הרשות כי בעיניהם אין עניש להורג נפש יהודי עד כי היה למלה כפי עסי-הארץ לאמר שבעה יהודים תהרוג ולא יקרך עין. אם יאשם יהודי לקלל את דת נביאם אחת דתו להמת, ועלילה נמכזה כזאת, יטפל תמיד פעם כפעם בעת יהיה ריב בין יהודי ומושלימי, בערים רבות מוכרחים היהודים

(ה) עפ"י מכתב כ"י ממנו. (ו) הקדמת ספר פה ישרים וזכור גם בספר לדוד דהזיבר. (ז) זכורני שגם הם' חוס' רבי' פרץ על מכתב ב"ק נדפס ע"י ר"ש וואעננוני הנזכר.

לשרת בתור תלנים להיקע ולמלוח את ראשי המימתים על פני שער העיר, כמלבושיהם יבדלו עד כה יהודי מארוקי במקומות רבים, ממלבושי המושלמים כמו בלבישת גוין ירוק, בתי-אזרע גדולים ורחבים, כובע מקיפל שפתיו וכדומה, ככלל, עוד אין ליהודי מארוקי שיווי-זכויות כלליים ודין ומשפט שוה. מפני כן חסר להם גם הכמחון והערובה בעד חייהם והינם ולעתים לא רחוקות תהיינה בס פרעות, רדיפות, ונגישות ברחיבות היהודים, והכל כמובן רק כתוצאות אי-הזכויות וההגבלות שיהודי מארוקי מוגבלים בס מדורות עולם א).

פעמים רבות נסו יהודי אירופא במשך חמשים השנים האחרונות להטיב את מעמדם של יהודי מארוקי, והשתדלויות רבות נעשו בזה, וכשי' תרכ"ד (1864) פברואר ניתן ליד השר סיר משה מונטיפיורי כתב-פקודה חהום מאת המושל מילאי מחמד כי יהיה ליהודים זכויות שוות ומשפט אחד לכלל אזרחי הארץ וששים פקיד ושר לא יהיו לנגיע עם לרעה ב), צי בזה ניתן עוד פעם כעשר שנים אח"כ ע"י השתדלותה של החברה Anglo-Jewish association כלונדון, וכן פקודות כאלה נגד רדיפות והעקות שונות, ניתנו פעם כפעם על ידי השתדלות אנשים נכבדים מיהודי אירופא, ביחוד לקחה חלק גדול בזה החברה הנכבדה כל ישראל חברים [Alliance Israelite Paris] הפאריזית, שתמיד בכל הודמנית ולכל מקרה רע מראה התפקיד של "מלאך מליץ טוב" בעד יהודי מארוקי, ביחוד גדולה היתה פעולתה בש' תר"מ (1880) ותרמ"ח (1888) לפני אסיפת צירי הממשלות שנאספו במדריד, בכתב-הזכרונות שערכה אז החברה לפני האסיפה ולפני שר הממשלה הצרפתית ה) על דבר שאלת החסות של חלק ניכר מיהודי מארוקי החוסים בצל נתיני ממשלות הנכר, ושמשלת מארוקי חפצה אז לבטל את דבר החסות ולהשוותם ליתר יהודי הארץ, הביעה אז החברה כמופתים ברורים יבהגיין ישר את התועלת שיהודי מארוקי ככלל הביאו מעולם ומכאיים הם עד כה להפרכת העסקים כמארוקי ולהפצת התרבות והמסחר האירופי שם, וכי בכל זאת נבדלים המה לרעה בהגבלות וברדיפות הכופות, וכן כתב-הזכרונות החוא מלא אז את העידתו ושאלת החסות נפתרה מאת אסיפת מדריד לטיבת היהודים, וככה עיבדות כאלה מצד החברה כל ישראל חברים להטבת מצב יהודי מארוקי, ידועות כבר למדי ראוי לציין כי מכל ממשלות אירופא שבס מצאה החברה מחסה ומעון בעד יהודי מארוקי, הצטיינה ביותר ממשלת צרפת [France] כגואלת-הדם הקרובה יותר ויודעת להכיר את ערך יהודי מארוקי ויחוסם לקדמת הארץ, השתדל השתדלה תמיד לקדם את פני הרעה הנשקפת עליהם בעזרת ציריה שמה, ובכל עת שעזרת הממשלות היתה

א) כל זה עפ"י עובדות וספורי מסע נאמנים, וראה בהנוסע היותר אחרון הצרפתי אובן, כספרו על אודות מארוקי ונעתקו דבריו ע"ד היהודים שם ב"היהודי הוי"ל כלונדון שנת תרס"ו גליון ל"ה. ב) ע"ד נסיעותיו של השר מונטיפיורי או במארוקי, נכתב בפרטות במכה"ע או, וראה גם בספר נזה תהלה לכוב חרנ"ה, וכתב-הפקודה נעתק שם ובהמליץ תרמ"ח נו' 36.
ג) מהם נזכיר את ה' אלכירט כהן בשנת תר"ך, ה' חיים גדליה בשנת תרכ"ד ותרמ"ה, הא' מרקוס מכוסטון [אמריקה] בשנת תרמ"ה, כנזכר במכתבי העתים או.
ד) כתב-הזכרון ששלחה הכ"ח או בשנת תרמ"ח להמונסטער הצרפתי נעתק כמו שהוא בהמליץ תרמ"ח נו' 36.

דרושה ליהודי מארוקו, מצאנו את צרפת עימדת כראש המדברים, ורק בעזרתה יכלה החברה כל ישראל חברים לא להתאוש, ולצאת בכל פעם בידים לא רוקניות.

ופעולות החברה כ"ח לטיבת יהודי מארוקו לא הצטמצמו אך ורק בהעזרה המשפטית, כי אם עוד התרחבו פעולותיה גם בנוגע למצבם הרוחני, בשנת תרכ"ב (1862) יסדה החברה את בית הספר הראשון שלה, בתיטוויאן, ובשנת תרכ"ד (1864) נוסד בית הספר השני שלה בטאנג'יר, ואח"כ כיננה עוד בתי-ספר בפאס, מרוקה, ומכנאס, וגם תמך תמכה באיזה כתי תלמיד תורה בערים אחדות במארוקו, כתי ספר האלה הועילו הרבה להרמת רוחם של הרבה מיהודי מארוקו אשר התנערו מאז מאותה הדלות הגלותית שהסכינו בה. מכבר לשאת אותה כדומיה ובכת-הספר של כ"ח ראו כעין קו-החבור בינם ובין יהודי אירופא לקרא להם בעת צרתם. ע"י החנך ככה"ס הם במשך שלשים השנים האחרונות מצאו רבים מהצעירים גם את מחיתם, והעסק והמסחר בידי היהודים פרץ והתרחב עוד יותר.

כך, זאת אין לכחד כי השתדלויות הרבות של יהודי אירופא, ופעולותיה הנכבדות של החברה כל ישראל חברים בפרט, בעד יהודי מארוקו במשך חמשים השנים האחרונות, יכלו לשנות את מצבם של חלק נכבד מיהודי מארוקו, ולהטיב לא מעט את גורלם, ואמנם אותה המטרה הראשית, שיווי-זכויותהם בכלל של יהודי מארוקו, שאותה הבטיחו לא פעם מושלי מארוקו, המטרה הזאת עוד היא מהם והלאה, ואם בחלק אחד מיהודי מארוקו, יושבי ערי המדינה והחוף, במקומות שהחשפה האירופית נתנה חתימה שמה, ניכרים הם סימני ההבטחות ההם של שיווי זכויות היהודים שם נהנים פחות או יותר מזכויות אזרח, הנה בהחלק האחר, בדרום ובצפון הארץ בהערים הפנימיות לא ניכר כמעט כל שינוי קל במצבם ביום ממצבם לפני המאה הזאת, וכאשר זכרנו עוד הרבה חקים מעיקים והגבלות ורדיפות יסבלו יהודי המקומית ההם ע"י הפקידים וההמון הפראי והקנאי.

כחיבת כותב דברי-הימים נתננו את השקפתנו על מצב יהודי מארוקו השירר בהעת הנכחית, מצב שהנהו היה ורגיל בחיי יהודי מארוקו בקרב עם-הארץ התישבים, ואילם בניגע להמושלים שמשלו במארוקו או במאה הזאת ביחוסם הפרטי אל היהודים נוכל לומר כי כהמאות הקדומות, המאה הזאת, אחרי מולאי עבד-אל-רחמן שאודותיו דברנו כבר בפרק י"ד, משלו במארוקו מושלי-חסד ונימי-רצון ליהודים, סיד-מחמד (תרי"ט) — ל"ג (1859—73) מולאי אלחסן (תרל"ג—נ"ד, 94—1873) ומולאי עבד-אלעזי, שלשהם התיחסו באהבה ויחבה ליהודים, כותב דה"י אחד בן הדור החילוף יאמר אודות המושל סיד-מחמד כי היה "מלך חסיד ורחמן אוהב ישראל ומכבד את חכמיהם וכל ימיו ימי שמחה וששון ליהודים וריבוי הכרכה והשפע, עד שהעשירו רוב היהודים שבמדינות מלכותו", ובהמושל ההוא היה גם בנו מו' אלחסן שאודות חיבתו הנפרזה אל היהודים יסופר ג"כ עובדות שינית בין יהודי מארוקו, חזיון כזה ראינו גם בכנו המושל הצעיר עבד-אל-עזי, הוא התחנך בחברת ירידים יהודים וירחש להם תמיד חבה וידידות, יאמנם גם אז בימי המושלים ההם עוד במשך שבעים השנים האחרונות בכלל,

לא חסרו סבות מדיניות ומקרים שינים שהביאו לעתים קרובות צרה ויגון ליהודי מארוקו. בשנת ה'ר"ד לרגלי תגרות הצרפתים סבלו איזה מיהודי ערי החוף, והיהודים במוג'אדור נשללו ויהיו לבו נ. בשנת תרמ"ו פרץ חולי-רע במארוקו שהפיל חללים רבים. בשנת תר"י-י"ז שררה מחלת הקדחת באופן נורא, אין בית אשר לא היה שם הולה" ומתי מהיהודים יותר משלשת אלפים נפש. בשנת תרכ"ב קם מירד אחד שמו ארוגו אשר בכשפיו וכוכיו משך אחריו המון רב ממשפחת עם הארץ, הוא נקרב לכביש גם את פאס הכירה אך בהיותו עיר בעיר זרהין [Zeron] לא רחוק כי-כ מפאס נהרג בערמה ע"י גדולי העיר ההיא, המירד הזה שנא את היהודים תכלית שנאה ובכל מקום ביאי הסב להם תלאות ופחדים. בשנת תרכ"ה היתה מנפה באיזה ערים במארוקו, בשנת תרכ"ז היה רעב, בשנת תרל"ח שרר עיר החולי-רע שארך כארבעים יום ומתי כמאתים נפשות יהודים [בפאס ?]. ובשנת תרל"ט היה גם רעב גדול ויזקר נורא, והרבה עזרו אז נדיבי יהודי אירופא והחברות כל ישראל חברים ואגודת אחים, ובכל זאת הגיע מספר הללי הרעב מהיהודים כשלש מאות וארבעים נפש, בתוך הזמן ההוא במשך השנים שבין תרכ"ד-תרמ"מ (1864-1880) נרצחו ע"י ההמון הקנאי שלש מאות ישלשה יהודים בשבעה ישר ערים, בן משנת תר"מ עד תרמ"ח. נהרגו עוד נפשית מישראל בהערים פאס, עין מאמא, בני-סערדון, דיכוד, ומכנאס ט, ובעיר דמנאת שללו התישבים בשנת תרמ"ד את רחוב היהודים וגם את הנשים לקחו שבו אך אח"כ בהשתדלות יהודי פאס והכרת כל ישראל חברים, שקד המישל להשיבם לעירם ויפקיד על נציב העיר לשלם להם דמי נזקם י, בשנה ההיא בחדש חשין גזר המישל להרוס את כל שדה קברית היהודים בפאס על כי רצה להרחיב את חצר המלכות הסמוך לשרה-הקברות ההוא יא, פקידה כזו חזרה ונשנית עוד בשנת תרמ"ו ובר"ח ניסן שנת תרמ"ח שאז פני את כל הקברות אל מקום אחד שניתן להם מאת המלך להעתיק שם את קברותיהם, כותב הדברים האלה יכו יאמר כי המאורע הזה הסב יגון ודאגה רבה ליהודי פאס ותהיינה מחוות קירעית לב של בני ומספר גדול, בשנת תרס"א-ב' שררה מחלת הטיפוס ומתי מהיהודים כשלשת אלפים בפאס, ובעיר מכנאס כשלש מאות נפש יכו, בשנת תרס"ג (וי יולי) החריבו ערביאים את רחוב היהודים בעיר העתיקה אופראן, וכר בתיהם וחנייתיהם נשרדו, ועלמה אחת בת ט"ז שנה שללו לקלין ויענו

(1) הקדמת ספר נחלת אבות מר"י קורויאט ליוורנו תר"ס, ונרמז זה בארוכה גם בהקדמת ספר ברית אבות ליוורנו תרכ"ב דף ו'.

(2) כל הזכרונות האלה הם עפ"י ס' יחס פאס כ"ו וכסא המלכים כ"ו, וראה גם בכתבי העתים של השנים ההם.

(3) המניד 1879 נ' 25 וביתר כתבו העתים של השנה ההיא.

(4) כתב-הזכרון של הכרת כ"ח שהרציואו בשנת 1880 ובשנת 1888 בעד אסיפת מרירד כנוי למעלה ע"י כהערה ד'.

(5) המקרה הזה של יהודי דמנאת דובר הרבה אודותיו מכ"ע בזמנו.

(6) כסא המלכים כ"ו. (7) ספור מאורע זה יספר הרה"ג ר"א בן שמעון הי"ז [רב במצרים כעת] שהיה אז שד"ר מירושלם בארץ המערב ויהי נוכח אז בשנת תרמ"ח בפאס, ראה בהקדמתו להסידור אהבת הקדמונים (ירושלם תרמ"ט).

(8) עפ"י מכתבים פרטום מאנשים נאמנים שם.

איתה ידו בשנה ההיא התפרץ כבר בנידע מרד ביהמארא (בעל-האתון) ובמקומית אחרים סבלו היהודים ע"י המרד ההוא, ביחוד בערי צפון מארוקי ששם רבו ביהמארא את חילו במכנאם שללו עם-הארץ את רחוב היהודים שתי פעמים, ובעיר תאוא נהרסה כמעט קהלת היהודים שם לרגלי מלחמת חיל המושל עבר אלעזיו נגד ביהמארא. חיל המושל אשר לא ידע להבדיל בין תושבי העיר אנשי תרמם, בני בריתו של ביהמארא ובין היהודים החפים מפשעו התנפל על יושבי העיר בכלל ועל היהודים ויהרום את בתיהם, ואת רכושם ונשיהם שללו אנשי החיל ויבזו אותם, וגם את בתי הכנסיות וכלי הקדש ואף תפלין וציציות לקחו בשלל ויביאום לפאס וימכרום אל היהודים, ואמנם את הנשים השיבו ליהודי תאוא אח"כ כאשר נידע למפקד החיל כי היהודים בתאוא לא נתנו ידם אל התישבים שם, כן בערים אחרות אשר המורד ביהמארא וחילו עברו בהם, נפל לב היהודים ויאחזם רעד.

ובעקבות המרד ההוא של ביהמארא שנמשך זמן לא מעט, התעוררו עיר איוה בלבולים מדיניים מצד קרוביו של המושל עבר אל עזיו, הבלבולים האלה שקרו מזה לא כבר כנודע, הסכי גם הם איוה תלאות פה ושם ליהודי מארוקי, ובעיר וואואן היו פרעות ביהודים ורכושם נשלל, ואחרית הבלבולים ההם בנידע היה כי עבר-אל-עזיו הוסר מכסאי ואת מקומו לקח אחיו מילאי חפיד [Mulay Hafid] על דבר המושל הזה ויהוסי אל היהודים תסופרנה עובדות שיניות סותרות וא"ו, אך כפי מה שנדע ברור ניטה הוא איבה ליהודים, ובכל אופן לא ניכל להשייתו אל המושלים שקדמיהו שמשלו בהמאה הזאת.

מפני המקרים בכלל שזכרנו, שקרו ויאתיו במשך שבעים השנים האחרונות נראתה מגערת בין יהודי מארוקי או יחלק רב מהם עזבו את מקומם ויתפזרו לארצות שונות, היו רבים שהתישבו בארצות המזרח מהם ששם נמצאו כבר קהלות מערביות שם ואלה הוסיפו עוד יוגדילו את מספר אוכלוסייהן, אך גם באירופא ובברזיליא ואמרוקא התישבו עוד מראשית המאה הזאת והלאה מספר לא מעט מיהודי מארוקי, ובספרד ופורטיגאל שתי הארצות האלה שהקראו לפני מאות שנים את יושביהן היהודים, התכוננו כם אז איוה קהלות חדשות מיהודי מארוקי, וכרעם, מאותם משפחות המגורשים עצמם צאצאי יוצאי ספרד ופורטיגאל, בין הקהלות החדשות ראלה תצטיין ביחוד הקהלה שנישבה בליסבון, להקהלה הזאת יש כבר די-ערכיה וביה-כנסת ענקית ומפוארה, גם בין אנשי הקהלה ישנם אנשים בעלי השפעה וחשיבות במדינה יו.

על אודות מעמדם המדיני של יהודי מארוקי אז במאה הזאת, כבר ידענו

ידי ראה בהכחצלת תרס"ג: נו' 84.

טו) עפ"י מכתבים פרטיים, וככתבי-עתים אז דובר קצה הדברים.

טז) ראה למעלה צד 99, בין קהלות המערכיות כאלה שגדל מספר אוכלוסייהן אז במאה הזאת

תצטיינה שתי הקהלות אשר בירושלם ובטבריא, הראשונה שנוסדה עוד מומן קדום היתה אז לקהלה מיוחדת בפני עצמה כנודע, אך הקהלה השנית בטבריא התערבה בתוך הקהלה הספרדית ולאחרי כן נחשבה לעיקר הקהלה, וראה בהמדיין 1889 נו' 264, ובלוח א"י של התכס לוגין לשנת תרס"ג צד 53-60. יו) ראה בהצפירה תרמ"ז נו' . . . ותרס"ד נו' 128, ובהמליץ 1899 נו' 282

ושן"ת ויאמר יצחק ח"א דף כ"ג כ"ו וס' לרוד להזכיר מר"ד זאגורי בהקדמתו.

כי השפעתם בהתפתחות המדינה גדלה או והתרחבה במדה לא פחותה, בהשוך המארוקאי בכלל, במסחר ובמעשה, כן, ככתי המלאכות (קינסילאטן) הפאסט, המכס, הבאנקים, והעתונות, ממלאים היהודים הפקיר חשיב (ונכבד יח), ביניהם ישנם גם מספר מסוים של פקידים שניהם נמסרו העוריות חשיבות מדינית מטעם הממשלה המקומית או מממשלות אירופא, עור בשנת 1870 שלחה הממשלה את האישי יעקב בן אברהם בירידאר במלאכות חשיבה לאנגליא, והשולטאן מסר בידו מכתב שבו כתוב כי בחכמתו וישרתו משך אליו את לב השולטאן לאהבה אותו יש, כן גם בשנת תרס"ג בהמלאכות שנשלחה או לאירופא מאת השולטאן עבר אל עוזו להתייען על ענינים מדיניים נספחו להמלאכות היא יהודים אחרים.

ולעומת שגדלה השפעתם המדינית והמסחרית של יהודי מארוקו או בשכעים השנים האלה, לעמת כן ניכרה ההדרלות בחינ פעולתם על שדה התוחה, ומתרחבים והחכמים שחיו או ושחיברו איזה ספרים יש להזכיר את אלה:

רבי אבנר ישראל דצרפתי (נולד כ"א שבט תקפ"ז מת תשרי תרמ"ה) רב בפאס, חיבר שו"ת רבות, וקיצור ספר משכנות הרועים (ג), ודרושים, וספר יחש פאס כלם כ"ז גא). בין ספריו אלה הכי נכבד הוא ספרו האחרון שהוא שבו השאיר לנו זכרונות יקרים ורבי-עורך לקורות ותולדות יהודי פאס ורבניה מראשית התקופה הערכיאות כמעט ועד הנה, את ספרו זה חיבר בשנת תרל"ש בתור השובה על שאלות אחדות שהציעו לפניו ראשי חי כ"ח ואגודת אחים בניגע לקורות יהודי פאס וקרמוניות, עם הרב דנוכר יש לציין עוד מרבני פאס רבי שלמה אליהו בן צור (נולד תקפ"א מת תרל"ג) חיבר ספר פני שלמה ליקוטי דינים כג), והגהות על ספרי זקן-זקני רבי יעקב בן צור שחי במאה הה', רבי יצחק בן דאנאן (מת כ"ד אייר תר"ס) חיבר שו"ת ליצחק ריח (ירושלם תרס"ב) רבי שלמה בן דאנאן (נולד תר"ח) חיבר שו"ת אשר לשלמה (ירושלם תרס"א)—ובעיר מכנאס נולדו הרבנים: רבי יעקב בירדוגו ב"ר מרדכי (מת בערך תר"ן) חיבר ספר גלי עמקתא פירוש על ספר מים עמוקים כג), רבי רפאל מאמאן, נולד בערך תק"ע ובעירו נער נסע לאי ויתישב בטבריא, שם הצליח בלימודו וימנה בין הבית-דין ואח"כ נמנה לרב, גם בעיר צפה נמנה שנים אחדות לרב ואב"ד, היא מת בערך תר"מ כד), וחיבר שו"ת ודרושים כ"י, ומתשובותיו נדפס ס' מרפא לנפש דיני ענינה (ירושלם תרנ"ד), רבי שלמה ב"ר יעקב מולידאנו נולד שם במכנאס בשנת תקצ"ה, ובשנת תר"ח נסע לטבריא, שם נמנה לאחד מהבית-דין ואח"כ נשלח מטעם הקהלה שר"ר למארוקו.

(יח) ראה דברים מענינים בזה בהמליץ 1889 נו' 261, 264.

(יט) המליץ 1902 נו' 90. (כ) הוא הספר משכנות הרועים מר' עזריאל לחייך מחוניב, [ליוורנו תר"ך]. (כא) נמצאים בפאס בעקד הספרים של בנו שאר בשרי הרב כמוה"ר ויראל הצרפתי הי"ד, ומאתו השגתי העתקה מהס' יחש פאס הנ"ל שהרכבה השתמשתי בו במרוצת דבריו מהשו"ת של הרמ"ח ר' אבנר ישראל נדפס קצת בשו"ת הלכה למשה (ירושלם תרס"א), ועליו נמצא דרוש הספר בספר הוד יוסף מר"י ארוואין דף ע"ו.

(כב) כ"י בפאס, ובשו"ת משפט וצדקה ביעקב נדפסו קצת מהגהותיו.

(כג) כ"י בטכנאס וזכרתיו למעלה צד 162.

כד) כ"ו ידוע לנו עפ"י זקני עייק זאת טבריא וראה גם בהקדמות השו"ת מרפא לנפש הנ"ל.

אך בכואו לעיר תאזא מת שם באלול תרל"ז ויקבר בעיר ההיא במערה עתיקה אחת, ממנו נשאר איזה שי"ת ודרושים ככ"י בתי, רבי שמיאל עמאר רב במכנאס, (מת כע' תר"ן) חיבר שי"ת כ"י שם, גם בני רבני שלום עמאר הצט"ן בין רבני העיר ההיא והשאר אחריו איזה חבורים יספר אנרות במליצה הגיונית (ו). רבי רפאל איחנא נולד שם במכנאס בשנת תר"י ובשנת תרכ"ה נסע משם ותישב בטבריא, ונשלח אח"כ ש"ר מאת הקהלה בטבריא פעמים אחדות למקומות שונים, ובשנת תרמ"ז היה ש"ר בערי ביכארא ויהי הוא הראשון אשר קבע שם קופת רמכה"ג, בשנת תרס"ב כ"ז אב מת ויקבר בעיר צפת, חיבר שיר חדש וירושלם תרמ"א—נ"ו—ג"ט, יסוד מערבי ביאור ע"ס יסוד יוסף (שם תרנ"ז), טובת מראה שבחי עיר טבריא וקדמינותיה (שם תרנ"ט) מראה הילדים רפואות וסגולות (שם תר"ס—ס"ה—ס"ח) ראה מעשה ביאור פסיקי תניך עפ"י מעשיות, ונזכר הלכה פס"ד בענין מבס הבשר—גאבילא—(שם תרס"א) פרשת ראה עה"ת (שם תרס"ט) אור המערכה הקדמית ע"ס אי"ב, יפות מראה דרשות, שניהם עודם כ"י.

ובעיר צפרו (Sefrou) חי רבי רפאל משה אלכאז (מת כנן ע"ג שנה בי"ט כ"ב תמוז תרנ"ז) רב תלמודי וחכם מדעי, גם פ"טן מצוין, בהיותו בן כ"ה שנה נמנה שם לאחר מהביד ואח"כ לרב ואב"ד, חיבר הלכה למשה שי"ת (ירוש' תרס"א) ציון במשפט על שיע' חו"מ, זכחי צדק דיני שוי"ב, שקל הקדש הרוזים, באר שבע על ז' חכמות, פוהר מ"ס פירוש על ספר מ"ס עמוקים ב"ו, מני מתיקה חידושים ופרפראות, חילת אהבה מליצות ואגרות, ריש משה דרושים, פרשת הכסף מוסר ומשלים, ארבעה שומרים הוכחות ודינים, ס' כריתות דיני גט וחליצה, כסא המלכים זכרון מלכי הקדם וקורות היהודים תחתם, כח מעשיו על חכמת העביר, שיר חדש פיוטים ובקשות, קול בוכים קינות, עטרת פז צירופי אה"י, ערן מקדם הקדמית ע"ס אי"ב, חצר המשכן קיצור ס' משבנות הרועים בתי, תורבין החצר מפתח בפסקי דינים ע"ס אי"ב, כל אלה—זולת הראשון—הם בכ"י ב"י, ורק מפיוטיו והקינות ההם נדפסו מהם פה ושם במחזורים מאוחרים.

ובעיר מיגאדיר חי רבי דוד זאגרי, היא למד לפני רבני חיים פינטי ורבי אברהם קרייטש שזכרנו כהור הקודם, אח"כ נסע למראביש ולראבאט וירבין שם תורה, בשנת תקי"ף נרדף ע"י הממשלה ויכלא זמן מה במאסר, בשנת תר"ז התישב בעיר ס"ט—מיגול בפירטוגאל, שם מצא כבר קהל קטן שנישבו שמה מיחודי מארוקו ובהשתדלותו יסד להם בית-מדרש, חיבר ס' לרד להזכיר (נויון ? תרנ"א), רבי אליהו בן אמו"ג, נולד במוגאדור למשפחה שבאה שם מפאס (ל) ובעירו עיל ימים

(כה) נמצאים אצלו, והרב הזה רבי שלטה טולידאנו הוא מר דודי, ושני אהיו המה האחד ר' שמואל טולידאנו רב במכנאס בעת והסמכתו באה בס' טובת מראה ונזכר הלכה, ועוד, והשני הוא אדוני אב"י הרב מוה"ר יהודה טולידאנו שבא והתישב בטבריא עוד לפני שנת תר"ל ובעת הוא אחד מרבני העיר, ראה באוצר ישראל ח"ד ערך טולידאנו.

(כז) כ"י במכנאס, והקדמה מר' שלום עמאר הנ"ל באה בס' משפטים ישרים קראקא תרנ"א, (כז) ראה למעלה צד 162, (כח) ע"י בהערה כ', (כט) נרשמו בהקדמת הספר הלכה למשה הנ"ל, ומתם היו לנגד עיני ס' באר שבע, וכסא המלכים, וכס' האחרון הזה השתמשו בכ"ט בהידיעות לקורות יהודי מארוקו. (ל) ראה בהקדמת ר"א בן אמו"ג בס' ברית אבות (ליוורנו תרכ"ב).

וכנראה כשי' תר"ד לרגלי מלחמת הצרפתים יצא ותישב בליוורנו. שם נמנה בין הניהידין וגם קבע לו בית-דפוס נהדר שער מהרה התפרסם טיבו באפריקא ואויא, בבית דפוסו זה יצאי לאור ספרים רבים ויקרי-ערך, והוא בעצמו חיבר ספרים רבים אשר נדפסו בדפוסו, מהם נזכיר סי' פנים לתורה עהית שנדפס עם החימש (ליוורנו תרמ"ו) טעם לשר ויכוח נגד שד"ל (ליוורנו תרכ"ג). בסוף ימיו חיבר סי' יענה באש על הבר שרפת המתים (ליוורנו תרי"ס). רבי יוסף כאנפו (מת תרי"ס) חיבר יפה עינים על ה' פסח (ליוורנו תרי"ס), טוב רואי על אבות (שם תרנ"ט) חסדים טובים מוסר ומעשיות בחלקים שונים (שם תרמ"ח) אות ברית קדש (שם תרי"ט).

ובעיר ראבאט-סאלי' היו רבי יוסף אלמאליח תלמידו ובן דודו של רבי יוסף אלמאליח הנזכר במאה הקדמת, הוא נולד בראבאט שי' תקס"ט וכבן י"ג שנה בא למוגאדור כשי' ת"ר נמנה שם לאב"ד גם נמנה לקונסול ממשלה אוסטריא במיגדור, וכשי' תרל"ג כהותו בוויין קבל אות כבוד מיד הקיסר פרנץ יוסף בעצמו אשר שם אותו לו על חוהו, הוא השתדל ביסוד בית ספר לנערות במוגאדור ויפעל על יהודי גיברלטאר להשתתף בתשלומי המס בעד עניי ארצם מיהודי מארוקו, לפני מותו חפצה קהלת הפורטוגזים בלונדון למנותו לרב עליה, אך חפצה זה לא עלה בידה אח"כ, הוא מת כבן ע"ז שנה כיום 9 יאנואר 1886, לא) רבי אברהם כ"ר מרדכי אנקויה, יליד עיר סאלי' ובן למשפחה אלגירית, זקינו רבי משה אנקאויה מאלגיריין יצא ללכת לארץ-ישראל וברוך מסעו בא לסאלי' ויתגורר בה, שם הוליד את רבי מרדכי בנו שהיה אח"כ לפרנס קהלת סאלי', ורבי מרדכי הוליד שלשה בנים חכמים רבי עמרם ורבי אברהם ורבי מסעוד, לב) אמנם משלשה הצמייין ביותר רבי אברהם הוא נמנה דיין בסאלי', ובעיר למעסכר באלגיריין, גם בתונים ובליוורנו מקום שנס ישב אח"כ נחל כבוד ויקר, הוא חיבר זכחים שלמים על הרמב"ם דיני שוי"ב ובו נספחו הרבה מכתבי רבני המערב עם סי' מגיד משנה לר' יהודה אלכלין מרבני אלגיריין במאה השלישית, (ליוורנו תרי"ח), בסוף ספרו זה נמצא קונטרס יצע לרבים ע"ד הריב שעבר בינו ובין איזה מרבני אלגיר (שם תרי"ח), כרם חמר שו"ת על די' ש"ע ותקנות מגורשי קשמיליא' בי' חלקים (שם תרכ"ב—ל"ג). איצור חכמה קיצור סי' איצרות חיים למהרח"ו, חמר חדה ועתיק קיצור סי' שפע טל (שם תרי"ט), עפרא דאברהם ומלל לאברהם דרשות, שיבת אברהם על מסכתות, כן הדפים סידורי הפילה עם דינים וכוונות כהוצאות שונוה, בשם, כל-בן, חסד לאברהם, שער השמים, לימודי ה' ועוד. רבי יצחק הלוי בן סוסן בן-גילו וחבירו של ר"א אנקאויה הנזכר, הוא נמנה לדיין בסאלי', לב) וחיבר שו"ת פחד יצחק כ"י, לז) ובנו

לא) כ"ז עפ"י הקדמת שו"ת תקפו של יוסף ליוורנו תרמ"ו, אינציקלופדיא אוצר ישראל ח"ב ער 99, האסוף תרמ"ז ער 118, שמבלם נערכה התולדה הזאת של ר"י אלמאליח, ובסוף יגל יעקב מר"י בן שבת ליוורנו תרמ"א נדפס בדרך י"ד שור לחתונת ר"י אלמאליח זה עם בת מלכים ויועצי ארין. לב) קרני ראם לר' רפאל אנקאויה, ירושלם תר"ע, ויתר הדברים אודות ר"א אנקאויה נכתבו עפ"י ספריו בעצמו.

לג) נזכר בשו"ת כרם חמר ח"א סי' . . . ובסידור לימודי ה' מהג"ל דף ה'.

לד) מוכא ממנו בס' מעשה הצדיקים מכנו בהסכמות ובדף פ"ה ב'.

רבי אברהם הלוי בן סיסאן יליד סאלי, נסע למכרזה בעי תרי"ך ויתישב בה (מת תרס"ג) וגם הוא חיבר ס' קנה אברהם עה"ת כ"י וס' מעשה הצדיקים ספורים שונים (ירושלם תרמ"ח). רבי דוד בן שמעון, רבי רפאל אהרן בנו, רבי אלעזר הלוי בן טובי, רבי יוסף ארוואץ, ארבעתם ילידי העיר ראבאט וברם עזבו את מקומם ויתישבו בא"י, הראשון ר"ד בן שמעון, נסע בש' תרי"ד בהיותו כבן שלשים שנה ירושלימה שם השתדל הרבה לטיבת אחיו המערבים בהשתדלותו נהיו יהודי המערב אשר בירושלים לקהלה מיוחדת ומסודרת, ועל ידו נבנו גם בתי-כנסיות וכתב ת"ת בעד הקהלה הזאת, הוא נמנה בקרבה לרב ואב"ד משי תרי"ך עד תרמ"ב וי"ח כסלו של שנת תרי"ג גוע וימת (ה) חיבר שער החצר דרשות בשבח איי (ירושלם תרכ"ב) שער המטרה על דינים התלויים בארץ, שער הקדים רקמות בשבחי א"י, ושער המפקיד מנהגי א"י, לו) בנו רבי רפאל אהרן בן שמעון נולד שם בראבאט בש' תר"ח, ובירושלם למד בישיבות ואח"כ נמנה לסיפר בית-דין של קהלת המערבים שיסד אביו, הוא הצטיין גם בדיעות איוה שפית זרות, בש' תר"מ אחרי מות אביו היה הוא אחד ממנהיגי הקהלה הזאת, בשנות תרמ"ז ותרנ"א נשלח שד"ר מראשי הקהלה לערי מארוקו ובהיותו בפאס השתדל ליסד חברת „הוכבי שפתי ישנים" להרפים מבתי-היוד של רבני המערב הקדמונים, וכן נדפסו אז ספרים אחרים נכבדים מאד בערבם הספרותי, לו) בש' תרנ"א אז בהיותו במארוקו נקרא לכהן ברבנית במצרים. ואח"כ אחרי היותו לרב-רשמי קיבל אותה כבוד מהממשלה הטורקית היא השתדל להביא תקנים בהקהלה המצרית, גם חיבר ס' נהר פקיד שרשי המנהגים בא"י. (ה) נהר מצרים מנהגי מצרים ב' חלקים וסדר חליצה (נא אמן תרס"ח), טיב מצרים שמות רבני מצרים קהלותיה וכתב כנסיותיה מסוף האלף התי ועד המאה הזאת (ירוש' תרס"ח), מצור דבש שוית על ד' שיעי לחם המערבת דרשות ג"ת, שניהם כ"י לטו) רבי אלעזר הלוי בן טובי מיד כבואו ירושלימה נמנה לדיין קהלת המערבים שנים רבות, ובש' תר"מ אחרי מות רבי דוד בן שמעון הנזכר נמנה לרב הקהלה, בשנ' תרמ"ז ביום כ"ב אדר א' מה, יחיבר שית פקידת אלעזר על ד' שיעי וחי"א נדפס (ירוש' תרמ"ד) ס' רבי יוסף ארוואץ יליד ראבאט ועלה לא"י ונתישב ביפו וכעת הוא אב"ד של עדת הספרדים ביפו, חיבר ס' הוד יוסף דרשות (ירוש' תרס"ד).

(ה) ראה בלוח א"י ש"ל לונין לשנת תרס"ט צד 58—62, ובהצפירה תרס"ד נו' 34 ובהקדמת בנו בס' נהר מצרים.

לו) בלוח א"י הנ"ל כתוב כי שלשת הספרים האחרונים עודם בכ"י, אך בהקדמת בנו הנז' כתב כי מהס' שער המטרה נדפס בערך מ"ז פליגוס (כויגין) ממנו כתיו המהכר, וכן מספר שער הקדים נדפס איוה פליגוס, אך עד כה לא היו לנגד עיני.

לו) הספרים שנדפסו ע"י החברה הזאת והשתדלותו של ר"א בן שמעון היו"ם הם: סיודר אהבת הקדמונים, ירושלם תרמ"ט, עת לכל הפין ועלצלי שמעי, נא אמן תרמ"ג, שו"ת משפט ועדקה ביעקב, שם תרנ"ד, ולפי מ"ש אלו הרה"ג ר"א בן שמעון הנ"ל כמכתב מיום כ"ה סיון תרס"ב התמוטטה החברה הזאת מפני רשלנותם של ראשי החברה בפאס.

(לח) עודנו הולך ונדפס בארכנסנדריא, (לט) עיי' במצוין בהערה ל"ה גם בסוף ספר טוב מצרים ובהקדמתו לשו"ת מו"צ ביעקב.

(מ) עיי' בלוח א"י הנ"ל שם ובהאסף תרמ"ז צד 117, ובשו"ת ויאמר יצחק ה"א דף נ"ב נשלחה תשו' אליו עוד בהיותו בראבאט.

רבי רפאל אנקאוזה קרובו של רבי אברהם אנקאוזה הנזכר מעלה, הוא אביד כעת כסאלי חיבר שו"ת קדני ראם (ירוש' תרע"ג) פעמיני זהב על ש"ע חו"מ, ושיטה על י"ב מסכתות.

ובגיברלטאר היו רבי יצחק הלוי חיבר ס' פת לחם דיני והנדגת הסעודה (ניין הרמ"א), ובנו רבי ישועה הלוי התישב בליסבון וחיבר ס' לי לישועה (ירוש' תרס"ג) ואיצר חיים עה"ת (שם הרס"ח). ובמראקיש חיו רבי משה רוזיליו, מת כ"א טבת תרס"ד וחיבר קיל מבשר על התלמוד (ירוש' הרס"ח), רבי יעקב בן שבת, חיבר ריה יעקב הרשית (וליוזני הרמ"א) ויגל יעקב פויטיס (שם הרס"ז), ובתיטוואן היו רבי יוסף אדהאן חיבר ספר שיפריה דיוסף (וליוזני תר...), רבי יוסף ב"ר יצחק בן וואליד הנזכר בדור הקודם, אך הוא נסע מתיטוואן לאיראן ויתישב שם, מת המזו תרס"ז וחיבר ס' שמי יוסף על הש"ס (ירוש' הרס"ז), רבי רפאל חיים משה בן נאים סביב תר"ך יצא מתיטוואן לא"י ויתישב בטבריא. שם שקד על לימודו ויצטיין בין חכמי העיר גם נמנה לאחר מהבית-דין, אחיב נשלח שר"ר למארוקו ובכל מקום בואו נחל כבוד ויקר ביחוד מפני ענותו הנפדות, ובכואו לעיר גיבראלטאר בהרה בו הקהלה לרב עתה, הוא חיבר שו"ת רבות שחלק מהם נדפס כעת בלונדון, ובטאנגור חיו רבנים אחרים למשפחת בן-גון, רבי משה בן-גון, רבי ראובן בן-גון, מא שהצטיינו בתורתם ולפי הנראה חיברו איזה ספרים, ורבי מרדכי בן-גון רב כעת בטנגור, ואשר זה לו כחמשים שנה יבין פאר ברכנותו מזו מצטיין גם הוא בתורתו ובהנהגתו, וחיבר גם דרשות ושו"ת כ"י.

יבאפילאלת חיו רבי יעקב אביחצירא מקובל וחסיד מפורסם אשר קנה לו שם פלאי באפריקה, במצרים ובא"י, אידותיו יספור כי היה בעל-נשים וכי נגלה אליו אליהו עיד בצאתי מרחם אמו, היא אהב את ההתבודדות ויתנהג תמיד בדרך כבישה ומסותרת רוב לימודיו היה בחכמת הפרדים והקבלה, לפעמים התענון גם בעיני עדהו, וישתדל הרבה לטיבת העניים, ובעצמו אסף פעם כפעם סכומי כסף ויחלקם בין עניי העיר, וככה גדל שמו בין יהודי ערי האפילאלת עד כי ממקומות שונים נהרי אליו להתברך מכרכותיו, וכאשר חפץ רצאת מועדו לנסוע לא"י לא רצי לעזוב איתו, ופעמים אחדות בראיתם כי לא ושמע להם יחפיון רק ללכת לא"י, שמו מעציר על הרבו ע"י שר העיר, יאמנם חיבתו לא"י עברה כל גבול ימים יביל היה להמלט ולצאת מתאפילאלת, אך הפצי זה לראית את א"י לא נמלא, היא עבר במסעו לאגירין ומצרים ובכל מקום עברו עכבותיו איזה זמן ויקרובו מאד יבכואו לעיר דמנהור (Damanhour) — דמנהור לאלכסנדריא הלה י"מת ביום כ' טבת תר"מ בהיותו בן ע"ב שנתו, כמותו חפצת קהלת אלכסנדריא להביא אליה את גייתו, אך יהודי דמנהור החזיקו בה ויקברוהו שם, הם בנו עליו מצבה גדולה בחצר מיוחד ויקבעו את יום כ' טבת שנה שנה ליום, "הלילא" יבן ביום ההלילא ההיא ינהרי המין רב ככל שנה מיוחדו מצרים ואפריקא לחג שם

מא בשו"ת ויאטר יצחק טר"ו בן וואליד כח"א וח"ב שו"ט ככ"מ עמהם ע"ש, ושם בח"ב דף ו' ע"ג כתוב אודות ר"ם בן-גון כי היה תלמיד מרבי אברהם טוליראנו הנזכר בדור הקודם, (מכ נזכר עוד במכתבו של השר משה מונטיפיורי משנת תרכ"ד, ויש לו תשו' בשו"ת הדכה למשה, ויאטר יצחק, וס' שמו יוסף דף ל"ח).

לפני מצבתו מג, הוא חיבר, דורש טיב, ושערי ארוכה דרשות כמוסר (ירושלם תרמ"ג) פתוחי חותם עה"ת (שם) יורו משפטיך ליעקב שי"ת (שם) בגדי השרד על הגדה ש"פ (שם תרמ"ח) מחשיף הלכן עה"ת (שם תרנ"ב) מעגלי צדק פרפראות (שם תרנ"ג) גנזי המלך ביאורים בפרד"ס (שם) אלף בינה על א"ב (שם) יגל יעקב פיוטים (אלג'יר תרס"ח) ובכ"י נמצא עוד הם' לבונה זכה על הש"ס, שערי תשיבה עניני תשובה, ושבת קדש ביאורים.

רבי אליהו ילזו נולד בשנת תר"ך שם באחת מערי הג'ף האפילאלה, הוא נסע בעירו נער לא"י ותיישב בטבריא, והיו לאחד מרבני העיר. חיבר ס' פתח אליהו דרשות ב"ח (ח"א ירושלם תרנ"ז) יש מאין שי"ת ביח (ח"א שם תרס"ט) מציה יתורה על ספר המצות, הלכות אישות דיני גטין ומאנין, שניהם כ"י. רבי מסעיר כהן אלהדאד יליד מארוקו ונתישב בירושלם והיו לראש ישיבת בית אל, חיבר כח מעשיו יכן יכבר אב דרשות (ירושלם תרס"ז) רבי יחיאל אביטבול יליד מארוקו ונתישב בצפת חיבר ספר יקובל האמת (ליוורנו תרמ"ט).

פרק שבעה עשר.

תכונת יהודי מארוקו. דרכיהם ומנהגיהם.

היהודים במארוקו מפני היותם רוב ימיהם מדוכאים דכיא חימרי ורוחני ומפני עמידתם הרחיקה מאחיהם יהודי המזרח ואירופא, מביצים ומקיפלים תוך רחובם ויש שנפוצים במדברות הסאחרא, רחוקים משאין החיים, דבקו כס תכונות מיוחדות ימנהגים מוזרים רבים, אמנם לדבר על מנהגים כאלה כפרוטרוט ולהביאם במספר, יארכי דברוני יותר מדי וישתדעו לספר שלם, אכן די אם נסתפק בתנאי מישג' דונמאי בזה בדרך קצרה וכוללת.

דבר נפלא היא כאמת כי אין ככל העולם ארץ אחרת שיהיו היהודים שינים בה שינוי גמיר מהעם שבתוכו הם ויושבים, במארוקו כתיאר פניהם, באיפם, בתכונת נפשם, בשפתם, ובתלבושתם, אין להם יחס ודמיון אל המארוקנים, רוב יהודי מארוקו תואר פניהם לכן אי צהוב, יחזיון מצוי הוא לראות הרבה חן יופי ירך שפך על פניהם ביחודי-בערי צפון מארוקו, בעיד שרוב המארוקנים עוד בשדם שזוף ושחרחרו, כן בתכונת נפשם שינים הם יהודי מארוקו משכניהם המארוקנים, יבעוד שאלה האחרונים ידיעים הם בעריצותם ובאכזריותם וקשי-ערפם, מצטיינים הם יהודי מרוקו בעדינות-נפשם ברכות-לבם ונדיבותם, (א) שפתם המדוברת בצפינות-מערבית מארוקו היא ספרדית

מג ראה גם בהצפירה 1890 נ' 38, ועי' שו"ת ויאמר יצחק ח"א סי' ע'.

(א) על הדברים האלה יעידו גם הרבה נוסעים בספרי מסעותם, כן ברוב הדברים אודות תכונת יהודי מארוקו ומנהגיהם שנכתבו בפרק זה, הלכתי בעקבות ספרוני נוסעים שונים, ויש שנכתבו עפ"י תקורתנו בלבד.

כמבטא פורטיגווי. וערביאית, וכדרום מאריקי ערביאית, ושילחיה, וכרבריתו, הערביאית המדוברת ביניהם בלולה היא כמנות רבית מן הספרדית וגם מהעברית, כן נבדלה היא הערביאית-המאריקנית מהערביאית של יהודי המזרח כמו בהרבה ממליתיה כן גם כבטייה וכמזכרה, ויהודי מזרחי לא יבין לדבר עם יהודי מערבי ואף לא יבין אליו כמעט, וככה בעברית ישנה ליהודי מאריקי הניעה מיוחדת מיוחדת, כמבטא ישונה היא הרבה מהמבטא העברי של יהודי תורקיה ודומה הוא יותר לרמבטא הארצי-ישראלי רק בהברות אחרות יש קצת זרות, העד"י השי"ן והסמ"ך כמבטאים הם יהודי מארוקן איהם בהברת הסמ"ך כמבטאה המזרחי, והת"ו יבטאו ג"כ כשי"ן רפ"יה, גם האל"ף יש מקומות כדרום מאריקי שיכמאוהו כעין, ואם ירצו לומר "אני ראיתו" יאמרו "אני רעיתו" בכתבם יש ג"כ שינוי לא מעט מהכתב הספרדי הנהוג בתורקיה ובא"י וכתבם של יהודי מאריקי מעורב מכתב ספרדי וכתב רש"י יחד, גם בכתיבת חשכניותכיש שינוי מיוחד, עד לפני המאה הזאת, כמעט לא ידעו יהודי מארוקן את איתות המספר, ואת חשכניותיהם רשמו ע"י צרפי-איתיות עבריות, למשה, אקיא אחת, כותבים א.ב. עשרה איקיות שהם מתקל אחד כותבים י עם סימן של ר"ה, שני מתקלים, כ"ו שלש מתקלים, לו" דו מתקלים "מ" וכן הלאה נ"י, ס"י, ע"י, פ"י, צ"י, וכשמגיעים לעשר מתקלים ומעלה מתחילים לחשוב קס, קקס, שס, תס, תקס, תקקס, תשס, תהס, תתקס, היינו תשעים מתקלים, לאמר תת"ק איקיותו והאות מ' כמו את האפס.

יהודי מאריקי מנלחים שער ראשם כהער ומשאירים פאות ארוכות, כמאכלם יתני היתרון לשתי המינים "כוסוסין" "בלוע", הנוסכוסין נעשה מסילת או קמה כלול כמים יביצים כנגרורים קטנים ויבשלו אתי בחמאה או בשר, "הכלוע" הוא גזרי בשר מטיגנים ומשומרים ג).

במקצוע המסחר והמעשה ליקחים יהודי מארוקי כעת כמו שזכרנו כבר בפרק הקודם—חלק חשוב, ואמנם עד לפני המאה הזאת עסקו ביותר באומניות שונות והקבוצה היותר גדולה של בעלי אומניות הם חייטים, יצורפי זהב וכסף, אל הקבוצה הזאת יש לסמן ביחוד את האומנים היהודים שעבדו בחצר-המלכות, בתור תיפרי כגדי המלך וכני החצר, יצורפי תכשיטים בכסף וזהב, בערי המדבר בריב המקומות אשר בצפון מאריקי כמו בנפות שאוויא, ריף, ועוד, וכדרום מארוקי כרובו מסכיבות מראקיש ועד המדבר סאחרא, רוב היהודים שם דם עובדי אדמה ומעט רוכלים בערים ובכפרים, שני מקצועות כלכלה אחוזו כם יהודי המדינה, ודב, עסק הריבות, ומעשה הדין וייש, וכמו ככל ארצות המחמדים כן גם במאריקי, האיסר שיש לרמושלומים ליקח רבית ולשתית מושקים מושכרים איננו ניתן לרם לתפס בשתי העסקים האלה ומניחים אותם לידו היהודים, ואז גם המושלומים שהרבה מהם שיתים ייש ביחידות יבסתר, קנינם

ב) החשבון הזה נפגוש אותו בהרבה מקומות כספרי השו"ת מרבני מארוקן וכיחוד ע"י כשו"ת מו"צ ביעקב ככ"ס וע"י שו"ת וואמר יצחק ח"א דף ג' ונחזין עוד להעיר כי האוקיא כמארוקן הוא מטבע קטן כמו הצנטים הפרנצי.
ג) שני המינים האלו נזכרו כמשה בערב עד 18 והראשון נשתרבה גם בארצות המזרח כשם זוגרביא לאמר תשיל מערבי.

הם מהיהודים. וכן לוי'ם הם בשעת דוחקם כרובית מאת היהודים. בשתי העסקים האלה רבים מיהודי מארוקי רכשו להם הון לא מעט. אבל החת זאת מוצררים הם שני העסקים החם על היהודים את שנאת כהני הדת וקנאי'העם. ופעמים רבות התעוררו עיני פרעיה ביהודים ורציחות פרטיות עד שמפני זה היו רבני הקהלות נאלצים פעם בפעם לתקן הקנות להגביל את עסק היישיש שהפריע את מנוחתם. הן גם בעסק הרובית השתדלו להוכיח את המלוים שלא יגדילו את סכום הרובית רבלי לעורר עליהם את חמת החמון ובשנת תרמ"ה הפיצי ראשי הקהלות במארוקי אגרות כי ישליכו את העסק הזה כליל מועל פניהם ה).

כבכל ארצות המזרח כן גם במארוקי אי אפשר כמעט למצוא נשים עוסקים בתגרניות כמאירופא. כל כבודה בת מלך פנימה זהו פתנם שגור בפי יהודי מארוקי. ואם נפגיש באשה מוכרת מה בשיק. הרי יכולים לדעת כי היא אחת מהבניות. בין יהודי מארוקי נוהגים הרבה נשואי-בוסר יש אשר בשנת הויד או ה"א והנערות בנות יבע או שמנה והנשיאין נחתכין גם בלי ידיעתו והשתתפותו של החתן. לעתים הרובית יארסו החזירים את בניהם עיד בימי ילדותם בנות שלש יארבע, לבנו חמש ישש. הבת אשר לא נשאה לאיש עד שנות הבגרות חרפה או לבחור לקחתה ולא יקפצי עליה תוכעים. כמשך ימי האירוסין לא תוכל הכלה להתראות עם החתן ובפרט להציג כף רגלה בביתו אך החתן יוכיח לבית הורי הכלה מדוי הג בחג להקביל פני חותני יחיתתני ולסעוד אצלם. הנדן העשיר לפי עושרו. ולפעמים היה מתפשט המנהג להרבות הכשיטין בסכומים גדולים. ואז גם העניים היו צריכים לחקת המנהג. לעשיה לבנותיהן נדן יתר מבפי וכלתם יע"זו התחוו סכסכום-משפחתיים רבים. עד שהיו רבני העדות נאלצים לתקן בהסכמה ובהרס להמעיט את סכומי הנדן גם לאלה שידם מושגת ו). סך הכתיבה שניתב החתן להכלה היא סכום מצער מן 50 עד 100 פראנק בערך. בכתיבה עיישים הנאי שאם תמות האשה בלי זרע יחזור חצי סך הנדן להוריה. וזה "כתיבת מנהג קאשמיליא" הנהוגה ברוב המערב. אך בתאפילאלת יריב ערו דרים מארוקי ניהגים לכתוב "כתיבה כרת" ו). לאמר שהבעל יורש הכל. בכתיבה יראי יהודי מארוקי את יחישי משפחתם ויש סדרי יחש כאלה שנכתבים בכתיבה המגיעים עד לעשרה ילחמש עשרה דורות ה). סדרי יחש האלה של המשפחות המיוחסות נקראים הם ביום החופה ע"ז הסופר בהדרת-כבוד ובנתינת מיוחדת. אחרי החופה צריכה הכלה ללכת בשבת ראשונה לבית הכנסת ואז תוכל אח"כ לבקר בבתים אחרת. חרם רבינו גרשים לא נהג אצלם אבל על פי תקנה קדומה יש שמועביעים את החתן שלא ישא אשה אחרת על אשתו אם לא בתנאים ידועים שעל פיהם אפשר למצוא רבים מיהודי מארוקי נשיאים שתים ישלש נשים. הגירושין הונק מצ"ז היא ביניהם כי בהיות שסכי-הכתיבה מועטים כמו שזכרנו. מרבים גם העניים לגרש את נשותיהם בנקל.

ד) ראה בס' התקנות של מגורשי קשמיליא בתקנות אחרות השייכות למספר הו"ש בפאם ועי' גם לעיל צד 150 הערה קע"ג.
 ה) אודות זה נזכר בעתונים של שנת תרמ"ה.
 ו) עי' שו"ת זכות אבות [פיסא תקע"ב] ס' ע"ה.
 ז) ס' התקנות.
 ח) ראה למעלה צד 74.

אמונתם ומסורותם של יהודי מארוקי אל הדת, נערצה מאד, יעוד בדורות
האחרונים ראוי כבר הדכה מהם שמסדי עצמם על קירוש ה' ולא כחשי באמונתם.
ברוב המצות ביחוד כמצות התהיית בזמן נזורים לרקדק ב"ב בפרטיהם וכפרטי פרטיהם
רק במצות ה' הציצות לא ישגחו כראוי מסבה לא נדע שהרה, ירוב ההמון לא יתעשפי
כלל במלות גדולה. במצות אחדות נמצא אצלם שרידו מנהגים עתיקים, כמו במות
לחם מת יקרא לנשים מקוננות ורמיה מ' י"ט) אשר תשאנה קולן בצעקות וזה וזה
ועמים ה' ובכל הוצית יאמרו ה' ה' דופקת על הויתן ימלילת (שם כקול יונים
מתופפות על לבביתן יבמשנה מ"ק ב"ח כי נזכר מענית ומטפחות) גם מתגדרות
ומשרטות על פניהן נגד דין ישראל, יפעם התאמנו רבני העדות לבטל המנהג הזה
ולא עלתה בדם, בניסח הקירוש של לילי פסח נמצא בתאפילאלת ניסח מיוחד
שמקורו עוד מימי הגאונים גם בנוסח ההגדה שאימרים בדרום מארוקי יש הוספת
שינות (ו' בהג הפסח נמצא בין יהודי מארוקי איזה מנהגים משינוים כליל שמורים
יחנו על השלחן שתי קערות וכאחת מהם יתנו מים והגים שיחים בהם את קערת
הסדר יקח בעל הבית ויסבב על ראשי המסובים כלם ייאמר בקול רם "בבהולי יצאנו
ממצרים" יאחרו קריאת ההגדה מניחים הגברים איש איש מקל על כתפי וצדור
תלוי בה ויוציאים מחיץ לבית בחפזון ומרוצה בצעקות, ככה יצאו אבותינו ממצרים
משארותם צדורית בשמלותם על שכם" כתום הסדר לוקחים כל אחד מבני הבית
התיבת אפיקמן לשמירתו יכאשר יסע יהודי מערבי במדינות הים יקח את התיבת
האפיקמן אתו בתור טעלה להשקית הים מסערתו ע"י שישלך את האפיקמן אל תוך
הים כליל מוצאי י"ט הראשון של פסח בעת ברכת ספירת העומר יתחי בכיתתהכנסת
מזה על התיבת, יאיש איש יקח לי מעט מלה לחיות אצלי בכל ימי הספירה, והמלח
ההוא ישמרו אתו לסנוחה מעין הרע, כליל מוצאי הג הפסח נדע אצלם מנהג ה"מימונא"
שם בלתי נודע אלינו מעמי בריל המימונא יהיה רחוב היהודים הימני ומלאתנועה קבוצות
קבוצות חולכים אצל מבזיהם כמו לילות הרג ייברכו איש רעהו ככרכת, שנה טובה
יידיקה אח"כ הירכים רבכ אצל רבני העיר להחברך מאהם יבכר מקים ביאם יערבו
לפניהם חלב וחמאה, גם ירקות יממתקים בעלי בתום רבים מנדגם לאכיל כמילה
ההוא רקיקום וכדורי סולת מימוננים יכלולים כדמאה ירביש, ביום המחרת יום אסרו חג
יצאו לטייל מחיץ לעיר ולכרך ברכת האילנית כמנין, בהג השביעית ידע בין יהודי
מארוקי מנהג, הואה"מיום" (ו' גדולים קטנים ישפכו איש איש על מכרו כרו מים או
גם יטבולים בתוך הנהר מבלי להביט על קלקל בנרו יום טוב המלוכשים או ביחוד
ידבי להיות כהגיע זמן המנחה לפני תפלת המנחה יקראו בסדר את האחרונה, כל אחד
קרא פסקא אחת, והאחרון שיעלה בגורלו לסיים את הפסקא האחרונה ותנפלו עליו

(ט) כן ראיתי בהגרות כ"ו, וכעת ההוספות ההם יש גם בהגרות של מנהג כנגדא, אמנם
ניסח הקירוש שבתאפילאלת אינו נוהג כמעט בשום מקום, כי אם בעיר העתיקה נירבא שבתוניס וזה
מקורו ראיתי כי נדפס נוסחו בס' אחרון מרבני נירבא, וכס' וברנו לחיים מר"ח בהן מנובא ד'
ליוורנו דיכר מזה וכ' שניטו הנוסח הזה באבורהם, וכי בכ"ו אחד מצא שהוא מתיקן הגאונים,
(ו) המנהג הזה נזכר בהמליץ 1908 נ' 184 כהמאמר סכתבים סמראקיש, ויש להעיר כי המנהג
הזה נשתרבו עד לארץ ישראל וכיחוד בטבריא ע"י המערכים שהתישבו שם.

בהזאת מים או ידחפוהו אל תוך הנהר אם ברצינו או בעל כרחו. יום ל"ג לעומר נחשב בעיניהם כיום הג ובליל שלפניו יתאספו מנינים מנינים ללמוד בכל הלילה ואיכלים ושתיים ושמיחים. בחדש ניסן אין יהודי פאם איכלים זהים שהורים יא. כתשעה באב מרבים יהודי מארזקי להניח בקניות רבית שדם כתיבים אצלם בקינטרסום כתובי יד. יש שהם מזעזכים לקינן הקניות כביהכנים ייש שנאספים לכניפיות יהולכים על צדי הרחוב ובחנייות יקראים שם הקניות. גם ניהנים אפר מקלה על מצחם. את ספר התורה יעטפו במעטפה שחורה, וההפטרה „אסוף אסיפס" יתרגמו בלשון ערבית ויקראיה כנגון עצב. את האתרוג בחג הסוכות יצניעו עד הג הסוכות אחר בתור סגולה לשמירה. אהבתם לארץ ישראל נפלאה ונערצה עד מאיד. את פרימתם האחרונה מנרבים הם לאי ולקופת רמב"ח ורשב"י, והשר"ר הבא מא"י אם ספרדי או אשכנזי היא מתקבל אצלם ככבוד גדול וניתנים לו אכסניא נאה ומה-כסף בנדירות נפרזה מכפי יכלתם. פעמים רבות קרה כי יבאו שדר"ים זה אחר זה בעת שיהודי מארזקי נתונים באיוו צרה כביו גם אז לא חדלו מלשים לב אך השרד"ים ולהעניק להם די מחסורם ים אמנם בין השרד"ים שבאו פעם כפעם מארץ רוסיא ואשכנז היו גם קבצנים רבים אשר בנו את עצמם בתור שדר"ים של פרוין ושכויים בארצם. ויאספו הין רב וישימו בכלותם, מלבד זאת היסופו השרד"ים ויפנים כאלה להשתמש באמצעים של לקיחת כסף בחוקה ע"י חרמית ונדוים וכדומה. כגלף כן נאלצו רבני פאם ויעשו הסכמה בשנת תמו"ט כי ועד הקהלה לא יוכל לתת יותר משני רייאלים לכל שדר"ר ושדר"ה הבא מרוסיא ואשכנז וההסכמה הזאת שנתקבלה בכל ערי המערב. הוהירבני פאם ומראכ"יש ומכנאם בתחלת המאה הששית ויחדשו אותה בכל חוק ותוקף יג.

סיפורים רבים דברו כבר אודות האמונית בהבל"י שיא בהזית. ברוחות רעות ובשדים בעין הרע ובכשופים ובחלומות הנפוצים כמדה מרובה מאד אצל יהודי מארזקי כפרט. יהודי ברבריא בכלל יד, אי אפשר לספר פה ילחשוב את כל ההזיות וההבלים שיאמינו כם יהודי מארזקי אחת לאחת, אם נתבינן לכל תנועותיהם בכל פנות שהם פונים נפגיש איזה סימנים ורשימים של הזיות של מגור מעין הרע וכדומה מאמונית טפלות, גם הפחד שלא לשתיה מים בארבע זמני התקיפות, דבר שנתפשט בכל תפיצות ישראל לאיסור קביע, מקירו הוא ממנהגי יהודי המערב עיד מתקופת הגאונים, מן חלק גדול מזמני ההזיות שאצל יהודי מארזקי שייכים אל העתים האלה ביותר שבעת ימי החתינה, שבעת ימי האבלות, ושבעת ימי הלידה, בהימים האלה

יא) שו"ת ליצחק ריה ח"ב דף ה' ע"א והביא טעם לזה מכ"י מזהר"ש בן אלכאן.

יב) ראה גם בס' התקנות בתקנה ש" שנת המשי"ה וינ"ה] המתחלת לזכור כל אחד ביום התונתו וביום שמחת לבו חרבנה של ירושלם וכיו.

יג) ההסכמות האלה הם בודי בכ"ו.

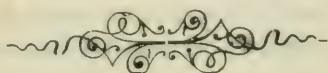
יד) מהסופרים שדברו בענין זה יש לחשוב מ"ש רמב"ם ורשב"ם ובעל תוס' פז שזכרתי בפרק ה' צד 137 וראה גם כמשא בערב צד 17, 25, ובהמליין 1802 במאמרי הר"ר העיניני ממראקיש ובס' זכחים שלמים מר"א אנקווא דף י"ט, וזכורני שהרמב"ם בה' עכו"ם והוקותיהם כתב שהוא ראה במערב מי שמכה במקל על הארץ... עד שיקרה לו דמיון והכפאה ויגיד עתידות... .

מז) ראה בתשובת רב האי גאון הטובאה באבודרהם סוף שער התקופות.

יש לפגוש הרבה מיני פעילות-שמירה מוזרים בתור מגן מעין-הרע ירוחות-רעות.
 את בית היולדת יקפּו מיד בשעת הלידה בסכינים וכציורי לחשים ושמות מלאכים,
 ועל הפתחים והחלונות יתלו בלוי סכבות ורקקי מצות לשחד כם את השדים לבל
 יכנסו פניהם אחרי אשר נסגר בית היולדת בלילה פעם. לא יפתחו עיד את הדלת
 בשום אופן. וכל איתם ישמטצא בבית היולדת בעת שנסגר הדלת לא ירשי להם
 עיד לצאת חוצה בשום אופן. החתן בעת החופה לא יוכל לענית לשים איש שיקרא
 איתו. כי אילו האיש ההוא קרא לו בכדי שיקשר איתו לבלתי יוכל לבוא על
 ארוסתו. שו אבא יחתן וכלה ויולדת לא יוכלו להמצא שנים מהם בבית אחת. האבל
 בבית החתן וכלה או בבית היולדת. כי בהפגשם יחד יש סכנה לאחד מהם. וכן,
 החתן לא יוכל להביט בפני יתר שלא שלמו לו ארבעים יום. ואם יקרה כי ראהו
 יכריחו את החתן לשנות מים שרחצי כם פני הילה. וככה רבים הם השמורות והבלאי-
 השיא שידקדקי להזהר בהם במשך ימי החמינה הילודה והאבלות. אם יקרה כי
 בחצר אחת מהו במשך שנה אחת שני מתים. או מיד ישחטו עוף על פתח החצר
 ההיא כי יאמינו שאם לא ישחטו עוף. או ימות מת שלישי לפני תום השנה ההיא. יז
 בליל מיצאי שבת יש משפחות רבות שנוהגים כי לא יוציאו דבר מה מכותם. ויש
 שירשי להוציא על ידי חלופין. כן יזהרו בליל מוצאי שבת לכלי להזכיר שם ביצה על
 דל שפתם. וככה יזהרו מלכתוב בדיו ומלשנות קאזיו ומלראית כל דבר שחירו למען
 לא יהיה התחלת השבוע בדברים שאינם לסימן טוב. בראיתך אחד מכניהם יפה
 לא תוכל להללו בפני הריון מכלי שתצטרך גם לרוק בפני הילד למען לא תשליט
 בו עין-רעה. למחלות כי תהלכנה בעיר או לחילה פרמי יתחילו בתרופות וסגילות
 נגד עין-הרע. תרופות כאלה רבות ושינות הם למניהם. יש אשר יתיכי עופרת במים
 ממעל לראשי או יתני להחילה שתן לשנית. או דוק שר איתם החשודים כי הם עיני
 איתו. ועיד תרופות משינות שלמות נחשוב לזכרם. לחילוי הקדחת יתנו שמן במתה
 עשייה מעיסת קמח וירליקי בה שלש פתילות וישימו איתה באמצע הרחוב. יהיה אם
 יבוא בלב או חתול לשנות את השמן ותכבינה הנרות. יתרפא החילה מקדחתו ותדבק
 הקדחת בהכלב או החתול. יהודי מארוקן ירבו להאמין בהגדת עתידות ע"י שאלה
 בגירלות וגם ע"י מעשי כשפים שינים. בדברים כאלה ישתמשו גם במקרים של
 גנבה לרעת את הגנב. וכן להתיר חתן-נקשרו. לפקוד עקרונה. למשוך לב נערה אל
 אהובה. להצליח בעסק מהו. ידברים כאלה הם חיונית רגילים ונפרצים בין
 יהודי המערב.

(ט) עיני קשר-החתן נזכר גם כאבן עזרא לפי מה שאזכור בכיורו.

(י) עי' מזה כס' נהר מצרים דף ש"ו ס"ו.

מלוואים.

הוספת והערות מהמחבר ומתכנים נפורסמים.

פרק א' צד 2 הערה ד. בערוך ובשרשו רד"ק לע' ברבר הביאו מוק"ר פל"ד גורסא כון, מאי ברברום ר' ברביה אמר מיני ברבריא, רבנן אמרו עוף טהור ומעולה שהיה בא מברבריא... ויש שפיר בי הכוונה מינו ארצות שונות כי ברבריא באה בהשאלה על עמים בלתי מנומסים אי שונאי ישראל, ע"י שם כהערוך בהמניה ובערוך השלם, אכן ע"פ הגורסא הנ"ל נזכ"ר לפרש כי רק ברברו רבי ברביה לא כן רבנן שאמרו שהיה בא מארץ ברבריא מוכרתים אנו אומר שכוונתם על ברבריא הידועה.

שם הערה ה. להראות על אמתת פירושינו בדברי מר זוטרא, צריך להקדים כי כבר הד"ר קאהוט ע' אפריקי הוכיח למדי כי אפריקי ביו"ד הנזכרת אצל הו"ל הרוב כיוונו על אפריקה העפונית ברבריא אשר נקרא אצל הרומאים אפריקה פרופריא, ובמאור עינים פ"ב יקראנה ג"כ אפריקה הקטנה ולזה הסביר גם יודי המנה הר"ש באבר בהערותו להתנהומא פ"ט ובשיבוני עולם מאחר הוצאה א' חלק צרפת צד 4, וכן עד היום נכ"ר ארצות הסודת יקראו לאפריקה העפונית לברבריא בשם "אפריק" סתם, והמעין בקדמוניות הערבים "התכנס איש יהודה עד ש' ימצא מעם לשב זה, אם כי התכנס המעתיק הנו' לא השב להבדיל בין השם אפריק ובין אפריקה כה"א. דבר שישו מוסב השעם הטועתק שם מסופרים ערביים, גם הראב"ד בקבלתו יזכיר את ברבריא בשם אפריקה אי אפריקי, בסתמו אם כי לא שם לב לדיוק בין אפריקה ואפריקי, עכ"פ ידענו כי השם אפריקה וכוהוד אפריקי נתנו ביותר הסופרים הקדמונים רק אל ברבריא, ודי בזה להזכירה כי גם אפריקי זו ש"ר מר זוטרא, אינה אלא אפריקה העפונית, ולא כמו שפתרו הכתוב אחרים ע"י תבואת הארץ (הוצ' לזיין צד רפ"ד) על פי זה נדע כי גם שוש ושוש תרי ועלמין שברברו מר זוטרא הם מקומות מברבריא כמ"ש בפנים, ואת הנוף שוש שבברבריא בשמו זה יזכיר גם הריב"ש סי' ה"ה, ועוד כעין ראיה אל פירושינו זה יש בירושלמי של שמועית פ"ו וביוק"ר פ"ו ובמ"מ שדרשו הפסוק אל ארץ כארצכם זו אפריקי, וכבר נודעו דברי פרוקף וסודראס הובאו בגראטין ה"א צד 1, כי הגרגשו הלך "אפריקה העפונית, ובמוצאינו כי יחס זדמוין כזה שבין ארץ ישראל ובין אפריקה נכפל בדברי הירושלמי ויוק"ר הנו', ובדברי מר זוטרא, הנה נדע כי שניהם כיוונו אל אפריקה העפונית, שיוין כזה נמצאנו גם לענין דינא ראה כפפתור ופרת פ"ט שבל אפריקה העפונית כמעט תחשב כא"י לברבו רבי יהודה (נמין ח').

והמשך הדברים יבואנו לבאר על פי דרכנו זה גם המאמר אלכסנדר מוקרון אול לאפריקי ולקרטוגנא ומשם לגבי מלכא קציו לאחורי חרי השך. (תמיד ל"ב, ירושלמי ב"מ פ"ב ותנחומא אמור) וראה מ"ש כזה במאור עינים פ"ב ותבואת הארץ שם, והח' שולטאן בס"פ דברי ימי עולם ה"א ועוד וולתם, שכל אחד לדרכו פנה ורק הד"ר קאהוט הלך גם בזה לשיטתו כי אפריקי זו היא גם אפריקה העפונית ככל אפריקי ביו"ד ורק שבהר לו להציג את חרי הושך ומלכא

קצוה במצרים התחזקה ע"ש וכוה לדעתו לא ערק בו ממרצת המאמר נוכח שאלסנדר מוקדון נסע הלאה מקרטגנה לפנים אפריקו לצד מערב או דרום ולא שחור מורחה דרך מצרים, מה גם שמצרים היתה אז מיושבת ולא יתואר לה שמות כאלה הרי השך וקצוה, ולכן אהשוב כי קצוה היא א"גאזיא [El-Gazie] אשר כמדבר כדחה כדחקה המערבי בין העיר ארגואון ובין גבול סינוגמביון הצפוני (Senegambien) והרי השך הם ג"כ שם בחלק המערבי מהמדבר ההוא אצל נאות גהאט (Gaht) הרום שבוניהם נמצא הדר, קאמר דינגון" לאמר משכן השדוכי, ראה במוסדי ארץ "הת' שולמאן חלק אפריקה צד 149 וצד 152.

שם צד 4. הפרופיסור דוד סימונסן מקופנהגן העיר אותי במכתב כי א"א להאמין בקדמות המצבות ההם של אופראן, כי השם סימון ועוד איזה שמות מהם הם שמות ערביות, אכן עיון אל שאולו עוד, כימי הרומאים היה חלק מהתושבים מדברים ערבית וע"י באכן ספיר המצוין בפנים בהערה י' ועכ"פ אם גם רחוק מהאמין באותם המצבות הקדומות כ"כ וכמ"ש גם בפנים, הלא מהם נובל רק להכיר כי איזה מסורת קדומה היתה מכבר לתושבי אופראן כי ישנם קדום עוד כימי הרומאים.

שם צד 7 הערה י"ד. כי היהודים האלכסנדרונים היה להם שית ושיג עם חכמי א"י בתקופת הרומאים, זאת ידוע כבר, ראה במשנה נגעים פי"ד נדה ס"ט תוספתא מגילה פ"ב סוטה מ"ג, ובירושלמי בלאים פ"ח ה"ג גרום הבאים מלבנו שהוא מדבר לובי במדפולו ואחריו כי יהודי אלסנדרוא וטרופארי באו בהליפות יחס עם יהודי א"י. טוכן הדברים כי יהודי קריני וקרתאנה שבוניהם היו ביהם כזה עם יהודי א"י ובויתכן מאמר הי נוכח שכן כוזובא החל מעשהו הראשונה בקירוני אשר באפריקו, וגם רשיק שבר"ה כ"ז נוכח שהלך לאפריקו וראה שקורין המעה קשיטא, אפשר שנכניעתו לאפריקו היה אז בתותו נושא כזו בן כוזובא ומה שרצה הד"ר קהוט להוציא את אפריקו זו של רשיק מכלל כל אפריקו שבש"ס, לא נכון הרבה, ולדעתי גם אפריקו זו היא אפריקו הצפונית בחברותיה, ובסמוכין לזה יש בו עד כה במארוקו קוראין את המטבע הפראנק ביציטה (Bisseta) קרוב להשם קשיטה שיעיר רשיק גם אהות יהודי קרתאנה, אם נאמר כי קרטגנא הנוכרת בש"ס ובמדרשות ע"י בפרט בירושלמי בלאים פ"א הש"י ושבת פ"ז ה"ב וע"י וכתובות ספ"ב, ובבבלי ברכות כ"ש, היא קרתאנה הטוניסית הידועה, הנה נדע כי הרבה היו יהודי קרתאנה בקשר עם א"י ואמוראים אחרים היו שם ג"כ, אכן בע"י שלשלת הקבלה ומאיר עינים פי"ג מסופקים הם כזה, וכיבויוור והרכבי יהליון עוד כי היא קרטגנא שבדרום ספרד ראה גראטין: שפ"ח צד 403, אכן מכלם נעלם כי הקדמון בעל כפתור ופרה פ"ט יה"י כי היא קרטגנא הטוניסית וכמ"ש גם בתכוה"א (הוצ' לונזן) צד שכ"ב, ונראה ברור כי אחריו שנתרבה ע"י הרומים לפני סה"נ כנודע, נושבה עוד פעם ע"י היהודים משכי ירושלם שהושבוהם הרומים במקומות הנחרסים אשר בצפון אפריקו, ועל זה יוכיח גם הכתובות הרומיות יהודיות המתגלות ע"י צרפת סוה כבר, ראה במכתבי העתים לשנת 1902.

פ"ב צד 8, פה היה צריך לדבר מענין האשה כאחינא מכנות היהודים הכרברים אשר נלחמה עם הערבי הסאן בן נעמן וזתה במלחמה שנת 703 לספחה"ג, ואני אינני מאמין בכל אשר כתב בעל תולדות ישורון בלי ציין את מקורו, כ"כ אלו הפרופיסור דוד סימונסן מקופנהגן אב אין לדעתי שום פקוק בדברי התולדות ישורון וכבר בתקדמתו ציין אל המקורות שמהם שאביו גם דברי הא"כ"טם שהבאתי בפנים הערה ג', מאמתים את כל הספור של אהרים עם היהודים, פ"ג צד 14 הערה ג', הפרופיסור א' מרקס סינווארק העירני כי נתחלף לי מר רב גרונאו

גאון עם רב נטרונאי נשיא שאול למערב, ושלפי הנראה זה האחרון אול לספרד כי לפי דברי ר' יהודה בן ברזילי בס' העתים כתב התלמוד לבני ספרד ש"כ בצד 265^b ועד 267, נטרונאי נשיא בר חנינאי שכתב לבני ספרד את התלמוד מפיו שלא טן הכתב".

שם הערה ד. הסופר הערבי הוא יספר עוד כי כשהיו בונים את פאם מצא יהודי אחד באדמתו אבן שיש מצוירת בצורת אישה ותקוק עליה כדברים האלה "זה מקוה חמין היום משנבנה אלף שנה" וכנראה מטה שנתלה הדבר ביהודי ומצורת אישה שעל האבן כי הכתובת ההיא היתה עברית והמקוה מקוה טהרה, כן נראה לשער, ואם נאמין א"כ אזה נדע כי עוד לפני יותר מאלף שנה זמן רב לפני בנין פאם ע"י אדרים, ישבו שם יהודים, והיינו בזמן גלות עשרת השבטים בערך שאו היה זמן בנין המקוה ההיא, וזה יאמת ההשערה שכתבנו בפ"א כי מעשרת השבטים התיישבו במארוקו, ואנכי יש להעיר פה כי דברי הח' שפ"ר כח"ג צד 319-320 בענין זמן בנין העיר פאם, נכתבו שלא בדקדוק.

שם הערה ה. קירוואן עיר ידוע כגבול תוניס, וראב"ד בקבלתו יאמר „מדינת אלקירוואן שהיתה בימים ההם [כדור רב הושיאל] הוקה מכל מדינות הישמעאל בארץ המערב", וראה במהכרת אנשי קירוואן להד"ר ש. א. פוזנסקי אודות יהודי גאוני קירוואן ככלל, ובאיי הים מרי"ם חזן סי' ע"א יזכיר איזה מצבות של גאוני קירוואן שראה הוא במסגד אחד בקירוואן ושהישמעאלים חושבים אותם לתכרי נביאם, ולפי עדותו יש בין הכתובות שעל המצבות ההם כתובת אחת קבר רבי שהיו ד"א תר"ו ואולי הוא רבי שהיו זקינו של רבי יעקב אבוי ר' נסים גאון מקירוואן, בס' אלברטס יוספר כי בעת נכנית פאם כאו הטון רב מקירוואן להאחו בפאם, וב"כ התרכה מספרם עד שהיו לקהל מיוחד קהל „קירוואיין" שעוד יש טהם עד כה בפאם, וראה להלן בפנים צד 29 שנזכרו „משפחות הקירוואניים" וכלי ספק שבקהל הקירוואיין חתם שנאחזו בפאם היו גם הרבה יהודים.

שם צד 15 הערה ט. לא רחוק לאחד את דוד החרש עם דוד אלמקסין שהיו אז פכים ד"א תר"ן, שידענו שעבר גם הוא בארצות רחוקות, ואף שנקרא אלמקסין הכבלי, יכול היות שיעקרו מכלל ונתישב בפאם כחבירו לברט אבן דוניש, וראה אודות דוד אלמקסין בהערות הרמב"ם לנראטין שפ"ר ח"ג צד 453.

שם צד 16 הערה י"ב. עי' במ"ש במלואים להערה ה' בסמוך, וכהביבוליוטיקא כסינכן נו' 210 נמצאה תשובה מר"ה גאון לכהני אפריקי על שהתפרצו ביותר, וכפי העתקה ששלח אלי מונה הרה"ח הגדול ד"ר אהרנשטיין כמינכן, כלה רק מיני אוהרות לכהנים, ולא ניכר מאיזה עיר מאפריקי נשלחה. כן פה המקום להעיר שבין ערי אפריקי שאלוה נשלחו תשובות גאוני ככלל, תצטיין גם העיר קאבים הידועה כתוניס, ורוב התשובות שנשלחו לשם היו ליד החכמים מבני המשפחה גאמעי שהיו מצוינים שם בקאבים, רבי משה ב"ר שמואל גאמעי, ושני בניו רבי אברהם ורבי יעקב, ובנו של ר' יעקב רבי שמואל גמעי מחבר הס' אגור ראה מ"ש אודותיו הר"ש באבר במבוא הס' אגור שהו"ל ור"ד כהנה נקובין שירי ראב"ע צד 28, 31, 134 ושניהם לא זכרו כי אביו של ר"ש גמעי בעל האגור היה ר' יעקב גמעי שר"ה גאון החלוק אתו שו"ת ראה כח"ג זכרון לראשונים ככ"מ, גם אודות ר"א גמעי אחיו של ר' יעקב יש להעיר כי הוא בעצמו מר אברהם קבסאי שידע שיחת הקלים וכו' עי' תשו' הגאונים הוצאות מוספאי סי' ל"ג ובמ"ש אודותיו באבר והרכבי בהצופה להמגיד ש' . . . נו' 31 ורי"ם חזן באיי הים סי' ע"ד, וזה ידענו מהתשובה שנזכרון לראשונים סי' שפ"ד

שר"ה נאמן יתאר את ר"א נאמנע בתוארים כאלה, ויבאך המלך חדריו הציון ביופיו תכנסו לפרדסו חוסף בנטיעות...". מזה מובן שהיה ר"א נאמנע איש סודי ויודע רזון, ומכיון שהיו בקאזים הנה ברור הדבר שהוא מר אברהם קסאיי בעצמו שר"ל קאזביס, ובוה נפתרו הרכה ספיקות שנכבדו בם החוקרים הנז' וזולתם בנוגע למר אברהם קסאיי, ובהכרח צ"ל כי המלות "שהיה בשנת אק"ט לשטרות" שכ"ש"ת שעריו תשובה מי' ע"ד הם הוספה ממעתיק מועה, ודי כזה.

שם צד 17 רבי יוסף בן עמרם ראש ב"ד בסלמסכה, מובא גם כס' העיטור ח"ב. דף נ"ג, ושו"ת רב האוי לבני סלמסכה הו"ל רש"ז שעכסר בספרו Saadyana צד 62, כ"ב אלי פרופיסור א. מרקס מניוירק.

שם. רב בהלול כ"ר יוסף בא בכתבים עם מר חזקיה בן שמואל ראש הסדר נכד פלמיו ראש הישיבה כנראה מן הרישומה לשו"ת הגאונים כס' שו"ת הגאונים: מהגניזה אשר במצרים צד 59, הנ"ל.

שם הערה טו. פה יש להעיר כי ככלנו דינו או"ה סי' קי"ט כתב, "אכל בתשובת הגאונים שלי כהוב בתשובת רבי נתן מאפרוקי ו"ל" ועד כה לא ידעתי מי זה ר' נתן מאפרוקי, ומאיה טקום באפרוקי היה, ויתכן שיהיה הוא רבי נתן הכבלי שמתנו נמצא ביוחסין סדר הישיבות ושלדעת גראטין ח"ג ציון כ"א הוא השכוו הרבועי שבא עם ר' חושואל, וא"כ אפשר שבא עמו לאפרוקי, והלשון שהביא ביוחסין, "ואשר אמר ר"ג הכבלי ממה שראה על גלות עוקבא שבא לאפרוקי" יוכיח לנו כי רבי נתן הכבלי היה איזה זמן באפרוקי ושם ראה את עוקבא, ויש לעיון עוד בזה ודי להערה.

שם הערה טז. הפרופיסור א. מרקס מניוירק כתב אלי כי בעת נודע שהגהת רש"ז קדע "השערה אחרי שנרפסה אגרת שכתב ר"ש בן חפני לפאס כמב"ע האנגלי Jewish Quarterly Review, כרך י"ח צד 5—408 וזה מה שצריך להעתיק ממנה "שמואל הכהן ראש הישיבה של גולה בן חפני הראש אב הישיבה ש' בן כהן צדק ראש הישיבה של גולה בן יוסף הגניד נזר ישראל אל העדה הקדושה דומה לאבן הראשה המאירה בעשישה ובגדול נר נכרשה המטהרת וחשה לקיים מצות ודא בוששה כ"א בלמה ודא בוששה הקהלה המהוללה... החונה במדינה הגדולה היא מדינת פאס הישנה טקום התורה וגרן ההכנה ויקב התעודה המנדדים שנה לדרוש תורת ה' המדושנה באפס כלם ובשנה ישמור ה' נפשותם... ויעביר צרותם... ואבן באה שמועתכם ויחדר לבנו ויתר ממקומו ותכך עינינו ולכבדותינו על הרס מקדש ינו ועל הרג בני עמנו ועל המורדע לבחורינו ואל אלהינו נדרוש להרוג תורגומי הרע להם ומלפניו נבקש לנהם אותנו ואתכם להשיב לכם ולהפוך דששון אבלוכם". והנה המלות, "הרג בני עמנו והמורדע לכהורנו" מוכיחים שהיה אז כימי ר"ש בן חפני הרג גדול ביהודי פאס. ואחשיב כי כוון ללהרג ש"ששת אלפים יהודים שזכרתי בפנים צד 20 עפ"י ס' אלכרטס, שם צד 22 הערה כ"ה. כל הקורות האלה של המדינה היהודית כוואד-דרעא כמלואה ובחברונה כמו שנכתבו בפרק זה ובפרק שאח"ז מצאתים על שני דפים כ"י ישן שנכתב ביון ת-ת"ק והמעתיק כתב שהעתיקם מכ"י שרוף (בתן-הדת) אחד מעיר דרעא, הכ"י הנז' נקרא "תאריך וואד דרעא" לאמר מגילת קורות וואד דרעא, ואף כי התאריך הזה נכתב כלו בלשון ערבית-מארוקאית. שאיננה מוכנת כ"כ אף יודעי הלשון הערבית, אמרתי ככ"ו "הציג את התאריך כמו שהוא לדאבון לב. מעתיק התאריך בעצמו לא מצא רק מעת שהנוצרים התחילו להתנכר ולהתקומם

זממרוצת הדברים ניכר שמקורם היו הנוצרים תחת ממשלת היהודים, וזה חסר בהתאריך הזה שמצא הסעתיק, וז"ל :

„תאריך וואד אררעה וחסר מתחילתה וזה מה שמ"כ, תקוואו נסארה ומאת נבוא וסוף עליה אסאם ותולאת סולטנא לעקב באהאקסמו נסארא מעא בנו ישראל וואד אויתן בן בנין וסמאויחי וואד אררעה וקסמה בהאעיר אללה וואפני יהוד ונעארה נביע, תם גרדת נעארה בנו ישראל וקטלו נסארה מן בנו ישראל עסרה פקלב בלדהום פי רבאט לחור והרכו ליהוד ומענו פי תניית תאנמאדארית כי זא לכבאר לצולטאן יעקב ושמואל בנו ותחזמו מעא ויזכרום ותחדרו אוילתום לתאנמאדארית וחסרוהום בנו ישראל וקטלו מנהום סקטלא ערומא יבון סתאם אלף מבני ? וסידר ושפאל ונסה מא אוילתום עראד ופרחו בנו ישראל פתא ערומא עלא מות עריוואתהום ומאת בראבין וזויר מישה ארדו כמות מסלמנא עלא נסארה פי דאך לזוקת פי מדינת זכ"ל. תם הרבו נסארה לבאקין לגולטמסה ועבאו מנהום בנו ישראל, תם חבועהום אוילאד יעקב ושמואל וזדהום פי גולטמסה וקברוהום וקטלו מנהום תמן אלף נגדור תם הרבו נסארה מן תמא למדינת נסאת וזעל ליהוד לכבאר וחבועהום עלא נסאת וקטלו סאיין בקא מנהום ארבע אלף מבני וזויר, וסאיין בקא הרבו בלארהום פאם הוסה ליום, תם רועו יעקב ושמואל למדינת "חור" . . . פי תאמגרות וקעדו פייהא מהניין כדא מן סהור, תם סמעו אין מישה זאת וזולת פי פום אלזכר אלדו מדינת זכ"ל ובלין וחסרוהא סכע סהור וכרוהא הייא וקאומהא וקתלוהא הייא וקאומהא ורתאחו מנהא בנו ישראל פי מדינתהום מדינת לחור, תם וואו למסלמין ליואר אררעה וסכנו תחת ליהוד ותהנאו מיאת סנה, תם תקוואו למסלמין וכתרו וקאלו לצולטאן ליהוד אין וקסמו לבלאד וקסמוהא אלדו ביה כמות מקסומה מעא נסארה וסכנו ליהוד מעא למסלמין סכע בנין, תם נדרו למסלמין ליהוד ושארבו מעאהום ליהוד וגלבוהום וקטלו מנהום מיאת נגדור ובעדהא נעלו לעפיא ארבע סהור, תם תחרבו מעא למסלמין ובקאו פילסתרבא יאסר יבון תלאתין יום, תם גלבוהום ליהוד ועמלו לעפיא מיאת סנא ולא יתקווא חד עלא חד מנהום, תם קאם וואחד לקאיים פ"מסלמין אויסמו בראתום לברדעי לגרגרי ובלב עלא אהל דרעה ושארד יאסר מעא ליהוד אלדו במדינת לחור עכרון סנה מול סהר וכול סנה ובעד דאליך עמל בראתום לברדעי לעפיא מעאהום ובעדהא גדרהום לברדעי והאכרו ליהוד מעהום וקטלו מנהום ליהוד ארבע אלף ראו" כולהום בסוף, תם מלב בראתום לברדעי לעפיא סת סהור, תם גדרהום וגלבוהום וקטלו בנו ישראל מנהום תלת אלף נגדור ועלב אוילתום לעאפיא ארבע סהור ועטאוהאלו, תם גדרהום לברדעי ועלב ערהום, כי מסא יעקב ושמואל לקרויין די פאם וכראו מן תמא נתאם אלף פארום וכראוהום בכערואיין ודנו דרהב וזא יעקב ותחרבו מעא לברדעי חרכאן סדור וכסר לברדעי ומאת מני קאוים כתור, והרב מן תאמגרות לתניית תאפיאלת וגול תמה ובנה תמה מסכנו ועמל לעפיא מעא בנו ישראל, כי נזאת אייאם ומאת יעקב ושמיא" רחמתהום אללה, כי זא בראתום לברדעי ונעו וואד דרעה מן יד ליהוד ותב ידרהום עלא דנוו ותמנעו ליהוד מן דאך לכ"אם וואו למסלמין וחסרוהום פי מדינת אלחור עכר סהור, תם תכלם לברדעי ותב יגדר בנו ישראל קא" אוילתום נעמ"ו לעאפיא וזא לברדעי הווא וקאומו וזואחד למודאע אויסמו אויל יום שבת ורפנו סלחתהום פרמל, תם סיפר לברדעי לבנו ישראל קא אוילתום למיעאד גרא פי יכיל נתלאקאו יום שבת בלחק לא תויכו סלחתהום ותתא הנא כדאלוך לא סלחנא ונדרו תמא לעאפיא, תם אמנו ליהוד באדהא ועמלו כדאלוך אין יעמלו לעאפיא, תם וואו בנו ישראל לאיזול וכדא בראתום לברדעי יתכלם פי קאוולתהום, קאל אוילתום יא בנו ישראל שבת מגינה לחאד למכאן אין תרועו לדין לאיסלאם ונכנוזו לבול וזאחד, כי קאלולתהום בנו ישראל יא

לגדארין וואס הארטי לאס גוטא, תם רפעת למסלמין ס'אחהום וולאת ס'מתארבה עד ליהוד וליהוד
 מא זאכו סלאה דאין כאן יום שבת תם קטלו למסלמין מן בני ישראל סכעתאסר אלף מן להראר
 ושלעו ס'מדינת לחור וקטרו רואל ונסא וספאל וכאנו עביר וכוסאר פדיך כאעה עפאוו עליהום
 למסלמין, כי קאם סוף אלעביר ואסנו מיטון אנגאר והווא האכים פעביר ליהוד וקאל אלעביר
 אודא מא קראסי פינא בורהום יום די מאתו או וואק יקדי, וג'מע מעאה עסרה מן לעביר כאייפין
 אללה ופאהטין פתורת עז'א והוואפקי מעא מיטון אנגאר וכאנו ירפרו מן למייתין עסרה פי סרה
 ויוסלוהום למרף לוואר ושלעו למא בקודרת אללה תעו וינסד דמהום ויועכווהום ללמגארא תם יעיב
 לקביר סהפור ביין מוויר ואלספון מנולין קראם לקביר תם ויבסוהום לכפון וישרוהום פי לקבר
 בעסרה וואחד קורם וואחד ווינגלק עליהום לקבר בקודרת אללה, תם ומסי מיטון ועסרת'מן העביר וגיבו
 נקלא אוכרא פיהא עכרא ויציבו נית לקבר סהפור מביין ולכפין מנולין קראם לקבר ויעסלוהום כוף
 עמלו לוואהה וכדאליק עמלו תתא קראוהום רואר ונסא וספאל וכאנו ירפנו רואל אוהרהום ונסא
 אוהרהום וכיך אוהרהום ולהכמים אוהרהום תתא גאבו נקלא לכרוויא זאכו פיהא תסעור [תשעה]
 די רואל ונית זאכו לקביר סהפור מביין כוף אלעארא ולכפון מנולין פי אועט לקבר רבסוהום לכפון
 ושרוהום וואחד קראם אכוק, כי תמנע לקבר יתרכט עליהום כוף אלעדא, כי מסא מיטון אנגאר
 ס'סוף ליהוד אלרי הרבו לענד למסלמין תתא אכסא, פלחין מלב מנהום מיטון אנגאר וואחד ימסי
 יכסל מנין באם יכסר לעדאד כוף לעאדא, כי מלב יהודי כביר מן אוואד בן סעדון כי קאלהאר
 קאלהא לעיאלו אן יכין וגי בול ליהת שבת ובול לילא כבורא די עייר זאכאו עייר'ו וכלווה
 ימסי, תם מסא מיטון אנגאר לוואר וסכ'א וגסל רוהו ולבס לכפן וסלב אללה תעו ודכד באיין דוך
 תסעיר דרואל עלחין וגלק אללה לקביר עליהום רחמהום אללה זאמעין רואל ונסא וספאר עלא
 עברהום אלרי מא בולו דינהום, ובעדהא מאת בן סעדון ליהודי פראך נהאר ועכאווייה ליהוד
 ירפנוה ורמאה לקביר קד תהום שבת בינו וכינהום עלא די מא קב'סי ויבול מעאהום, ומעד דאליק
 מת לכרדעי ונדפן פי מדינת תלוואת, וואוירו קאיים בן עלי קאם מן בעדהו ועפא על לבקין
 וכאן יאכד מנהום אפיוויא ונוע מנהום ארדיהום אדרי פי תאמנרות, תם מת לקאיים בן על
 וקם בעדהו ועכר בן סרדון והווא אלרי בנה תאזנורית וגלב עלא גמיע דרעא וגאבהום
 כרוסוהום כי מת ועכר בן סרדון כשעון סנאת תסעין מן לקראן, תם תפתאן בן ועכר
 ומחמד להרמני ותקתלו תמן סנין תם גלבו וכסרו עתמאן תוואתי, תם מת טוסא וקאם
 בעדהו יגמר בן עתמאן וכאן ערו, כי קאם מחמד בן סחכוב ותקאתיל מעא יגמר בן
 עתמאן ומסא חמד לטראקסי ידאריב כלמות וזאב עסר אלף ענד למתון אילה דרעה
 ובאליק עלא יגדל בן טוסא למגראווי וגאבהום וכרג חמד וקתל למתעי תם מאת לקאיים
 וגלבו בני סרין עלא לגרב וואלאה לא יווכר לווארתין כסתל תארוך דרעא ומא גרא פיהא
 מן סר סנאת תסעין מן לקראן מאדאת, והאר לקצא מנצומה מן ענר סירי סרוף לעסרי'
 עד כאן נוסח התארוך הנו' שכמהו נמצא עוד כהעתקות אחרות אצל אחינו בדרעא,
 והעתקנו את התארוך כמו שהוא מכלי להשמיט גם את ההיות שבו כסתומת
 הקבר וכו', אך כהתארוך לא נזכר זמן של שום אחר מהקורות הנ"ל ורק מזה שבסוף
 התארוך כתוב כי בשנת התשעים מהקרבן השישי מת ועכר בן סרדון ושטמנו ועד לברדעי
 יש רק מושל אחד קאיים בן עלי, א"כ יש להגביל זמן מותו של לברדעי כערך חצי
 הקרבן השישי, שהוא תק"ן להיגורא [כל קרבן הוא מאה שנה כהשכון ההיגורא], ומזה נובל
 לחשוב כערך למפרע, מלחמת לברדעי עם בני ישראל נמשכת לערך שלשים שנה, עשרים

שנה ששם נמשכו מלחמות רבות בכל חרש ובכל שנה ככתוב בתאריך. ועשרה שנים נתנו להחגרות הסיווגיות למהתגרה הראשונה שבה חרגו היהודים מהיל לברדעי ארבעת אלפים נפש, ועד יום מותו של לברדעי, על השלשים שנה אלה שהם כסוכן פהות או יותר מעט, צריך להוסיף עוד מספר שנים של ימי השלום שנכתרה בין היהודים ובין המוסלמים על משך מאה שנה, ושלא נתקיים ספני בוא הברדעי, לפני השלום ההוא היה גם שנה או שנתים של מלחמות, וכשבע שנים עוד לפני כן היו של מנוחה אחרי חלוקת הארץ בין היהודים ובין המוסלמים, ולפני זה עוד מאה שנה שהמוסלמים ישבו תחת היהודים, כ"ו נעריך לערך ק"ך שנה, שכאשר ננכה אותם מן התק"ן שנה, יהיה כניסתם של המוסלמים לוואד-דרעה בערך ת"ל להגיגרא, היינו כמאתים והמשים שנה אחרי כבוש אדרים את מארוקן, עתה נחשוב עוד לאחור, הפסקה של מנוחה אחרי מלחמת סיטה ומלחמת סיטה שארכה כשנה אחת. חזרת יעקב ושמואל בנו לתאמגרות וישיבתם בה כשנה אחת, ימי המלחמות של אנמאט, גולמאסא, תאמגרות, טרד הנוצרים אחרי הברית, חלוקת הארץ, התקוממות הנוצרים לפני כן במות המושל יוסף, כל הקורות האלה יש להגביל למשך 20—40 שנה, ויהיה א"כ זמן מותו של המושל יוסף והתקוממותם של הנוצרים לפני מותו ואחריו, בסוף המאה הרביעית להגיגרא, או בתחלת ה' בה בעת שמשלו במארוקו אתסוליים, והמגראוויים, [ראה בפנים צד 20] מעתה יוצא לנו שמלחמות היהודים עם המוסלמים נמשך זמנם באותו הזמן שמשלו האלמורכטין במארוקו, וכאשר מתבאר גם מקינתו של הראב"ע שזכרנו בפנים צד 31.

האמנם יש קצת להחפלא כהספור הזה עפ"י הגבלת הזמנים שכתבנו, כמה שהננו מוצאים כי ימי פעולתם של יעקב ושמואל נמשכו כמאה ושלשים שנה, דבר שהנהו מזור קצת, אכן ביודענו כי בערי מדבר ההם יהיו תושביהם שנים רבות וכן אמין וחוק, אין מקום לפליאה כזאת.

פ"ד צד 22, בשו"ת רשב"ש וכו' בצ"ל, מסתפק אני מאד אם אפשר ללמוד ממקום אחד ממחבר מאוחר [?] שהרי"ף כתב פיוט ליוה"ך אם לא מצאנו עוד זה בישאר הראשונים, וכאשר עיינתי מעט בספר הנז' מצאתי שאין לשעון עליו כי המדפיסים השחיתו בלי ספק כי גם כשי' תע"ג שם הדפוסו, "הריא"ף" והמחבר מדבר על בעל הגהות סמ"ק, כי שם ריא"ף נודע להם יותר משם רבי' פרין, ואולי הפיטן הנזכר הוא ר"י אבן גיאת [הריא"ג], כ"כ אלי הפרופ' דוד סימונסן מקופנהגן, ואמנם השערתו זאת שצ"ל הריא"ג, חשבתי כן גם אנכי לשער אחרי שגדפם הס', אך שוכ בא לירי איוה עלים כ"י ישן רשויות לר"ה ויוה"כ הנהגים לאזמנם בפאם, וכאחד מהם המתחיל, כרוך אשר אשר דוק והוג בעשרה מאמרות וכל"ם. . . [ונדפס במחזור קטלוניא ג"כ] כתוב בתחלתו, "סימן יצחק אדקלעי" שהוא כידוע הרי"ף, ולכן הנני הושב שנוכח להשען על שו"ת רשב"ש הנז' ולומר שהרי"ף היבר מחזור לר"ה ויוה"כ.

ש"ם צד 23. לפי דעתי אין דברי ר"ם כן דאנאן כנים שהרי במצבת הרי"ף כתוב שמת. זקן ושבע ימים וזה לא יאמר על בן ע', האותיות ע' וצ' בנקל יתחלפו ואולי איוה כ"י מומעה נזרמן לפני ר"ם, פרופ' דוד סימונסן הנ"ל.

ש"ם. לכן דורו של הרי"ף במארוקו, יש לחשוב עוד את מר דוניש מעיר דרעא אשר הרי"ף השיב על שאלותיו עי' שו"ת הגאונים הוצ' הרכבי סי' תמ"ג, כ"כ אלי הפרופ' א. מרקס בניווארקו וכנראה שדוניש זה הי ברעא לפני חרבנה.

שם צד 25 הערה ו. כן אמת שם המפלגה הזאת אלטורכטין, וכן בשו"ת בן טיגאש סי' ק"ה וקצ"ח ובקובץ שו"ת רמב"ם סי' ר"ל, ולא כגראמין ואחרים שיקראוהו אלטורכדין, ומובן המלה הזאת היא לאמר שבט שאין לו יחס להשריפים (גזע נביאים) כי אם מצד האם, גם בהשם יוסף אכן תנספת המושל הא' להטורכטין, יש שינויי נוסחאות בגראמין-שפר צד 100 הערה א, אכן האמת כמ"ש, ואין ספק שנקרא כן על שם הנהר "Tansift", שבמארוקו.

שם צד 26 הערה יב. המקור היחידו שיש לנו עד כה אודות ר' יהודה הכהן זה, שיקרא גם ר"י הכהן אכן סוסאן הדיון, הוא בספרו סר"ס בן דאנאן, ורק ממנו ידענו ג"כ שהרמב"ם בא לפאם ללמוד אצלו, ואמנם מפני בודדותו של המקור הזה נפל לנו על ש"י חשב בדבריו ר"ס אלה, הנה כבר נודע כי הרמב"ם עוד בהיותו בספרד בעורנו כבן עשרים שנה חיבר פירושים על התלמוד ומאמר העיבור ובהניעו לכן כ"ג החל בפירושו על המשינות, ושתי שנים אחר כך תהק"ך נסע עם אביו לפאם, ופה איב תולד לנו התיאור כי איך אהרי כל היריעה העמוקה שהננו רואים בהמיימוני פירושו על המשנה, יצטרך אז לבוא ללמוד לפני ר"י הכהן? ולכן אם גם נרצה לקבל את דבריו ר"ס בן דאנאן, נקבלנה למחצה ונאמר כי המיימוני למד בפאם עם ר"י הכהן רק בתלמוד חבר, עפ"י נכון מה שראינו להרמב"ם בפיה"מ ס"ד דמקואות מ"ד שבי', ובכבר חשב איש גדול מאד רב העיון בארץ המערב שהשאובה שהמשיכוה כשרה... ונהרג על זה באמה ובזרוע ודבריו בזה מפורסם בספרו בהיותו בלתי מבין ואת המשנה כלל" וכן בחיבורו פ"ד דמקואות דין ט' וזר ואת ההוראה בשם קצת חכמי מערב, והנה הפרסום, איש גדול מאד רב העיון ותיאום הפרסום, תהם גדול וגאון" שיתאר ר"ס בן דאנאן את ר"י הכהן, ושגם הוא נהרג על ק"ה. (כמובן, ש"ש הרמב"ם, ונהרג על זה" קצת מוזר כי מה ענין ההוראה ההיא להריגתו) ולכן נקל לשער שבין רמב"ם אל ר"י הכהן, כן נזכור מ"ש באגרתו לתלמידו ר"י בן עקיני (ברכת אברהם, ליק תרכ"ה), ובכנה הייתי בשחרותי וביותר משחרותך ביותר חזק ממה שאתה בו והייתי כמו אשר שמעת אמלא רצוני בלשוני וקולטוסי מגדולים וחכמים כשמבקשים לחזק עלי וכבר שמעת בלי ספק מה שהיה ביני ובין רבי יהודה הכהן בן מר פרחון ו"ה בשתי שאלות מן המטרפיות ובין ביני ובין דיון סגלמסה? ואבו יוסף בן מר יוסף ג"ע והרבה... ואהרי שידענו כי מי שחרותו של המיימוני היו בפאם, הנה בלי ספק שהמחלוקות עם שלישי האנשים ההם היו אז בעת היותו בפאם, ובפרט לפי הנוסחא שבאגרות רמב"ם הוצי' ליפציג שכתוב בה, ובין דיון סגלמסה בנו" שמה מובן יותר שגם ר"י הכהן האב חי במארוקו אהרי שכנו היה דיון סגלמסה הקרובה גם המלות "בן מר-יוסף" וכיחו שגם האיש השלישי היה בן מארוקו כי שם בדרום מארוקו נמצאה משפחה כזו מר-יוסף (ראה בזכרון שמות המשפחות צד 76), תוצאות חקירתנו בזה היא, שאבי ר"י הכהן היה שמו מר פרחון, וכי ר"י הכהן חיבר ספר ברונים כמו שיאמר רמב"ם, ודבריו בזה מפורסם בספרו, וגם ידענו שמעולם לא היה ר"י הכהן רבו של הרמב"ם שהרי התנגד אליו בהלכות שונות, ולכל היותר היה רק תלמיד חבר כמו שכתבנו, ועי' בהערה שאח"ז.

שם צד 26-27, עם רבנו הדור הזה צריך לחשוב עוד את דיון סגלמסה ואת אבו יוסף בן מר-יוסף לפי מ"ש בהערה הקודמת, והפרופ' א. מרקס מנייארק העיר אותי כי נפקד, עוד פה שם רבי ש"מה ברבי נתן אלסגלמאטו שחיבר סדור בלשון ערבי בשלשים פרקים ונמצאו ממנו די קובצים באוקספורד, ואי מהם נעתק ע"י רבי סעדיה בר יהודה בר אביתר בש' אתקיד לשתרות עיר ברקא ונתנו כסתנה לכנו עמרי, והכותב הכי' ר' משה בר מוסון ש"צ, אך המהבר חי עוד

קודם לזה שאינו מזכיר מהכר מאוחר מן הר"י בן גיאת ועיי' כרם חמד ט' צד 42—88 מה שהעיר הרמ"ש ע"ד הכ"י הנ"ל. עב"ד הפרופ' הנו' במכתבו אלי, ואחשוב כי ר"ש ברבי נתן זה הוא בעצמו דיון סגלמסכה שזכור הרמב"ם כנ"ל ושהיה גדול הרבה בשנים ממנו לפי מה שיעיד הרמב"ם בעצמו. ולפי השערותנו זאת צ"ל שהנוסחא, דיון סגלמסכה בנו' שכתוצ' לפצוג כמ"ש בהערה הקודמת, מוטעת היא.

ובהתחכמוני שער י"ח נזכר שם משורר רבי יצחק בן כלסון שחי כדור הזה ושלפי דברי הד"ר א. קמינקא בהערותיו להתחכמוני צד 496 הוא אבן איברהים בן חלפון שזכור ר"מ בן עזרא כי בא מאפריקא לספרד, וצריך לעיין אולי היה ממארוקו.

פ"ה צד 32. ע"ד זמן צמיחת ממשלת האלמוזחידין, יש חילוקי דעות, הראב"ד כ', ד"א תתק"ב יצא חרב בן המורת לעולם, ובשכט יאודה כותב ד"א תתק"ה ויש נוסחאות תתק"ב או תתפ"ב, ראה בגראמין ע"פ צד 200 הערה ו, ור"ד כהנא בהערותיו לקונת הראב"ע צד 183. ואמנם עפ"י מקורות סופרים מארוקאים נוכחתי לדעת כי צמיחת האלמוזחידין שפעולתם החלה ראשונה במארוקו היה בשנת תקט"ו להג'ירא היינו כע' ד"א תתפ"ב, ומלכותם התחילה בין תתק"ב—ג, וכואם לספרד היה רק עד תתק"ו.

שם צד 87 הערה יג. נפלא הדבר שבכל המצב הרע של יהודי המערב בכלל או בתקופת האלמוזחידין, מצאנו שהיו קהלות אחרות שבקשו עזרתם, ראה בהאגרת שכתב הרמב"ם לקהלות אפריקה הצפונית בשנת תתק"ג לדרוש עזרתם בעד פדיון שכויים, שהרפ"ם הפרופ' מרגליות במונטסשרויט ברלין 1900 עפ"י כ"י ממצרים.

שם צד 38 הערה יט. עתה הודיעני הפרופ' טרקס מניו יארק כי הקדמת ר' נחום נרפסה בהמזכיר לרמ"ש כרך ט"ו צד י"ג, ושם הנוסחא כה עשה נחום ככל העתקתה, וכוה סרה ההשערה כי הוא ר' נחום איש ירושלם, בן העירני הפרופ' הנו' כי ר' נחום העתיק גם פי"ג מרות לרס"ג שהו"ל רש"י שעבטער בבית תלמוד ד' 287, ושנית ר"י מיללער בסו"ס הירושות לרס"ג צד 78 והלאה, ושלפי השערת רמ"ש הוא גם המעתיק ס' עולם קטן לר"י צדיק.

פ"ז צד 41. בפאריון קובין 764 נמצאו ספריו רבי יהודה בר' נסים בן מלכה אנס אל גרוב, תפסיר ס' יצירה ותפסיר פרקי ר"א בשלימות, וכ"י לא שלם נמצא ביד Dr. Hirschfeld בלונדון שהרפ"ם תחלת פי"ו ס' יצירה, כ"כ אלי הפרופ' א. טרקס הנ"ל.

פ"ז צד 51 הערה ו. אודות ר"ש מימי הקדוש ראה בגראמין המצוין בפנים, ובהתאמר על גירוש ספרד שנרפס מכ"י פארמה כתקובין Jewish Quarterly Review, January 1908 ע"י הפרופ' טרקס, נזכר שמו כשעות רבי שמעון סרסר מסטנוביא, וצ"ה רבי שמעון מימי באשר בן הוא בהכ"י וכמו שהודיעני הפרופ' הנו' במכתבו אלי, ותשובה אחת מר"ש מימי בענין תמנת טולטולא בכתובה, נמצאה בספר התקנות של המגורשים בפאס, בהכ"ו גם כנדפס ע"י שו"ת כרם חמר מר"א אנקאווה ח"ב ושו"ת ויאמר יצחק הו"מ ס' ק"ן. ונמצאתי בס' יחש פאס כ"י שהעתיק „פיט אחד להרב הקדוש רבי שמעון מימי" שמצא בכ"י ישן. ואמרתו להציגו פה. מהפויט ניכר שחיברו אחריו הגירוש אולי בהיותו הוא ר"ש מימי בבית הסוהר כפורטוגאל בעודו סובל ממכאוביו, ואין ספק שהובאו הפויט הוה והתשובה הנ"ל של ר"ש מימי ע"י בני הכורתו שכאו לפאס כמ"ש בפנים, וז"נ הפויט.

ס' משמעון

משגיח ומופיע. צופה כלל ופרט, משיח ומושיע, בישר לעם מורט:

שריג נפן נמעת, חומס חמס בסרו, גדר כביב עוקת פוריץ פריץ גדרו,
גם ענבי נזירו, בוסר וסלסלות, קמף ומלילות, עלל וגם פרט :
מיטב כרס וזית, חבט רשע עריץ, היה לשמיר ושית, משכן חיות ופריץ,
ריץ לקראת ריץ יריץ, פאר את הניתר, איש את חלקו בתר, ולדרכו חיש ירם :
עיברי דרך ארוה, וישימוה מרמס, חזיר וזיו רעוה, האוצרים סוד חמסו
כי נמבוה ונמס, היתה כשדה החרס, אויב יבצר יורים, ופאת פניו מרט :
ויבלעו הזורים, שורשי ענפיה, יונבים ואברים, פארות סעיפיה,
איספי איספיה, אספו קיץ ויין, חומס ואיש רע עין, כלם שרטי שרט :
נמע שעשועיה, נמעו נעמנים, תמע על יד רועיה, תשיתם לבנים,
כי ברוב כח אונים, מלכות זרון תעקר, יהיו כענן בקר, על הרי אררט :

פ"ח צד 74 הערה ט. נוסף על השמות ממשפחת טולידאנו שחיו בארצות אחרות שציינתו
בפנים, יש להוסיף עוד את השמות האלה, אליהו טולידאנו איש מרוסם בצפת, יצחק בכרוסא, יצחק
בן יוסף מת כש' תע"ד, יצחק בן יוסף דוד מת כש' תמ"ד, משה בירושלם חבר אוזה ספרים, שלמה
בן יצחק מת כש' תנ"ג, ע"ז העירני הד"ר מ, קאיוערלינג ז"ל כמכתבו אלי מיום ח"ו סיון תרס"ה,
ולא הספיק להודיעני אח"כ מאיזה מקורות שאב את השמות האלה, וסדר היחש שזכרתי פה, נדפס
גם בסוף ס' טובת מראה (ירושלם תרנ"ט).

שם צד 78, אודות ס' התקנות לרבני המגורשים בפאס, האריך הרמשי"ש בהמזכיר שנה
י"ו [1876] צד 62—63, 82—83, ס' התקנות הנו' נמצא בכ"י גם בכי"ר הרבנים בניווארק, כ"ב א"ז
הפרופ' א, מרקס,

שם צד 80, רבו שם טוב ב"ר יעקב אמיגו, ע"ז עוד צד 82—83, הוא העתיק גם ס'
יקוט המכורי כ"ו על תהלים וסימו כו"ח כסליו הרפ"ט ונמצא באוקספורד 167, גם העתיק כש'
הרפ"ו פירוש ההגדה ע"ד הקבלה לרש"ט בר ש"ט שממנו העתיק ר' יהודה טולידאנו הקובץ שהיה
ביד יה"ש ע"ז החלוק ד' צד 84 בהערה, כיכ א"ז הפרופ' הנ"ל.

שם צד 81 הערה כגוה, נוסח הקינה מר"ח גאנן וסימנה חיים

כל יושבי תבל ישאלו, איך צר בי משל ורדה, ובת עמי מכסא רם, שאול ירדה :
חיל אחז כל בית ישראל ויושבי שומרון, כי מדן ועד באר שבע, נפל במ אף
וחרון על בן פי בשיר לא ירון, כי בת ציון התגודדה, לכל עבר כמלונה
התגודדה :

ישבו הכבוד כל אומים, בארצותם ובגוייהם, ואני ברוב עוני, השלכתי בשבי
ביניהם, ואהי חרפית להם, כל יום אחרד חרדה, במאורות עיני גמול ידו הדה :
ידעתי ה' רשעי, כי צדק משפטך, ואם לא תרחם ה', יכלו שכמ נחלתך, שוב
למען עבדיך, אל עדה כבר אבדה, ומידיך לקחה כפלים במרדה :
מלך אין לי בלעדך, אשר יגאל נאולתי, ולך משפט הנאולה, כי כך שמתי
הקותי, פדני יה מצרתי וגאל בית אשר שודר, אין מחזיק בידה מכל בנים
ילדה :

שם צד 81—82, אודות ר"א סכע ראה עוד באנציקלופדיא אוצר ישראל צד 176 והפרופ'
מרקס מניווארק העירני כי ר"א סכע העתיק בו' כסליו הרס"ח את הס' לבנת הספר שגרשם כרשימה
11 [אוצר כלי חמדה] צד 72—71 וכרשימה כ"י טורין צד 214.

שם צד 93. ר"י עזריאל ור"ג בן סונבאל, נמצאו מהם תחנות כ"י הספורג 146 כמו שהעיר הרמשי"ש במאמרו על ס' התקנות, כ"כ אלי הפרופ' מרקס הניל.

שם צד 84, אודות ר"א אדרוטיל, עי' עוד באוצר ישראל אנציקלופדיא צד 99—100.

שם צד 86 הערה נג, ס' הכתים כ"י נמצא כעת באוקספורד קובץ 2365.

פ"ט, כס' כבוד אלהים [קושטא שמ"ו] שמתכרו ר"א הלוי בן מינאש חי או בחצי הראשון של המאה ה'ד' כותב שם כפי מה שהעתיק ממנו ד"ר הרכבי בהגה [פ"כ תרנ"ח] צד 80 ובעונותינו מהם [מכני ישראל שגלו מירושלים] נשמאו בין הגוי ומהם פנו והלכו אל ארץ, והיו שם מלכים ושרים כמו בארץ פלשים... ומהם היו ראשי שרים ופחתים... ר"ל שאין עליהם שר ושופט כמו הרב אלזייר שבארצות פאס בארץ המערב, ודבר אין להם עם אדם ואינם נותנים למלכי הארץ לא מס ולא ארנוניות אפילו שוה פרוטה, והנה עד כה לא ארע איפוא הם ערב אלזייר אשר בארץ המערב, הא ודאי שאין כוונתו על גבול אלזיר כאשר חשב כנראה הרכבי שם, אחרי שהוא כותב, בארצות פאס, ואחשוב כי כוון אל יהודי המדבר סתרא, שמכטאו הטורקי של ר"א בן מינאש הדומה להמכטא האירופי, יקרא והרא כנודע, ונגזר מזה ערב אלזייר כסוכן והם יהודי הנוף הדרומי-מזרחי של המדבר סתרה שתיים הם במצב אוטונומי כנודע.

פ"י צד 101, ר' יוסף אלמושינו, בהחלוק' ד' צד 84 כהערה מזכיר עוד פירוש אבות לר"י אלמושינו זה שנעתק ע"י ר' יהודה טולידאנו כמאה הששית [למספרנו], ונמצא כעת בפפד"מ, עי' רשימת אהל אברהם כ"י 103, בן העירני הפרופ' מרקס מניו יארק, וזה נעלם ממני גם בהקדמתי לס' שרשי המצות.

שם צד 104—105, כשה"ג בע' ר"א בן חיים כתב שמת בוויניציאה, אכן כס' טוב מצרים להרה"ג ר"א בן שמעון הי"ו העיר כצדק כי באמת מת ר"א בן חיים כירושלם ע"ש דף ט'.

שם צד 107 הערה טח. לתועלת מה אציג כזה אחת מהאגרות שנשלחו לר' חביב טולידאנו הנגיד, הנמצאים אתי כ"י, וזה תכן אחת האגרות ההם. כוונתו דנהורא קדישא, עומד לכל דבר שבקדושה, מלך יושב על כסא... חונן דלים משען לאכיונים, כלול תפארת נזר אלהיו על ראשו, בכל יום בת קול יוצאת ומכרות הזהרו כרכי ובחורתו... רחמן בן רחמן, חונן בן חונן... כה"ר חביב גרו לא ידעך, כשמו בן הוא, גזע ישישים, אראלים ותרשישים, בר אוריין ובר אבהן ריבא ובר ריבא, טוריני ורבינו ונכירינו הדומ"ה ה"ה ר' חיים טולידאנו ו"ל, כתרים על הנפש הנמוכה כסוני היום אשר באתי מעיר גדולה של חכמים ושל סופרים, עכשו בעונות גדלדלו הארוים היושבים על הסחורה, מכל שכן בעלי תורה, ואם בארוים נפלה שלהבת מה יעשו איווכי קיר, כלנו בני איש אחד נחנו יש לנו על מי לסמוך על אכינו שבשמים ועל הרחמים הבישנים גומלי חסדים כמובן כת"ר וכבוד כל הפרנסים נוטרים את הכרמים חסרים אל משמעתך ולחברתך הטובה... ואשפוך שימי לפניכם כי מסוה הבושה על פני ואין כפי מענה לשאול שום דבר כי זה כמה שנים ועכדכם כזה המערב ומעולם לא התצפתי לדבר אלא הייתי מסתפק בדוחק כדי שלא אשליך טרתי על שום אדם בעולם עד שהגיע לי הנוק לעצם ולבשר אלו ד' שנים רצופות... נפשות ששה... עד כי נטיו רגלי אל המקום הזה מהניכם קדוש ובאתי לכאן ואפיקו מקום להתאכסן ככלל ק"ה דא מצאתי

אלול איש אחד כמאן שמו ר' יעקב בן כהתיה אשר אני חונה בביתו אשר מצא מעט סמך שהגדור המצק הלחם בעת שיבוא לקחת פת לעניים בכ"ד לילה ואמר לו איש פ' עני יש לי בביתך והוא מניח לי פרוסת לחם בכל לילה ומה שהוא נותן בקופה מניח אותו לשמי, ואין הקומץ ששביע לכן אדוני אלה פני כת"ד שכבודך תשים עינך עלי ותביט עלי בעין התמלה והתנונה לרחם על הנפשות הנכבות אשר הנחתי אותם בעיר הגדולה מתא פיס יע"א יקבץ קהלותיה וקהלותיכם לציון ת"ו. . . נאם הדל הנאנה ע"ה ראובן בן זכרי.

מהאגרת הזאת נדע כי ר' הכיב מו' הראשון, הנגיד, היה גם ראש הפרנסים במכנאס. שם צד 108. ר' יעקב הלוי ור' חנניה ארובאס, בשו"ת ויאמר יצחק ח"ב דף קנ"א טובא פס"ד מש' תע"ו מרבי הסדאי אלמושיניו (ע"י בפנים צד 168) וכו' כותב "שני צנתרות הוזהב מופתי הדור והדרו התה"ש המקובל"י האלהי מורינו ר"י הלוי ור"ח וכו'.

שם צד 109. רבי אברהם הלוי ברוכים, באינציקלופדיא אוצר ישראל (נווארק תרס"ז) צד 99 נרשמו היכוריו נדפסים וכו', וראה עוד שם ע' ר' אברהם בן אדעור הלוי הוקן בנוגע לזה. שם צד 110. רבי יוסף בן מכול נסע אח"כ למצרים, כ"כ בלקוטי יוסף מר"י סמכ"ו שם. ר"ס בן אוחנא, ע"ע בסוף ס' טובת מראה, ושו"ת מהריט"ן ס' רנ"ז ורע"ח, באר שבע בהקדמה, ועל מס' כריתות דף ל"ד, מגיד מראשית ח"ב ס' א', אדמת קדש ת"א הי"ט ס' ס"ד, עורת נשים באנשים אות ס' דפ"ד, גם בס' בעלי ברית אכרס מר"א אוולאי טובא הרבה מחירושי, והפרופ' מרקס העירנו כי פירוש ר"ס אוחנא על הספרי נדפס כבר בווי"א תרכ"ז בסוף הספרי עם הגהות הנר"א כאשר הוכיח הח' ילליניק בקונטרס המגיד צד 18 הערה 1, ובסדומה שנדפס גם ספר יצירה עם הגהות ר"ס, כ"כ אלו הפרופ' הנ"ל, וחידוש ראיתי בעת בשו"ת ויאמר יצחק מר"י בן וואליד ת"א דף ט' ע"ד כי ר"ס בן אוחנא היה תחלתו מפראביש ואח"כ נסע לפאס ומשם הלך "א"י ולא ידעתי מאין לו זה.

שם צד 111. הערה פ"ב, משורי ר"י עוויאל נדפס רק שירים מעטים במחזורי אפרוקה, ובס' שובע שמתות (דיוורנו ת"ר . .) דף יו"ד נדפס שיר יקר מר' יצחק עוויאל ובתחלתו כתוב "להרב הקדוש כבודו מגורש קשטיליא לעוב"י פאס סימן יצחק עוויאל" (המדפוס טעה לחשוב שר"י עוויאל בא כעצמו מהגורוש ולתא כי אביו הוא שהיה מהגורוש כמ"ש בפנים) והשיר הזה מצא שארנו הרב בעל יחש פאס כ"ו בכ"ו ישן בפאס וכו' נוסף על הנדפס, אות לי ש"ד עוויאל כפולה, וס' "בר אברהם חוק" ומהשיר ההוא לכד יש להכיר את ידיעתו הגדולה של ר"י עוויאל בתור משורר מצוין.

שם צד 112. אודות ר"א אוולאי בעל חס"ל ראה עוד באינציקלופדיא אוצר ישראל ת"א צד 262.

פ"א צד 114. בתוך הכלבולוס של ש' תכ"ה נהרסה בתיטוואן ביהכנים של משפחת כיכאס, כ"כ בשו"ת ויאמר יצחק ח"ב דף פ"ב ב'.

שם הערה י"א, ע"י דהלן בפ"ג הערה ק"ך ובמלואים לשם.

פ"ב צד 138. רשמי העלילה שבהספור שכתבנו אודות ר' שמואל הלוי בן וילי,

ויצאים גם מהשו"ת באר מים חיים מר"א די אבילא דף נ"ו ואילך תשובה ארוכה בזה. ע"ש.

פ"ג צד 146. הערה ק"ך, כמ"ש זה הוא האמת שהאגרת הראשונה שבלשון לימודים

כפי שנשלחה לר' ברוך לנחמו על פטירת ר' דניאל אחיו. היא ע"י ר' דניאל האת הראשון.

מארבעת האחים בני ה"ר משה, ולא כמ"ש למעלה בפ"א הערה י"א ע"ש.

שם צד 140 הציח קס"ג, היבעון, ירושלים נדפס כבר בירושלים תר"ע, והאגרות והקינות
 על רבי ברוך נדפסו שם צד 805—813.
 שם צד 158, ר' אהרן הצרפתי אין ספק שאין זה אביו של ר' דוד צרפתי די פינה באמ"ד
 ישובר קאיוורלינג בס' הספרדים.
 שם צד 158 הערה רל"ז, עתה נד"מ בירושלים תר"ע צ"י ה"ה יצחק סוסיא הי"ו השור
 לברו והפרושים עם השור לברם,
 שם צד 159, על ספרי ר"א מונסון האחרון, יש להוסיף עוד ס' פרו עין הדר נמצא כ"ו
 במדרש ברה"ן במצרים, ונזכר בס' טוב מצרים להרה"ג ר"א בן שמעון הי"ו דף ה"ו ונמצא עוד
 שו"ת מר"א מונסון בשו"ת שערי ישועה מר"ו זיין,
 שם צד 162, ר"מ בן מוויאלו בעת ראיתי בשו"ת ויאמר יצחק ח"א דף כ"ט ג' שמוכר
 שו"ת מהנ"ל, וכן מוזכר שם בדרך ק"א—ק"ד פסקי דינים מר' יצחק בן מוואד.
 פמ"י צד 180, ר' יוסף בן סאמון, לפי הנראה כי בנו הוא ר' שם טוב בן סאמון מרבני ליוורנו
 בערך תק"ם ע"י בהסכמת רבני ליוורנו בכ"מ, בשו"ת כאר מוס היים ליוורנו תקס"ד, והובר טוב
 לישראל הרוזים כדוני שוי"ב שנדפס עם פירוש מר"א הי"ו ירושלים תר"ב,
 שם צד 187, רבי שלמה טולידאנו ע"י אודותיו בשו"ת תקפו של יוסף ח"ב ס' קב"ד וקב"ז
 ושם נזכר גם ר' ברוך טו' הנז' פה,
 שם צד 192, רבי יהודה הלוי, נזכר מתשוכותיו בשו"ת כרית אבות דף ע"ה ג' ובשו"ת
 ויאמר יצחק ח"א דף קע"ב—ג' וח"ב דף ק"ה ג'
 שם צד 201, רבי אברהם טולידאנו נזכר בשו"ת ויאמר יצחק ח"א סוס"י קל"ה ושו"ת תקפו
 של יוסף ח"ב ס' צ"ו.

שם, בין רבני מאורקו שהיו כמאה הששית נפקד שם רבי יוסף מאמאן מהמערב, כנראה
 ממכנאס או ממיטוואן, הוא בא אצפ"ס, וכש' תקנ"ג יצא שד"ר יערי פרס וכוכבארא, שם מצא את
 יהודי כוכבארא במעבם הרוחני שפ"ל מאד ויתושב ביניהם להרביץ שם תורה, גם תיקן להם תקנות
 אחרות, וממנו נשארה עד כה בערי כוכבא משפחה כזו, הספור הזה ידוע לנו מאחינו הכוכבארים
 ונזכר בס' זכר צדיק (ירוש' תר"ן) דף מ"ב ששם העתיק איזה דרשות מר' יוסף מאמאן בלשון
 אישפאניולית שמצא נכדו הסו"ל כוכבארא ועי' בס' יסוד מערבי דל"ה.

מלואים אחרונים.

זה עתה אחרי תחומת הס' נודע אלי כי המו"ס ליפשיץ מלונדון מצא בין הספרים שקנה
 ממאורקי, שלשה אכסמפלרים מס' אבודרהם דפוס פאס שנת "עור"ה', דבר שעד כה לא נתגלה כלל
 לחוקרי עמנו, ואמת כי לפני שנים בא לידי כבר ס' אבודרהם שנדפס בליסבון ר"ן מעיר מכנאס,
 וחסר בו השער של הדפוס, ובמקומו היה שער כ"ו וכתוב בו "דפוס פאס", וחשבתי כי איזה
 כתבן ספאס כתב בן כשחק. (האבודרהם הנ"ל הוא בעת ביד הגברת פרתה די ששון בלונדון).
 אמנם ע"י הידיעה האחרונה ההוא נדע כי הכותב היה מונת לפניו עוד אבודרהם אחר שנדפס

כפאם באמת ויעתיק ממנו כמעט את השער לדפוס ליסבון, עכ"ל ואת אין ספק בעת כי מה שהשבו הכד שמעולם לא היה דפוס לכל הפחות עכרי במארוקו. (עי' הקדמת ר"ש רומאנולי בס' טשא בערב) אין נכון הדבר, והמגורשים מספרד ופורטוגאל יעזרו הרבה להתפתחות המדינה בכלל, וכפאם פפרטו כמו שזכרנו בפ"ו ופ"ח, הביאו אתם גם את הדפוס לפאס. והנה הד"ר פרייטאן כמביע שלו XIV ZFHB צד 79-80 שיעיר כי גם הסככות מ"ש רפ"ב ראבינאוויין במאמרו צד 89 יחשוב שנדפסו בשלוניקי, הם דפוס פאס, ולפי השערתו זאת יוצא לנו שנתקים הדפוס בפאס עכ"ל משך שנות רע"ז-פ"ב, כי באבודרהם הנו' שנדפס בפאס כפי התרומים שהעתיק פרייטאן שם כתוב, "עשו בדפוס פאס כמו עלום אלים בהנהגות ישראל גם מעולות אשר נשלם ביום הרבה הטובות גדול בה לישר הפעולות, והחדש לישראל לטובה, שמו כס"ו שנעשו בו פליאות, שנת עזרה בשוב הה"א אלפום... במתא פאס... והמלות "בשוב הה"א אלפום" מוכנס כי הה"א מן עזרה תשוב אלפום. וכן באבודרהם שנדפס בליסבון רי"ן כתוב בזה, "שנת רנ"ה בשוב הה"א אלפום". וא"כ ידענו כי נדפס האבודרהם בפאס בש' רע"ו ולזה כלי ספק ירומנו גם המלות שכתחלת התרומים "עזרו ברוב עזר להשלים...". ובכן אם נכנס להשערת הד"ר פרייטאן, יוצא כמ"ש שנתקים הדפוס בפאס לא פחות ממש שנים כערך, דבר שהנתו קצת סוור, אחרו כי לא נמצא מדפוס פאס עוד מהו ולדעתי כי השערתו של ראבינאוויין יותר צודקת ורק שיש לשער וההשערה קרובה כ"כ כי אותו הדפוס, בעצמו שנדפסו בו הסככות בשלוניקי, ולפי השערת ראבינאוויין שם היה של ר' יהודה גדליה שהיה המדפוס בליסבון אצל ר' אליעזר טולדאנו, הוא בעצמו הדפוס שהיה גם בפאס, ומשם הובא אח"כ לשלוניקי וכראיה לזה, ישנו המשפחות טולדאנו וגדליה בע"י הדפוס בליסבונא, מצאנום אח"כ במארוקו ובשלוניקי, ויכול להיות שגם האנשים הנזכרים בהתרומים הנ"ל שכתחלת האבודרהם, והם שמואל בן יצחק, ויצחק, אולי היו מכני המשפחות ההם.

צד 159. הערה רנ"ב, עתה ראיתי בכנסת הגדולה אה"ע הגה"ט אוי"ד כי גם ר' אברהם מונסון הראשון שחי במצרים, היה מולדתו מהמערב, וזה תירוש בעיני, ואין ספק א"כ כי האחרון הנזכר כאנים היה נכדו או קרובו של הראשון.

צד 198. ר"א חליואה הדפיס עוד שו"ע או"ח בלונדון תר"ט, ושם בהקדמתו כי בי לו עשרים שנה שיצא מהמערב.

צד 211. ר' יצחק הלוי, כנראה ברור שהוא בעצמו רי"צ הלוי הנו' בצד 202 צד 2-224. כשייכות אל ענין מסשלת היהודים כוואד-דרעא יתייחסו הדברים שבאו בהשלוח כרך ט' צד 103 במאמרו של החכם ש. ס. לור, ונודע אלי זה עתה כי החכם הד"ר נחום סלושין שנשלח לערכות צפון אפריקה כמלאכות החכמה כ"ח, הביא ידיעות מעניינות ע"ד שרדיו התכצרות יהודי המדבר סתרה ומספרם הרב לפנים, ואין ספק כי הידיעות האלה שייכות הן אל קורות יהודי דרעא שזכרנו, שגם הד"ר סלושין לא השיג להתחקות עליהם.

לוח המעיות

צד שורה	מטעם	תיקון	צד שורה	מטעם	תיקון
1	" ז מכל ההם	מכל העמים ההם	113	בהערה א, בתחלת . . .	ע"י בתחלת .
2	" כה, Saus	Saus וכן בצד 94	115	שוי' י, לאלעטוויין	לאלעלוויין
4	" ג יוסטאנוס	יוסטנינוס	120	בהערה, משמות בניו	משמנת בניו
4	" כו, בשירי	כשרה	121	" שזוכר	שזוכר
6	בהערה, יסוד בן דוד	יסוא בן דוד	123	ההתפכות	ההתפכות
6	שוי' בו, chawya	Chaouya	123	שוי' ג בחירתו	בחרתו
7	— ממשלה יהודים	ממשלה יהודית	126	בהערה י, נתמטמו	נתמטמו
8	בהערה, מעט מוהיר	מעט מזעיר	126	" י, בתשרום בתשובה	כתשלום התשובה
9	שוי' ה, בן יהודי העכסיים	בן יודיו העכסיים	132	שוי' יח שהיו לפניו	שהיו לפניו
9	" בהערה, אותה	את תאחרת	135	" יכ הפרק הקודם	בפרק י"א.
12	" בהצפירה	ובהצפירה	136	" יב וזרקק בשנת	וזרקק ומת בשנת
16	שוי' כח את חובתם	את חובתם	137	בהערה' כח וזמכרי בתראי	וזמכרי בתראי
16	" לא קירונן	קירונאן	137	" לא, להלן בהערה נ"ג	דהלן בהערה ל"ג
18	" ב, גודל ככורי	גודל ככורי	189	שוי' כו, אבי ר' יעקב	אביו ר' יעקב
18	" לא יעקב יוסף	יעקב יוסף	140	" טו שניו בניו,	שני בניו,
21	" כב משם היה	ששם היה	141	" י ויקראו לו	ויקרא לו
21	" כו ההוא השחיתו	ההוא וישחיתו	141	בהערה ע"א, להלן . . .	ע"י להלן'
22	בהערה בשוי'ת רשב"ם	בשוי'ת רשב"ש	143	שוי' יח ידענו גם	ידענו שגם
22	" ד"א תתשי"ג	ד"א תתשי"ג	146	" ג—ד, בני הרב משה	בני משה
22	" קהוררובית	קהוררובית	147	" כ הנהגת הקהלה	ונהגת הקהלה
33	שוי' אנונמיס	אנומיס	148	בהערה קט"ה, מזכיראנו	מזכיראנו
33	" יב כהעתק אשר	כהעתק אחר		להלן	להלן
33	" יח בן אעקנו	בן אעקניו	151	בהערות שוי' א, תקנ"ד	תקנ"ד
33	בהערה להעתיק אולי	להעתיק אזי	151	" קע"ט, ובסי' אהל יעקב	והס' אהל יעקב
38	שוי' ב גם ימי	גם ימיה	161	שוי' ד ווייחמאן	ווייחמאן
44	" יב שחי או	שחיו או	162	" ו וידענו כי	ידענו כי
44	בהערה, ונסע לתפ"ץ	ונסא לתפ"ץ	162	" יב שנדפסו	שנדפסו
44	" "בנו של ר' משה"	"בנו של ר' משה"	164	" ד ותרוצצו	ותרוצצו
	נמחקו,		165	" י מערי חוף	מערי חוף
44	שוי' כב התנחמו	ניחמו	165	" יז עתאלי אחיו	עיתאלי ואחיו
44	בהערה שוי'ת ב"י	שוי'ת ב"י	167	" כג—כד עד יום מותו	ככל ימי מוי' מוחמד
44	" למד שזוכר	דמד שזוכר	174	אי Sefrou	Sefrou
5	שוי' יא עד לאחרונה	עד שלאחרונה	178	" יז קהלות אחרות	וקהלות אחרות
5	" יז החרם	החרם	178	בהערה לטו, צאר אנאמא	צאר אנאמע
5	" ד ממנו	ממנה	179	שוי' לב ומן השנה והלאה	ומן השנה ההיא והלאה
5	" יז או טעה	או טעה	180	בהערה "לונדון" נמחקה	
6	" יז המשדות	המשדות	184	" ט, למד או הצרפתי	למד ר"א הצרפתי
6	בהערה, המגורשים	כמגורשים	187	שוי' ה, כבר כפ"ג	כבר כפ"ג
7	שוי' ג מפרק ה, היה לרע	היה לא רע	187	בהערה ל"ה, מל, הערה יא	
7	בהערה ו, "זכרון לבני ישראל" נמחקו,		185	פה חסר מלות, וצד 145	
8	בהערה כו, שלר"ע חליואה	של ר"מ חליואה	188	בהערה, מתעסק,	התעסק
8	שוי' כא שבא לפני הוא	לפני שבא הוא	188	" נ"י ראה כפ"א הער' יא	ראה כפ"ג הערה קי"ז, כצ"ל.
8	" ח כמדורא הראשונה	כמדורא... שנעשתה	190	שוי' ו' אשתהה	אשתהה
8	ההיא שעשתה,	ספרי הטורים	190	" יט מכתם ראשון	מכתב ראשון
8	שוי' כב ספרו הטורים	מבאי קסמיליא	192	" א אבילף	אבילה
8	בהערה מו, מבאי קסמיליא	מבאי קסמיליא	192	" יב שבאו ספאס ונמנו	שבא ספאס ונמנה
9	" מז כי הרמב"ם סוכניו	כי ר' מיימון וכניו	195	בהערה קלא, תקצני,	תצ"ג
9	שוי' ד שחא	שרחא	196	" קמנ, על ספק דין	על ספק דין
10	" ח קירורה,	הירורה	212	שוי' כג כמארקון	כמארקון
10	" כח ר"א בלון	ר"א אלון	213	" ד לא יבין לרבר	לא יבין לרבר
10	בהערה כח, שזוכר	שזוכר			
10	שוי' יא שנקרא שמו	שנקרא שמי			
10	בהערה מהשכאלול הט"ו	שבאלול הט"ו			

מפתח № 1

רשימת המקומות, הארצות, המהוות, הערים והכפרים, הנזכרים בפנים.

צד	צד	א.
168: 165. 119.	אנגליא, אנגלים,	
	אנדלוס, עי' ספרד,	6
	אספי, עי' סאפי	21
8. 2. 1.	אפריקי, אפריקי, אפריקה הצפנית	9
218.	אצווירא, עי' מונאדור,	162
95. 94.	אקא. כפר	178
219	ארנואין	9—21
170. 72. 69. 54. 50. 46.	ארזילא	219. 95. 5—3
171.	ארציף מרש ממגרשי פאם	200. 159. 111. 48. 13. 12.
173		אוקניא, עיר בספרד
		6
		180
		41. 27
		29
		206
		13
		56. 43. 20. 15. 12. 11. 8.
		185. 181. 159. 149. 88. 84. 83.
		228. 209 193.
		אלגורנא, מקום מחוץ לעיר פאם
		אלגוסא, מקום בנכור עיר פאם
		אלגצוא
		אלהריב
		אלכסנדרוא
		אללון
		אלמהדיא
		אלמללאה, רחוב היהודים,
		ובו' 59. 55. 45. 44.
		131. 130. 129. 114. 99. 97.
		180—172
		אלעראיישי, גם לעראיישי, לאראני
		69. 50.
		171. 170. 165. 97.
		אלערסא, מקום בפאם
		אלקידדן
		אלקלעא, עי' קלעא,
		אלקסבא די זראא, מקום בנכור פאם,
		— 7
		195. 172
		אלקרה, גם אלקסר=אל=בביר,
		93. 69. 50.
		178. 170. 165. 162. 118. 114
		אמשטרדם
		201: 190. 153. 111.
		206
		אסריקה

צד	צד	ב.
114. 98.	כאב [שער] אל=כונאת, בפאם,	
45	כאב=אל מללאח	
114	כאב אל סמארין	
69. 50.	כאדים	
15	כבל	
215	כנדאד	
136	כגרים	
11	כוגייה	
173	כוזדור, מרש בפאם	
173	כוטאעה, כנוז'	
230. 208.	כוכארה	
5. 4. 2:	כיריון	
229. 193. 69. 4. 2.	כתי=כנסיות עתיקות	
205. 173. 130. 3.	"	
186. 177. 174.	כית=סנגר	
205	כני=סערדון	
218. 11. 8. 2. 1.	כרביא	
206	כרזיליא	

צד	צד	ג.
219. 1.	גהאט	
62	גוזולא	
199. 193. 165. 162. 74	גיברלטאר	
211. 202. 201.		
215. 36—35.	גירבא	
20	גראנדא	
117	גרים	

צד
 9
 35
 81
 231. 211. 206. 93. 75.

לֵאמֹר
 לְעֵבְרֵי אֱלֹהֵינוּ
 לְדַאֲלִיב
 לְחֹר
 לְחַבֵּה
 לְיִרְשָׁם
 לְיִסְבוֹן

9
 10
 167. 166. 165. 115. 9.
 93. 92. 74. 69. 65. 43. 37. 34.
 161. 117. 115. 113. 111. 107. 98.
 229. 211. 199. 190. 181. 179. 176.
 1
 186. 173-7.
 165. 74. 69. 4.
 208. 207. 200. 176. 171. 170. 166.
 209.

מֵאֲדָרָא
 מֵאֲדוּנָא
 מֵאֲזַנָּן
 מֵאֲרוּקָה מֵרַאבִּישׁ מֵרוּוִיקוֹס עִיר בִּירַת מֵאֲרוּקוּ
 מֵאֲרוּקוּ כִּכְל הַסֵּפֶר וְעִי' צֶד
 מִבְּצֵר שֶׁל אֱלִיזֵר בִּפְאָס
 מִבְּגֵדוֹתָם גַּם אֲצוּרָא
 מִיִּרְשָׁאָא
 מִיִּדְשָׁאָן
 מִכְּנָסָא מִכְּנָסָא מִקִּינִים
 מִקְרָב כִּכ"מ מֵהַסֵּפֶר וְעִי' צֶד
 מִצְרַתָּה
 מִצְרִים

9
 99. 74. 69. 62. 35.
 129-25. 119. 118. 117. 108.
 145. 141. 139. 136. 135. 133-31.
 176. 174. 171. 170. 165. 164.
 195. 187. 180. 179. 178. 177.
 206-4 196.
 36
 14. 8.
 36
 211. 159. 110. 109. 99.

מִיִּרְשָׁאָא
 מִיִּדְשָׁאָן
 מִכְּנָסָא מִכְּנָסָא מִקִּינִים
 מִקְרָב כִּכ"מ מֵהַסֵּפֶר וְעִי' צֶד
 מִצְרַתָּה
 מִצְרִים

100
 124

נִ

11
 53. 51. 50. 9. 8. 4.
 117. 116. 115. 93. 90. 74. 69.
 159. 152. 136. 133. 129. 118.
 209. 200. 190. 188. 187.
 112. 88. 72. 69. 11.
 136. 117.

סֵאפִיר
 סֵאפִיר גַּם סֵלָא
 סֵאפִיר גַּם אֲסַפִּי

צד
 69
 67.
 205. 124. 123. 75. 69.
 205. 161.
 26. 15.
 110. 109. 91. 62. 47. 35.

דָּאדִישׁ
 דֹּרַת
 דִּיבְדו
 דְּמִנָּת
 דְּרַעָא גַּם דָּרָא וְעִי' וואָד דְּרַעָא

168. 119. 111.

תָּ

20
 31-28. 20. 13.
 232. 221-24.
 63
 206. 69;
 84

וואָד-אזוּתָן
 וואָד-דְּרַעָא וְעִי' דְּרַעָא
 וואָד לְמִכְּאוּיָן
 וואָזָאן אוּ וואָדוּאָן
 וואָלִירֵי עִי' זְרַהוֹן
 וורִיבִלָאן

205. 12. 9.

זָהוּתָה עִי' שְׁאוּוּיָה
 זְרַהוֹן לְפָנִים וואָלִירֵי גַּם מִיּוֹלִיט

2

תָּ

69. 11.
 170. 167. 116. 74. 46. 32.
 281. 211. 204. 201. 171.

מֵאֲהִיר
 מֵאֲנִיר

9
 215. 212. 210. 208. 207. 206.
 167. 159. 62. 59. 36. 8. 3.
 219.

מֵאֲסוּס
 מִבְּרִיא
 מִזְנִים

70

מִיּוֹלִיט עִי' זְרַהוֹן
 מִיּוֹלִיט

88. 36. 8.
 219.
 10

מִיטוּוּאָן עִי' תִּיטוּוּאָן
 מִרִּפּוּלִי אוּ מֵרַאבֵּלס הַכְּרַבְרִית
 מִשְׁבֹּדל

111. 110. 109. 99. 86. 3.
 200. 192. 191. 162. 156. 149. 112.
 206

יִרוּשָׁלַיִם

10

בִּינָאר

צד
 219 קסו אל כסור, עי' אלסר
 35 קסר-דינגון
 124 קצב-אל-סכון
 218 7. 1. קרתאגה קרטיגיניה, קראתניס,
 219.

ר.

167.165. 136. 119. 74. 69. ראבאט
 209. 200. 190; 171. 170.
 10 רארום
 רבאט להג'ר. 21. 20. ועי' להור
 213. 35. ריף [Er-Rif]

ש.

113. 11. 9. 6. שאווייה, או ואווייה
 213. 118. 117. 116. 115. 114.
 124. 123. 77. 75. 45. שבורא
 107. 94. 92. 62. 44. 2. שוש גס כוס
 218. 115. 114. 113.
 53. 11. שישאוורה, ושישאוין
 37 שלאוטירא
 231. 200. 147. 121. 119. שלונקי

ת.

21 תאגמדורת
 95. 94. 48. 31. 28. 21. תאמגרות
 118. 117. 113. 97. 12. תאדלא
 17. 15. 8. תאחרת
 15 תאורט
 113. 91. 74. 69. 62. 41. תאוא
 208. 206. 171. 170. 123. 114.
 117. 114. 69. 61. 48. 29. תאפילת
 215. 214. 212. 162. 136.
 62 תודנא
 תוניס, עי' טוניס
 161. 125. 92. 91. תורקיה ותורקים
 92. 89. 74. 69. תיטוואן או טיטוואן
 141. 136. 133. 117. 114. 108. 97.
 167. 165. 162. 158. 152. 144.
 211; 204. 201. 200. 193. 192. 169.
 186. 185. 170. נשט, 229.
 56. 43. 35. 32. 15. 13. תלסאן
 83. 62.
 9 תססאנה
 225 תנסיפת נהר
 107. 95. 94. תורואנה

צד
 40. 35. 32; 21. 19. 17. סנלמססא
 225. 221. 199. 41.
 30 סודאן
 169. 72. 43. 41. 35. סוטהו, גס סכחה
 סוס, עי' שוש

38. 36. סוסה
 91. 20. 13. 7. 1. [zahara] סהרא
 232. 228. 219. 213.
 21 סושא
 219 סינגמבין
 4 סלוטון
 173. סלוקיוא, מנרש ממנרשי פאס

ע.

9 עין-עלון
 205 עין-טאטא

פ.

220. 17. 15. 14; פאס, כרום הספר ועי'
 231-0. 228.
 114. 99. 98. 44. 34. פאס אלבלי [הוישן]
 221.
 130. 114; 99. 98. פאס אודיר [ההדש]
 67. 66. פארפלונא [פספלונא ?]
 206. 75. 72. 50. וכו'. פורטוגאל
 46. 208.

צ.

178 צאר-אגאטע, מקום כפאס
 123 צאר-בן משעאל, כפר
 36 צורסאן
 115. 99. 69. 48. [Sefrou] צפרו
 186. 174; 160. 133. 132. 129. 118.
 208. 190.
 212. 208. 207. 110. 109. 99. צפת
 230
 181; 166. צרפת [France]
 205-4-3.

ק.

220. 36. 14. קאביס
 16 קורדובא
 220. 28. 22. 16; 14. קירואן
 219. 6. 3. קיריני
 68. 67. 27. 26. קהעת אויב קלעא,
 27. 22. 18. 17. קהעת המאר
 קסטיליא עי' ספרד

מפת חז 2

רשימת הענינים, השמות והמשפחות, הנזכרים בפנים.

צד		צד	
189	ר' אברהם הליוואה הא'	82	רבי אבא מרבין תורה בעיר לידשמא
198	" " " השני	226	אבן איברהם בן הלפון
146	ר' אברהם חסין	16—15	אבודני
121—19.	ר' אברהם בן ברוך טולידאנו	37	אבן דאבוט
230. 201.	ר' אברהם טולידאנו	225	אבן יוסף בן מר יוסף
224. 223. 28.	אברהם לברדעי לגרני	40	אבן יוסף אבן יעקב אבן עבד אלחק
101	ר' אברהם הכהן	32	אבן יוסף יעקב
102	ר' אברהם הכהן הרופא	32	אבן יעקב יוסף
83. 79. 61.	ר' אברהם דוי ליאון	37	אבן לעלאלה למוסין
128.126.125.121.	אברהם בן יוסף מאימראן.	9	אבן לעלאלה
121	" " " בן שמעיה מאימראן	207	ר' אבן ישראל הערפתי
161	ר' אברהם בן מאמאן	73	מוטאי אברהם
160. 159—58.	ר' אברהם בן מוסא	90.48. 41.	ר' אברהם אבולאפיה
231	ר' אברהם מינסון הא'	31.27. 26.	ר' אברהם אבן עזרא
230.159—58	" " " השני	17	מר אברהם בר יצחק בר אוראי
200	ר' אברהם מונסניגו	54.51. 50.	ר' אברהם בר שלמה אדרוטאל
187—6	ר' אברהם מנסאנו	228. 84. 79. 67. 61.	
111	ר' אברהם בנתחן הסכונה בוזאנלו וכו'	5	אברהם האפרתי
227. 83. 81: 80. 54.	ר' אברהם סבע	158	ר' אברהם אבורהם
210	ר' אברהם הלוי בן מוסאן	80	ר' אברהם אגולילוס
136	ר' אברהם בן סתחון	87. 86	ר' אברהם אוולאי הא'
111. 87. 84. 80.	ר' אברהם עוויאק	229. 112.	" " " השני
139	ר' אברהם בן עטר	190. 161.	" " " השלישי
143. 138.	ר' אברהם בן עלאל	80	ר' אברהם אלמושניגו
110	ר' אברהם עלון	211. 209.	ר' אברהם אנקאוה
190	ר' אברהם פינצו	189	אברהם אצבאן
44	ר' אברהם הערפתי	83. 62. 60:	אברהם כיבאס
144	" " "	80	ר' אברהם ביטון
103	ר' אברהם בן צור	80. 72.	ר' אברהם בלאנסי
200	" " " "	68	ר' אברהם בנכנשתי
220—1	מר אברהם קסאי גאון	229. 109.	ר' אברהם הלוי ברזוכים
208. 201.	ר' אברהם קוריאט	145.138.129.127.	ר' אברהם בן דגאן
117	אברהם קרדונו סטריפולי	100	ר' אברהם היריה
167	" " "	111. 106.	ר' אברהם בן וואעישי
191	ר' אברהם רודריגאן	89. 88. 86. 72.	ר' אברהם בן זמרה הא'
96. 93. 80.	ר' אברהם רותי	105.	
101	ר' אברהם בן חיים בן רמוך	108	" " " " השני
101	" " " בן רמוך	80	ר' אברהם האגיו הא'
133. 124.	אברהם בן שיטול	134	" " " " השני
109	ר' אברהם שלום סררעא		

צד	צד	צד
226. 40—31.	אלמוותידין (אלמזהדים)	113 אדולאיון, שבט
225. 25. 22.	אלמוראביטין	114. 113. אדסימ, מושל
75. 74.	אדמושינו, משפחה	73 אהרן, שר אצל מושל מארוקו
129—28.	אלמבון	228. 104. 101. ר' אהרן ב' חיים
145	ר' אלעזר בהלול	198 ר' אהרן ב' חליוואה
46	אדפונסו	47 ר' אהרן בר שלמה ב' מלכה
174. 170. 168.	אם אליזר	60 ר' אהרן הכהן בר נחמיה
179—8. 169. 38.	אמהווסים	63 אהרן ב' נחמיה
203.	אנגלו-דואוויש=אסקצין [אגורת אהים]	185 אהרן הכהן סלומון מאלניר
207. 205.		47 ר' אהרן בר סלימאן ב' סמחון
73	אנדרי די ספולטי	157. 136. 117. ר' אהרן הסכעוני ב"ר ישועה
81. 67. 57. 37. 33. 32. 12.	אנוסים	127 אהרן ב' עמרא
178. 111. 87.		113. אהרן ב' משעאל היהודי מושל תאוא
198	אסבא, משפחה	123. 114.
146	ר' אפרים ב' אלבאז	230. 153. 152. ר' אהרן צרפתי
43	ר' אפרים ב"ר ישראל אלנקאוה הקדוש	8 אוסאוויים
200. 185—4	ר' אפרים מונסיניגו	112. 111. אוולאיו משפחה
47	ר' אפרים ב"ר שלמה ב' פלקין	94. 93. מולאי אחמר
124	אפרים קלהוראנו	219. 13—6 אידרים
75. 5.	אפרתי ואפרייאט, משפחה	14 אידרים ב' אידרים
205	ארוני מבשף	68. 67. איובלת מלכת ספרד
117. 114.	סוי ארישר	75. 74. אלבאז, משפחה
	ה	203 אלבירט בהן מלונדון
97. 96.	בארוהן, שר	31 אלגויה מס שנתו
221. 17.	ר' בהלול בר יוסף	175 אלגנימי, שר
115. 114. 113.	בז-בכיר	19 אדחכים מושל קורדובא
206	בז-חמארא	171 אלחלף, שר
71. 65. 64. 62.	מוצאי בוחסון	204 מוצאי אלחסן
229. 89. 74.	ביבאס משפחה	178—68. 167. 166. 165. מו' אליזר
75. 74.	בירדוגו "	195. 193.
3	בלוזאר	208 ר' אליהו ב' אמוג
84. 74. 69. 46.	כן דאנאן משפחה	212 ר' אליהו ולוז
74. 56.	" זמרה "	171. 167. 165. אליהו לוי שר
123	" נאיים "	191 ר' אליהו הלוי ב' שושן
138. 135. 76. 30.	" סעדון "	186 ר' אליהו מנכאנו
74	" עמר "	194. 193. 185—84. ר' אליהו הצרפתי
74	" צור "	אליואנס וישראלית עי' כל ישראל חברים
226. 32.	" תמורת	200. 192—1 ר' אליעזר די אבילא
23: 20.	בנו-אופראן שבט	210 ר' אליעזר הלוי ב' טובי
98	בני-חסן "	231. 74. ר' אליעזר טולידאנו מליסבונא
	בני סרין עי' מרונים	199 " " "
72	בני-כרויף שבט	187. 164. 146. ר' אלישע אשכנזי מא"י
114	בני-עאמר "	154. 117. אלכלין, משפחה
182	בניטין ממארוקה	75. 74. אלקסנדר מוקדון
9	" כן יהושפט כן אביעזר	218

צד	
160	ר' דוד בן שמרית
210	" " " שמעון
15	דוניש " לברט
224	דוניש מעיר דרעא
15	דוניש ב' תמים
119. 87. 86.	ר' דניאל טולידאנו הא'
119. 118. 117.	ר' דניאל טולידאנו השני
136. 135.	
146	ר' דניאל טולידאנו ב"ר יהודה
229. 146.	" " " ב' משה
195	" " " ב' צודטאן
ה.	
101	הרב הלוי ?
176	הוסאם
ו.	
4. 3. 1.	וואנדאלים
5	וואעיזש ב' יחיא ב' סכעווי
87. 86.	ר' וידאל הצרפתי הא'
135. 102. 99. 97.	" " " השני
152. 140.	
139. 137. 124.	" " " השלישי
160. 141.	
194	" " " הרביעי
ז.	
	זאווייה, עי' שאווייה
20	זיד למגראווי
111. 98. 97. 96.	זולאי זיראן
125	ז' " " ב' מ' ישמעאל
63. 60.	ר' זכרי הכהן
63	זרח בר משה ב' גונא
ח.	
108. 107. 99.	רבי הכיב טולידאנו, הא'
229. 228. 119.	
128. 125. 119.	" " " השני
153. 152. 147—45. 140. 139.	
199	רבי הכיב טולידאנו השלישי ב"ר אליעזר
156—5. 78.	הנכים
154. 117	ר' חייא דיין מא"י
124	חיים בן אמוג
89. 86.	ר' חיים כיכאם הא'
108	" " " השני
153—52.	" " " השלישי
81	ר' חיים אברהם גאנין
227. 81. 58. 54. 52. 46.	ר' חיים גאנין

צד	
101. 78.	ר' בנימין ב"ר יוסף גבאי
198	" " " לכרויף
102. 101.	" " " נהון
177. 175	" " " ב' סמחון ואחיו
21	ראנין, נציב נוצרי
104	ר' ברוך ב' חיים
197. 196.	ר' ברוך ב"ר יעקב טולידאנו
230. 198.	
230. 149. 146.	ר' ברוך ב' משה טולידאנו
ג.	
16	גאוני בכל ר"ש ור"ה
231. 198. 165. 75.	גדוליה, משפחה
5. 1.	גוהמים
68	גדון גואן
116	גילאן
50	גולויאן נציב פורטוגאליא
67. 43	גרנז ארגון
67. 49. 42. וכו'.	גרנזי ספרד
82. 53.	גרנז פורטוגאל
ד.	
220	דוד אלמקמן
141. 124.	" " " ב' אמוג
206. 201.	דוד זאגורי
106	" " " בן זמירו
56	" " " זמרה
179	" " " הרוז
110	" " " חברייה
160	" " " ב' חמו
189. 187. 168. 140.	" " " חסין
198. 190.	
220. 15.	דוד החרש
40	" " " דוד ב' זכרי
4	" " " יוסא שריך
23	" " " אחי הרמב"ם
159. 158.	" " " הכהן
162	" " " כלפון
48	" " " הלוי מתמנרות
177. 173.	" " " לכרויף
110	" " " מוגרבי
80	" " " ב' סלימאן ב' סמחון
107	" " " הסכעווי הא'
157. 152. 108.	" " " השני
47	" " " ב"ר אברהם ב' עראם
135	" " " עזויאל

צד	
120—19. 108. 75. 74:	טולידאנו משפחה
227. 150. 132. 131.	
50	טומאש
175	יאקות אשת הנגיד יוסף עמיאה
195	ר' יודיה מונסניגו
192	" יהודה אבודרהם
181	דון יהודה אברכנאל ב' לוי ב' מאיר
200—99	ר' יהודה אוחנא
201. 191.	" " אנהורי
152—51. 146. 128.	" " בירדוגו
198. 155.	
158	" " ביבאם
41	" " גויאן
61	" " דויסויא
133	" " ב"ר נסים ב' הרוש
79. 66. 61:	" " ברש"ט ב' זכרי
161	" " די לויא
18. 17.	" " חוג
88. 56: 52:	" " הייט
145. 119	" " טולידאנו הא' [ב"ר היים]
120. 81.	" " " השני [ב"ר מאיר]
228. 227. 199. 188. 179. 157.	" " טולידאנו השלישי [ב"ר יעקב]
198	" " הכהן
107. 103	" " " ב' מר פרוהן
225	" " ארכלאין הא'
209. 104.	" " " השני
102	" " בעבאלו
117	" " כרסאני האיציטגנין
42	" " הלוי המשורר
26	" " מתישוואן. 230. 193. 192. 185.
5	" " ב' מומן
226. 41.	" " ב"ר נסים ב' מלכה
110	" " מנחם
186. 114.	" " מנסאנו
33. 26. 25.	" " הכהן ב' סוסאן הדיין
225. 85. 41. 34:	
194	" " סיריוו
26	" " ב' ישמואל עבאם
127. 124. 78. 69.	" " ב' עטר הא'
184. 157. 143. 141—33. 130. 129.	
190. 186.	
140. 139.	ר' יהודה ב' עטר השני נכד הנ"ל
195. 175. 173. 168.	

צד		
203. 165.		יה' היים גדוליה
109		ר' " מדרעא
84		" " מעיר וורנילאן
103. 86.		" " ב"ר משה ב' חביב
108		" " טולידאנו הא' [ב"ר דניאל]
228. 119.		
136. 135.		" " " השני [ב"ר חביב]
147. 145.		
150. 146.		" " " השלישית [ב' משה]
188—87. 163. 162		
191. 190. 188. 146. 128.		" " " הרביעי [ב"ר יהודה] אב"ד בסאלי
196: 194		" " " החמישי [ב"ר יוסף]
197.		
119		היים ב' דניאל טולידאנו, שר אצל מושל מארוקו
150. 121—19.		היים ב' ברוך טולידאנו, סוכן אצל המושל
189		ר' היים מאימראן
186. 178.		" " מנסאנו
196. 195. 194.		" " דוד סיריוו
108. 102.		" " עזויאר
140. 133.		" " ב' עטר הא' הזקן
155: 154. 152. 148.		
143. 58.		" " " השני הנכד
157—54. 152. 151. 147. 144.		
191. 184.		
208. 201.		ר' היים פינטו
67		" " קדהוראנו
63		" " ב' ש"ט ב' רמוך
104		חבמי קשטיליא
47		ר' הלפתא
20		חאטמא למגרווי
91		חמד אתי השרוף מחמד
131		חמד אדהבי
63		חנניה ב' סליטאן ב' אורב
129. 108.		ר' חנניה ארוכאש
148. 145. 138.		" " ב' זכרי
63		חנניה בר"ם הכהן
136. 117.		ר' הסאן אדרוקי
219		הסאן ב' נעמן
229: 159—8		ר' חסדאי אדמושינו
206. 126.		טו' חפיד
16		חק הישיבות
8		מאריק

צד	צד	צד
229. 109.	ר' יוסף ב' טובול	66. 65. 62. 61. ר' יהודה עזויאל הא'
119. 108.	" * טולוראנו הא' [כ"ר דניאל]	228. 83. 80. 79.
119	" " " השני קונסול	104. 103. " " " השני [כ"ר שמואל]
188. 146=5.	" " " הג' [כ"ר יהודה]	109. 107.
162	" " " הר' מעיר סאלי	144. 137. " " " השלישי [כ"ר יוסף]
197. 189-8.	" " " הה' [כ"ר משה]	184.
202	" " " הו' [כ"ר אברהם]	157. 127. " " " כ' צור
87. 86.	" " " הכהן הא'	200. 192. " " " קורייאט הא'
105.103. 97	" " " השני	201 " " " השני
209	" " " כנאפו	15 ר' יהודה ב' קריש
121	יוסף מאימראן	8 יהודי ספרד
23	ר' יוסף הלוי ב' מינאש	20 ר' יהוסף הנגיד
4	יוסף ב' מייסון	" " " יהושע סרירו
230	ר' יוסף ב' מסאן	194 " " " יהושע קורקוס
80. 79. 66. 64. 61:	" " " מינרס	80. 79. 66. 61. דון יואן
102	" " " נהון	52. 43. יוונים
104	" " " ב' נחמיאש	9. 1. ר' יונה ב' נאנת
230. 186. 86.	" " " ב' סאסון	18. 17. יונה קלהוראנו
165	יוסף סבאז מונטיפיורי	107 יוספנינוס
41	ר' יוסף הכהן ב' סוסאן	4. 3. יוסף, מושל יהודי בסחרא
124	" " " סקלי	224. 223. 20. ר' יוסף ארהאן
79. 59. 58.	" " " עזויאל	211 ר' יוסף ב'ר שלמה אונאטי
160	" " " עטיאה	163—2. " " " אלמושנינו
177. 175. 173.	יוסף עטיאה נגיד העדה	228. 104. 101. 98. " " " יוסף אלמליח הא'
101	ר' יוסף ב' עטרס	209. 200. " " " השני
221: 17.	" " " [כ"ר עטרס]	209 יוסף אלמנצור
26	יוסף ב' עמראן ובנו שלמה	37 ר' יוסף ב' אעקנין
152	ר' יוסף צבע	38 יוסף ב' מררכי ב' אלצפט
141. 118.	ר' יוסף בן צור	63 ר' יוסף ארוואין
184. 144. 138.	" " " צרפתי	210 " " " יוסף כהתית
140. 138:	" " " קורקוס	148. 147. 146. " " " יוסף כוהבוט
202	" " "	162 יוסף ביבאס הא'
4	יוסף ב'ר יעקב בן שבת	108. 105. " " " השני [כ"ר יעקב]
225. 25.	יוסף בן הנסיפת	153—2 " " " יוסף בירדגו
37	יהויא	197 " " " יוסף נבאי הא'
11	יהויא שר צבא אירדים	101 " " " השני
16	יהויא האדריסי	160 יוסף ב' גץ
212	ר' יהויא אבישכול	19 ר' יוסף ב' גלול
63	יהויא בן אקרר	41 " " " ניקטילויא בעל שערי אורה
161	ר' יהויא באזון	90. 86. " " " ניקטילויא אחרון
105	ר' יהויא בירדגו	134 " " " מדרעא
161	ר' יהויא ב' וויסמאן	47 " " " כ' וואליר
192—1	ר' יהויא תימי	211 " " " הג'
84. 80. 63. 60	ר' יהויא ב' המו	110 " " " חליוואה
63	ימין ב' אהרן בוגזוא	198 " " " טובי
		80. 79. 66. 61.

צד		צד	
190. 161.	ר' יעקב פינטו	63	יטן ב"ר מוסא ב' ש"ט ב' זכרי
108. 95.	יעקב הוצר המכונה פרנאן	4	יסא בן דוד
79. 78.	" יעקב פריינטי	4	יעיש בר- משה
120. 102. 86. 77.	" יעקב ב"ר ראובן ב' צור	224 - 3. 20.	יעקב מושל יהודי בסהא
153. 149. 145—40. 138. 129. 127.		158	ר' יעקב אבוהב
184. 183. 165. 157.		148	" יעקב די אבילה
194	" יעקב ב"ר רפאל ב' צור	211	" יעקב אביחצורא
25	" יעקב קלעי	189	" יעקב אדהאן
145. 138.	" יעקב קמן	191. 168.	" יעקב אלמליח
72. 63. 62.	יעקב רוגוליש	18. 17.	" יעקב אלפאסי אבי הרי"ף
114. 106. 97. 96.	יעקב רוזי	25	" " " בן הרי"ף
211	ר' יעקב ב' שבת	82. 80. 79.	" יעקב אמינו
152	" יעקב ב' שניא	152	" יעקב ביבאס
137. 136. 135. 117-115.	יעקב ששפורטש	55	" יעקב בירב
80. 79. 58.	" יצחק אבוהב	197	" יעקב בירדוגו הא'
101	" יצחק אביווריל	207	" " " השני [ב"ר מרדכי]
148	" יצחק די אבילא	207	יעקב בן אברהם כירידאר
114	" יצחק אבירגיל	220. 18.	מר יעקב גאון מקורוואן
181. 46.	" יצחק אברכנאל	19	יעקב בן ב"ר
152	" יצחק אינרוקס	220	ר' יעקב גמע
142. 114.	" יצחק אלבאו	108	" יעקב ב' דאנאן
224. 22.	" יצחק אלפאסי—הרי"ף	107. 102.	" יעקב חאגיז
146. 132.	" יצחק אסבאג	110	" " " מירושלם
179	" יצחק אסקורא	110	" יעקב ב' טבול
146	" יצחק אצבאן	148. 146.	" יעקב מוליראנו הא' [ב' משה]
136. 108.	" יצחק ארובאש	187. 186. 183. 165. 151—150.	
136	" יצחק אתורקי	190. 189. 188.	
158	" יצחק ביבאס	187. 151.	ר' יעקב מוליראנו השני [ב' משה]
105	" יצחק ביבוי	18	" יעקב כהן צדק
112	" יצחק גבאי	84. 82. 80. 54.	" יעקב לואל
106	" יצחק גיקטילא	72. 64. 63. 60.	" יעקב ב' ליחסן
207	" יצחק ב' דאנאן	229. 108.	" יעקב הלוי
80	" יצחק דונדון	183. 143. 141. 138.	" יעקב ב' מלכה
201	" יצחק ב' וואליר	192. 184.	
72	" יצחק ב' זמרה	160. 158.	" יעקב ב' מראני
105	" יצחק סנדיל ב' זמרה	193. 185.	" יעקב חיים ב' נאויס
48	" יצחק ב' משה חושטט	47	" יעקב הסופר מפיס
102	" יצחק חאגיז	194	" יעקב מירורו
190	" יצחק חרוש	196	" יעקב ב' סמחון
74	" יצחק מוליראנו מספרד	118. 117.	" יעקב ב' סעדון
158	" יצחק הלוי	175	" " " "
231. 211. 202.	" " "	95	" יעקב ב' עטר
161	" יצחק די לויה	139	" " " נכד הנ"ל
79	" יצחק די ליאון	171. 167. 165.	יעקב עתאלו וזחיו
226	" יצחק ב' בלפון	165	יעקב פאסיפיקו

צד		צד	
109	ר' יששכר ב' סוסאן	122	יצחק ב' שמואל מאומראן
	כ.	230. 162.	ר' יצחק ב' מואל
219	כאהינא	41	" יצחק ב' מימון ב' אלחנן
63	כהן ב' נחמיה	162	" יצחק מינדים
[Alliance Israelite]	כל ישראל חברים	80. 79. 66. 64. 61.	" יצחק נהון
207. 205. 204. 203.		101. 83.	
23	כליפא ב' אלענב וחיים בנו	158	" " " השני
162. 156.	ר' כליפא בן מלכא	44	" יצחק ב' נחמאשא
	ל.	182	יצחק סוסמאט
15	לכרש אבוי דוניש	209	ר' יצחק הלוי ב' סוסאן
172. 170.	לודאיייה, לודאיים שבט ערביים	229. 111. 84.	" יצחק עוויאל
181—80. 179. 177. 174.		41	" יצחק עמאר
47	ר' לוי ב' אליד	127	יצחק ב' עמארה
86	" לוי ב' חביב	63	יצחק פינטו
63	לוי ב' סלימאן פאטראני	83. 80.	ר' יצחק ב' פוישי
	כהן: כבא, עי' מרדכו אשרוקי	103. 100	" יצחק פלויאני
20	לחסאן האדרוסי	100	" יצחק צבאח
32	למוהאדוי	192—1	" יצחק צבע הא'
37	לעאריל אבוי מחמד	200. 192. 82.	" " " השני
	מ.	103	" יצחק ב' צור
14. 12.	מאוויש	78	" יצחק צרוויה
132. 121. 119. 74.	מאומראן משפחה	101	" יצחק הצרפתי הא'
160	ר' מאיר די אבולא	135. 134. 115.	" " " השני
136	" מאיר טאפיירו	124	" " " נגיד העדה בפאס
188—7	ר' מאיר טולידראני	152	" " " מסאלו
122	מאיר מאומראן	192. 107. 104.	יצחק קורייאט הא'
108. 97.	ר' מאיר צבע	200	" " " השני
23. 20.	מגראווה	51	" יצחק קנפנטון
9	מוהאדוי	111	יצחק קנישינו
19. 16.	מוסא ב' אלעפיא אתסולי	101	ר' יצחק ב' שלום
4	מוסא אפלאלו	26	" יצחק ב' ראובן נכד הרי"ף
107	ר' מוסי ב' מחפוטא	44	" יצחק בר ששת
28. 21. 13. 7.	מוסלימים	196. 188—7.	יקותיאל בירדוגו
	מוראכישין עי' אלמוראכישין	72	ישמעאל מעיר סאפי
123	מורציינו משפחה	131—14	מולאי ישמעאל
37. 35.	מחמד אנאציר	160	ר' ישועה בן חמו
114	מחמד אדרידוי	211	ר' ישועה הלוי
97	מחמד אסעפי	107	" ישועה הסבעוני
97	מחמד נורני	162	" ישועה עמיאה
113	מחמד ב' מן' וידאן	147	" ישעיה אוריד
8	מחמד ב' עבדאלה אחי אדרים	229	" ישעיה כהתית
93. 92.	מולאי מחמד ב' עבדאלה	190. 161.	" ישעיה כהן
176. 168—4	מין' מחמד ב' מין' עבדאלה	104	" ישעיה בקוש
71	מין' מחמד ב' מין' שיק	104	" ישראל ב' ישראל
91	מחמד שרוף	194	" ישראל יעקב הצרפתי
114	מין' מחמד מתפילאלה	110	" יששכר כקבוק

187. 152—51. 146. ר' מרדכי בירדגו
 196. 190. 188. ר' מרדכי ב' ג'ו
 211 " מרדכי מרעא
 109 " מרדכי הכהן
 152 מרדכי ב' כמון
 63 ר' מרדכי די לאמאר
 167. 166. 165. " מרדכי עטיאה
 161 " מרדכי ב' עטר
 186 מרקוס מכוסמן
 203 משה אבוטאט
 72. 64. ר' משה אבורביע
 68. 67. " משה די אבילא א'
 148. 146. " " " " " ב'
 200 " משה אדהאן
 150. 147. 146. 132. " משה אלכאו
 136 108. 107. " משה אלבלאנסי
 78. 72. 54. " משה אלברהנין
 78 " משה אלמושיניו ב"ר יוסף
 101 " משה אלפרניו
 67 " משה אלקאיים
 212 " משה אלשקר
 107 " משה אנהורי
 191. 57. " משה אנקאוה
 209 " משה אסולין
 107. 101. משה ב' נוריהמת
 64 ר' משה בירדגו
 150. 149. 148—6. " משה ב' ג'ו
 188. 155. 151. " משה גמע
 211 " משה ב' ג'ו
 220 " משה גמע
 85. 46. " משה ב' דאנאן ב"ר מימון
 26. 25. " משה דרעי
 201 " משה אדרעי
 40 " משה ב' זכרי
 158 " משה ב' זמרה א'
 195. 194. 185. " " " " " ב'
 161—160. " משה ב' חמו הא'
 160 " " " " " השני
 61. 59 " משה ב' הליווא א' סמגורשי ספרד
 79. 68. 62. " " " " " ב'
 199. 198. 180. " " " " " ג'
 189 " משה טולידאנו הא' (ב"ר חיים)
 139. 119. 147—5.

204. 203. סודי מחמד
 157. 33. רבו מימון אבי רמב"ם
 146 ר' מימון אדהאן
 30 מימון אנגאר, מעבדי היהודים
 137 ר' מימון אפאלו
 197 " מימון בירדגו
 85. 46. " מימון ב' דאנאן הא'
 85 " " " " " הכ' הנהרג על ק"ה
 122. 121. 117. מימון מאימראן
 126 מימון צבאה
 5 מכלוף ב' אוהיון
 104 ר' מכלוף ב' אסולין
 20 סמסלה יהודית
 ר' סנדיל ב' זמרה, עי' ר' יצחק ב' זמרה מנהגים
 217—13. 78. 38. 6.
 139. 137. 124. ר' מנחם סירירו הא'
 160. 141. " " " " " השני
 184. 145. 138. " " " " " השלישי
 194 ר' מנחם אנהורי
 191. 158. " מנחם עטיאה
 159. 158. מולאי מנעור
 50 ר' מנשה ב' ישראל
 111 מולאי מסעור
 65. 62. ר' מסעור אדהאן
 162 " מסעור כהן אלחדאד
 212 " מסעור ארוואה
 189 " מסעור אהאזי
 136. 117. מסעור ב' זכרי
 171. 167-5. ר' מסעור הכהן
 109 " מסעור כעבאלו
 136. 117. " מסעור ב' מואל
 230. 162. " מסעור ב' מוזר
 180 מסעור מצליח בו נואשש
 109. 91. ר' מסעור ב' נתמן
 136 " מסעור ב' רבוח
 160 מערכים
 206. 99. סרוואנים
 8 מרינוס, או בני סרין
 72. 39. 37. 31. ר' מרדכי אנקאוה
 209 " מרדכי אצבאן הא'
 146. 138. 137. " " " " " השני
 49. 46. " מרדכי אשרוקי לחון-כבא
 171. 167. 165. 175

צד	
85. 18. 17.	דבי נסים נאון
63	נסים בר שלמה ב' וברי
41	ר' נסים ב' מלכה הישיש
156—5. 69—57.	נפיתת הריאה
5	נפתלי ב"ר יהודה אפרואש
221	ר' נתן הכבלי
57. 47.	" נתן כוסתי
221	" נתן מאפרוקי
63	נתן בר לוי ב' סוסאן
117	נתן העזתי
	ס.
181	סולוכא חנוויל
229. 110.	ר' סולימאן ב' אוהנא
76	סוסאן משפחה
69	ק"ק סיבלינווס בעיר דיכרו
114	סירי דמשנאווי
177	סירי תוואתי
75. 74.	סירורו משפחה
178	מולאי סלאמה
186. 181. 180—76.	מולאי סלימאן
124	סלימאן כוטבול
137	ר' סעדיה הלוי אונקוט
138	" סעדיה אפאלו
15	" סעדיה נאון
26. 25. 24. 18.	" סעדיה ב' דאנאן א'
104. 85. 74. 46.	
101. 46.	השני " " " "
135. 134. 116.	השלישי " " " "
225	" סעדיה בר יהודה בר אביתר
41	" סעדיה בר יצחק מסגלמסא
104	" סעדיה ב' יקר
133. 429.	" סעדיה ב' להכוז
114; 104. 101:	" סעדיה ב' רכות
167	" סעדיה שורייקי
94	סעיר ב' לעוואד
124. 123. 75. 74.	סקלי משפחה כהנים
	ע.
92	מולאי עבדאלה
156. 131.	מו' עבדאלה ב' מו' ישמעאל
165. 164.	
111. 98. 97. 96.	מו' עבדאלה ב' מו' אשיך
94. 93.	עבד אלמאריך מושל אלגיר
131	עבד אלמאריך ב' מו' ישמעאל
207. 206. 204.	עבד אלעווי
181	עבד אל קאדור

צד	
187. 164	ר' משה טולידאנו הב' [ב"ר דניאל]
189—8.	" " " " הג' [בר יעקב]
198. 196.	
80	" משה ב' משמיאל
63	משה ב"ר יחיאל הכהן
138. 128—7	משה הכהן הנהרג על ק"ה
142.	
182	משה כהן מקובין
81	ר' משה לארמא
106	משה הלוי
161	משה די לוי
167. 166. 165.	משה מאמאן
198. 189.	משה מאימראן
162	משה ב' מואל
203	משה מונטיפיורי
226. 225. 33.	משה ב' מימון [רמב"ם]
46. 45. 44.	" " " " אלפאסי
78	משה מימון
180	משה ב' מלכה
17	משה המערבי
63	משה ב' מריגי
103	משה סדוקארו הקוי
154. 148. 133:	משה ב' עטר א' הנגיד
155.	
154. 152.	" " " " ב' "
190	" " " " ג' "
87. 86. 82	משה ב' צור הנקרא אברהם העברי
158—7. 152	" " " " השני
157	" " " " השלישי ובניו
200	" " " " הרביעי
211	משה רוזילוי
179. 155. 28:	שיה
77—74.	שפחות יהודי מארוקו
194. 184.	שתתיה סירורו
	נ.
132. 101. 80.	יד
74	יוון משפחה
67. 66. 22—20. 14. 12. 4.	צרים
168. 131. 97. 93:	
226. 38.	י' נחום מערבי
142: 128.	נחמיה הכהן
79. 66. 65. 62. 61.	נחמן ב' סינבאל
228. 83. 80.	
194	נחמן סירורו
220—19.	נטרונאי נאון

צד	
209. 165. 119. 100.	קונסולים
74	קורקום משפחה
46. 45.	ק"ק שכלא כפאם
8	קראים
167. 165.	קררונו, אתים
211	ר' ראובן בן ג'ו
25	" ראובן בן הרי"ף
229. 99.	" ראובן בן זכרו
194	" ראובן סירירו
164. 137.	" ראובן בן צור
	רוג' עי' ארוגי
5. 1.	רומאים
48	רזאל אבולאפיה
195	ר' רחמים היים דוד בן זמרה
190	" רפאל אביטכול
208. 200.	" רפאל אוחנא
208	" רפאל משה ארכאז
211	" רפאל אנקאוזה
197. 196.	" רפאל ביררונו
201	" רפאל תסאן
207	" רפאל מאמאן
195	" רפאל אהרן מונסניינו
211	" רפאל היים משה בן נאיים
195	" רפאל דוד בן עטר
186. 184. 140.	" רפאל עובד בן צור
194	" רפאל ב' צור
198	" רפאל הצרפתי
200	" רפאל אברהם קורייאט
210. 143. 141.	" רפאל אהרן ב' שמעון
9	רשוד
	ש.
162	ר"ש ? ב' יפנוי
220	רבי' שאהין
190	ר' שאול ישועה אביטכול
183. 145. 138. 137.	" שאול ב' דאנאן
80. 63. 62. 60.	" שאול ב'ר שלמה ב' דאניניש
60	" שאול ב' כמון
99. 98. 96. 95. 81.	" שאול סירירו הא'
108. 105.	" " " "
195. 194.	" " " השני
66. 65.	" שאול ב'ר ש"ט ב'ר שאול ב'רסוך
80. 72.	" " " "
5	שכט לוי
93	שכטטייאן מלך ליסבון

צד	
133	עבד ארנא
204. 181. 180.	עבד ארחמן
37	עבד לוואהד
32	עבד למומין
32	עבד למומין אונאתי
30	עבדים, עבדי היהודים
9. 8.	עכסיים
186. 140. 139.	ר' עובד ב'ר יהודה בן עטר.
79	עוואל משפחה
4	עוז בר שבת
5	עזרא הסופר
107	ר' עזרא די פארידוש
124	עיוש בן אורוואל
191. 153.	ר' עיוש אלמאליה
120	מו' עזי בן מו' ישמעאל
40	עלי אסעיר
114	מו' עזי אשרוף מן תפילת
4	עזי הגלילי
25	עלי הסוראכנשי
74	עמאר משפחה
104	ר' עמרם בן ראש
104	ר' עמרם השוחמי
185	ר' עסנאל סנסאנו
144. 135.	ר' עסנאל סירירו
164. 7. 1.	ערבואים
220. 2.	עשרת השבטים
	פ.
107	פאלומבא
155	פאצונינא אשת ר"ח בן עטר
181. 176. 94. 92. 6.	פורים
67	פירננדו
2	פלשתים
145	ר' פנחס טולידאנו
225. 77. 27.	פרהון
70	פרין משפחה
197. 196.	ר' פתחיה מרדכי ביררונו
	צ.
75	צדוק הכהן
2	צוריים [פינקיין]
130. 87. 74.	צרפתי, הצרפתי משפחה
	ק.
31	קאיים בן עלי
	קהל אוואנזייה כפאם,
50	קירנדו די בורכא

צד	
4	שלמה ב' עקקו
40	מר שלמה עמאר ואשתו ריונא
101	ר' שלמה קוויאל
161	" שלמה עמאר
19. 17.	מר שלמה הריון ב' פורמש
26	ר' שלמה ב' אברהם ב' פרהון
207. 194.	" שלמה ב' צור
202	" שלמה זואענונו
200	" שלמה רופא
72. 65. 62. 60. 59.	שם טוב בר אברהם
80.	
63	שם טוב אלנעים
68—7.	ר' שם טוב אלקולי
145—4.138	" שם טוב ב' אמוזיג
207. 83. 82. 80.	" ש"ט אמיגו
128—7.	שם טוב הכהן
82. 81. 80. 54.	ר' ש"ט לארמה
124	שם טוב ב' מגורה
230	ר' ש"ט ב' סאמון
154. 133.	" ש"ט ב' עמר הנניד
191	" " " " שני
20	שמואל ב' המושל יעקב
47	ר' שמואל ב' אבוטבול
149-8. 146. 145.	" שמואל די אבולא
191.	
200	" " " " שני
153. 152. 141.	" שמואל אזאוי
146. 143—2. 138.	" שמואל ב' אלכאז
186. 155.	
67	" שמואל ב' אלעזר
72	שמואל בלאנסי
79. 78.	ר' שמואל אלבלאנסי
220	" שמואל גמע
80. 63. 62. 60.	" שמואל ב' דאנאן א'
85—4.	
103.102.85	" " " " שני
95. 91. 72.	" " " " שלישי
126. 125. 124. 118. 115. 114.	
145. 138. 129.	
183	ר' שמואל שאל ב' דאנאן
80	" שמואל ב' גיקטירא
196	" שמואל ב' וואעישי
195	" שמואל ב' זמרה
188. 144. 138.	" שמואל ב' זקן
221. 17.	" שמואל ב' חפני הכהן

צד	
118—16.	שבת צני
117 [א"י]	שר'ר [שליחא דרחמנא, כן נקראו שליחי א"י]
4	שומן ב' אמגאר ב' סבעוני וכניו
60	שומן ב"ר שאול הלוי כן שומן
71. 54. 51. 50.	שוראי שיק
98. 97.	" " שני
144. 143. 142. 138.	" שלום אדרעי
5	שלום כן מכלוף ב' אוהיון
190	שלום כוזאגלו
167. 166. 165.	שלום די לאמאר
79. 63. 62. 59.	שלום מסנות
199	שלום ב' מאמאן
132. 131.	שלום נעמיאש
157. 152.	שלום הסבעוני
208	שלום עמאר
157. 152.	שלום ב' צור
2. 1.	שלמה המלך
158	" שלמה אכורדהם הא'
200	" " השני
192. 171. 167. 165	שלמה די אבולא
136	שלמה אדהאן הא'
162	" " השני
186	" " הג'
79. 66. 61.	שלמה אבוהב
117	שלמה אבוטבול
51	שלמה אדרוטאיל
190	שלמה אסכאב
165	שלמה אסכאב
198	שלמה בירדגו
108 102.	שלמה ב' דאנאן הא'
207	" " " " ב'
102	שלמה האנין
198	שלמה הליואה
169. 165.	שלמה חסאן
187. 165.	" שלמה טוליראנו ב"ר אליעזר
230.	" " " "
207	" " " " ב"ר יעקב
152	שלמה הכהן
121	שלמה מאימראן
198. 189.	שלמה " שני
104	שלמה המורשי
88. 87. 86.	" שלמה כן מלך
4	שלמה בר מסעוד
226. 225.	" שלמה ב"ר נתן אלסגלמסי
101	שלמה ב' סונכאד

צד		צד	
191. 153. 152.	ר' שמואל קארן	104. 103. 83. 80.	ד' שמואל חאגיו א'
17	מר שמואל בר אברהם תאהרתי	134. 110.	" " " שני
88. 86.	ר' שמעון ב' לכיא	102	" שמואל ב' הכיב
63	שמעון ב' מיוארה	160	" שמואל ב' הותא
226. 54.	ר' שמעון מימי הקדוש ותתניו	18. 17.	" שמואל הכהן אבן יאשיה
135	" שמעון ב' סעדון	132	שמואל הלוי ב' יולי
124. 123.	שמעון הכהן סקלי	229. 199. 132.	ר' שמואל הלוי ב' יולי
43	ר' שמעון ב' צמח	124	שמואל לסדיוני
121	שמעיה מאימראן	221. 122.	שמואל מאימראן ב' יוסף
5. 4.	שרופת חמשים צדוקים בעיר אופראן	122	שמואל מאימראן ב' יעקב
98	שרתא שבט ערבואים	146	ר' שמואל ב' מרגו
	ת.	138	" שמואל ב' סעדון
20	תאמים לאופראני	26	שמואל עבאס
32. 25.	תאשפין או תאספין	208	ר' שמואל עסאר
3	תלמי לאגו	100	שמואל פליואגו
184. 87. 74.	רבינו תם	194. 186. 103.	ד' שמואל ב' צור
78—7. 69.	תקנות מגורשי קשמוליא	110. 79. 59.	" שמואל צבאח
		139. 138. 127. 124.	" שמואל הצרפתי
		152. 140.	

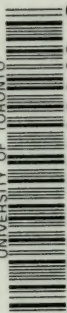

הערות שנשלחו אלי אחרי ההדפסה מידידי הפרופ' ד"ר א. מרקס מניו יארק.

- צד 109. כבוהמ"ד לרכנים בניו יארק נמצא כ"י פי' ס' דצניעותא מסהרח"ז שקיבל ממנו ר' יוסף טבול בצפת.
- צד 111. ר"א ב"ר ראובן מת קודם השלמת הדפסת המשוניות כפי שכתוב בסוף ס' קדשים שחכיריו השלימו את ההדפסה אח"כ, וכפי הנראה ר"א ב"ר ראובן העתיק המשונה גם ללשון ספרד והה' הנוצרי וואלף בספרו Bibliotheca Hebraica ה"ד המכורג 1733, צד 9—327 העתיק ההקדמה שהיא העתק מן ההקדמה העברית והזכיר שנמצא עקו' אחד כולל השער וההקדמה והקדמת הרמב"ם לס' זרעים ופי' טהרות וג' פרקים טמס' מקואות [הנדפסת בעברית כראש פי' טהרות אחרי מות המו"ל] בלשון ספרד ועקו' שני לא נודע ועל כן בספק הדבר אם העתיק יותר. גם נמצא שער בלשון ספרד לההעתיקה העברית ושם המו"ל בלע"ז כפי ס"ש כהקדמה זה הוא Abraham hijode R. Reuben ben Nahman qui tiennepor acunna Abha-ay'-la del Ginage de Azualy. ben Vayaes ע"כ כתב אלי הפרופ' הנ"ל, ואין ספק כי השם האחרון הוא ר' אברהם בן וואיעיש הנזכר בדבריונו כפנים.
- צד 168. אל הרעב של שנות' תקפ"א—פ"ב והרדיפות און יתייתסו שני מכתבים הנמצאים בהואטיקון ברומא כהארכיוו נו' 595, והעתקתם כ"י יאפ"ז היו אצל הרה"ה שוח"ה ובעת כבוהמ"ד לרכנים בניו יארק [הפרופ' הנ"ל] העתיק לי בטובו את שני המכתבים. אך מפני אריכותם לא יכולתי לתתם פה, ותוכנם פה שני מכתבים שניתנו ליד אחד מוכבי עיר מכנאס אז בשנת תקפ"א, שמו ר' דוד בן עטיאה, א' נשלח מקהל מכנאס לערי אלג'יריון, וחתומים בו ר' יעקב בורדוגו, ר' יוסף הכהן, ר' מימון בורדוגו, ר' יוסף בורדוגו, ר' שמואל בן מלכא, והמכתב השני מרכני וואהרן לעורר לב נדיביו ארצם לתמוך ביד השד"ר ההוא.
- צד 221. המאמר ע"ד ר"ג מאפריקי מוכא. גם באורחות חיים לר"א מלונזל ח"ב צד 333 ומקורו משו"ת ר"מ בן ברוך הוצ' רבינוויטין לכוב תר"ך סי' קצ"ג, וכבר שיער חכירי פרופ' גינצבורג בספרו שכתב בלשון אנגלי I Gevuica 1904 צד 31 שהוא ר"ג הכבלי, ואני שיערתי שהוא ר"ג אב הישיבה בפוסטאט מצרים בשנת ד' תת"ל הנו' בספרו של רש"ז שעכטר Saadyana סי' ל"א.
- צד 227. ממשפחת טולידאנו חי עוד אליעזר טולידאנו בצפת נזכר בשו"ת אבקת וכול למרן סי' פ"ה וצ"א.

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00302046 8

DS
135
M8T6